

Олекса Ізарський

КИЇВ

РОМАН

«СУЧАСНІСТЬ» 1971

diasporiana.org.ua

A.R. STRILBYCKYJ M.D.
4112 Euclid Ave.
Fort Wayne, Ind. 46806

Олекса Ізарський

КИЇВ

РОМАН

Сучасність 1971

Druck: „Logos“ G.m.b.H., 8 München 19, Bothmerstr. 14.

Ist das äußere Schicksal über mich hingegangen wie über alle, unabwendbar und von Göttern verhängt, so ist mein inneres Geschick doch mein eigenes Werk gewesen, dessen Süße oder Bitterkeit mir zukommt und für das ich die Verantwortung allein auf mich nehmen denke.

H. Hesse

Ich liebe meine Nation wie keine andere, ich weiß mich im Kern darin unübertroffen. Aber ich liebe doch meine Unarten und meine Entstellungen nicht. Was wäre das für eine Affenliebe!

H. Ball

1

Казка почалася звечора. Ще в степу за Полтавою. А на всю широчінь розійшлася вночі. У придніпровських пущах.

Казкою був також Київ. Тільки ранок проплив її сріблом, золотом.

Віктор відвернувся від трав'яних ярусів Володимирівської гори й кучерявих круч над Дніпром, від рівнинного Подолу над синім шовком ріки, від зібраного оксамиту Лівобережжя. Перед ним зазеленіла, засвітилася площа Софії. Ставок купців і дерев'янець ліворуч. По праву руку петля трамвайної лінії на шпій цегляного велетня з поверхами тъмних вікон над брилами пішоходу і в небо.

Вісімка, давня знайома, чекала вже на сновиду. Мить — і вагончики виїхали на широчезну вулицю білих будов. На закруті лінії водій вхопив з-під ніг ломиска й вискочив пересунуті рейки. Раптом трамвай передумав — повернувся і, наче в браму, знову проїхав на площу. Тільки трішки не дописав кола.

У Віктора на очах розкрутився й став обабіч незрушимої дзвіниці над містом і Україною білий мур. Від тихих вуличок і провулків, що потоками збігали звідси в долину до

Хрестатика, на площе за міською радою, вискочив на скельку за пратами й зазмер перед собором Софії гетьман Богдан Хмельницький на буланому.

У вікно вагона зиркнула брукована гранітними шоломами біла вулиця: попроламувані садами дахи-ходи. І раптом заблисів сіро-рожений брук Володимирської. Від мурів Софії з брамою Рафаїла Зaborовського аж до університету й бібліотеки Академії наук. Небо затопило квартали різноманітник будов. Частина з них — мережаний параван, штахети над дахами й димарями міста в долині. Частина нагадувала охоронні вежі над присадкуватими, над двоповерховими кварталами.

Каламуть тіней і скляні багаття — поверхами.

Велика Прорізна знову нагадала колодязь, хоч був це тільки кам'яний узвіз до Хрестатика, щілина поміж висотних домів. А сквер обабіч руїни Золотих воріт — акваріум. У скромному кварталі перед опорою промайнуло знайоме вікно антикварних книг. Обдарували душу листки клюмб перед театром: багряні жалачики в прошитій зеленою ниткою буряковій облямівці.

Але на Фундукліївській Віктор почав продиратися до дверей уже переповненого вагона.

Університет він нарочно проїхав. З трамвая встав на знайомій зупинці під будинком Академії, перед бібліотекою. Під час первого перебування у Києві він звідси переходив вулицю в напрямі до гуртожитка, а повертаючись, — проходив крізь західну браму до мешканового управління університету: червона сторожка за червоним муром, сірий камінь подвір'я, сіра напівкругла нора під'їзду, таємничі дверцята над скідцем в одну цеглину.

Роман та й годі! Вальтер Скотт!

Тепер браму замкнуто. У дверях кордегардія чи просто сторожки з'явився підстаркуватий, три чиниці до смерти, охоронник і хитнув головою заперечливо. Не здивувався, не розсердився, навіть на слово не зібрався... Щетина на дерев'яному обличчі. Пусті очі. Моторошна казка.

Даремне Віктор обійшов прямий кут муру біля Ректорського входу та ще й задрав руки до чавунової пряжки тяжезних дверей.

Тільки посміхнувся: «От так хитроумдрий розрахунок!» — Перша спраوا у Києві... Та й дуже кортіло обминути настав студентів і несподівано швидко узріти свою нову адресу. Адже посеред столичного міста над Дніпром на нього чекають двері, вікно, дах!.. Туди — куди? куди?! — він ще сьогодні перевезе зі станції обидва свої чемодани, більший з чорного картону, маленький обтягнуту сірою матерією у дрібненьку крапинку. А потім треба буде з'їздити на головний поштамт посеред Хрещатика й написати додому листівку, на Великій Підвальній сісти на трамвай і ще заранні побачитися з Ніною Бондарчук.

*

Що за лихо! Навпрост ганьба! — Віктор, несподівано для себе самого, заломився, здався. Виявив не мужність, не дорослість, а...

Рівно день він прислухався до величчя розуму, на той світ позаганяв легкодухі почування й пориви. Після медичного огляду, це був перший наїзд на Київ, він без вагання залишився на два дні у столиці. Відмовився, також без вагання, від запропонованої йому ночівлі у Нінініх родичів. Дістав ордер на ліжко у найближчому від університету гуртожитку... Допізна гуляв з Ніною у парках над Дніпром: уночі вони пройшли від Царського садка аж до Володимирської гори й Софійської площі. Тут Віктор не захотів навіть слухати про свою вісімку, — поїхав з дівчиною до Сінного базару й довго прощався з нею у каштановому сквері і в дверях посеред зеленого вестибюля з чорними гратами над померлім у революцію ліфтом.

На трамвай не довелося почекати й трьох хвилин. А від Золотих воріт захотілося пройти до гуртожитка пішки. Вісімка наздогнала його й навіть зстигла звернути перед ним за бібліотеку: повз хемічний корпус університету покотилася з гори понад ботанічним садом на Солом'янку.

Найпростішим здавалося юнакові — не лягати в ліжко, не спиняти шпулі дня... Хай, несамовита, домотує останні нитки нервів. Хай увага вибирає неймовірний дріб'язок: на тротуарі під гуртожитком іржа брунатною скалкою, суміш запахів у коридорі, сліпуча лямпа у склепінні під сходами в підваль, байдужі постаті у майках і соколках, найчастіше з рушниками в руках і на плечах, сільські хлощі у вишиваних сорочках і в «косоворотках» біля столу.

Мода тут на байдужі обличчя. Не бракувало, звичайно, також і перенапружених, наляканіх. А сонна братія на ліжках, під казенними ковдрами, — надгробки! Не гуртожиток, а мавзолей.

О другій годині, Віктор виглядав до коридору, в кімнаті ще горіло світло. — Довго турбувалася така безтолоч. Мартилися натовпи: каша постатей і голів. А потім ніяк не вдавалося позбутися думки про залишений у команданта гуртожитка пашпорт. Повторювався той самий кадр: рука байдуже згинускає сіреньку книжечку над шухлядою стола.

Ярмарок роз'їхався. Зів'яв вертеп. Віктор глянув на сусіднє ліжко: воно, зиявилось, пробайдикувало цілу ніч. Витрівалася на сонці кімнати. Надгробки порозкривали груди, поскідали з матраців руки.

На дзиг'арях у чорному коридорі: шоста.

Що ж робити? Куди дітися?

О сьомій ранку Віктор уже сидів на лаві Ніниного скверу.

О десятій, після чаю на ліжку, знову під'їхав до Сінного, або Галицького базару. На цей раз подзвонив.

— Добрий з тебе сонько! — відчинила йому двері Ніна, тонюсінька полтавчанка в білій блузі, очеретинка-дівчина в синій спідниці.

Вона вже дійсно годину сиділа за роялем. І чекала, чекала.

Тоді молодий чоловік розказав про свою ранкову візиту і — само зиялося! — про розгардіяш у гуртожитку, про марива... Нажалівся, наскаржився...

— А ми жаліли, що відпустили тебе, що не вмовили! — і Ніна показала на канапу.

Сонце над Києвом. У вікнах, до половини, тіні каштанів. Віктор зрадів, що не вкусить тут, не зкуштує самоти: у мешканці з венеційськими вікнами на вистелений дрібними плиточками пішоход, на підперезаний залізом сквер на нього щогодини й щоквилини чекала товаришка з дитячих літ.

Перед вечором, повертаючись з музею Ханенків, Віктор Лисенко і Ніна Бондарчук навколо перейшли квадратний парк перед університетом і забрали на Володимирській чемоданчик і паспорт.

...Уже в той вечір самому ясно стало: легкодухість, поразка!

Мамин синок, пестунчик! ..

*

Від західної брами, посміхаючись, чимчикував до головного входу тільки Віктор.

Насупроти нього, від зупинки трамваю на Шевченківському бульварі, зі сходу, студенти пропливали до порталу червоної фортеці хмарками. Кілька постатей зирнуло з парку. Люди підходили й зникали за масивним постаментом під червоними колонами, у стульчастих дверях на три зрости. Безліч рук і плечей тримали дубове полотнище навстіж. Штовхалися з сусідами, метушилися на порозі ноги. Розмах і яскраво, і величного, як небо, вестибулю поспішали замряти очі.

...Як непомітно здійснюються мрії! Можна не помітити, не згадатися, не второпати. Студентське життя у Києві марилося Віктору з дитинства. Читач спогадів про імператорський університет в українській столиці давно вже вимурував собі дім у Липках... Треба було тільки глянути у вікно кімнатки над дахами в розлогій долині і над чупринами парків на кручах.

Давно перед зустріччю з Києвом ідилії вже й пересохли. Сонцем зійшов над ними глузд. У пам'яті залишилися лялькові господарі дому на Липках: конопляний дідусь в уніформі миколаївського інженера і, схожа на Лісовську,

полтавську вчительку французької мови, допотопна бабуся. У неї обов'язково такі самі каштани очей. І такі ж сині губи.

Ляльки... Тепер уяву ніяк не вдавалося добре розкрутити. Вона гасла, гасла. Нічого не вдіш: несумісність.

... На сходах у підваль і в коридорі за першими дверима тяжко було проштовхатися. Треба було розглядітися, звикнути. — Рішучість на обличях юнаків і юначок чергувалася з плянами обхідних маневрів і з роздумами про тимчасовий відступ. До других дверей ніяк було пробитися: суцільні плечі й голови під сонцями лямп. Обмаль повітря.

Віктор завагався. Спробував повернутися і вийти з такої лазні. Але з нагоди блискавично скористалася чорнява дівчина у квітчастому, рожево-білому сарафані: перед носом юнака опинилися рагманні плечі й підстрижені під хлотчика голівка. Довелося негайно змінити думку. Далі він просувався за сусідкою сантиметр за сантиметром.

Брюнетка з широкими плечима й тонким станом однією ногою переступила поріг, таким чином приземлилася на ехідець наступного коридора. Перепочивши, вона, обперлася об Вікторову руку й зручно налягла на річку плечей, як на воду. Опинившися на обох ногах, вона просувалася вперед куди легше. Нагоди найдрібнішої не марнувала ані на мить. До Віктора голівка вже не поверталася.

Вся розмова їхня обмежилася кількома словами:

— Оде і є університет, життєвий досвід!

— Інакше почівля на станції. Найліпше труднощі перемагати відразу й без роздуми, — і до філософа повернулося засмагле на африканському сонці обличчя, зиркнули, майже зневажливо, карі очила: «Якого тобі, чоловіче, ще досвіду забракло!...»

Віктор не відступив від незнайомої. Розглядав тонку раму її плечей, тонку шию й риси довгастої голови. Вразила снага тіла. Вразила впертість. Вразила брутальність стаплаху очей, погляду. Було над чим подумати.

Тоді ж Віктор спробував розмову продовжити:

— Звідки ви, така сила, така пробоєвість?

— З Кубані. А ви, якщо можна знати?

— Полтава.

Дівчина кивнула головою: «Зрозуміло!»

Що їй було зрозуміло? Що вона про Полтаву знала??
— Козачка?

Але відповідь не прийшла. Навіщо зайві розмови, патякання!

У двері до проректора по господарській частині дівчина з Кубані Й Віктор Лисенко з Полтави вломилися разом. Навіть обличчя до обличчя і груди до грудей.

Люду було і тут досить. Три черги. Три столи.

Ордер на куток, про гуртожиток для «перв'яка», для «фукса», не могло й мови бути, Віктор дістав через голови, через плечі й спини. А розпісався на жовтому піваркуші то-плюсінського паперу у когось під ребрами.

Коридорчик до дверей у півкруглий під'їзд нагадав йому шлюз. Пропливаючи ним, юнак зиркнув на молочний туман скляного простінка з чудернацькими тіннями людей і меблів, заглянув в обличчя довкола.

Козачки, на жаль, не запримітив.

Уже й на жаль?

2

Було не до козирків сонця, не до подиху вітерця у проїзді. Промайнуло тільки бажання відірати нігітками сорочку від плечей.

Тим часом Вікторові ноги самовільно пройшли на дно чотириповерхового зруба Беретті. На серпневе золото й побілену стіну нори ляпнула й задрала плечі з головою кумедна тінь простоволосого юнака: з-під кам'яного прикриття, з круглої печери треба було зміряти поглядом цегляний колодязь. Східний край його вже підпліз густою тінню, навіть смоляною понад пішоходом і посеред першого ряду деревець. Попід західним муром, з-під Вікторових ніг до одностулкових дверей, до чавунових східців у підвал простелено білий килим сонця.

З подвір'я ясний пляж будівничого: над ґрунтом і під дахом широкого рівнобіжника вставлено по рядку квадра-

тових вікон, два середні поверхи фортеці — хороми. Нижні полотнища скла тут кутасті. Верхні — в закруглених рамках. Подвір'я університету від нори до нори, наче шворкою, перев'язане вузеньким бруком. Обабіч щеї Via Appia Antica розрісся єрусалимський гайок. На узлісся примостилися, схожа на старий млин, комірка. Над дорогою, аж попід вікна, — спортивні майданчики: латки асфальту, насипані піском ями.

Повз Віктора завертали на білий килим сонця студенти й студентки. Поволенъки пішов за ними й він. Але в небуття провалився обгороджений касарнею світок щойно тоді, як двері з розмаху луснули молодого полтавчанина посеред лоба. — О, тоді довелося кусточкою мацнути чоло й лапнути по дорозі ордер на куток, захований у кишені білої сорочки.

На круглу гармошку сходів до університетського вестибюля Віктор скочив, чисто як леопард, як пума, як ягуар: наздогнати треба було сто секунд утраченого часу.

Здогаддалося підтверджити негайно: нікому незнана вулиця Горького була, власне, відомою кожному киянинові. Добре, що Віктор нікого більше не турбував ні біля університету, ні за рогом Шевченківського бульвару.

У знайомому гуртожитку на Володимирській довгов'язий і наче до кістки вивітрений комендант, не вимірюючи недокурка з гидливого рота, сказав, що питати треба Кузнечну, що вулицю Горького у Києві знають листоноші й міліціонери. Сказав. А подумав, що пошту й міліцію не було потреби згадувати. Зате комендант вчасно перехопив іншу свою необережність: йому закортіло намалювати для молодика плян половини Києва на «Правді». Навіть рука знялася вже до олівця. Ось тут Володимирська й університетський садок, сторч пішла Караваївська, тут от кругла площа на Великій Васильківській. Рівнобіжно до неї потягли каналі вулиці аж до залізничої гілки. Деякі з них прошли Демівку, тепер Сталінку, вийшли попід Голосіївський ліс на скилах високорівні, на горах. Одна з них, як під лінійку, під шнур, — Кузнечна.

Так і в такій спрощі до коменданта ще ніхто не звертався. Проте лішче, — і він посміхнувся, — що молодик з Полтави завітав на таку розмову до нього в закапелок під сходами, ніж, скажімо, в кабінет ректора університету! — Ховаючи очі від диму, наче від сорому, комендант глянув юнакові у спину. Але не попрощається, хоч у голові виринуло бажання назвати незнайомого студента земляком, полтавцем і навіть запропонувати, в разі потреби, — заходити.

Дядько з череп'яним обличчям тільки рухнув глиняними моргулями на щелепах і кивнув головою: «Бувай, наїзний козаче!»

Пульхерія Іванівна з Дарниці, круглоголова пампушка, викрутила ганчірку, схожу на кокон, і, подумавши, кинула її, враз поблідлу, назад у чорне море у відрі: вийшла з Віктором на пішохід, на сонце. Показала рукою наче в степ. Звернути треба на розі праворуч, на Караваївську, і повз парк, повз ребро Терещенківської, повз лазню треба пройти, одним словом, по закруглений багатоповерховими будовами трикутник площі посеред Великої Васильківської. Сісти на трамвай на Деміївку. — Звичайно, що Деміївка, а не Сталінка, що Караваївська, а не Толстого, що Велика Васильківська, а не Червоноармійська. Чи жінка стала б белькотіти пустопорожні слова, власне, склади! А так вийшло і просто, і гарно: щире привілля, рідне місто.

О, так! Та сісти можна й перед університетом. Дійсно, чому пертися на Васильківську!.. А посеред дороги треба раз і назавжди запримітити католицьку катедру. Далі буде базар, три чверті дороги, — Володимирський. Найголовніше, не перемахнути через залізничну лінію, що на Москву.

— Щоб ви, ненароком, не заїхали до Голосієва! — пожартувала на прощання жінка.

— А там у вас вовки чи що!?

*

У трамваї ніколи було розсортовувати густу мішанину почуттів.

Ніяк не вдавалося ізолювати навіть найголовніше з них: підсвідоме й настирливе уникання розпитувань, намагання

обйтися без сусідів і вчасно здогадатися її висісти з вагона...
прямо на стежку до підміського вже мабуть будинку на межі з Деміївкою. — Був це лишок гіркоти після розмови з земляком? Від самозрозумілого в нас, у наш час, панібратства дарницької матрони?! Чи все це зовсім інше: і більше і страпніше? Небажання, наприклад, випливати в Червоний океан. Спроба відклести зустріч з новим бастіоном дійсності.

Захотілося побути ще п'ять хвилин, найбільше десять, п'ятнадцять, з собою насамоті.

Бо здаватися киянином потріби не було. Такого вульгарного й фальшивого бажання в мозку не виринало. Не могло бути: не в натурі.

Звичайне передчуття бурі? Передчуття неймовірно болючого ув'язування давно сподіваних ускладнень і розчарувань!?

Проте в очах майнув наче б то останній квартал Великої Васильківської. Виріс — звідки у нього такий досвід? — кордон: перед трамваем засірів, заховтів простір. За переїздом корони дерев, безсумнівно, берестів, обступили напівприховану муром площу.

Вікторова стежка за містечковим рогом — річка посеред бур'яну. І лиманчик пилоки на зупинці. — Зразу пішла вона понад коленою крем'яних щоломів, згодом скочила на асфальтову спину тротуара перед червонолиицею майстернею з тъмяними чотирикутниками очиліщ. На розі Кузнечної стежка знову розсипалася в бур'яні. Можна сказати, зацвіла: по галузці на близькі й дальні подвір'я.

Віктор подумав про Сонгород. Морська трава й стружки на бриластій горі пустик скринь за присадкуватим склепом кооперації, зелено-бурунатна толока, вигорілій степ... Яка ж прикра послідовність! Що за непролазна закономірність! Дійсно, вище носа не плигнеш, голубчику! Може степу того й толоки на ціле життя заготовано!

Над київським пішоходом та сонгородські хати.

Стежку вибрає найкоротшу. Не квітку через травники, попід далекі мазанки й дімки, а штурпак у розчинені ворота насупроти.

Діло тут, жодного пералляку, — радгостом. Економія!

Сторч до вулиці і дном глибокого подвір'я — саманові ковбаси. Односкілі дахи, паперова покрівля, прошита білими планками.

Нарочито — та не дарма! — Віктор пройшов до крайніх дверей курятника, до нефарбованого порога над глиною... Де там красень на Липках, над парками, над Дніпром, а вікна в небеса!.. Отакий Київ: пісок, глина, пил на спориші й на калачиках, жодного дерева на подвір'ї, вікна й двері мазанок — «служби». — Заслання вже? Якутськ?

Що за красномовство облич і речей! Єдиний погляд, а в ньому відбилося стільки рівнів і показників культури. Стільки висновків і безпомильних передбачень. Єдиний погляд, а картина такої цільності і повноти. Така невільна відвертість. Така правда.

Тroe, згодом ще двоє, п'ятеро цікавих облич. Стіл і плита попід двері в кімнату господарів. На другому пляні — два залізних ліжка на помітно перекошеній під надвірною стіну підлозі. Нічний столик між ними. Нашвидку збитий, не пофарбований.

Господиня мешкання, Хая, курілка-голошийка, розхвилювалася, почервоніла. Жовтими, біле дно, залишилися тільки зморшки на носі, під очима, над вухами й — поверхами — на шиї. Жінка в подертому й брудному светрі заметушилася обтерти руки ганчіркою — що за костяній потиск! — і даремне примушувала посміхнутися свої совині, свої рогові очі. Щасливо затанцював ледь склесний білими зайдами рот. Заклацали штучні зуби.

Слідом за матір'ю привітався дуже урадуваний подією десятирічний мудрун Ізя. — У нього голова примазана ріденькою глинкою: риженський. Відтінок волосся мідно-попелястий. Нижній. Тоді підійшов познайомитися, подав делікатну ручку колишній фельдшер сільський, уже тридцяти-семилітній студент-біолог Василь Іванович Онуфрієнко. Натнувся й підкотився бочком-бочком: бочонок разом з головою не діставав Віктору під плечі. Карлик з виснаженим і загостреним піском. А в його чорних очах, замість зіниць, — потайні туманці.

Із спальні й з вулиці одноразово зайшло до кухні ще два Шайкевичі: в сорочці навипуск і з гребінцем у руці — Абрам, батько, нічний сторож на меблевої фабриці ім. Боженка, з двору — п'ятнадцятирічний Хаїм, син.

Перемучене обличчя дядька, розоране вздовж і зпоперек, нагадувало автопортрети Ван Гога. Відтінки волосся були в сіно або солом'яні. Не вогніні. У бичка-тупака воно теж вигоріла трава. А брови й повіки білі. Жовте ластовиння носом і по щоках. Он яка незрушима каменюка — чоло.

3

Сутність Вікторових почувань ясна. Інша справа знайти для них слова.

Першим ділом треба було підігріти раптом ззимнілі очі й розворушити закляповані уста. Треба, по коліна пінувши в калюжу фальшу, поговорити з нашорошеними господарями мешкання. Від цікавості заснітився й порожевів також Василь Іванович.

Який жах: фельдшер студент прожив на цій кухні вже три роки! Віктора спантелічив, зрозуміло, не так сам факт, як прив'язаність комірника до чужої родини. Як задоволення... Біолог знаходив безодню приводів для щастя: тихе передмістя, сусідство з Голосіївським лісом, зручний дійзд до університету. А головне: звичка до людей. Гостеподарів і їхніх дітей.

Чорний чемодан Віктор зразу підсунув у голови, під ліжко. Сіренький поклав на матрац і відкрив. Вийняв з нього полтавський бутерброд. — Онуфрієнко й Ізя взяли собі по яблуку.

Найперші почуття, як спалах магнію. То спрага відмежуватися від людської мізерії. То бажання назавжди відштовхнутися від диких берегів. — Ніколи до них не приставати!

Ще раз повторилася сцена біля дверей. Тепер було дописано коло найперших вражень. — Плечі й руки Василя Івановича вигнулися, чисто як знак запитання. Сірий писо-

чок надутий: незадоволення при цілковитому розумінні. В очах: «Ах, пусте, пусте! Куди там, молодий чоловіче, поспішати! Дійсно, куди?.. Ми б так любо прогомонили вечір, потеревенили б, познайомилися. Але, звичайно...»

Цілком тогожної думки був також Ізя. Він би охоче послухав Віктора. Охоче б і розповів йому дещо. Хотілося найперше похвалитися школою. І що Хаїм найгірший учень не тільки у клясі, а й на цілі школу. Зате він торгує, як і тато, квитками на стадіон і в кіно.

Гостподиня і на цей раз опинилася перед кухонним столом. Дірки на її светрі нагадували мапу: озера й моря. Та з них, що під рукавом... Озівське море. Навіть з Арабатською стрілкою й Сіващем. Тільки на цей раз крізь шкірку її курячого обличчя проступала не кров, а жоентина. — Саме сьогодні було б найцікавіше бачити нового студента здома. Крім того, Хаї здалося, що Віктор Лисенко так не прилипне до родини, як Василь Іванович. Це — перельотна птиця. Йі цікаво було знати, куди це новий мешканець Кисва збирається їхати. І до кого? Чого?!

...Не кухня, а межа, необхідний мур, кінець. Коток пам'яті пішов назад: поруч першого ряду вражень через годину розірвав другий. Пустельна фльора подвір'я від дерень-куватих дверей до дощаного паркана над сірою вулицею в зелених і чорних плямах, гнучка стежка квіткою і стеблом, розкішне пасмо сухого бур'яну попід обставлений містечковими кварталами великоміський брук.

З Великої Васильківської, через голову Володимирського базару, видно білі будови на високорівні. Зелені корони дерев на тлі мурів. Симетрія темних вікон. Липки в піднебесі.

А над пішоходом на Великій Васильківській — готичний трон: латинський собор. Почорнілі башти нагадали бильця музейних меблів. Замкнені двері, як уста. Поверхи заплющених очей. І так: молитва!

Праворуч зупинився перед вагоном, заступив небо, Троїцький народний дім: театр Миколи Садовського.

Над гирлом Маріїно-Благовіщенської, вулиця корифеїв української культури, зазолотили ліві вікна трамвая. Ясна

лява сонця вже підмила шерегу дерев і погрожувала розтопити камінь докілля.

— Дійсність перед очима? Чи цілі покоління земляків, спільників? Будівничих-попередників??

— Почуття відрази? Неприналежності? Прикре розчарування?!

Київ був свідком ще більших нещасть...

Крім того, не з нього, розчарування, виростає і розпускається щира людяність, справжня мудрість, непідробне мистецтво?

Не осад подібного досвіду — Платонова лагідність, *præotes*?

Не розчарування зацвіло у квітнику найконтрастнішої мудрості?

— Роздаруй своє багатство!

— Стій за дух свій доостанку, бо будеш живим мерцем!

Не розчарування гартує віру людини в неймовірно просту, тільки часто не усвідомлену, здійснімістю чуда на землі, в досяжність людського щастя?!

Не час йому, Вікторові, з-поза світу повернатися на Землю?

Не час заново розвінчати мрію про вигаданий Київ?

Адже огіда до упосліджених і вбогих це дитяча хвороба. Якщо, звичайно, не чудернацький нахил легковажніх і злих. Це вада розуму і серця. А крім усього — перепона на шляху до філософського і мистецького визрівання людини і творця. — Талановиті голови найкраще дозрівають на ґрунті духової зацікавленості, в атмосфері моральної відповідальності за вчинки власні і своїх сучасників. Обов'язковим складником такого ґрунту є готовість захищати найбезнадійніші позиції. А такої атмосфери — особиста скромність і трохи смішна, взагалі кажучи, беззахисність.

— Поезія не діло для губернаторів. Чи генерал-губернаторів! Салтиков, Салтиков-Щедрін був, власне, віцепрем'єром??..

З трамвая Віктор, усміхнений і щасливий, вискочив перед площею на зламі Великої Васильківської і швидко пі-

шов розгорнутим звитком асфальту погід кам'яними велетнями на схід, — до Басарабки, до Хрещатика. Посеред коліна площині він зупинився біля вікон у рамі темнозеленого скла й чорних на ньому написів: «Інтернаціональна книга». — Скорочені тексти іноземних класиків і прокомуністичні автори в оригіналах, також підручники чужих мов, словники. На нижній полиці з лівого краю — м'якенька брошурка в густосиній обкладинці: Ромен Роллян, «Світанок», перша книга «Жана Кристофа». — Наче зустріч з Лялею Сорокіною! Наче привіт з Полтави!

Ще раз Вікторові щоки — загата, Вікторова посмішка — повінь: у півкруглій залі пошти на Хрещатику, насупроти Миколаївської, було вже біля четвертої. Згадався вичитаний у німецькій книзі стародавній напис на соняшному годиннику: «Вже пізніше, ніж ти гадаеш!» — Що це, Боже мій? Життєва мудрість, дійсно підсумок людського досвіду? Чи, може, це прапор і жало пессимістів?!

Віктору тоді було п'ятнадцять років: весна світової скорботи... Але поруч нього сиділа за столом Йоганна Карлівна Кенігсберг і підстругувала олівець, слідкувала за виразністю вимови, за точністю перекладу. Вичитана підлітком сентенція несподівано зачепила вчительку. Бабуся, як соняна птиця, стрепенулася. Та раптом розреготалася: «А чого тобі, дитино, турбуватися скроминучістю людського буття на землі?!» —

За минулий місяць заля поштамту не змінилася. Стіна ясних дверей. Чіткі грані столів-пультів довкола білих колон, дерев'яні кошики, чорні ланцюжки вмонтованих у дублями. Півколо дерев'яного простінка з дошкою плиском — для ліктів, підстава для рук, над ним скляний бар'єр. Нарешті, півколом, серцем, — рівнобіжники вікон. Притишений рух. У моячазні віконечка просунуті пальці і зап'ястя. Дарма ткнуться в них голови. В залі таємнича сигнализація: запалюються й гаснуть світла над пультами. Навпереди наливаються то світлом, то сутінком косяки паркету. На кожному пульти шпара для листів облицьована бронзою.

Рука смикунула за чорний ланцюжок, потім витягла з піджака ще вчора надписаний татом коверт і вкладений у нього, вчетверо згорнутий і розгладжений, аркуш паперу.

30. 8. 1937

Любі мої!

Дорога була, як дорога. До півночі не було й думки про сон. Очі звикали до людей. Влягалися надто строкаті й надто головаті враження. Перед світанком я прокинувся від тиші: стоймо. Зійшов на землю. — Так пахло болотом або рікою. А найпевніше — тополями. Та я хвилини ті не тільки насолоджувається ніччю й говорив з залізничником, а ще й спав... Проте пам'ятаю, що чорна й нарочито дика синь неба злякала душу. Низькі хмари, як на дно синього океану, сідали на землю. І були вони дірчасті або кручинчасті: міріади чорних голочок, зіниць.

Сонний вагон здався мені міжпланетним кораблем, відламком батьківщини. Пахла Україною земля і небо.

Снідав я сьогодні на Володимировій горі. Сам.

З Ніною розпрощався перед станцією, біля трамвая.

Осердя дня простовбичив, проштовхався у підвалі, в управлінні мешканнями. За таке геройство — герой і геройнь пройшло там за день тисяч, я думаю, з дві! — одержав ордер на куток: вул. М. Горького 161, кв. А. Шайкевича.

Куток? Далеко не куток, звичайно. Щонайбільше — пів кухонного кутка: ліжко і поверх нічного столика.

Чи я «вліп», чи так само влаштовується більшість студентів, не знаю. Ще не можу знати: досі говорив тільки з моїм «кухонним колегою», — сільський фельдшер, старий парубок. Гоголівський тип. Дуже цікавий карлик.

На всякий випадок, пишіть мені тим часом на Головний поштamt, до запитання.

Я вчасно «зміктиз» і з університету заїхав за речами на вокзал. Тому мое влаштування вже закінчилося і я — вільна птиця і київський громадянин.

Треба думати, що до Києва я звикну — як його не полюбити! — проте зараз у мене надто перетягнуті всі «струни

дупі». Я вже натомився й уже перенасичений кислими новинами.

Я вже, либонь ранувато, скучив за всіма вами. За дном. Цілую.

Віктор.

П. С.: Справжнє знайомство з університетом відбудеться після завтра. Зразу напишу.

Не хочеться сідати в трамвай і їхати під Кобеляки, щоб переноочувати в помийниці! Але побачимо, казав і т. д.

*

У кахльовій шахті з чавуновими гратами Віктор описився рівно о сьомій годині. Двері йому відчинила Ніна. У межаному вирізі білої блози трикутник запалених грудей. Над ним кутик чорнявого обличчя, непомірно широкі брови від перенісся аж на скроні, циганські пружини обабіч чіткого пробора. Кирпатий ніс у дівчини — теж трикутник: задерикувата грушка-дичка. Вся в полуницях. Клямка вузенького рота скромна. Над червоновою губкою навтикало чорного пуху й дроту. Звідси школільне прізвисько: Вугляр.

Ніна з дядьком і його дружиною зібралася їхати в опера. — Нашвидку не було охоти розповідати.

Несподівано Віктору вдалося нащиплити й таким чином приберегти на вечір думку про формотворчу силу — може навіть приреченність людської долі?! — збігу позірно випадкових обставин.

Підозріло однозначні, повчальні й цілеспрямовані вони. Чи це розтривожені почуття його прошили випадкові хмаринки дикунської містики?!

Треба скуштувати самоти. Треба самому втихомирити хвили розчарування. Треба зусиллям волі й розуму назавжди перерости дитячі панікування і юнацькі запоморочення.

Чи не стурбував Полтаву його занадто красномовний лист?! Обрадували б Полтаву витривалість і мужність . . .

Зблизька Нінин дядько — племінниця: дрібне обличчя. Вузькувате чоло, зламана кісточка носа, дівочі губи. Здалеку він — Володимир Винниченко в зеніті віку! Подібні вуса й борода, схожі лінії плечей і голови.

Дружина його, і на високих закаблучках, не діставала Винниченкові до плечей. — Найтендітніша з мадонн. Очі, бірюзові, квапилися поділитися і захопленням, і тривогою. Так наливалися снагою! І ралтом гасли, вмирали. Чорні струмочки її волосся створили на потилиці розіп'ятій гребнями вир. Зачаровувала вишуканість манір киянки. Неймовірна вишуканість поруху знятого до волосся кисті руки, квіткоподібне розгалуження прозорих пальчиків.

Іхали у переповненому вагоні, навстоячки. На Галицькому базарі вийшло багато люду. Дами усілися на лаву, а Віктор і Винниченко, щасливі щастям близкіх, простояли до Володимирської над ними. Софія Вікторівна зашарілася від задоволення — яка удача! — й показала кавалерам кінчик язика: «Ага! От що значить бути жінкою!»

Після прощання біля опери Віктор пройшов той самий квартальчик назад: щойно вони вийшли отут біля садочка, а вагон переповз Володимирську й покотився Великою Прорізною з гори на Хрещатик. У сквері перед Золотими Воротами просидів до дев'ятої. Між Володимирською і Театральною ... глибоко вирізьблена кахля зеленої яшми. Посеред юрми дерев-вітрял принишклив укріплений трохи бурштинові стіни і решта склепінь головної брами Києва. Руїна, як символ України.

Над Театральною садочок пустує. Куток різноманітного насадження над Володимирською — справжня шпаківня.

На жовтому піску зелені лави. Цементова мушля водограя. Стара акація за спиною. Вийшов з табуна й став над мережаним парканом над вулицею густозелений кущ, струсь на непомірно високій нозі.

Небо й під ніч шарудке гілля над головою, що пляфон стародавнього майстра.

Хвилювання на землі. Заморозок у небі.

Година роздуму. Поруч — закам'янілі постаті. З людьми й насамоті!

Подих вітру з осіннього краю. Срібною підкладкою догори, знято листя кремезних дерев і малечі.

Водограй.

Віктор здригнувся. Відкрив очі. Дарма спробував ще полежати отак плацом, зі знятим, як під час естафетного бігу, коліном.

Через кухню прогулав, біля дверей встиг оглянутися, Хаїм. Нестподівано легко пролетів за ним, як татарин на коні, батько, Абрам. У сина під носом хусточка полуниць. Рижий господар у подраній майці, босоніж. На його тілі чіткі кордонари барв: вутлобіла в миршаву синь і масна шмалятина обличчя, ший з трикутним вирізом грудей, третини рук.

Віктор ліг на спину, поклав руку під голову. Це не звичайна почивля на кухні. Це сценізація трагікомічного твору Шолома Алейхема. Кадр з майбутнього фільму про життя київських бідаків. Крізь вікно в горбату кімнату, впередміжку з тінню, наводилося сонце. Згідно з волею режисера, на кін повернувся захеканий Абрам. І ввійшла зі спальні розпечена на вугіллі Хая. Перелетів через кухню й приземлився в ногах у Василя Івановича наляканий розумник Ізя. Він зібгав великуватий пояс підштанічків і намагався його, разом з кулаком і шматком подраної сорочки, просунути собі в живіт чи під серце.

Наступний вихід на сцену: Єва Розенфельд.

Учора ввечорі, після відпочинку в Золотоворітському сквері, вияснилося, що у спальні з Шайкевичами вже другий рік мешкала машиністка з меблевої фабрики. Її наречений Фіма, так до нього всі зверталися, і ні за які гроші не міг дістати у Києві кімнати. Щовечора або вночі дев'ятипудовий бухгалтер промкооперації привозив біблійну красуню на Кузнечну. І не міг надивитися, не міг налюбуватися. Не міг розпрощатися. Тонкий профіль. Тонкі поздрі тендітного носа. Тонкі губи. Словнені і примхи, і незадоволення виноградини очей дівчини... Фіма прилягав на кухонний стіл і... напалював, мовчки, дві хати диму.

Говорив він звичайно обмаль і більше з жінками. Інколи хапав на руки й піджидав під стелю Ізыку.

Силач, вигляд борця, не спроможний був приховати дитячого задоволення, коли олівничі Єва виштовхувала його

з хати. Сорокалітній чоловік у м'якеньких чобітках, у спортивній сорочці на шкіряному шнурку ладен був знову куняти у Шайкевичів на кухні до ранкового трамвая.

Кумедно, проте факт: ролю господаря цілком простої природно перебирає на себе Василь Іванович Онуфрієнко. Замість того, щоб лягти й собі, відвернутися до стіни й може вкритися з головою, заснути, пацючок щільно причиняв двері до спальні, багато разів наматався поговорити з гостем і все знову пробував накрутити годинник. Куняє, сірий, сіро-жовто-зелений, але не здавався. Прощаючись — посміхався. І часто сумнівався: стелитися й лягати, чи ліпше вже транспортувати на стіл том «Гістології рослин».

Фіма-пузир звичайно не помічав біолога й фельдшера ні вдень, ні вночі, ні в трамваї, ні на кухні. Проте Акакій Акакійович Башмачков-Шпонька тільки дивувався часом. Не ображався, слава Богу, і дзяволів по-старому.

— Добивався визнання, порозуміння, симпатії?!

Підстаркуватий і гладкий кавалер з дня свого народження жив на Подолі, біля пристані. Дальній жінець Кузнечної для нього — ідеально проведена діагоналя через місто... В кімнаті на два вікна четверо ліжок: батькове-материне, сестрине, братове, і, ногами до кахельної пічки, Фімине.

Віктора здивувала мовчанка на сцені. Можна було посміхнутися й глянути на раму лаштунків і на акторів та статистів. Василь Іванович уже встиг, прикрившись казенною ковдрою, спустити ноги на холоднючу підлогу.

Казани підсліпуватої смоли — його очі. А ротик тремливий. Ізя, з Монте Джаніколо, спостерігав пожежу Риму. Геройня сцени трагічно заламала й так зіпила руку. В зубасту, в беззубу пельку чоловіка дивилася, як заклинач зміїв. Абрам уже посмирнів. І не спромігся на слово.

Дійсно, Єва Розенфельд зайшла до кухні. Не до кухні, а на кам'яний берег Йорданський... І ранком бліда, напівпритомна. І ранком уже зла. Байдужа, пуста, проте ладна спалахнути, згоріти дотла.

На блідорожеві троянди байкового халата, на гострі плечі, на трикутнички дитячих грудей спали дві чорні ріки. Водостпад вогняних відблисків.

У цілому — Віктор споглядав дівчину відверто, як картину: дружина фльорентійського мальяра. Ще точніше — іконописця... Справді, Італія?! Ні, радше: Єрусалим.

У руках у неї піввідра води і глиняний кухоль. А в очах — небажання зріти, небажання жити. В руки б їй жележ прикути!

Біблія, біблія! — Краса яка. І злидні тисячолітні, пе-черні. Навіть сонце у вікні — всепереможне: Египет, Сінай. Пустеля.

*

Давнє самоспостереження: Вікторове красномовство до невпізнання і хиріло й казково розросталося в цілковигій залежності від розумового й духовного рівня співрозмовника. Від зацікавлення.

Про віщо було говорити на кухні у Шайкевичів?

За голим столом під стіною Віктор начаювався й побіжно підтверджив усі припущення господині, задоволив цікавість кожного з присутніх. Міський, щоправда, юнак опинився без мами, без родини, тут още почав самостійне життя. Проте до Києва він звикне легко, вправно пройде університетський курс і, напевно, поїде вчителювати назад у провінцію...

Однака Хая, то в мікроскоп, то в телескоп продовжувала розглядати свіжу людину. Відома вже матерія, відкриті плянети, Василь Іванович та Ізя, опинилися поза колом зацікавлення її водяністих лінз-очей. Обличчя її — рожево-жовта рама для них. Рот-провалля невільно посміхався й забив принца... Що з того, що подрана кофта старчихи, що роззвивили зябра черевики, що сажа вросла в рожеву шкіру її рук, що жовта сукня висіла на ній, як на вішаку, що моз кеглі — ноги, без п'ят — панчохи!

...Все це дійсно необхідний і цілком необхідний досвід для молодої людини?

Чи бракус на Україні цегли? Віктор ще влітку «поставив» на узвозі вздовж ботанічного садка — Караваївська це? — багатоповерхові каскади модерного гуртожитка. Кожному

студенту припала в ньому цілком обладнана кімната. Більша половина мешкань — з балконами на парк...

Він тричі збіг гармошкою пішоходів попід білими гніздами на дно долини. Хотілося розміряти вулицю. Хотілося помрісти. Нарешті він перейшов прошиту трамвайною колією вулицю й довго розглядав крізь залину огорожу господарський двір ботаніків: скляні шатра й ангари теплиць.

Дійсно корисні молодій людині купання в ріках і ставках злиднів? Корисно їй переступати через пороги кухонь і закапелків бідаків?

— Може, через один з них переступить і зімлє серед цього Сибіру новітній Достоєвський.

Як зародок і врожай, така чітка поєдданість епохи! Дивна узгідненість життєвих фактів. Доцільність заходів влади: рівняння на низи! Тотальна пролетаризація!

Козирі в руку Західної Європи. Російського кшталту саможерство.

Студентський гуртожиток над київським парком? У кожній кімнаті Платон і Горацій, Шевченко і Гете?.. А на горі, поміж густими фронтами дерев, багрова фортеця університету над кам'яною хвилею українського міста? — З такого балкону розкривається б світовий простір: змагання культур, боротьба господарських систем, війна політичних супротивників. А можна з молоді формувати кадри! І очувати можна — тридцять карбованців на місяць — по смердючих кутках.

*

Враження було, що господиця мешкання втомлена вже до нестягами. На кухню зайшла з спальні одягнута Єва Розенфельд.

Віктор поспішив розпрощатися і, пропускаючи повз себе Василя Івановича, відчинив двері. В цю мить карлик, блідий і переляканий, вищовхнув товариша в кімнату назад і кинувся до ліжка за своїм капловухим портфельчиком. Наче дитину забув.

Віктор утримався, не сказав: «А Гоголь, що там не кажіть, український письменник! Нам би ще з тузин Гоголів!»

Онуфрієнко здавався страдником: потяги, станції, безсонні ночі... Він прагнув, безсумнівно, забути хворобу або життєву невдачу. На душі в нього споконвічний льодовик, а може — пожежа. Василь Іванович наче рвався з трясовини на твердий берег. І, хоч як це смішно, носився з своєю мудрістю дозрілої людини, хизувався загартованістю свого характеру.

При тому сіренка кисетка його ротика задньоргувалася так наглухо, так сумно. — Ховалися зубки, гинули в тумані, тонули чорні очі.

У Києві Онуфрієнка злякала спустошеність власної душі. Як і порожні — чи може загадкові? — форми життя довкола: незнайоме місто, чужі люди... Віктор теж передбачав труднощі. Чи зможе він на кухні насолоджуватися читанням, на коліні писати?! Щоб до кісточки пробрати книгу, щоб скласти небуденну мозаїку слів...

У цю мить київський трамвай плив по ворожій усьому людському стихії: трильйони років байдужого часу над містом.

Як замерзло мислення! Не світла воля, не характер і розум, а ятірі в таємничих водах! Єдина надія, що на світанку так мерехтить кожен шлях.

І такі небратерські почуття до нерозпізнаних у ранковому тумані людей!

Дорослішим був Віктор вдома за столом. Якими мужніми були руки: бралися перекладати Гете...

Але: чи любити минуле не означає — плакати майбутнє? Головне при тому — не підмальовувати, як П'єр Боннар свої вже закінчені й продані картини, юнацької мрії. Хай проваллями ляжуть і хай стануть кряжами — контрасти!

Адже мрії цікаві й сильні: дужчі за гори нещастя. Бо мрія — стихія. Як повітря, як вода.

Мрія без журно зраджує таємниці людської душі. Весна української мови, казковий урожай мистецтв і наук на Україні...

Та мрія виносить на берег і гострі черепашки. Серед найпотаємніших бажань, поруч віданості й вірності... та

переборщення важливості людських манір і взагалі — форми! І непереборний страх перед фізичним насильством і стражданням? Отже передумова до всього на світі — твоя особиста безпека? Байдужість до сили-силенної речей і подій? Моя хата з краю? Боягувство це чи вірність собі? Самообмеження замість компромісів?

У напівпустому трамваї Онуфрієнко попередив Віктора про шахрайські нахили Хайма Шайкевича. — Він обов'язково спробує виманити у новака хоч п'ятку, якщо не десяtkу. Хоч краватку або шкарпетки. Єва Розенфельд напомічала йому вже п'ятдесят карбованців. Наслідок її скарги старому Шайкевичу — ранкова буча, навпрост мордобій і перегони вздовж Кузнечної. — Абрам озвірів і накинувся на сонного сина. А мати, видно по очах, на обличчі, доглибинно розчахнулася: обурило Хаймове нахабство... навпіл ще з глупотою і з дитячою наївністю. Розсердила, розлютила матір і непритомнна красуня Єва. Сліпа вона чи що! Кому вона потайки позичає гроші? Що за гешефтирство завела з таким шибайголовою!

Віктор з цікавістю приглядався до зеленкуватих розводів на трикутничку карликового обличчя. Біолог серйозно взявся розплутувати клуб обставин і непорозумінь в родині сторожа Шайкевича! Родинну сварку господарів стороння людина сприйняла з болем, з надривом!.. Щира прихильність простака або йолопа? Чи самотник до такої міри приріс до чужого кореня?

Виринула думка про розпорощення волі й осідання життєвої снаги добряги. І навіть про вроджене вміння господині мешкання підпорядковувати собі людей посереднього характеру. В неї досить і психологічного проникнення та шоху, і розуміння становища бідака, і безоглядної настирливості в боротьбі. З якою радістю підкоряється матері Ізя! Як Хайні рогові очі осліпили сьогодні на кухні її чоловіка! Абрам, як ноти, читав знаки брудних пальців, порухи рук старчих... Онуфрієнко вріс у родину. Звик до кутка з лишком фарби на підлозі під столиком і ліжками, попід карнизами. Полюбив розв'язувати з Ізеко задачі. В гавань зайшов.

З трамвая встали перед університетом. Пройшли погід червоним муром і звернули на Бібіковський, на Шевченківський бульвар. — Чорноголовий і запалений на полтавськуму сонці лорд Байрон у білій сорочці з коротенькими рукавчиками, з розпрашеним на худорливі плечі батистовим ковніром, у вузьких і дуже легких штанях на жовтому ремінцеві. І жених — коротун: червоні візерунчасті черевики на подвійній підошві, прошиті чорними квітами парадні шкарпетки, просторий воронованої криці костюм і темна, поруч чорної, тютюнова стяжка, краватка. Смола з-над зеленого чола ледь-ледь пихатого барильця в сорочці з довгуватими манжетами на скляних рубінах уже помітно стекла на скроні, над вуха. На волохатій руці, під шевійотом, під сорочкою, — небаченого розміру годинник. Несподіваний розмах. Парада.

В останній день серпня Василь Іванович Онуфрієнко показав Вікторові ботанічний садок і — на вистеленій сірими головнями площі потойбіч бульвару, за прошвою тополь — візантійські бані й арки Володимирського собору. Пройшли і, звичайно, згадали Коцюбинського, попід клінікою професора Образцова.

Білі колони, брама ботанічного садка — на схилі гори.

Горів Василь Іванович півдня. Почав любуватися квітами, кущами й деревами здалеку. Та згодом Онуфрієнко розійшовся... Віктора потік точних знань і надхнення його навпрост приголомшив. Ніколи було іронізувати, хоч природник дав собі волю-саволю, приспадав, дослізвно, на колінах лазив і молився перед голубенькою бабочкою вусатої рослинки і завмирав від краси-болю над жовтогарячою пасточкою з гореткою чорних тичинок короною.

Василь Іванович, як насамоті, роздумував над барвними келішками, над лямпадками й вазами, над сурмами в пашці зелених коників... Досліджував рурчасту тканину й чудернацькі суглоби коробочки якихось ботанічних жирафів ховрахів, листя, бубонці диких ягід, хутро дерев і зелений килим трав погід червоні стіни університету.

Фельдшерові очі скляніли. На чоло дерлася брова. Дерев'яніли бузкові губки.

Цікаво, що тут він не тріомфував. — Це була царина його справжніх зацікавлень і знань. Не до пустої хвальби. Не до хвастощів.

Через Університетський сад товарищи пройшли до Караваївської. За рогом Великої Васильківської зайдли до здавна відомої Онуфрієнкові молочної. — Василь признається, що ботаніку любить дуже, проте не пробував ще жити і без української поезії. Виявилося: без українського слова.

Головні станції нашої поезії, повчан Віктора біолог, це: народна пісня, Шевченко й Олесь. Без зупинки Василь Іванович переїхав до прози. Її вершок — Степан Васильченко. Розповів про голодну смерть великого письменника наприкінці тридцять другого року.

У трамваї сіли під задню стінку. — Онуфрієнко мусив виговоритися: повернувшись до справжньої лекції з історії української ботаніки. Заговорив про своїх вчителів. Зараховано до них і геніяльного Володимира Іголітовича Липського. Випадково вияснилося, що доповідач обізнаний був і з істориком Вячеславом Липинським. З його, звичайно, «Україною на переломі».

Віктор охоче змінив тему розмови. Навіть сам сказав кілька слів про красу Полтавщини. Про степ. А Онуфрієнко — про Поділля. Виріс він у найубогійшій хаті в селі під Баром.

Уже в воротях їхнього подвір'я Василь заторохтів про Шайкевичів. Під кінець місяця, як остаточно висихала стипендія, як бракувало копійок на трамвай, Шайкевичі залишали для нього на столі цукерницю й хліб. Для нього завжди знаходився у Хаї полумисок борщу.

5

О шостій Віктор підійшов до рогу лискучого Хрешчатика й по п'ятій поверх напомпованої свинцевою тінню Прорізної. Наступна вулиця, квартальчик вгору, наче паялом пробрала кригу вузької ущелини й намагалася розплавити рожеву масу висотної будови на своєму шляху. Видно було,

як водоєпадами лився ще день через бляшані дахи й обліплені різnobарвною лускою мансарди. Поміж балконами в піднебесі іскрилися дзеркала. Аж шипіли й бризкали по вікнах сонця.

Свіжа блакить над київським Кавказом. По ній — епічні хмарича й мапа тихоокеанських островів: ланцюжки зерна, атоли, променем прострілена діядема.

Ніна під'їхала через дві хвилини. На щасливу посмішку відповіла з вагона. І зняла руку до плеча: як крильця колібрі, затріпотіли пальці.

Морем здалася кам'яна гора. Кораблем — трамвай.

На Ніні парусинова сукня. Вузька оторочка чотирикутного викоту на грудях, смужка на коротких рукавах і широка гряда вишивки на подолі, — лицітва. Під шишкою циганських кіс на потилиці червоніла, в білих заводах, ще цілком дитяча шия дівчини. Впала в око неймовірна тендітність кістки на руках. Стан — іграшковий. А головне: розшигтий посмішкою настрій. Ані тіні — «все одно!»

Було це захоплення містом? Нестодівано засвітився в душі університет? Давня дружба з Віктором — десять років в одній класі, спільна партя із року в рік! — справді пустила пагінки любові? І передчуття було, що розростеться воно кущем?

Віктор, у Полтаві такого не бувало, заграбастав сухеньку руку дівчини-щепки й почав, здається, імпровізувати комплімент.

— Ти, знаєш, Ніно, — смолоскип...

І мить юнак справді думав про чорні очі й дике волосся товаришки. Але Ніна так щиро розреготалася... і вдавала, що зо сміху не може йти.

— На них звертали увагу люди.

— Ідем, голубочко, серденько, — сміяється юнак, покажу тобі Дніпро!

Царську площа — ні тобі площи, ні царського нічого! — обійшли від тераси на Володимирову гору, від узвозу на Поділ. Тут же біля філармонії, пританцюючи, збігли цементовими сходами на головну алею Купецького парку. Поміж коронами дубів отакі от, отакими лініями, сині кущі

неба. На плянчастих лавах-хвилях щільно сиділи люди. На білій ротонді, спертій на півколо парних колон над прірвою, метушився гурт дітлахів: їм дуже хотілося крізь витійкувати кам'яні баляси заглянути в безодню. Віктор то спотиньга пантрував захоплену кумпанію безштаньок-моряків, Колюмбів-Магеллянів, то сам по-дитячому тикає пальцем на білі дірижаблі хмар над глибоким — зелене дно! — простором Лівобережжя. Губилася серед потому почуттів, і кожне з них схоже на здійснення передчуттів, — Ніна.

— Куток всеукраїнський!... Просто значок на груди! Прожромити б збоку бронзовою голкою одо голубінь неба і ріки, відбиті київськими горами золоте проміння сонця над лісами й хмарами, над іграшковим містом з церквами й дзвіницями в долинах, на височинах...

— А я ніколи, ти знаєш, надмірним фантазуванням не грішила. От запам'ятала твоє словечко: «Сухарєва башня!» От точно...

— Наклеп, дівчино. А я пам'ятаю... твої сни!

— На лекціях!...

— Не тільки за партою. З марив твоїх он стільки посмішок кроїлося. В лісі над Ворсклом, біля Нижніх Млинів, я півгодини проглядав фільм твоїх посмішок-лун... Та в тебе на свій лад «фантастична голова»!

— Як по-моєму, то вже нецікаво! Не люблю саму себе. І навіть зневажаю!

— А мучить тебе непослідовність людська: свідомість своєї дійсної чи уявної нікчемності поруч безоглядного егоїзму. Так?

Дівчина на запитання не відповіла. Віктор помітив її бажання відиготовхнутися від несподіваної мілини посеред гладіні настрою. — Мовчки приглядався до килимів тіні під соняшні пожежі, до рожевих мостів від берега до берега.

Нінина літія не пасувала до світлого вечора над Дніпром.

Збігли, за оболільною згодою, багатопляновим зигзагом Володимирського спуску до пам'ятника Майдебурзького права і до Дніпра. — На горі біля філармонії Ніна й Віктор, палаючи самі, узріли, як лява з Хрестатика і зліва, з Олексан-

дрівської, понад парками, затопила Царську площа й гвинтом, попід тіні на бруку, стікала узвозом на Поділ. Передні квартали столиці, місцями доторяли вікна, вже стали руйною. Тло їхне — пожарище, земний і небесний вогонь. Гототіла на півсвіту пекельна смола.

Довго Віктор і Ніна петлювали Володимировою горою, пропливали зелені тіні й рожеві тумани. Парк на верхній половині гори — самотній острів посеред моря вогню. Бо вже горіла гряда парків над містом, горів у долині Поділ, за спиною горіли Софія і Андрій, горів Дніпро, горів, натягнута рогачем заяча шкура, — Труханів острів, горіла Микільська слобідка на Чернігівщині. На Лівобережжі.

Трамвайний вагон одинак вилетів з присадкуватої вулички Старого Києва на гору, на Софійську площа, і зупинився насупроти «Присутственных мест».

— Яка кумедія, — сказав Віктор, сідаючи поруч Ніни, — «присутственные места». «Богоугодное заведение! Тильки сумна вона, ця кумедія: мумія ворушиться... А модерний вагон втнули!.. Ну, точно копія черепахи. Або смішно розтягнули кайзерівський шолом!

Ніна посміхалася над Вікторовими пригляданнями та приміряннями. Над його відразою до допотопного словника й над його критикою «останнього слова техніки»:

— Захотілося, хлопче, нових слів і цокотливих вагончиків??

Товаришу ніколи було посміхнутися. Два київські дні схожі на два роки життя вдома! Найпростіші події на очах і перед білого дня обростали мохом казковости. Звичайно, не фактура їх така, а маса-масенна передчутих уже переживань, можливих ходів думки і майбутніх досвідів.

Молодий чоловік на зеленому горбку, перед ним шлях змійтися... Що з того, що в далечині розляглися ліси в ранковому тумані, що перебігли обрій лани! А шлях шляхом! Знайдеться...

— У тебе справжній дар розмальовування, як відомо! — закінчила Ніна не свій, а Вікторів монолог і вискочила з вагона перед кінотеатром посеред Сінного, або Галицького базару.

— Малюю вперміжку Богів з чортами! — Згодом додав:
— Базар! З дитинства терпіти не можу. Так лякають гаміркі натовпи вдень, а вночі, прокляття, виникають старці під огорожею сонгородського собору, Голодний степ, пересохле життя... Карапузом уже відвертався від чорного коржа посеред вигону. Огіда вставала по горло. Блювання, майже непримітність...

— Знаю, знаю! — і Нінина долоня лягла поверх Вікторової руки. Зчепилися пальці.

Подзвонили три рази. В коридорі майнули сливе невагомі кроки. — Пропажа знайшлася! — зраділа Софія Вікторівна. Посміхнулися її світлі очі й ніжний рот, раптом поламалися й порожевіли щоки, вкриється хвильками шкіри маленький ніс, металом блиснула бездоганна зачіска; відтінок її волосся вишневий.

Їй цікаво було спостерігати роман Віктора і Ніни. Їй хотілося передбачити його майбутнє. Парусинова сукня, вишита волошками, нагадала їй київський перон перед робітничим поїздом з Житомира, одруження й дванацять років життя в кутку колишньої їdalyni батьків.

На три хвилини кімната Фещенків перетворилася в театр. — Театр малих форм.

Софія Вікторівна вивела на кін розвеселих утікачів. Знявся з канапи і кинув на зім'яте сідало книжку, згідно з волею режисера, розгніваний Володимир Володимирович, Фещенко-Винниченко. Він пригрозив молодим людям, жорстокою розправою, якщо вони ще хоч раз запізняться на чай. Він обов'язково припише «кирпатій дівчині в білому» добру порцію «патер ностер», проте не обмине він і деміївських зальотників, звичайно.

— Та ви мене просто не знаете! Та я...

Жінки не могли вже втриматися: дружина обняла одне плече промовежця, Ніна друге. Софія Вікторівна цілуvala чоловіка в щоку й скроню, як діти цмокают замурзаного ведмедика, а Ніна намагалася залоскотати дядька.

— Та ти, бридке каченя, копія твоєї мами! Пам'ятаю...

Чорна борода й вуса, форма голови й зачіска, очі й ніс Фещенка дійсно нагадували Винниченка. В очі впадала не

тільки неймовірна ніжність шкіри й чистота кожної волосинки, а й... брак в обличчі гарту, навіть пересічної мужності. Що це за Винниченко з такою сумирністю, з такою прозорістю голубиної душі! І це в сполучі з широкими плечима, і мавпячими ручищами.

Зернина рішучості, принаймні волі до самооборони, припала в родині — дружині.

Не було коли заглиблюватися в аналізу справжніх чи уявних розривів між зовнішньою і внутрішньою формою людини. — До речі, котре з можливих і найнеможливіших співвідношень треба вважати за класичне? І хто є хто в родині Фещенків? У чому містяться і в чому проявляються різниці сторін? Що прижилося, а що у них спільне від природи, по натурі?!

Знайома Вікторові кімната. Відгороджений шафою, письмним столом і канапою куток. Чорний рояль поміж вікнами. Двері в кімнату трьох Оль: баба Оля, тітка Олла, карапуз Оля. Відсунутий з середини прохідної кімнати стіл під тяжкою скатертю світлоголубого відтінку. Червоношкіра шафа цілими днями наводила на нього відблиск шибок і посуду, розмальовувала його сонцем, синькою і тінню... Цілими днями бавився в пустій хаті неподалік від нього, перед ліжком, золотий килимок.

До чаю були подані холодні котлети. Терпляче чекали на увагу біла й синя вазочки з печивом і мікадо.

Віктор сидів поруч господині, Володимир Володимирович з племінницею. Гість і Софія Вікторівна продовжували розмову, Ніна з дядьком, як на сміх, забулися, замовкли.

Надзвичайно вільний був настрій: легко було пристати на жарт, легко було й повернутися до серйозної розмови. Рукою дістати і веселощі, і сум.

Яблука, груші й виноград Софія Вікторівна перенесла до канапи, на Нінин стіл. І, присідаючи біля гостя, збуджена розмовою, погодилася, що світ у цілому не такий страшний, як прекрасний, що не треба псувати життя переборщенням вати старости й смерти. Жаль, звичайно, що людина рідко усвідомлює красу дійсності і сам характер реального щастя. Ра-

зом з тим людей і рятує, так би мовити, перспективність бачення, спрямованість духового зору на майбутнє і в минуле.

— Одним словом, Софіє Сократівно, вибачте, Вікторівно, — божественна доцільність світу...

— Майже!

— А все від неприємності до трагедії збирається в чорні Фраунгоферові лінії спектру, спектру сонця.

— В тому числі й кухонні кутки! І напади зневір'я, легкодухости!

— Ну, тут уже вибач! Легкодухости? Віктор?! Та він Наполеон Бонапарт і, більше того, перший заводій у нашій клясі... На всю школу... Знайшла легкодухого! Сократ він і Наполеон!

— За сумісництвом, — спокійно підтверджив і, замість печатки, кивнув головою Володимир Володимирович.

Ніна, щоб помститися, простягнула руку до дядькової таріочки з виноградом. Володимир Володимирович, рятуючи трон, заніс його гостеві аж на коліна...

— Дякую! — сказав Віктор і дуже зручно зняв зелені ліхтарики на жовтому стовбурцеві з тарілки сусіда. Здобиччю він чесно і відразу поділився з Софією Вікторівною.

— Розумію мову про Наполеона! Але не згадуйте мені більше про Сократа! — підсумував досвід Володимир Володимирович.

... О десятій годині Ніна й Фещенки провели Віктора до трамвая. Місячною мозаїкою здалася юнакові алея з боку приліпленого до вулиці сквера. Чорні тіні листя на пішоході нагадували калюжу, барліг.

Розмова надворі перевелася. Стало навіть гірко і сумно. Така природа розставання. А щирість добрих почувань, прихильність до людей — яка дивна метаморфоза! — раптом перетворилася в непосильний для душі вантаж.

Дивно було ще: і Ніна, і Софія Вікторівна, і Володимир Володимирович порівну розподілили поміж собою Вікторову приязнь. Зразу на рівних правах.

На прощання Софія Вікторівна повернулася до розмови про побоювання разючих розчарувань в університеті. Вони

напевне справдяється. Проте так же несподівано виринауть і неждані можливості, навіть захоплення.

— Життя наше і всяке, — закінчила вона, — що калейдоскоп.

— Гете у 1809 році, у своїх „Wahlverwandschaften“... Ніколи було докінчiti: на гору, по Столипінській, вискочив трамвай.

— Учена голова! Таки Сократ! — в один голос промовили й разом роземіялися Ніна й Софія Вікторівна.

Усі втрьох замахали руками. Володимир Володимирович показав рукою на дім: приїжджати! І погодився, посміхаючись або може згадуючи власну юність:

— Згода. Великий філософ, Гегель з Шопенгауером, але, прошу вас... тільки не Сократ!

Жінки підхопили його, розпещеного чи запещеного, під рукави, під руки.

6

Старий-старий досвід: Вікторові нерви розкручувалися й вихилювали несусвітні танки тільки напередодні важливих подій або несподівано рано, заздалегідь. У потрібний час, у рішучу мить, він, чарівним чином, перевтілювався в героя: поруч типових для нього якостей і нахилів характеру, спішно підтягувалися з запілля на фронт і твердість, і рішучість, і завзяття, і послідовність, і настирливість, і вимогливість, і суворість, і сміливість. Перевагу надавано плянові карколомному, але й продуманому, боєві з вишуканим маневруванням і захоплюючим темпом. Він прагнув, як закон, розтривожити свою уяву і побудувати в уяві макет прийдешніх подій: скопити їх у фокус передчуття, інтуїції, побачити їх у спалаху близкашки.

У ніч на перше вересня Вікторові примарилось, що у нього на ковдрі, в ногах, спіть пара цуценят. Він навіть мацнув писочок одного з них, потім і другого. Коли юнакові стало холодно, з'явилася думка: значить, ковдра стала на підлогу, з цуценятами... Віктор, як веслом, спробував рукою

підлогу. Розплющив очі. Перед ним, як над колискою, стояв Василь Іванович і... бавився: задирає ковдру. Вже одягнений, тільки без краватки.

— А де ж цуценята?!

— Цуценята?

Від серця посміялися. До сліз ретоталася і Хая. Виглянув з дверей спальні сонний, здивований і зацікавлений подіями на кухні Ізя.

Сонце розігрілося зарання. На подвір'ї і в трамваї сліпило очі: не вересня початок, а серпня.

Найперший ранок в університеті? Рубікон?! — Василь Онуфрієнко, тумба в темному костюмі, вузенький метелик над запраною манишкою, вхопив за руку товариша, юнака: не треба скакати оцими східцями в коридор історичного факультету і біля ректорського кабінету звертати праворуч, а насупроти секретаріяту потім відразу дратися до «філологічного курятника»! Навіць! Разом ще зійшли парадними сходами до білих колон, до балюстради перед студентською читальнєю. Василь Іванович, до нестями зворушений і гордий, зиркнув на товариша чорними вогниками. Погляд запитав, чи ясно молодикозі... У прочинену стулку червоних дверей пішов, як у церкву.

Віктор у навстіж розчинені двері пішов праворуч. Повз нього, як навантажені сонцем вагони, замигтіли вікна. Загорівся під ногами паркет. На стіні промені. І сіра, жовта тінь. Під лутками суцільна заводь, — чорна.

Віктор, на Рубіконі, білий і ясний.

Білі пітани, біла сорочка з підкрохмаленим ковнірцем. Над білим — заслужена татова краватка плетена: багряна нитка з чорною. Піратське, ледь приборкане, вітрило зачіски. Прикована посмішка рожевих, майже червоних, губ. Канделябри вогнів — очі: відтінок свіжої сині, галявини волошок і фіялки. На Вікторовій руці, взято під дно, — провітреній від шкільних зшитків і підручників, — великий приятель-портфель... Тільки уявити собі, тільки усвідомити: назавжди зникли з обрію фізики з хеміями, а біології з географіями, аритметика, алгебра в асисті тригонометрії! І нія-

ких тобі — чи справді? — домашніх завдань! Хай живуть світова історія, світова література, світові мови! Гура-ра!!!

Останні вікна. Праворуч коридор, сірий просвіт у далині. Скнаре світло на зчесаних до блиску сходах, на брунатних поруччях. Зате «філологічний курятник» засліпив очі. Під білою стелею висіла жарівка й потоками розливала день по каскадах металу й по цеглі допотопної підлоги в схожому на підвал піддашші.

Тіні студентів над чотириповерховою прівою на білій стіні нагадували оциупки для багаття. Але Віктор, стрункий чорнявчик у білому вбранні, обігав своїх майбутніх товаришів, бо треба було заглядати на номери авдиторій і прослідувати за трьома дівчатами, зустрінутими на третьому поверсі, власне, на сходах.

Чорний сарафан, рясні рукави української блузи і, на мить проглянув, пухкий профіль з копицею темнобурого волосся. Натомість на закрут сходів підійшла й торкнула пальцями брунатний струмок поруччя струнка і висока бльондинка в окулярах. Прямо у юнака з-під ніг зірвалася й побігла нагору, на повороті зупинилася, потім знову заплигала вперед хозуля в червоно-жовтій спідниці, в дитячій блузочці з тісним рукавицем. А риси обличчя у неї, — дозрілої жінки. В очі впала гармонія основних елементів «портрета»: на рожевому сонці золото шкіри і несподіваний розмай, темний тютюн, от якого ростючого, он якого й колосистого волосся.

— Волосатого волосся! — посміхнувся юнак.

Остання пара дверей. Базар в коридорі залишився за плечима.

Українська блуза й вогняна спідниця звернули ліворуч, елегантний костюм в окулярах пішов праворуч.

Нумер тридцять п'ять... ліворуч!

Рама багатовимірного враження — низька кімната з двома подовгастими вікнами над багряно-білим колодязем університетського подвір'я. Нутро її — галавина сонця на брунатних партах, дрібник до середини авдиторії, а потім — амфітеатр на три четверті задньої стіни. Та осердя вражень

— люди, нові, може, на ціле життя, друзі, товариші, приятелі. А ні, то, може, супротивники, досмертні вороги?!

На першій парті, навскіс від професорського столика, сіла на міліну густо приперчена ластовинням пампушка в українській блюзі. Посміхалася вона чомусь, що Вікторові дуже зрозуміле і в цю мить близьке-близьке. Думала напевне про щойно закінчену школу або згадала мрії про університет. На обличчі у неї розписано всю граматику душі, з правилами й винятками.

Не кремезна дівчина, а квітник жіночого лукавства під кущами високих надій! Зожною алеї, зожною стежки проглядають і дитяча довірливість, і топольки легковажності. Посеред квітника — справні на перший погляд клявіші розуму, здоровий глузд. Над усім цим світком став небом — настрій. Його величність настрій.

— Перша партя? — подумав Віктор. — Що за ясне розумові рішення!

Але його підземна течія почувань давно вже занесла в розріджений простір магнетного поля клясної кімнати: він, якщо ніяк забратися на хмари, волів... останню парту. Волів «пасті задніх».

Стовплица людей у кімнаті не передбачалося. Нікому не треба було дертися на лаві під стелю. Студенти розсілися в первих рядах гуртами, в дальших поодинці. В цілому: де густо, де пусто. По дві особи на обох первих лавах. На двох других і двох третіх по три зайнятих місця. Плюс, на п'ятій, одиначка: козуля в еспанській спідниці. Через пусту парту, спиною під амфітеатр, над проходом попід стіною. Віктор, несподівано для себе самого, підійшов до здивованої дівчини й запитав, чи можна біля неї сісти. Примусив таким чином посунутися. І відразу заговорив.

— От ми й побачимо зараз, що ми розуміємо по-німецькому.

— Ви знаєте розклад?

— Німецька фонетика, німецька розмова. Це дві пари лекцій. І пара — латинської мови... Філологи, одним словом!

— Нещастя! Я люблю читати...

— Бачу, що любите читати.

— Бачите? Та звідки, яким чином? Ну, ви знаєте...

— Що ж ви — як ваше ім'я, прізвище? — справді маєте мене за сліпого? Чи не шкільна це у вас звичка читати під час лекцій... на задній парті?!

— Мірра Ефрос.

— Віктор Лисенко, — і молодий чоловік першим підніс їй складену блюдечком долоню. Сусідка, наче карбованець на тарілку, кинула й свою тендітну ручку.

У кімнаті виринула довгов'яза й довгоноса бльондинка з англійської групи, Гільда Штавфенберг, і, пальцями блідої руки й носиком рихтуючи окуляри, назвала прізвище: Лисенко! Через п'ять хвилин, саме задзвонив дзвоник, Віктор повернувся з деканату й перед столом, біля таблиці на стіні, зачитав список «німців».

— А як ваше прізвище? — одноразово похопилося декілька голосів по-російському.

— Лисенко. Віктор Лисенко.

*

Під час перерви Мірра Ефрос не вийшла з-за парті знайомитися. Прикро стало на душі. Наляканна складність завдань, зокрема, — незрозумілість граматичної термінології. Руки не здіймалися дошукуватися... Кряжі непотрібних ій знань... Німецька фонетика!.. Понад три десятки годин отакої жуйки!.. А вона любила західну літературу. Найбільше французьку. За основну мову мусила б узяти французьку, та злякалася повені праці. Крім того, Мірра боялася німців і Німеччини. Ненавиділа все німецьке.

— Лінонці, — просто підсумував її уболівання Віктор. Але признається, що його власний розрахунок подібний до її історії. Подібний ось чим: він теж, не дарма душа біснувалася й боліла, убоявся взятися, в основному, за англійську мову, вирішив удосконалювати німецьку й французьку. Він також і в думці не мав справжньої спеціалізації на філології. Мови для нього тільки мости, тільки струмент... Нарешті, як і Мірра, Віктор прагнув вивчити мови найекономнішим чином, — щоб вільний час віддати літературі.

Віктор, як на папері, розплянував свою майбутню творчість і роздумував над можливостями літературної праці для українського письменника й перекладача. Мірра писала російські вірші. Мріяла про Москву. Часом місяці жила, в думці, посеред Ленінграду. Проте залишилася з матір'ю, з батьком у рідному Києві.

Ані слова, жодного натяку, звичайно, про важливе, про найголовніше... Ані слова, жодного натяку, про різницю їхніх світів, про гірські системи їхніх національних і особистих історій або про мати їхніх душ, візерунки смаку, наскрізь різні лінії крем'яних ідей, хвилясті височини прагнень.

Розмова першого дня. Розмова, як безпосереднє продовження мовчанки. Розмова як відламок таємниці. — Бездонним ровом самоти оточено особу й націю... Добре, якщо сонцем промежане небо людської доброзичливості часом засяє над ними.

Приємно говорити й виговоритися. Та безсумнівна насолода також від чітко проведеної межі відвертостей, від вільно і гарно дотриманої міри розумного. Віктор не вдався до аналізи своїх сподівань від германо-романської філології, від своїх студій західної літератури, культури. Не розповів про набридливий міраж, фата-моргану: перед ним — Німеччина, Франція, Італія, Европа, а за плечима — Україна. Репіта світу для нього — чи справді? — черепашки дюн, пісок світової Сагари.

Біля дверей Віктора зупинили нові товарищи. Першим простягнув руку Ахіллес. Дійсно, грек з оксамитними очима. Брови у нього теж оксамитні: стрічка від скроні до скроні, через перенісся. І щоки — оксамит, рожевий. Дивно високе чоло вбгано під напнуті морським вітром кучери.

— Ніколай Ніколаєв, — сказав по-російському.

— Невже ще й Ніколайович! — висловив припущення староста «німців».

— Уявіть собі, Ніколайович... — і юний велетень з Надозів'я легко прочитав і наступне, не висловлене співрозмовником запитання. Відповів на нього:

— Батько мій Ніколаєв, росіянин. Мати грекиня. Маріуполь, одним словом!

— І ви вдалися в матір!

У супроводі «наплечників» з другої парті, підійшла українка в голубих колосках:

— Віра Ляшенко.

І зразу руки її гвардій:

— Тарас Лінницький.

— Ілько Дзюба.

— Тарас? От ще Ілько, я розумію, Тарас... Вирвати бйому півчуприни над лобом, наліпити вуса... А з вас хібашо Ілько!

Знявся гомеричний регіт. Оглядний і присадкуватий, Ілько міг трішки нагадати вже старого Шевченка, а Тарас Лінницький — вісімнадцятилітня очеретинка. Так і гнувся... без вітру. Так і розцвітав на сонці, так і гас... Від захвату, від збудження, від щастя — кохання «з першого погляду»? У нього розгулялися нерви і, здалося, тремтіли ребра, цокали зуби.

Загальне враження таке: розправте зморшки, передягніть, зтихомирте... і перед вами українська ікона, кароокий святий.

Віра Ляшенко, кольнуло в серце, любила своє ім'я, своє прізвище. І любила, напевне, любов'ю рахітичною, химерною, хворою, свою мову. Навіть вимову: кожне слово в мить розмалювала кольоровими олівцями або вишила, кожне слово підкреслила райдугою.

Не міцна дівчина, не пружні щоки в ластовинні, не коштовна снага очей, не темний, майже чорний, ожеред волосся, а, в суті справи, дзеркало української душі. Хоч крутилась, хоч вертись; портрет української нації! Наш у Віри розум, наша душа, наше серце. — І, певне, наша доля?!

Особиста вдача, багатство натури, малювнича сата складних почувань, несподівані просвіти думки й класична мозаїка слів все це щасливий збіг обставин. Знахідки. Випадки. А Віра Ляшенко — як страшно! яка відповідальність — людина фокус, людина тип.

Повз запорізьку січ у дверях кімнати черга тридцять п'ять пропливла пара київських панянок.

— Іван Федотов! — і з компанією поручкався тридцятилітній футbolіст або боксер у тужурці залізничника.

— І сюрчик маєте при собі? Звідки ви такий — запитав Віктор.

— Донбас. А який я, власне? — по-кацапському акаючи відповів чоловік.

— Залізний.

Насторожилися щелепи доладного обличчя. Зачмихав іграшковий носик-кукушка. Масло хлюпнуло із світлокарих очей. Закипіло самолюбство. Світло денне заступив гриб хворобливої пихи. «Залізний?» Та добре, що залізний. Однаке виринули підозріння: не іржа, не мертвечина, не простацтво, не дерево це... «залізо»?

Федотов затанцював: «Чорнівий молодик... Звідки він? Українець він чи жив з українським прізвищем?!».

Федотова залишив Віктор у кімнаті, круглоголового колгостника й земляка Дзюбу в дверях аудиторії, а в коридорі — киянку Віру Ляшенко. Тут він наткнувся на Гільду Штавфенберг. Через кілька кроків їм зустрілися панянки-одноклясниці, а біля деканату, над кліткою сходів, під лямпою, ще два юнаки з тридцять п'ятої. — До темного передпокою за французькими клясами, за Францією, заглянути не вдалося.

Манірна й випищена, проте й гарна, — ледь приховано жіночу кмітливість, жіночу сміливість і жіночу самовпевненість, Соня Бернштейн зупинила Віктора і навіть по-приятельськи взяла його за руку біля ліктя:

— Чекайте, та почекайте! Куди ви біжите! Нам більше некуда спешить, нам більше некого любити!.. Ми хочемо з вами поговорити насамоті...

Гомеричний сміх. Соня так от, *zierlich und manierlich*, визбирє сльози фіялкою й купоросним листком, намагається натягнути на копил занадто веселі й нахабні губи. Губи вишуканої форми, хоч і занадто м'ясисті: багряне м'ясо під неймовірно тонкою пілівкою. І вусики. Чорні.

— Насамоті серед людей, — підтверджує Віктор.

— Насамоті серед людей? Назва книжки? Чиеї?

— Чому «глазесте»? Такої книжки я, справді, на писав!..

Соня показує Віктору зуби і мрежить на одну йоту очі, темнобрунатні, в чорне, погрожує роздряпти йому обличчя і, додаток, покусати. Її заспокоює синьоока Нюра Віневська. Ноги хортя, як водорость, — руки. Шпички плечей. Мильна ліна-шкіра. Гіркота на морквяних губах. Гак римського носа, попеляста хвиля, з закрутом, зачіски.

— Сміх крізь слези! — думає Віктор. — А Соня просто сміх?!

У дверях, уже після дзвінка, Віктор і кругленький чепурун з картини італійського майстра, Яша Епштейн, дослухували монолог Лазаря Герінга про самозищіл філолога, про методу зивчення мов. — Двадцятип'ятирічний дідусь у риженькому піджакі, сам попелястий, сірий, по дві години в сеанс читав вголос, декламував на чотирьох мовах світу. Згорблений коромислом, але заряджений на бойовий лад, він щоранку дерся на піддашшя комунального будинку, до своєї холодної взимку й гарячої влітку комірки...

Рот і маніра говорити у Лазаря Герінга прокурорські, судові. Жовті плями старої полудні на зелених очах. — У людині відчутні шалене перенапруження, потойбічна серйозність — пощо зона така? — й гістерія, переляк.

В тих самих черевиках жовтих, у картатах штанях дідуся зручно уміщувався, поруч гіпохондрика, велетень жидівського гумору. Що за гармонія абсолютна! Що за разючий контраст! — Самозречення й сумні очі, то м'який, то гострий жест, наречті, — неслідоване слово.

Лазар Герінг? — Лазар Чаплін, рижий філософ з Подолу!

Плутаниця з часом. Уже на другій перерві вщерть набитий молоддю коридор здався Віктору не оригіналом, а копією знайомої картини. Захотілося, дослівно, обслідувати всі поверхні багряношкірої фортеці, заглянути в кожні двері, зфотографувати, поодинці й групами, масу-масенну засоро-

млених від щастя, напружених, здивованих, байдужих і вже наляканіх облич. Уяву їй думку запалили кілька профілів жінок, кілька професорських голів.

Демонстрація суконь, блуз і спідниць — ряд за рядом! — від дверей у таємничий коридорчик з деканатом нового університеті факультету іноземних мов доходила до кінця крейдяної шахти за тридцять п'ятою і тридцять сьомою кімнатами. Юнаки, звичайно, коркували свої автіторії або — горобці на дротах! — заквітчували поруччя над сухою Ніагарою сходів. Вийшла «під лямпу» самітниця Мірра Ефрос, стала, едина жінка, над чавуновою прівою. Піраміда повітря. Поверхи світла. Яруси тіней: єгипетський орнамент.

Віктор злітав на третій поверх. За вузеньким деканатом правників над сходами, розшукав клінсну кімнату Ніни Бондарчук.

— Привіт, мадмуазель! — але довелося зразу розправити крила й летіти на філологічне сідало. Часу вистачило на жарт: «*On sonne. Les étudiants sont déjà en classe...*»

Дівчина, наче не з Полтави, а з Абесінії, так затрусилася, як від кашлю. Навіть злякалася, що поб'є, потрощить голубу панель чолом.

Одна за другою причинилися двері автіторії. Але Мірра чекала на Віктора над прівою. Він, наче крилом, підчепив її, переганяючи Алісу Гільдебранд, завідуючу катедрою німецької мови, ще вчасно вштовхнув її до тридцять п'ятій кімнати.

*

Співвідношення людського буття й часу?

Віктор відмахувався від кумедних ідей і намагався дурно не потонути в сяйві розбуржаного настрою, в хитросплетенні відблисків ледве прихованіх посмішок.

— Отже: якщо буяння життя й час суть протилежності, якщо пропорційність їхня обернена, то нудьгою можна розмірювати час, а усвідомленням, навіть просто наявністю часу позначати нудьгу! Ха-ха-ха!

Хвиля весняної води, на початку осені, занесла юнака в небеса.

Снаги вистачало як на лекцію з німецької мови, професор Аліса Гільдебранд знайомилася з новими студентами, дуже уважно проміряла обсяг знань кожного з них, так і на звитяжні рейди думки в царину давніх і нових зацікавлень молодого чоловіка.

Віктор, на лекції присутній наполовину, пробував збагнути силу натиску своїх думок, своїх вразливих на довкілля голок почувань. За три дні життя у Києві, за три ранкові години проминули повз нього тільки обрізки, смужки, клаптики часу чи вже роки?! Перипетії переселення, строкатість враження, багатопляновість досвіду загатили, перегородили річку часу чи, білесим морем, він промив і поволі залив дійсність по вінця свідомості, ґрунтовно обновив довколишній світ?!

Тепер треба шикувати силу для штурму напівчужого університету, треба самому творити передумови перемоги, а не тільки уникати недомислія і помилок. Так, цілком у дусі Талейрана: «Це більше, ніж злочин. Це помилка».

Університет сколихне, скаlamутить його, Вікторову, душу чи утвердить у правоті його завдань і його понадособистої мети, прояснить його справжні здібності й можливості?!

Справді шлях перед ним, Віктором, до Акрополя світової культури? Філософія Геллади й римське право, малярство відродження в Італії й Німеччині, французькі моралісти, німецька метафізика, німецька музика, мови й письменство германських, романських і слов'янських народів...

Кого він, Віктор, зустріне в університеті? Люди запліднять його думку, насилтять його енергією, перетворять його на провідник своїх пристрастей, ідей і своєї снаги? Пам'ять про університетських товаришів з роками ще розгориться і закруглиться?!

Точно так, як у школі, як за полтавською партою, Віктор настрочив й олівцем підсунув сусідці записочку: «Зустрічали порівняння Жана Поля: книжки це листи до приятелів? — От добре, правда?»

Але записка його написана вже по-російському: у тридцять п'ятій кімнаті — четверо українців. Ніна ж опинилася

на новому факультеті, — іноземних мов. І «головна квартира» її на третьому поверсі: несподіваний кордон.

Коридор, як перепнута бетоном ріка, як водосховище. Проте Віктор і на другій перерви збіг до Ніни на третій поверх. А повернувшись назад, опинився, на одну мить, у сонгородській школі, під гутнявими дверима першої класи... Блиснув паркет і полтавської десятирічки...

Враз свідомість позбулася зайвих подробиць: це вже не Сонгород, не Полтава, не Київ... А збіжність відтінків барв? А спільний... звуковий щабель? А повторення психічної настроєності? Дійсно, не коридор, а спущене водоймище, архітектурна первозданність, пустота звільненої від людської природи зони, тільки простір, цільність часу.

Третю перерву Віктор спокійно просидів з Міррою за партою. З ранку вже проминуло три роки навчання й дружби. Отака гармошка часу!

«Фонетика! Що за пустопорожній непотріб!» — подумала Мірра. Наче буває непотріб і не пустий, і не порожній. Спробувала сказати, про свої турботи. Але Віктор відразу заперечив: справа йде про спеціалізацію, про фах. Германісти так германісти! Сам він охоче піддавав себе випробуванню. І охоче думав. Прагнув відчути занурення в океан філології. Хотілося глибоких «пахт». Цікавили проміри дослідження мовознавства. До дна, як, також до дна, — проміри історії літератури.

Вікторові сподобалася перша лекція в університеті. Без знайомства, попереджень і вступу. З берега — глибина.

Аудиторія затихла: бракувало підготовки, знань, бракувало навіку, вуха.

Професор Федченко, по чоловіку, читала лекцію: університет! Постіху жодного. Точно відмірано час на засвоєння матеріалу. Проте левину долю уваги вона призначила самій науці, остаточній перевірці чіткости формуловань і навіть самих тверджень. Дріб'язок уваги — студентам.

Віз, так би мовити, ні на кого не чекав, котився з гори на міст точно...

Сама Федченко, як м'який камінь. Характер без деревянання і хитань. Вона не шукала, і не обривала, звичай-

но, контакту з людьми. Вся політика короткого обличчя зведена до однієї якості: наскрізна, вбивча стриманість... Зрідка тепліли її сірі очі. Намірювалися, завжди до тої самої межі, посміхнутися, та кожного разу передумували, більше жовті, морквяні, ніж рожеві губи. Тверда основа людини: не гнучкий і не безформний стан, пориста, здорована шкіра м'ястистого обличчя, близькуча ковзанка попелястого волосся. Фізична міць. Рівновага. Прямолінійний розум.

Велика, дивно біла рука Аліси Гільдебранд дуже впевнено і дуже обрежено причинила двері авдиторії. Довговида бльондинка в ніжноголубому, в плетеному костюмі, дуже струнка, і дуже тяжка, стала за надто низьким для неї фанерним столиком і заслонилася від сонця. Воно Єгиптом сяяло над зібраним у ступінчасту піраміду темновоскового волосся расової німкені, розмалювало в теплі тони стіну і, косяком, стелю і чорну, в крейдяних помазнях, дошку.

Першим ділом, вона, втікаючи від сонця то до дверей, то в прохід поміж лавами, познайомила «малят» зі своїми курсами: три сотні годин «вимови і розмови», понад вісім сот на інтерпретацію авторів. А потім ще сотні годин на морфологію й синтаксу, десятки на фонетику німецької мови. Історія мови й діялектологія, техніка перекладу, лексикологія, вступ до германського мовознавства, спеціальні курси... Крім того — і перш за все! — тисячі сторінок позалекційного читання, як передумова до семестрових іспитів. Тут дозволяється вільний вибір текстів, але виключно оригінальних, не перекладних, і, звичайно, прозаїчних, щільних. Ані поезія, ані драма не підходять, не зараховуються. Прочитати вказану кількість текстів лінгвістичних!

Професор Аліса Гільдебранд, за списком, познайомилася з юними германістами. Попервах мила й весела розмова поволі перетворилася на іспит, часом прихований, часом відвертий. Більша частина кляси, поганий знак, по чверть години мулялася й стовбичила біля дошки.

Під кінець другої пари лекцій, авдиторія розігрілася до нестями. — Не університет, а школа! Повну гаму посмішок, від доброзичливих, задоволених, вибачливих починаючи, вичерпала й терпляча Аліса Гільдебранд.

Вогняний жалейдоскоп!.. Без достатньої підготовки була переважна більшість студентів. Впевнено, але не завжди по-німецькому, торохтіла Соня Бернштейн. Охоче визнавава свої помилки, погоджувається з викладачем, Лазар Герінг. Точно вислювлювалися, обдумано будували фрази Яша Епштейн, Віра Ляшенко, Мірра Ефрос і Нюра Віневська. Кілька студентів спотикалися на праву й ліву ногу одноразово: Ніколаєв, Іван Федотов, Тарас Лінницький. Майже нічого не розумів і біля таблиці спробував тільки мекати — Ілько Дзюба.

З Віктором — спразді серйозно? — обговорено було особливості німецької граматики, зокрема синтакси. Порівняно було її з французькою і, та сама лінія, російською.

З яким задоволенням група на третю пару лекцій, латинська мова, перейшла до авдиторії тридцять сім, до «англійців»!

Тридцять сьома кімната — присадкувата гайдарня. Попід самої таблицю на півстіни, стали, вросли в підлогу дві лави дубових столів. За них поховалися різномакітні стільці кривими шерегами, — з наклееною на спинки зеленою цератою столі, з гнутого бука віденські, жовтогарячі й сині з штучної маси під шкіру, навіть круглі ослінчики на гвинтах — від рояля.

Мірра Ефрос поставила два стільці до стола майже посеред пустої вже на цих широтах кімнати, поклала на нього свій «альбом» і Вікторів портфель.

— Ось це він! Дяку-у-у-ю! — і юнак нагнувся до волосся цілком холодної, цілком байдужої до всього на світі еспанки в білій блузі, в червоно-жовтій спідниці рапманній.

Мірра, у відповідь, мовчки посунула від себе на Вікторове місце... карикатуру на піваркуші школлярського паперу. Лише півтора десятка ліній, проте вийшов справжній портрет із смішними подробицями, з комічним трактуванням дечо перенаголошеної, перенастроеної капловухої «дійсності»: ретельно, занадто ретельно вималюаний ніс, хвилька, зальотиста краватка в ниточку, дуги рамен, ледь намічені й передавлені, кілька редакцій посмішок так, так і ось так

схоплених губ, рота, і вдало розмічені й засвічені ліхтарі під густими посадками брів.

— Mippa да Вінчі! Mippa . . .

До аудиторії зайшов і, першим ділом, кумедно зиркнув на збірну, англо-німецьку, групу латиніст професор Аполлон Георгійович Лобач. Несподівано спрацювала Вікторова здогадка: засушений франт у свіжому й на мірку пошитому костюмі, в накрохмаленій сорочці з тісім і колючим ковнірцем, у вдало вибриній і майстерно зав'язаній краватці . . . був приятелем Миколи Григоровича Німченка. Вони разом викладали в Першій київській . . . Разом обійшли Київщину і Поділля . . . А минулого літа старі друзі зустрілися в Криму і з'їздили автобусом до Теодосії і в Керч.

Віктор впізнав його в деканаті: вже сорок років голена, могутня, як у слона, голова над столом секретаря факультету Анастасії Іванівни Лосенко. І, як буряк, розчervонилася, побагровіла. Посиніли важкі кістки на стронях і щелепах: бузок, цвітна капуста . . . Постать з тяжким верхом, костисти плечі й груди, з тонким, юнацьким тазом і легкими ногами напохваті: трикутник вістрям у землю, спис. Руки на столі, обабіч гострого ріжка, м'язисті й молоді. Заковані вони в крохмаль і золото. Пенсне на римському гакові-пролазі розтопило крижані піки сірих очей з чорними чоловічими зіницями, зі смоляними примарами вогню: метке світло, метка тінь.

Професор Лобач — на двох коліях одноразово, на батькох. У двох плянах, принаймні. Бездонна серйозність і гальмо, опір, усередині, а театр, цирк, блазнювання — назовні. Споконвічна завіса з туманів і півтуману над долом і над альпійськими височинами душі. Над таємницею.

Аполлон Георгійович любив, щоб студенти з нього по-первах трохи посміялися, щоб було в кімнаті, при цілковитому розумінні становища, — весело. Думати ж треба було з усієї сили: поблажки не було серед професорових понять. Не було недотепам і тупакам пощади. Найзвичайніше явище на факультеті — тричі, шість, дванадцять і більше разів повторені іспити з латинської мови. Аполлончик . . .

Професор Лобач зиркнув на авдиторію насмішкувато: «Знаю, мовляв, вашу братію! Знаю ваші витівки, витребеньки, ваши, нероби, надії вивернутися! Та я, старий пес, я вам...» Однаке йому щороку було цікаво заходити до «новопреставлених»: сподіався зустріти хист, аномалію або зірку-красуню. Любив наперед розграфити клясу і наперед оцінити характер і здібності кожного з своїх слухачів, а тоді спостерігати зміни, рух, змагання. Найжувавіше цікавили його, — студентки.

На мить ротик крислатого дуба надувся, але зразу й засміявся знову. Разом з ротиком заблистили й скельця пінсне. Нерішуче зняла з-під дошки бруск крейди міцна рука: римське привітання — *Salve te!* Мова зразу пішла про Рим. Потім про латинську термінологію, латинські впливи на європейські мови, про національні й наднаціональні мови, про Золотий і Срібний вік латини, про латинські дисертації в університетах Європи й царської Росії.

Аполлон Георгійович — справді так щиро? — захопився: за першу годину двічі списав таблицю від вікна до дверей. Списки слів на багатьох мовах Європи і навіть математичні формули. — Поліглот!

Твердий горіх. Не розрізнати в ньому особу від актора. Можна лише здогадуватися або мати власний погляд на його знання, на його дивацтво, на його, зване студентами безсердечністю, серце. Ніколи не довідатися про його справжні почуття, переконання, навіть про його справжні інтереси. Сфінкс грецької мітології? Зжер би він і тих, хто загадку його розгадав... Чи казкова гора з тисячею захованіх у траві, у чагарниках очей-нор, а не просто людина з оригінальним складом розуму, людина неозорого досвіду, полонений у сітці палаючих вдень і вночі нервів і навіки засвічених інстинктів?

Професор норовив мазнути брудною ганчіркою себе поза вухом і посеред лісини, проте щоразу вчасно переймав руку і, сміючись, відганяв її на чорне поле дошки.

На перерви професора-карикатуру обступили студенти.

Лобач раптом гас і заглядав у сутінь колодязя людської натури, думав і згадував, раптом же і яснів: сонце з-за

хвари... Розмовляючи, з пресервізною міною незадоволеної дитини, обтрушував з плеча, з рукава, з краватки крейдану паморозь. «Звідки вона? Що за чортовинна! Уявіть собі, крейда!»

Після третьої пари лекцій, студенти за три хвилини розсунули стільці й позвертали голови дубовим столам. Заметушилася і вийшла з авдиторії, мовчки посміхнувшись, і Мірра Ефрос.

Віктор підійшов до професора Лобача по клясний журнал.

Підозрінь, почуття неприязні, вибачень, виправдань, здогадів, сумнівів і, в цілому, невідрадних думок намішано було у тридцять сьомій кімнаті за дві години безліч. Найголовніше було... цілком безпотрібне блудолизство, фактично — блузнірство латиніста, відомого у Києві українця, друга — кому ж не відомо? — ще Житецького: «*Russia est patria nostra*»...

Лис Микита «рятується»? Чи в душі визріли хворобливі перетворення, зростання двох чужих один одному світоглядів?

Цікаво було нагадати Аполлону Георгійовичу його давнього приятеля Німченка. Дожи над рожевою горою в білих і світлозелених розводах, над крем'яною верховиною, знялася рука й делікатним натиском пальців розкарячила лапки пенсне, у продовгуватому вікні зачервонів, засинів, заярів сніл пообіднього проміння, сонце наскрізь пропекло тъмяну слюду очей, забіліло дно ярут на скронях ученого. Щоб поплавати і не потонути в морі світла, Аполлон Георгійович, наче за гілку, за кущ, скопився за руку молодого чоловіка з Полтави, учня Миколи Григоровича Німченка.

Примарилася молодість. Ожило минуле. Те, що проминуло ще перед життям протягним, змарнованим від альфи до омеги, перед вселенським потопом у листопаді сімнадцятого року.

У деканат, збуджені, гарячі, професор і студент зайшли разом. — Рівно через годину.

Віктор поклав журнал на стіл здивованої Анастасії Іванівни. Але підійшов до столу й уперся ручищами в нього

також Аполлон Георгійович. Не було потреби ні питати, ні пояснювати. Помовчали.

Солодко стало на душі у Лисенка, у Лобача, і в Анастасії Іванівни Лосенко. Прізвище своє вона, розмовляючи по-російському, вимовляла ... на російський кшталт, калічила: Лосенко!

8

Свій миршавий портфельчик Віктор запустив колесом політати над чавуновими сходами. Кортіло пройтися крейдяною печерою й заглянути до тридцять п'ятої і тридцять сьомої кімнати, але він примусив себе зійти на третій поверх. Всеупереч бажанню до кінця додумав от яку теорію відносності: якщо «філологічний курятник» горище, якщо нудні вікна над травою підваль, тоді оцей поверх не третій, а — повноцінний, капитальний — другий...

Ранжом він пройшов тут, послідовно звертаючи праворуч. Тепер за тъмним коридором полк вікон виринув зліва. Під білі колони й балюстраду парадних сходів розлився наблищений паркет.

У навстіж відчинених дверях читальної залі сам собі здався лялькою.

Читальня, як ванна непомірної глибини. Чорні столи двома лавами, як парада хрещатих жуків: панцер кожного перегорджено надвое вздовж і надвое впоперек. По два дубових стільці збоку. Під вікнами залі — Володимирська вулиця, за нею парк з низеньким, по коліна, цементовим парканцем.

Вільних місць у залі безліч. На вибір.

Перелякала, у підвальні, їdalньня. Сіре світло дня зразу під вікнами потонуло в морі електрики. За бильцем кожного стільця в чотирикутній, дно квадрата, залі середнього розміру, стояла черга студентів. Їх, мов сніг, нагортали в купи підноси подавальниць. Хлюпав з тарілок борщ, норовили гепнути на підлогу гірки пюре з підливкою, підмащеної каші гречаної, макарон і цілі батерії склянок з компотом. А в

які вихилися пускалися, аж під стелю, дошки брудного посуду!

Через п'ять хвилин Віктор — який там голод! — вийшов з університету, перемахнув через Володимирську, швидко обігнув четвертину парку, перескочив Шевченківський бульвар і, за наркоматом освіти, за Академією наук, — білява вуличка з гірки? кам'яний провулочек? — вискочив на Фундукліївську. Через дорогу — вікна букіністичної крамниці.

Почуття було, що на пошті чекає лист.

Жодного сумніву: лист! Осмислити треба було інше: звідки, чому така ясна потреба була обминути запитання про адресата. Готовість була зрадіти, в однаковій мірі, будь-якому листові-ластівці. Звідки взялася така чіткість думки і така однозначність почувань?! Звідки така бадьорість?!

Дійсно, заключення про перший день лекцій в університеті і про нових людей, професорів і студентів, хотілося шикувати щільно і без зайвих слів, навіть — нумерувати.

Несусвітня радість: цілий тиждень на «філологічному курятникові» починатимуться нові курси, нові предмети, завтра зранку нові товариши знову спиняться за своїми партами... Тижні, місяці й роки розгортаються змагання розумів, хистів і характерів. Уже цієї осени проросте у київський ґрунт коріннячко, зазеленіють на київських горах зруна.

*

Розмова з Гільдою Штауффенберг на останній перерві — розляписта клякса посеред сторінки дня. Ну, що міг він відповісти на запитання чотириокої дзвіниці в сірому шевійоті?! Насправді Гільда була Вікторового зросту.

Треба було розказати, що в серпні секретарка факультету, на всякий випадок, поцікавилася, чи юний полтавець зустрічався з її колишньою товарищкою Наталією Олександровною Лісовською? Що тепер ось він привіз Анастасії Іванівні, бестужевці, учениці романіста професора Ф. Брауна, з Полтави листа... на двадцяти сторінках? Та з якої статі!

— А ви? Ви добре знайомі з Анастасією Іванівною?

Гільда, виявилося, виросла на руках бабусі. Вони вік прожили в одному мешканні на Володимирській, п'ятий дім за Золотими воротами, від Великої Прорізної.

У цьому місці найнеприємніший поворот розмови. Холодна й кволя ящірка здивувалася: молодий чоловік, обережний і гострий, несподівано розстав... Як снігова баба! П'ятьоки з-під снігу... Ладен був, та врятував дзвоник, вголос розмріятився і цілком по-учнівському розщебетатися «о Шиллере, о Гете, о любви».

У серці дівчини зацвіла й зів'яла перша квітка перцю. Блиснули, налилися електричними відсвітами скельця окулярів. З-під василькової саги скла холодно зиркнули волошкові очі: «Дивись, класичний наївняче!» І Гільда повернулася до дверей, зайшла до автодорії. Рожева пастила губ зімнита для свисту. Такі байдужі руки. Гострі плечі, як драбина. Китайський місток — спина.

Перед провінційним і казъонним будинком — погід рівнобіжник фундаменту пішоход приліг майже діягоналею! Віктор зупинився: згадав потиск Гільдиної руки. Налита крижаною водою гумова рукавичка! Не кісточки, а хрящики. Тонкі руки й видовжені нігти. Тонкі риси недокрівного обличчя. Рідкі пасма волосся. Їх би зібрати й запустити крізь пальці, любуватися отакою коштовністю під лямпою: останній золоконець на світі!..

Гільда — тип: жінка-риба. Ковзька натура? Товаришка на щасливі дні? Уявлялися, виринали картинки з неіснуючого альбому-гармошки. На кожній з них, на фотографії, сидить, лежить Гільда. Серія: життя з Гільдою. А висновок короткий: ця риба — кішка!..

Віктор засміявся. Вона не полюбити, навіть не звикне. В небезпеку відвернеться, втече. Та як! Ані сумніву на душі, ані запаморочення, ані муки. Гільдина прикмета — зразковий облік цілей і можливостей. Зразковий реєстр подій і речей.

— Антінадмір! Антитіло! — голосно промовив юнак. На нього здивовано глянув і негайно відвернувся голомозий чоловік з круглим, як окіст, портфелем у короткій руці. Глянув і пішов, курдупель, до Хрестатика.

А Віктор неспішно пройшов повз школу або «Богоугодное заведение». Та це, вдома зберігалася фотографія, Колегія Павла Галагана! Білій вулик української пасіки... Над сизо-рожевим бруком широчезної Фундукліївської, за цими буденними дверима й вікнами, вирощувався розум і плекався хист України! Спершу тут, а потім на горі, в університеті.

Нові товариши мріяли в уяві, наче меви над дев'ятим валом подій. Знайомі і близькі профілі «німців» і — подумати тільки! та чому? — чужі, з іншої планети, — «англійців».

Так швидко кристалізується свідомість «принадлежності»? А серце вже відрізнило «своїх» від «чужих»?! Північне море між Англією і Німеччиною.

Здалеку Віктор спостерігав острів'ян на передніх лавах і під вікнами. Гільда, власне Гільде, Штауфенберг опинилася в центрі англійського табору. Біля неї сів Іван Кириченко, присадкуватий, на півголови нижчий від сусідки, чоловік тридцяти або тридцяти п'яти років. Над кам'яною головою, над блакитними топазами очей і грецьким носом, — зачіска йоржиком. Гарно вирізьблені губи чоловіка в брунатному, в червоне, вбрани. Почуття не досягають обличчя: воно — гребля. В цілому, людина на гальмах, людина діла. Свіже і чисте тіло. Особлива бадьюсть руки, білих пальців на череватій ручці-автоматі. Вроджена незалежність думки. Нічого схожого, всі нитки обірвано, на запобігання ласки, на шукання спільноти мови з людьми. Тільки власний розрахунок. Жодного контакту з студентами-молодиками, цілковита байдужість, до Лобача виявлено навіть презирство, антипатія до професорів. Незнайоме Вікторові серце.

Ще одна, ні, дві риски: продуманість слів, раціональність вчинків.

Нарешті: вивчена російська мова. Навіть російський акцент. Разом з тим, над полями його звичної мови вчувається українська стихія: луна або райдуга. Що зін сам, Іван Кириченко, думав про свою двомовність? Носив камінь за плечима, страждав? Чи соромилася своєї хати, видно, на Поділлі, і вже тринадцять років не бачив своєї, сумнізу не могло

бути, матері-селянки, колгоспниці з репаними руками-граблями!

Байдужість до України, — таким вважався Вікторові дух Кириченка. Навіть не вважався: світло істини тепліло в здогаді. Це не тільки недоказовість — це й незаперечність. Інша справа, чим була для такої людини Росія. — Тільки держава? Чи також батьківщина?

Серед острів'ян були також дві зрусифіковані українки.

Чорненське кошеня, зализане й кумедне, Галі Костюченко з Луганського. Лякала її худорба: кісточки і плямиста шкірка. Опудало на городі, а не тіло жінки. Жменька темного волосячка на птичачій голівці. Водою підйшли білесі очі. — Три чисниці до смерти!

Дівчина не могла ніяк звикнути до зливи нещирості над головою: погляд її шукав, як паразольки, злагоди і зrozуміння. Проте була в очах і близкаєка про запас. Одноразово над голову злітали молоточки-кулачки.

— З Луганського? — перепитав Віктор. — Ви й скожі трохи на кочегара! — і, щоб затушкувати враження від жорстоких слів, додав: «Паротяги — ваш справжній фах».

Та було вже пізно: руки Галі Костюченко — молоточки рояля, Вікторова спина — струни.

— У вас така справжня російська вимова! Тембр вашого голосу несподівано високий і дуже гарний, кристалічний...

— Я засвоюю саме вимову... — дівчина замірилася похвалитися лінгвістичними здібностями і пожартувати, але Віктор нашвидку вибачився й пішов з Гільдою Штауффенберг у коридор.

Тетяна Новак, одеситка, світла шотенка. Стан і ноги — могутні, а стрункі. Двічі перетята складочками, як ниткою перев'язана, лебедина шия. Велика голова. Пухке волосся. Голубі очі. Рум'янець на всю щоку. Лапаті руки. Кожен порух дівчини свідчив про самовпевненість, рішучість, безцеремонність або й грубість, безоглядність, як також про цілком усвідомлену — напевне й умебльовану? — і з самого початку засекречену мету життя.

Пара вона — Іванові Кириченкові. З одної глини. Та саме тому, вабили їх — інші. Близькі вони на те, щоб розійтися.

тися. На великій глибині реакції і споріднених душ такі різни! Проявляються несподівані, частково підсвідомі, нахили... Кому вдалося докупи скласти багатолікий шрифт, радше — шифр особи? Що з того, що постать людини така красномовна, що так зраджує її смак, її уподобання, що невгавно сигналізують очі, що думки наші — концерт симфонічної оркестри в міському садку!...

Тетяні Новак пасувала, темний-темний тютюн, спідниця. Легкості надавала тілові бавовняна блюза, біла, спортивна, та ще тонюсінка лямівочка синя. Може, «філологічний курятник» був її випадковою адресою. Але розуму їй вистачить на «курятник» будь-який, це ясно.

Перерву вона простояла біля високого-високого, лутка попід груди, вікна. В коридор надумала вийти тоді, як студенти лавою рушили до автиторії. Тетяна, без задуми, попливла проти течії. Навіть не глянула на товаришів: човном діло.

Говорила вона, засвоїла акання й гакання, по-російському. Одеський словесний вінегрет мала вона за літературну мову і не помічала найгрубіших українізмів.

Змішування англійців з німцями не спричинило бурхливої реакції: знайомство, так би мовити, відкладалося до наступної лекції, на найближчі дні. Все обмежилося «розглідинами» сусідів. Ані одного студента не потурбував за дві години Й. Лобач. Не згадав ані прізвища. Віктор, як пава хвіст, розпустив уяву.

*

Прикметною здалася найзвичайніша річ на світі: трамвайний вагон на розі Великої Прорізної й Хрещатика. Наче посмішка знайомого, наче привіт і запевнення в незмінності щедрого дня.

Знайоме півколо — серце? — залі. Білі колони крізь столи-попітри. Віконця над дубовим бар'єром, під тъмяне, під налите сонцем скло. — Двадцятилітня білявка в голубій кофті безрукавці глянула у Вікторів пашпорт і нігтями точно розпорола хвильку листів у металевій скрині-рамі.

Один і ще один! Два! З Полтави, татова рука. І від Лялі Сорокіної, з Москви.

Батько написав, що домашні взялися перевести себе на вухналь: мама цілу ніч проплакала і вві сні, бабуся пролежала до ранку, не зімкнувши очей, брат, точнісінько, як з похорон! Народ все грамотний, а чотири дії аритметики так і не засвоїв, ні додавання, віднімання, ні множення, ділення. Ніяк не можуть засвоїти, що життя — це мистецтво: для нього треба мати почуття міри і цілеспрямування. В пригоді стала б і логіка! Він сподівається, що цей лист його збудить у сина «антитоксини», що труднощі не заб'ють молодому чоловікові памороки, що юнак зуміє гудзики застібнути з самої гори, і всі за порядком.

Попросив негайно написати про перші дні київського життя, про університет, професуру й товарищів. «Будь тільки здоров. Усе інше, як любив приказувати Толстой, „приложиться“. Цілую тебе, Козакевич.

Твій тато.

П. С. Пишу на роботі, тому коротко. Та й що там розписуватися. Все ясне без слів. Але ми звикли, що ви вдвох у школі, на очах...

Батьків лист Віктор прочитав за крок від віконця. Лялин уже під коленою, за плюпітром між радіосами-стінками.

Дорогий Вікторе!

Сьогодні, двадцять дев'яте, ти ще в Полтаві, у нашому провулкові.

Сьогодні, о п'ятій, ти залишиш свій дім. О сьомій вечора рухне на Київ твій потяг, жалібно застукають колеса.

Маячиння, а не дійсність! Найцікавіша тема для думання, розмов і мистецтва — дияволське накопичення енергій, змістів і можливостей в елементарних фактах, у найпростіших речах. Чортовиння тихого болота! Будні як конденсатори вибухової сили! Бігунковість сповидного і справжнього значення! Не існує більших віддалень, ніж різниця між удаванням і дійсністю: крайні пункти, навіть безмежня.

Я, здається, розгубилася. Зібрати нитки свідомості можу тільки на аркуші паперу. І хочу розповісти тобі, а треба

було б два-три дні почекати, про ще... невимовні враження! Вибач!

Прибула наша кумпанія до Москви опівдні. Гуртожиток попався мені «на куличках». Але маю вже ліжко понад вікном на проспект, по сусідству з ластівками, маю трьох товаришок — з Саратова, з Ставрополя, з Томська, маю вершок сосни перед носом. Мене вважають тут за українку. «Тамоє прізвище кричу я, — Сорокіна! Дійсно, тільки й росіянин, що Іванови та Петрови!» А дівчатам все одно мариться, наче я прибула сюди міжнародним експресом з Праги, Відня або Парижу.

Увечорі з'їздила до міста. Рівно півтори години їзди до Красної площа. Гиготіла й іржала від радості: отака обнова життя! А вночі напав страх, захотілося в Полтаву. Зранку перепав дощ — змінив радість у каналізацію. Тепер сиджу за столом і «іду» на Україну. Хочеться тобі пожалітися, що тут цинкове небо, що тут виблискують тільки краплі над риновою. А цілу ніченьку ревли автобуси на проспекті. Бач, напало тимчасове безсилия. Невільно — вже! вже! — згадую школу, дім. Трьома каналами тече думка: сучасність, минуле, майбутнє. Дійсність здається огидною. Але чому ж? Хіба я заслужила крашою? Можливо, свіжі люди мені... чужі, а насправді, просто інші. З-під іншого неба.

Всю мою «міць» витратила я на «роз'їзд» і переїзд. Ще і з Любою, і з Елькою розлучилася: троє нас, однокашників, у трьох кінцях Москви... А найболючіше з усього — моя свідомість цілковитої непотрібності моого життя тобі, свідомість наших протиріч — як небо і земля! — розходжені. Проте вона, вони аж ніяк не заважають мені марити посеред Москви... Москва? А ти все одно зайдеш за мною... Постукаєш у двері і ми пойдемо... Та все це тяжко уявити. Куди легше — повернутися в Полтаву, побути по наших школах років ще по десять! Це можна. Нічого, так би мовити, на світі легшого...

Я, дурна, завжди почиваю, наче ти обдарував мене, почиваю твою дружбу, доброту. Убила б себе! Протестую, та нічого не вдію.

І ще одна дивна річ: ти говорив зі мною завжди по-російському. Проте в моїй пам'яті збереглися переклади твоїх слів на українську мову, а не оригінали. Напевне справа тут у тому, що ти, своєрідна ізвічливість, кожне сказане мені речення перекладав, що думав ти завжди по-своєму. У тебе все це непросто. Не просто бути твоєю товаришкою, але цікаво.

Мої дівчата здалися мені курчатами. Я відчуваю, що вони розdobудуть в університеті, що вони думатимуть і знамитувати, якими вони будуть...

Приїхала я до Москви, а думаю про тебе або про моїх полтавських «бабусь», приятельок моєї покійної матері. В одному і в другому випадкові — українське чудо. Навіщо я їм здалася, а вони виростили мене! На сльози верне.

Поїду до міста, спершу на поштamt. Але мені все одно, куди йхати, бо я буду думати про Полтаву, про Україну. Буду жалити душу.

Зразу вже й скучати! Чи не дурицнда?

Заглядаю в майбутнє: коли в цю кімнату під дахом, над московським проспектом, я принесу твого листа?

Впізнаєш Твою приятельку

Ляльку ? ? ?

Додому Віктор написав негайно. Півтори сторінки, шість абзаців. Три з них про враження від професорів, два про своїх нових товаришів. Заключний — прохання сходити на Підманастирську й «виклянчити» у бабусі Комарецької — яка вона буде рада! — латинсько-російський словник. А також треба спробувати дістати — може за допомогою Німченка? — Юлія Цезаря, сім книг «De bello Gallico». Бо що це за кумедна філологія без латини? А, подруге, з професором Лобачем жарти будуть дуже короткі. Найліпше, щоб зникла примара іспитів і провалів, взятися і, користуючись його ж таки консультаціями, йти поперед групи, поза межі курсу. Філологія так філологія!

О дев'ятій вечора в читальній залі університету працювало п'ятеро студентів та дочитував гору газет дідусь-сторож. За перегородженим начетверо чорним столом Віктор виправив, скротив і переписав конспекти лекцій з німецької й латинської мови. Щоб гідно вивершити робочий день і «класично» розпочати навчальний рік, — позичив у бібліотеці німецько-російський словник Несслера і випадково натрапив німецько-український Шаровольського: рівно дві години програцовав над перекладом з Гете. — «Maximen und Reflexionen» єдина книга, що приїхала, потрапила разом з портфельчиком під яблука, з Полтави і вже встигла показатися у київських трамваях, автобусах і тролейбусах, вже висовувала носа на денне світло над Дніпром — і на Володимировій горі, і в Маріїнському парку.

Юнак друге літо проноситься з задумом грандіозної книги: «Мудрість Гете».

О дев'ятій Віктор узявся за листа Лялі. Написав полтавській сусідці, що нічого нюні розпускати, що то у неї буря у склянці води. Зашпори.

І що немає ніяких підстав їм гірко оплакувати один одного. От він примусив себе сьогодні здійснити уяву про студентський будень. Та як! Тепер хоче тільки одного: вийти на повітря, на вулицю, в парк. А до себе на Кузнечну, на кухню, правда, не хочеться. Про все це детально він напише згодом.

У дверях читальні Віктора наздогнав, зупинив Ілько Дзюба. Сказав, що цілий вечір намірювався підійти, чекав... Розповів, що він закінчив сільську десятирічку, але німецької мови не знов і його вчителем. Та Віктор порадив не перебігати зразу на український відділ факультету, вважав за потрібне дощенту впорядкувати час і наздогнати клаусу на протязі одного або двох семестрів, пораяв проявити козацьку волю і здійснити давній замір, первісний плян. І пообіцяв Ількові допомогти найдієвішим чином. Адже вони земляки і працюватимуть в читальні, по-сусідству. До послуг їм — кілометрові коридори й лутки незчислимих вікон над Києвом.

В останню п'ятницю вересня професор Аліса Гільденбранд приймала позалекційне читання. За чверть до восьмої Mippa Ефрос зайшла за Віктором до університетської читальні. Вибачаючися праворуч і ліворуч, пройшла поміж бильцями стільців до товариша й довго його спостерігала.

Віктор у три погибелі зігнувся над своєю четвертінкою чорного стола й пробував, ухитрявся пролісти головою, як у дверцята, у розчинений перед ним календарець або записник. Одноразово карбував учнівською, п'ятикопійковою, ручкою слова і речення. І негайно цілу сітку слів ретельно викреслював: замазував чорнилом очі кожної літери.

Mippa тільки нагнулася до нього, тільки поклала долоньку на його плече, а Вікторові раптом довелось, обминаючи зірки й пляннети, промайнути ціле небо світів. Зразу дівчина з тонкосініким ланцюжком на правій руці здалася юнакові плямистою плямою, та враз бурі піски і голуба хмара набрали форми легкого жіночого костюма й ніжного светра з гострим листком виріза. Засвітилася біла й рожева крейда обличчя, ший, вершка грудей і рук, заблистіло, викладене, пришилине, як і доріст, волосся.

— За чверть восьма.

Віктор звично сунув записник у праву кишеню піджака й витяг з перевантаженого паперами й книжками портфельчика Міррин том Шпільгагена й свого Гете.

Кришталева люстра посеред білої колонади, перед читальною залею. Мерехт і стовпи тіні на простих і витійкуватах площинах паркету. Собор, церква? Чи театр, фойє?

Mippa підійшла до поруччя над мармуровою шахтою, до бронзових прутів над кам'яними стінами: вона в гостях у Віктора. Університет увечорі, вночі.

— Підемо найдальшою дорогою? — і, не чекаючи на відповідь, Віктор узяв дівчину за руку й пішов собі, як з дитиною, праворуч.

За коридором-галерією, перед актовою залею, зачорнів коридор-тунель. Чверть кілометра мороку. Чверть кіло-

метра таємних дверей, червоних дзеркал. Три світляні корки в руці, в норі. Підземелля? Пустка? Пантеон?

— За цими дверима рідкісні збірки, цілі музеї. Хочете познайомитися з мамутом або з нашими родичами з Неандерталю під Дюссельдорфом?

— Не люблю ні звірів, ні родичів!

— А метелики звірі? Цікавить вас фавна чи фльора? Може, африканські ґрунти чи поліські болота? Мінералогія, коштовне каміння? Метали, плятина, золото?

Віктор розсмішив дівчину, так присікався. Нарешті, перегородив їй дорогу і, як гудзик електричного дзвінка, натиснув кінчик її носа: нюхніть, нюхніть! — А пахло в коридорі не Тростянецьким дендропарком, не бамбуковими гаями, не плянтаціями чаю.

— Пахне крокодилами в спирті!

— Пахне білими і бурими ведмедями, мамутами на крицевих підпорах, нашпиленими метеликами...

— Запевняю вас, ви перебільшуєте! Слони і мамути...

— Слони і мамути музейні, а не звичайні... Та ви не підозріваете навіть, які в мене зв'язки в біологічному світі! Та я мешкаю з біологом на одній кухні! А ви мені перечите!

— Все одно, все одно! — крізь сміх наполягала на свою киянка. І трохи сама собі дивувалася.

Перш за все: наполовину Віктор був їй несподівано чужим. Наче з Місяця, з Марса. Конфуцій пробував вирівнювати слова. Чи можна вирівняти людину? Подруге, і головне, вона вже давно вирішила, що почуття до Віктора розумно оправити в широку раму прижильності й товарищування. Хоч світло уяви стріляло вже дуже далеко. Кілька разів Mirri вважалася зустріч з Віктором у чужих краях, через двадцять років, одним словом... А найближча станція мрії-роздуму: запрошення Віктора на неділю в гості, на обід...

Mirra знала своїх батьків, не тільки їх ніжно лобила. Майбутнє доньки здавалося матері й батькові таким надзвичайним, що просто глянути на нього ніяк: осліпити... Тверезість поглядів була цілковито зужита на дітей своїх близких.

Віктор? Віктор Лисенко?! — Хто завгодно, тільки не він!..

Ох, які б пішли приміряння! А претенсії комічні... Посипалися б недорікі слова. Подраним сантиметром краєцьким розміряли б українського юнака з Полтави.

Мірра й Віктор? Та що може бути між ними спільногого?

Які недолугі всі на світі маштаби...

Потретє, часом Віктор байдужів, пересихав, чужів, кам'янів. Це ій, Mіrri, треба було, щоб він іскрився і шалів, щоб він підсовувався до неї або писав записки, щоб він набридав і полюзував під партою її руку, реготовав. Щоб сміялися його очі.

Мірра швидко заспокоювалася. Навіть раділа несподівано здібаній байдужості. Та згодом вона помічала, як її серце й мозок напружені лічили сухі години й дні.

Стоячи посеред тьмяного коридору, Mіrra жадливо стежила за своїми власними й Вікторовими почуттями, вчинками і словами. Як струмочки фарб, рівнобіжно стікали кілька думок. Дівчину турбувало, що в найгустішій тіні на панелях, у найвужчому місці коридора-нори, товариш розчіпив пальці й випустив її руку напризволяще, а радувало, що співвідношення її і Вікторового зросту не було насправді ні комічним, ні гротесковим.

Випустив руку нарочито? Спішно вже відлітав у надхмарне відрядження? Чи продемонстрував «дружбу», нелюбов?!

У відповідь на невисловлені запитання Віктор несподівано перегородив Mіrri дорогу. Коли руки її, мов на греблю, поволенъки, з розвагом, зібралися на плечі юнака, гострий косяк вирізки на грудях нагадав йому ромбічного бика під мостом, а голубе поле светра — весінню воду.

Солінка розчарування в картині. Наполовину вирішена справа: самозасуд.

У такому разі... Віктор нагнувся й прихилився щоку до скроні. Обережно зважив у руці головку колосистого волосся. І разок міцно стиснув жінку. Не поцілував.

Через двадцять кроків — поворот, як до вітальні, у зубчастий коридор-галерю. Добре відому довжину поділено

натроє: середня частина розірвала перспективу, висунулася поперек дороги. Амфіляда вікон у білій рамі-стіні, ясноголуба панеля під чорним паском. В останній третині галерії — двоє дверей: найбільші аудиторії університету.

— Навіщо нам усе це! — і Мірра зупинила Віктора. Не схотіла сказати мимохідь, на вітер. Дівчині бракувало спокою.

— Звичайний поворот наліво. Чого ж тут сумувати? — відповів Віктор. — Усе в цілковитому порядку: обопільність — копія! — почувань. Посередині і ви, і я... Правда? Ваша, Міррочко, найглибша потреба — рівновага. Терези, щаслива, ваш знак. Вас дратують ривки стрілки на вазі. Тиша ваш ідеал. Ваш антіпод — вітер. Правду кажу?

— Сто відсотків.

— Помилка трапилася: вас треба було поцілувати.

— Ні, вас, вас!

— Ні, вас! — засміялися хором.

— Оце вам і світові проблеми, — несподівано серйозно промовив Віктор і зупинився перед вікном у вузькому простінкові між двома рівнобіжними, один одному в угін, коридорами, суцільними галеріями. Розкинув руки по лутці, трохи зімняв рамена, покрутів лопатки. Мірра опинилася позад нього. Почуття було, що вона завжди стоятиме позад нього, що вона ніколи не відважиться відійти...

— Світові проблеми?

— Ні, пішли вже. Не світові проблеми, надто приближний вираз, а щоденні перипетії. Я в такому розумінні сказав, подумав уголос. Точно, як у Гете:

Was ist das Allgemeine?

Der einzelne Fall.

Was ist das Besondere?

Millionen Fälle.

— Отже, ми і наші проблеми...

— І наш порив, і наш сумнів. Університетська юність і могила. Все це історія листка на дереві, на кущі... Та

колоючий терен, звичайно, мозкових розгалужень, кропива життєвих вражень.

З дверей, до речі, Ніниної автоторії випливла Віра Ляшенко, за нею вискочив — дійсно, від радості дослівно скакав! — Тарас Лінницький. У кожного з них по півметра рум'янцю на кожній щоці, очі засвічено на тижні... Справді, довічний вогонь...

Віра за обидві руки потягнула до себе Віктора. Жартома кинувся рятувати товариша Тарас. Погрожували вилетіти з орбіт і покотитися паржетом його карі кульки-очі.

— А Ілько?

— Ілько саме гріється!

Мірру не зачепив пожар пристрастей: стояла збоку. В душі дивувалася ще і вже не дивувалася. Вона з дитинства уроїла собі, що людська натура прозора, ясна... до найдрібнішої пружинки. Та в даному випадкові зрозуміла їй була тільки причина захоплення Тараса і Віри. Бо Віктор спалахнув від чужої радости. У Віктора — «чуття єдиної родини».

Механіка Вікторової душі лякала. Здавалася подвійною і таємницею, інколи — багатопляновою і просто багатою.

Віктор, як тополя. Ніяк було згори заглянути в нього і роздивитися вволю. Міррина рука, було відчутия, діставала тільки до найнижчих гілочок, до першого листя.

Ілько Дзюба встав з-за соснового столу Аліси Гільдебранд щасливий. Тільки по-селянському соромився виявляти свої почуття. Віктор — знай наших! — підморгнув йому по-змовницькому, але на червоному-розв'язному обличчі товариша несподівано перехопив прямо хмари незадоволення «зустріччю». На кілька годин, на вечір Ількові хотілося забути про Вікторову допомогу. В душі вже з'явилася потреба «побагатіти», успіх переписати виключно на власний рахунок, применіши — до завтрашнього дня! — значення Вікторової послуги.

Усе це — спрага, після спеки, хмарної погоди, дощу, спрага здійснення уроеного.

Що з того, що Віктор справді продовбав разом з ним п'ятнадцять сторінок Зудерманової Литви, «Литовських істо-

рій»! Що з того, що разом з ним, Ільком, він в університетському коридорі на вікні проаналізував кожне речення і, фактично, кожне слово...! Та сьогодні послуга, хоч крутъ верть, хоч верть крутъ, здалася вимушеною залежністю. Аж ніяк не хотілося...

Віктор умить переміг свій намір провести колгоспні чоботи й піджак до читальної залі. Бо треба було подумати над складністю, діялектичністю, прислуги як такої: давання — брання... Неймовірно широка амплітуда подразнень людини. Неймовірне багатство градації індивідуальностей і типів. Може також станів, кляс, народів, рас?

Мірра дуже гаркавила. Не вимовляла, перескакувала, багатьох звуків. Текст розуміла назагал, в цілому. Аліса Гільдебранд вимагала перекладу точного, без «ну, как же это по-русски!» Цікавилася синонімічними й омонімічними рядами: привчала до праці з словником.

Замість цілого роману, зарахувала Міррі двадцять п'ять сторінок! Точно двадцять п'ять початкових сторінок дівчина дійсно приготувала з словником під рукою: виписала — щоправда не перечитала їх! — півтори сотні слів, занотувала основні форми дієслів, як також рід і множину незичленних іменників. Далі копітка робота набридла, а роман захопив. Отже вчиталася і зачиталася.

— Афоризми Гете? Я б вам порадила...

Але Віктор перекладав не тільки точно, — вишукано. Алісу Гільдебранд здивувало також, що молодий чоловік з українським прізвищем перекладав Гете на українську мову. І що він наперед подав зміст приготованого тексту: «Maximen und Reflexionen». Від року 1809, «Wahlverwandschaften», до року 1827, виключно з першим зшитком шостого тому «Aus Kunst und Altertum». Але без «Зшитків з морфології», 1822, і без «Зошитів з природознавства», 1823.

І могутня, і ніжна рука Аліси Гільдебранд перелистувала Гете і, на всякий випадок, довго ще вибирала то короткі й відточенні, то, власне, цілі абзаци роздумів на четвертину сторінки.

На столі не було лямпи. Папір поблискував і, часом, топив у сяйві дрібнісінські рядки сірих зубчиків літер. У книжку доводилося заглядати, наче в щілину скарбнички.

За шістдесят приготованих... за два роки (!) сторінок тексту велиcodушно зарахувала йому Аліса Гільдебранд — сто.

Мірра відразу, за дверима Ніниної авдиторії, сказала Вікторові, що вона в житті не чула ще такої української мови. Але не запитала, чому він, справжня несподіванка, з нею, наприклад, говорить по-російському, а от Гете перекладає на українську мову.

У читальні Віктора перестрів, хотів поговорити, хотів щось пояснити, Ілько Дзюба.

— Вітаю! От воно так і піде все по черзі. Все буде в порядку! — і Віктор забрав зі стола свій портфельчик.

З Міррою Віктор розпрощався на Хрещатику біля дверей пошти, насупроти Миколаївської.

10

Порив, дев'ятий вал: ще сьогодні прополоти нотатник! У суботу, неділjo й переписати. За бортом дня опинився обід. Не відірвала від столу вперше за місяць навчання помічена в читальні чорнява дівчина з Кубані.

Найголовніше в житті тепер — викреслити в календарці зайні слова і речення-рами, вдосконалити датування. Звести цю важливу дрібницю до римського жучка з арабськими вусиками.

Пообіддя примірянь і сумнівів. Справді, чи потрібно зберігати деталізований розклад дня, чигання зокрема? А що робити з кучерявим реєстром думок-досвідів і думок-лун? Затримати до наступної ревізії, знищити відразу?

Наскрізною темою його записів була мова. Віктор вважав її за систему знаків, своєрідну семістику. А слова, логічно, за етикетки на речах або за символи понять. Заради красного слова, всі слова людської мови він назав «займенниками». Пожартував.

70

Повінь «займенників» у записниківі досягла за вересень палітурки. По десять нотаток на день! На кожній сторінці, через рядок, засипала гусінь викреслень, тут і там філкові сітки, ґрати й паркани: он як багато записів не петривали й тижня, дня.

Не жаль було в ім'я чистого початку знищити й решту премудrosti й заміток фактичного порядку. Приайні пепероловинити. Дивись, яке несподіване відкриття, що мова є одноразово і матеріалом, і знаряддям праці, і продуктом літературної творчості! Рисками розділені цитати, в російському перекладі, з Гегеля про метафори в мистецькому творі і Вікторові самостійні визначення метафори як такої: «Це зв'язування в букет найнесподіваніших квітів із схожими стержнями, держальцями». Риска і два рядки про дружбу, про молодь: «Справжня дружба — як банка в саду, над паростком троянді»; «Діти і юнацтво — не барометр людства, а його майбутнє».

Півдня Віктор щонеділі багатів у Музеї західнього і східнього мистецтва. Вже знав історію безлічі картин і речей Ханенків, Щавинського і Яготинської колекції князя Репніна. Більше за те: він благополучно приземлився в бібліотеці музею, кімнатці з коштовними шафами й шафками класичних і найновіших європейських видань. Столик поміж кріслами. Двері до колишнього мешкання Ханенків і в затишний вестибюль перед дерев'яними сходами. Вікно високо над пішоходом Терещенківської, тепер вулиці Чудновського, над типовим для ренесансу ганком-містком, — у парк. Можливо, що восени, пізніше, й зимою звідси видно університет. З Вікторової читальні проглядають карнизи й дахи сусідів старомодного, хоч безперечно не старого, мешканевого будинка посередині кварталу між Шевченківським бульваром і Караваївською.

Години серед колекцій посуду Західної Європи й Азії, goblenів, срібла, емалей, тканин, монет, бронзи, меблів. Саксонська й сервська порцеляна; китайський, іранський, турецький, сен-поршерський, дельфтський фаянс; антична, еспансько-мавританська, італійська, французька й німецька майоліка; скло і китайське, і венеційське, і — зелені гутні

штофи — українське; богемський кришталь; вітражі й антепікси; каклі... Та все це щоразу було тільки початком або кінцем відвідин: осердя музею — мальство.

В нотатниківі помічено кожну поновну зустріч з майстрами Італії й Франції, Німеччини й Фландрії, Нідерляндів-Голландії та — Валаскез! — Еспанії.

Юнак схильний був взяти на замітку... сімнадцяте століття. Мальство «наднімецьких» германців — Фландрія! — мальство й роман Еспанії, англійська драма: Шекспір... Неозорі проблеми сторіччя Віктор зашифрував небагатьма словами, навіть літерами, крапками. Зразу на узлісі німецьких і французьких монографій зустрілися імена й цитати невідомих юнакові авторитетів, запали в душу громіздкі й багатоплянові наскрізні й сuto історичні теми, проблеми. Загорівся гностик фантазії.

Макс Вебер? Ну, в чому ж сіль проблеми «юдейство і кальвінізм»? І що за розпрекрасна тема — ілюстрація до вищезгаданого? Рембрандт ван Ріне, росіянин пишуть Гарменс ван Рейн, іноді, як Луначарський, Ріне, і — Барух або Бенедикт Спіноза! — Вікторові вже марився плян есею або дослідження, новелі або історичного, історично-побутового, роману про друзів геніїв... Непокоїли вже щойно вичитані факти про драматичні розходження філософа з своїми учнями, зокрема про бунт англійця Толланда проти вчителевого угодівства, і думки знавців про метаморфозу поглядів Гете на Спінозу.

На трьох сторінках календарця обґрунтовано теорію «Нового часу» — трьохсотліття між революціями Кромвеля-Хмельницького й Леніна-Петлюри. По сторінці на сторіччя. Неймовірне місиво назв, імен і дат. Шпилі з історії європейської культури, районування «вулканічних зон» творчості: у сімнадцятому столітті — флямандське мальство, шекспірівська драма, Сервантес;

у вісімнадцятому — Лессінг, Гете, Шіллер, Кант, Фіхте; парада німецького генія в царині поезії, філософії й музики, французькі енциклопедисти й прозаїки;

у дев'ятнадцятому — вивершення і заокруглення національних культур, закінчення історичного циклу. Несподіванка тут одна: російський роман.

Студентові першого семестру філології кортіло, звичайно, згадати також відродження українського письменства, Шевченка.

Вікторова книжечка схожа на стрічку зашифрованих телеграм:

— Через складність до простоти!

— Треба знати, над чим працюеш і чого прагнеш. Треба думати, працювати і жити в фокусі.

— Від дисонансу частин до консонансу досконалого твору!

— Ненастінно обґрунтовувати й уточнювати мету життя. До неї прирівнювати щоденні зайняття і події, будені й світові. Годувати її досвідом від зустрічей з побічним, випадковим і чужим.

— Творчість це здійснення істотного в мрії.

— Тема є ґрунтом під ліс літературного твору. Основа основ.

— «Поземне багатоголосся контрапункту виправдовується гармонійним, тобто сторчовим збіgom голосів. Сторчове багатозвуччя гармонії виправдовується поземним збіgom акордів. М.К.М-р».

— Споконвічні координати теорії: об'ективне і суб'ективне в мистецтві, а подруге, емоційне і раціональне. До вищезгаданого: чи тогожні поняття «індивідуальне» і «суб'ективне»?

— «Перестріч», вперше почув від Василя Івановича О-ка, — огнецвіт, російське іван-да-марья (рука рветься вліпити Іван да Марья!)

— Навіяння софіст Горгій вважав за головне (едине?) завдання словесного мистецтва.

— Трагедія повноцінності, Ройова психологія довкілля.

— Wolfgang Graeser, Wiederentdecker und Bearbeiter von Bachs «Kunst der Fuge».

— Klytemnaestra — Komplex und Misogynie.

— Виправлення воен за свободу і незалежність.

— Ні вдень, ні вночі не спускати з очей процесу накопичення творчої спроможності й волі до творчості. Подвійна роля моєї творчості: як суб'єкт і, так би мовити, як об'єкт, як тема: мрія написати роман у гетеанському ключі. Спovільнена, побільшена стрічка записів людських реакцій. Деталізована психологія. Entwicklungsroman від корінців до вершка людського життя.

На одинадцяти ще пустих сторінках старої книжечки було ґрунтовно підсумовано вересневі записи. Тільки закінчили аналізу довелося хемічним олівцем, чорнило розходилося, на палітурці. Дослівно. Місця вистачило лише на розмашистий розчерк, на добрячу альфу, на зашморг, на павука, на кузьку.

Вікторове порівняння: чотири тижні, як чотири строфи. Бездоганні повтори днів, шість годин лекцій зранку, шість годин праці в читальні, цenzura посеред дня, точні риими вечорів, повного голоса тижнів, випростаний подих неділь.

Ані зайвого склада, клясичний наголос...

Зміст строф? Неймовірна тямучість думки. Безвідмовність гальма, самоконтролю. Розумне використання часу. Границє навантаження здібностей. Нові обрії працездатності. Коротко: продуктивність досконало організованого мозку, нормування праці, уточнення завдань і кінцевої мети...

За вересень безслідно вигоріли болотяні настрої. Засікрався характер. Наче вітер розсіяв пересохлі недомагання. Тіло, як у космосі, стало легке. Віктор пурхав, літав.

Ціла сітка нотаток у щоденнику про дивовижну свіжість і дитячу рожевість власного серця.

Тут двома словами увінчувалися листи з Москви і, світова подія, точно нумерувалися перекладені й ретельно переписані для Лялі сентенції Гете. По три, по п'ять сторінок на лист!.. Тричі згадано в записнику Ілька Дзюбу: душу зачепили болючі поразки й здобуті впертістю успіхи полтавського парубка в університеті. Кількаразово нагадувалася тут потреба — нове завдання! — вгадування людських перевживань, людських пристрастей і таємних прагнень. Звичку

чи нахил до самоспостереження треба урівноважити увагою до близніх! А вразливість на біль — доброзичливістю!

У ці дні кожна людина здалася Віктору істотою само-достатньою, майже «історичною», неповторною. Цілком точно: особа, знак рівняння, одноразовість.

Ніколи досі він так охоче не виправдовував людських вад. Так раптом зрозумів Нінину поблажливість.

А як страшно було, що товарищі його несповна використають свою розумову потугу, не забагнути свого покликання, що не розквітнуть їхні таланти, не розпустяться їхні здібності, покликання. Хотілося рости в саду.

Серце, легковажне чи добре, не знало помилок. Серце не сумнівалося.

Думка примушена була безнастінно полоти почуття.

Нарешті, вони цілком і надовго перепліталися й органічно зросталися — з почуття виростала думка, думка сіяла почуттям:

— Моральна пасивність людей, що ланцюг катастроф від сучасності і в майбутнє.

— Боягузство. Низькорослість почувань. Приземистість бажань. Патологічна скромність. Несмак до барвистої уяви й красного слова. Уникання розчулень і щирості. Заперечення дружби. Яке це збіднення життя!

— Трагедія: переслідуваний невільно уподібнюється до переслідувача!

— Обмеження, погрози, утиск, заборони — згуртовують?

— Переїриваються розумом патентовані погляди й осто-гидлі незаперечності?

— Доглибинно усвідомити одне: обумовленість наслідку!

Кожна з нотаток — недомовка? Чи ягода? Про дерево не було потреби писати.

Кожна нотатка — нове підтвердження ще дитячих вражень і спостережень: новий підсумок.

За Вікторовими рядками, в цілому, приховано і відчай і надію. Як також рішучість самостійно думати і кому треба віддати гілля мозкових клітин і роботячі руки.

Записник — луна несподівано гострих вражень: не соціальна однокаліберність громадян, не згода й братерство народів, — мерехт скла, гострюючих скалок, море вогнівних відсвітів пожеж. Українське село в університеті і маса різношерстих городян. Не людяність оновленого суспільства, — егоїзм. Не гармонія на півсвіту, — розлад.

11

Це тільки уявлення про світло і тінь? Про центр, осердя і периферію, околиці? Чи зваба це тепла й прохолоди? Все це начисто естетичне переживання? Щонеділі в обідню пору Віктор виходив на ганок музею і щоразу над тихою вулицею ввижався йому скожий на водоподіл рубець світла. Праворуч, до Шевченківського бульвару, було воно перенасичине снагою і блиском, ліворуч, до Караваївської, — розрідженим. Таке синовате і миршаве.

Юнак плющив очі: сонце ряхтило, ворушилися тіні довгов'язаних дерев на білих, сірих і рожевих екранах. Потім очі звикали. Сміливо нишпорив парадним кварталом погляд. Широчезний пішоход, чавунові брами, на мурах поверх х дзеркал. Попід цементовим парканчиком насупроти тротуар вузенькою стъожкою. Широкоплечі дерева в кам'яних тазах-травниках. Край університетського садка трохи задрався в небо й вивітрився, полисів над Караваївською. Навскоси тріснув і заріс припутнем сірий тротуарчик у жовту цяточку-черепашку. По старечому напнув спину й позеленів від нудьги, погнув свої круглици і шереги брук. Подрібніли й зашкарубли біля рогу чванькуваті в молодості доми.

Затишний куток поміж просторими магістралями провулого міста. Лінія по-різному задуманих будівель у класичних стилях невільно усвідомлювалася молодим чоловіком як противага кривавій громаді, майже аномалії, університету потойбіч під шнур розбитого парку. Дещо збочений від середини Терещенківської монументальний будинок — поверх х різьби на камені, поверх пілястр — щодня нагадував юнаку і прaporи середньовічної Італії і двері балтистерія у

76

Фльоренції. Десять багатофігурних рельєфів Льоренцо Гіберті.

Під крила красеня поховалися фасади обох музеїв. Розійського мистецтва, білий, мідні ручки дверей, два мармурові бруси-східці, і Західного, — нижні вікна над головою, ганок, як рубка корабля, над зеленню.

Щонеділі Віктор злітав кам'яним містком на асфальт і, витриндикуючи, поспішав вибігти Караваївською, покід лазнею, через Пушкінську — колись Єлісаветинську — на Велику Васильківську й випити в чайній гарячої рідини, проковтнути білотілу, аж сині ребра під брунатну шапку, печерицю-пампушку.

Палітурки розкритих для просушування альбомів і фундаментальних монографій з мистецтва нагадували то майже прямо, то під кутом розставлені на сонці в легкій тіні світлі квартали Великої Васильківської.

На Басарабці Віктор щоразу зупинявся й оглядався. Треба було підсумувати враження від пройдених квартиралів. Уже легковажним уважав він свій «замір» продовжити Хрестатик аж до Караваївської. Піделіпкуватими, глухуватими, прісними, статичними, нудними, безталанними були монументальні будови Великої Васильківської? Бракувало ім гумору, музики, душі? Чи тільки зеленої алеї попід вікна? Руху?

А цілі квартали вікон, кам'яник карнізів і блішаних дахів на Хрестатику уява легко розміщувала в обширі п'яти ліній нотного паперу. Заміськ скрипичного ключа, горіла на сонці над вулицею сурма. Вухо й очі невільно звіряли тональність вишуканих каденцій.

Згодом до юнака, в парі з веселим настроем, повернулася тверезість думки. Адже під боком у нього, на розі бульвару, стояла, всі терміни перестояла, півтораповерхова кам'яниця. Не з Полтави, не з Кременчука наче, — з Кобеляж. Сухий квартал насупроти, до Басейної й Малої Васильківської. Навскоси, через вулицю, критий ринок: заховав від очей площу, порізану й багатоплощинну. Але звідси на Волинь побігла алея тополь посеред бульвару Шевченка, коромислом у небо.

І дім, і вулиця, і місто — що особа. Часто, як неповторна особистість. Як підсоння, формотворча сила.

На Царській площі Віктор рішуче звертав угору на Олександрівську вулицю, у напрямі до Українського музею: поспішав до врізаної в горяний парк міської бібліотеки.

У вересні в читальній залі завжди знаходилися вільні стільці. Навіть лави і півлави стільців до послуги. Стільців було на вибір. Але часу для читання було рівно дві години. Бо о четвертій, о, суєта суєт, він знову був уже на розі Хрещатика й Прорізної або на Думській площі — чекав на трамвай... Аби світ не перевернувся догори дном або, принаймні, не сів на мілину, треба було в неділю пообідати з Ніною Бондарчук і з Фещенками.

Ніна завжди сходила з вагона першою. І завжди посміхалася.

Дійсно, Віктор не встигав поручкатися з Софією Вікторівною, як починалася перепалка з Володимиром Володимировичем.

— Ну, щастя ваше, що ви вчасно прийшли й допомогли розвантажувати трамвай!

— Дивися, знайшовся, можна сказати, кондуктор!

— Раджу вам не забувати, що нас троє, а ви один, юначе. А, подруге, з ким ви дозволяєте собі розмову з такому тоні? Та ви знаєте...

Справді, у ту саму мить полоненого під обидві руки підхопили чорнява кістка і хрящик у білій рукавичці.

— От так йому і треба! — зраділи Винниченкові вуса й борода. — Куди сьогодні підемо обідати?

— Mais mademoiselle! Mais madame!..

— Прошу відповідати на запитання, а не мекати, — погроза зазвучала в голосі Володимира Володимировича.

Караван рабовласників уже зібрався зайти в під'їзд перед універмагом на розі з Фундукліївською, як Віктор, помсти ради, відповів:

— Обідаємо за Міською радою!

Охорона розреготалася. Відразу збегнув становище Володимир Володиморович:

— То ми вас і потягли сюди, бо хотіли пообідати з того жінця Хрещатика.

— Мій найвужчий фах, часом аж рветься, вгадування таємних бажань своїх близкіх...

Софія Вікторівна, задоволена поединком, відпустила руку полоненого «на покаяння» і, поправивши рожевуватий з домішкою бузку капелюшок, дуже впевнено й зручно приліпла, така елегантна і ніжна, до чоловіка боком. Скутила? Потреба наснажитися сміливістю і силою чи поділитися може зайчиком радості? Ніна також відразу звільнила Вікторову руку. Щоправда, часом зачіпала її пальчиками: насправді виходило, — кітгіками. Так звичайно люди мимохідь краудуть акорд або два у рояля, щоб не стояв на перелеті, так, без будь-якого наміру, — торкаються до струн густо запиленої гарфи, щоб не спала.

На Прорізний Ніна взяла товариша — як сліпця, точно! — за руку й перевела через Хрещатик. Уся процедура ця відбулася так серйозно, що чорнява трісочка, одягнута в поготинну сукню з короткими рукавами, не помітила ні півмісяця посмішок на обличчях перехожих, ні задвористого всерозуміння розвеселих очей. Над великою ретельністю «служби безлекі» не дозволили собі поглузувати ні Віктор, ні Володимир Володимирович. У Софії Вікторівни кольнуло серце і загорілося бажання добре познайомитися з своєю юною родичною по чоловікові, полтавчанкою.

Мереживо Ніниної натури дивувало навіть рідну матір: в одній подобі дитятко і бик.

Посеред безміру самозаперечення — з відтінком презирства до себе, з приниженням у собі гідності жінки й людини — та бовваніли гранітні скелі абсолютних переконань і навіть цілком несподіваних упереджень. П'ятилітня дівчинка легко перевтілювалася у владарку Землі і Неба.

Переформування звичних властивостей Ніниного характеру нагадувало перешихтування хмар або театральну техніку. Мить — і мокрого місця не залишалося від типового для неї задоволення найелементарнішим і якнайдрібнішим, від її чудернацької згідливості, від її — без кінця, без краю

— «все одно». З цілковитої простоти неймовірним чином на-громаджувалися гори непрохідної і непроглядної складності.

По неділях Фещенки звичайно обідали в їdalyni біля Фундукліївської. У підібраній під себе віднозі Хрещатика. Вхід з подвір'я. Г'ять кам'яних східців над продовженням з під'їзду бруком. Гарної ліпки стеля і в передпокой, і в обох, великій і малій, залях. Густо розставлені столики на чотири особи творили в осерді приміщення ряди білих ромбів, а по-над стінами й вікнами — низки білих квадратів. Тут можливо була обслуга. Харч середній. Ціни? Чотири карбованці обід.

До їdalyni на Хрещатику перед Міською радою Фещенки заходили зрідка. Схоже було, що тримали її для парадних оказій. Чи не парада — два ряди вікон під прямим кутом, що виходили на вулицю, на пішохід, і досягали, що за шик, паркетної підлоги! Не заля, а поле сонячних зайчи-ків, а — вікна, дзеркала! Версаль.

Недільний обід і вечір з Ніною і Фещенками був скожий на теку заготованих для вивчення матеріалів з... Справ-ді, з психології? З «людинознавства»? Чи була це тека маляра, мистця?

Віктор нарочито загострював і учуднював свої власні розповіді й умів висадити в повітря, на очах перевернути в огнеграй розсудливу мову, скромний замір сусідів. Віктор нарочито карикатурував і себе, і — з оглядкою — своїх спів-бесідників. Яким солодким тоном говорив він про речі жахливі! Для ніжних умів звідкись роздобути слова грубі. Молодик!

З кожної нагоди обрізати студіозуса користався «Вин-ниченко».

Вперше обідали в їdalyni з «вікнами до підошви» в другу неділю вересня. Вікторові за провінційними кам'яницями на Хрещатику від Царської площа і понад парком нагору, над вулицею Трьох святителів... та примарилася Брацлав-щина, білі маєтки польських магнатів... А Володимир Володимирович, неймовірно весело знущаючися, розповів справжню історію власників цих дворищ. Все російські Копейкіни, купчики-здирники...

Ефект був колосальний. Віктор заходився сусідові допомогати: домальовував усе нові закарючки до карикатури на студента-фантаста, на дурника-всезнайку. Софія Вікторівна зразу трохи пораділа, посміялася, потім злякалася... не так бичування, як саморозпікання. Навіщо воно? Жорстоко.

Ніна добре знала: тепер дядько став для Віктора справжнім партнером! За задерикуватий тон, за уїдлизу «інформацію» пощади вже не буде. Тепер помсти не ввібратори і в десять років. Спуску не буде, капут.

Смішно довго чекали на десерт, — крихке кружальце зморшкуватого печива й чашка липких і зсучених шкірок та пористого, як у маринаді, м'яса сливи, темнобрунатних кульок набубнявілих вишень і четвертина бурштинової груші або яблука в компотній бурді. Погасла «зачепилівка». Віктор розказав, що у п'ятницю ввечорі він на своїй кухні, на ліжку, знайшов кошик фруктів і словників з Полтави. Плюс записка від батька і від полтавського правника Максименка. Тато, висолопивши язика, кинувся по місту збирати латинські словники. Але під руку йому потрапив і французько-російський словник «Вестника и Библиотеки самообразования», складений В. Л. Ранцовим, а виданий Брокгаузом-Ефроном у 1903 році, і частина перша «Параллельных словарей языков русского, французского, немецкаго, и английскаго в четырех частях по словарям Российской Академии, Французской Академии, Аделунга, Гейнзиуса, Джонсона, Спирса, и по другим Лексиконам, составленный Филиппом Рейфом, кавалером императорских российских орденов Св. Владимира и Св. Анны, и великогерцогскаго Баденскаго ордена Церингенскаго Льва, 1895...» І ще: «Четвертое издание, ново стереотипное, исправленное и умноженное, четырнадцатое тиснение». У родичів на Манастирській, у бабусі Комарецької, батько роздобув і неймовірну рідкість, хоч не старовину — «Латинсько-український словар» Ю. Кобилянського, Відень, 1912.

Віктор замовк. Могло здатися, що він смакував буру, в середині рожеву, як дике м'ясо, котлету й розтолтану ви-

делкою в сосі картоплю пюре. Насправді юнак літав над Полтавою. Несподівано взімкнулися мотори потужної уяви...

Чітко видно травинки над дерев'яним пішоходом про-вулків, не тільки тунелі каштанів і резервуари парків. Ще певніше: не польот це над містом, а — наче серп — окуляри... Так і скосили, так і положили проміння світу. Засяяв, загомонів відразу світ внутрішній: пам'ять. Не єдиний бо в нас образ дійсності. Низка їх, безконечність. І кожен збагачує душу, поетизує і поглиблює буття. Адже найсолідні плоди, найдорожчий врожай — незримі. Як і в мистецтві — здійснені твори це відносність, де тільки луна людських почувань і марив. Скристалізовані, проте збіднена — мудрість книг.

Тато в неділю по обіді занурюється в каштанові, в зелені канали. І — як весело! — несподівано вириває посеред кам'яної мілини вулиць, запливає в зелень знайомих і чужих двориш, зникає на ганку. Визирає латинські словники! Радо зняв би з плечей піджак і сорочку... На сивій навпіл голові темнобрунатний капелюх з солідкою биндою. Знайомі, такі м'якенькі халави й делікатні передки, чоботи... А в очах у батька, звідси глянути в них легко, — мета, завдання всесвітньоісторичного значення. Нічого важливішого на світі: латинські словники!..

— Про віщо ви думали?

— Що не треба було мені, Софіє Вікторівно, писати додому про ці словники. Жаль мені тепер, так би мовити, бідних чобіт батькових. Полтаву знято на ноги, як на пожежу.

— Дурниці!

— Звичайно.

Проте час уже уникати притаманних маминим синкам звичок.

І навіщо в запалі демонструвати свою безпорадність, безкритичність, підвладність наймізернішому з інстинктів... і тричі прокляте простатацтво! Навіщо?

Щодругий крок свій Віктор вважав за помилку. І мучився.

Вчора, в суботу, він після лекцій розшукає Максименка в наркоматі юстиції.

— Чудово, дорогий мій! Я саме закінчив справи. А від'їжджаю о сьомій.

— То пішли обідати. Я голодний, як вовк!

— Пішли, пішли. Забираємося звідси по-добру, по-здорову, — майже над ухо шепнув юнакові червоношкірій дідусь, чоловік ще.

Дідусь? Чоловік? — Ограйдна постать нагадувала присадкувату колону, радше глибого вирізьблену пілястру доброї роботи. А бурякове обличчя з синім відтінком, пухкі щелепи на білому ковнірі, кругла голова — що корінська капітель.

По дорозі до ресторану на Хрещатику, насупроти Фундукліївської, розмова зайшла про серпневу подорож іхню з Полтави до Києва, про нічну балачку в вагоні і на землі. Небо над Полтавчиною згадали. Максименко — ну навіщо, ну чому! — підкresлив, що з того часу і, цілком напевне, на решту життя затяміж молодого Лисенка. Навіть, що чекав зустрічі з нетерпінням. І відразу пояснив свої почування, свою симпатію — згадав і молодість, Київський університет, тогочасний правничий факультет і навіть Кузнечну вулицю.

Та «справа» була, власне, виключно у Вікторовій сліпоті: за столом він розійшовся й поводився господарем, пригощав, дякував за кошика, вибачався за турботу, а як надійшов час розрахуватися, зробив це, звичайно, Максименко...

З досади Віктор і тепер ледве не заплакав.

— Я навіть і не думав думати... Здогадався відразу, але як пізно! Для здогадки проминули всі реченці!

Розпрощалися вони, Віктор з Максименком, на Великій Підвальній, біля німецького консульства, як друзі, звичайно. Хоч насправді Віктор не знав уже, як від цього палуги відкараскатися: моз найнявся цитувати римських мудреців і хизуватися латинськими... діесловами, винятками з граматичних правил і, щоправда, поетами.

Здіймаючися з-за столу, Ніна, вже не вперше в житті, не втерпіла:

— А я тобі повторю... В очі впадає брак простоти. Як на мій смак, все це смішні ходулі. Все в тобі люблю, а оце

«відземелля» ненавиджу! — І дійсно надула губки. Так помасніли вуглики її очей. Насупилася.

— А ще ненавидиш мої листи!

— Твою безпросвітну «філософію», твої «тонкощі»! А тебе люблю...

— В цілому? — пожартував Віктор.

— Та що з тобою? — загорілася Софія Вікторівна. Побілів, воском налилося обличчя, Володимир Володимирович.

Найхарактерніше, підмітив Віктор, що жінку вразило відверте «освідчення» дівчини, а Винниченка — її недоумкувана критика товариша з дитячих літ. Софія Вікторівна, не було сумніву, кинулася рятувати Нінину «честь», а Володимир Володимирович заступився за свого повсякчасного супротивника.

На вулиці буря вляглась. Віктор, вдячний, узяв під руку Винниченка. Але у Софії Вікторівни від ревнощів защеміло серце, і вона, премило на сонці посміхаючися, відразу запитала дозволу взяти «філологію» під руку з другого боку. Нічого не вийшло з Нініної грозди.

— Візьмемо з собою Нінку? — запитав Віктор.

— Прошу мене ще не відсылати додому, до ліжка...

Засміялися. І шерега, по-солдатському закидаючи ноги під ніс, покрокувала до Царської площа, до парків на кручах.

У наступну неділю обідали «під брамою». Чекали, доки переобідає — чи прообідає? — три родини.

— От так «хренологія»! — шепнув філолог сусідові над вухо.

— Що Віктор сказав? Що ти сказав? Що ви сказали, Вікторе?

Але Винниченко вже добивав сміх і наводив порядок на своєму обличчі. Задоволений, колупався в чорній борідці.

— Хронологія. Це значить — френологія... — відповів Віктор.

Володимир Володимирович умівся сміхом знову.

Софія Вікторівна і так і сяк намагалася добитися від чоловіка, щоб він переказав жарт, спробувала штовхнути й тряснути, спробувала зачарувати молодика мокрењкою по-

мішкою тонюсінських губів. Ніна хотіла запхати кліщі товаришеві в рот і вирвати звідти кляте слівце. Та чоловіки чекали на обід... Коли компанія засіла нарешті за заляпаною борщем скатертю, жінки говорили з жінками, чоловіки з чоловіками.

Віктор цікавився первісним Києвом. Чи Винниченко чув про Боричів узвіз, Копирів кінець, Бабин торжок, Гончарі, Кожум'яки?

— Чув, дорогий мій, але оце вперше... Почув, власне!

Від посмішки не втрималися й дами. В обріз худенька Ніна при тому наморщувалася й ставала «сестрою Пушкіна», «старою егіопкою», «вірменкою». Чорні пальми стирчали над багрянцем рота, високо над сліпими долинами вигнулися й поводили головками чагарники брів. Софія Вікторівна ж — гарніла: хвиля білизни й рожі заливала тендітну шкірку звичайно виснаженого обличчя, жіночим, соковитим і навіть масним ставав раптом її ротик, сліпило оточення світло її коштовних, її емалевих, її венеційських очей.

— Дивно... це значить, нічого дивного в цьому не бачу, що ми не знаємо своїх рідних міст...

— І своєї історії, — не надто голосно, хоч за їхніми стільцями ніхто не стовбчив, продовжив сусідову думку Віктор, — навіть мови.

— Сумнівною стала історія як наука...

— А право! — додав Віктор. — Був час, коли правничий факультет, і богословський, правда, задавав тон університетам.

Софія Вікторівна відтверто подбала, щоб змінити тему розмови. Віктор підтримав розумний намір, але, випадково, згадав про свій досвід з російськими словниками... «Pegel», німецьке слово, по-російському буде «футшток»! «Pegel» Розійська технічна мова...

Про ней говорити в ідалльні? Або про зелені вруна думки у зв'язку з мурованими системами філософії? Про спорадичність і, взагалі, вторинність мислення слов'янської Європи? ..

Софія Вікторівна спрямувала розмову на університет.

— Сорокагодинний курс теорії літератури? Цілком

елементарний! І цілком на російсько-українському матеріалі. Також російсько-українського рівня. Хорей та ламб!..

— До університетської бібліотеки й до читальні... не звик. Власне, звик, навіть «наперед» звик, та не «примирився». Бо справжні книги залишилися в Полтаві. В кімнатці з вікном над горою. І в сусідки Лялі... Через роз'їжджену дорогу, насупроти. Навіть на Келлінському проспекті ручні книги були, а тут — вовкулаки.

Віктор розсміявся. Вважав, що пустелю перейде, що вийде до океану книг, що треба зрозуміти «момент», перехідний час.

— За Полтавою? Чи скучив? Нічого в очах,крім Полтави! А, разом з тим, Полтави як не було... Ввісні проминуле, за рогачем часу, і світло, і тінь. Дійсність чи минуле, сон? Після довгої розлуки Одіссея збагнув свій дім. В образі друзів Гомер розпізнав богів!..

У третю неділю Ніна і Фещенки відразу подалися додому.

При обіді мова була про освіту, знання, і — в логічному поєднанні — про жовтень, осінь.

12

Віктор прокинувся серед ночі. Палало кільце суперечливих почувань, бунтувався мозок... Кухня схожа на дно колодязя і на барабан. А непогодь у голому вікні нагадала — ланцюжок пролам'ятних марев — дитинство.

Дощ на світанку ущух. Стало тихо. Київ, як ламкий подарунок, опинився під сірою ватою в коробці. Волога снуvalа краплями — тільки б уявити собі цю геометрію або галактику! — ринвами міста. Ще і в обід ронили слізози горді дахи, і тужні дерева, плакав брук. Потім небо над забудовами в долинах і на горах, над лісами і Дніпром похизувалося сумною насправді новиною: жовтень, осінь!

Ранком Віктор зрадів людському кублу. Десять жилин лежав і приглядався: кривонога кімната, булькіт води в казані, жарівка, як плянета в космосі, між стелею і гру-

безною підлогою. Наче ще раз... вперше побачив червоношкіру жебрачку з штучними зубами в провалі, свіжими очима зиркнув — дерев'яна гістеричка! — на неприступну кирку Єви Розенфельд і на її Prachtstück — халатик. Пере-малював у пам'яті хлощів. Як завжди, бичок-Хайм смішно намірювався розплющити студента кучерявим лобом, взяти на роги, буцався, барабанило, здуру і відразу губив міру подій і речей. Вже умиваючись, Ізя ще спав. Щоправда, намагався злетіти в ясноту свідомості, пробував, зализане кощеня, зиркнути закислими очима ч посміхнутися. Голова його ладна була відломитися, покотитися під стіл: здіймав він її наче міну.

За столом Віктор по-брательському поділився з Василем Онуфрієнком рожевими млинцями ковбаси з чорним зерням перцю і з вікнами замість жиру. Навпіл ніж розрізав і рожок халви у зімняному, чисто ганчірка, папірці. Позднір'я зустріло товаришів несподіванкою: нова пора року, сива ніч замість ранку... З туману виглянув непофарбований паркан, по-старому стовбчили навстіж відчинені ворота. Мокрі дерева і підчікирижені кущі на розі Поліцейської.

Київ — ліс. Їхали, як на полювання: вулиці — срібна і золота габа борів і просік, площи і парки — галявини й ставки. По Караваївській трамвай, ледь розпихаючи, ледь розштовхуючи туман, зібрався на горку понад парком і зразу рішуче заніс ноги на Володимирську й побіг-лобіг, радіючи. Та на бульварі, тепер би тільки їхати, висіла з вагона добра половина пасажирів.

Не зміна погоди, не наступний щабель колеса року, — вразила онова, онова довкілля, онова життя. В університеті примарилася парада, щонайменше — перше вересня. Св'ятковою здалася червінь колонади і кілометрового карнизу понад дахом. Діловим — натовп молоді попід руба вивернутим дубом дверей. Як і тоді, в той ранок, Віктор, юнаць-вітрильце, і Василь, ненамальованій Валаскезом карлик, на мить зупинилися перед парною хвилькою кам'яних східців посеред дна куба-вестибюля, а потім збігли нагору до білої балюстради й воскового паркету.

Безсумнівно ожили в цей ранок і спостерігали Віктора і його кумедну тінь коридор-галерія, ходи-переходи і, наче різак жачки, нагострені підошвами металеві скідці від університетського секретаріату в партері до «філологічного курятника» на піддашші. У крейдяній печері гамір прибою, після дзвінка — відлишив голосів і облич. Все, як тоді. Як колись.

Вже й колись?

Шість годин дивування. Заново... «вперше зайшла» до автодорії і з великою повнотою виявила свої знання і свою натуру професор Федченко. Фонетику німецької мови вона твердо-натвердо вирішила поглибити систематичними екскурсами в історію мови й граматики та ввімкнути її з усіх кінців — остання спроба зацікавити студентів — до сітки загальних проблем лінгвістики. Для заспокоєння пристрасти студентам, з посмішкою на морквяних губах, було нагадано істину: науковий курс вимагає найперше праці, вкладу енергії, апетит прийде з їдою...

Сама вона, так твердила навіть зовнішність німкені, давно перемогла нудоту матеріялу свідомістю праці і — небачена пористість блідо-золотої шкіри! — бадьюристю тіла. Між іншим, поміж ділом, професор Федченко згадувала про добру властивість людського мозку: місткість його піддається поширенню, вдосконаленню. І ще риска: від слухачів своїх вимагала вона знань мінімальних.

У цей день — дощ обрадував? — професор Аліса Гільдебранд здитиніла. Захлинулася, захоплена, прикриваючи за собою двері клясної кімнати. Час був саме миритися з нею: німецька група, крім Віктора Лисенка, вже не любила вчительки за її безоглядну вибагливість. Ясно вже було також, що вона, «великопростірна» красуня гвардійського зросту, цуралася своїх власних учнів поза клясою і панічно боялася поговорити будь з ким наодинці.

Професор Лобач сказав Вікторові, розписуючись у класному журналі, що мови найлегше вивчати рівнобіжно, серіями.

— Не треба їй пам'ятати! Слова і форми самі собою прищеплюються, вживаються, перегукуються, асоціюються... Просто пурхають, як на крильцях...

Ласі на сміховинку очі Аполлона Георгійовича раптом замерзли, за пенсне були, як за вікном. Довго збиралися з духом синенькі губки-плюйки. Проїхалася лисиною суха-суха рука, ручище.

— Хочте, Вікторе, дарую... Одним словом, — грецьку мову і санскрит... Цікаво буде, дійсно цікаво!

— Хочу, Аполлоне Георгійовичу.

— Отже, «дело в шляпі»! Я маю вікна у вечірньому розкладі...

Голубенькі очі залили пенсне. З Вікторового плеча силнула на підлогу крейда.

Дощовий день у жовтні був ще чіткішим за перше вересня. На п'ятдесят хвилин лекції товариші гамузом — і з комфортом, на партах — провалювалися в небуття. Зате на перерву «філологічний курятник» перетворювався у вернісаж всеукраїнської виставки. Звукові хвилі дзвінка розмежовували лекції прозорою плівкою начисто, ідеально.

Як тоді... Над чавуновим проваллям — «під лямпочкою»! — повисла на поруччі зграйка граків, що приглядалася до скідців чи закаблуків. І сьогодні Віктор на великій перерві змотався на третій поверх до Ніни, а після дзвінка так само зчепився колесами в дверях зі скромним красавчиком Яшою Ештейном і з Лазарем Герінгом, фантастом першої кляси і реестровим генієм. Віктора цікавило, чому Соня Бернштейн і Нюра Віневська — «німецька Ніч і німецький День»! — не зналися з Яшою і з Лазарем. Чи вони помічали одні одних? Так, — здавалося часом, ні, — іншим разом.

Яша це розумна, навіть всерозуміюча дитина. Одноразово їй дикувата. Лазар, на словах, спритний і винахідливий дідок. Соня — багряна вуглина, Нюра — золота, навіть біла.

Чорнявка, еспланка, шумувала, кипіла, спливала, розливалася... і враз перемагала в ній тяга до тонкого, гарного і доброго. Білявка, «графіння Потоцька», це вир, бездонний і таємничий. Вона з малого приводу і біліла, і рожевіла: кузь-

ка в телескопі! Поняття не мала про золоту середину. Непомірно широкі у дівчини з Подолу, дуже худорляві, плечі, помаранчі грудей, безконечний і безконечно тонкий рот, з античних часів флюгер-ніс. Звичайно Віневська соромилася або гидувала. А часто над цими пейзажами та гори скуювадженої гордості.

Раз у вересні, після лекцій, Нюра спробувала запросити Віктора в гості. Трапилося це, дівчина почекала хвильку на товариша біля поштамту, на Царській площі. Подаючи руку, відступаючи вже на східці подільського трамваю, вона, збиваючися, промовила:

— А ви можете... Вам можна у неділю до нас зайти!

На обличчі у неї намальовано було захід сонця, вечірні вогні.

У той же самий день Віктор на перерві поцілував Соню Бернштейн.

«Еспанська мамина доця» за руку втягнула Віктора з коридорчика за деканатом, схожий він на корінь або на кутасту ручку костурця, до пустої автодорії. І жартома:

— Тепер зацілую!

— З перелякту?

— Який страшний! За кого ви мене насправді маєте? У мене стільки добрих намірів...

— Хотілося б одним-однією перетворити шалапута в тонкого філолога з неозорою ерудицією?

— А чого б вам хотілося, друже?

— Щоб нас отутечки, можна сказати, замкнули на цілу ніч! От би ми зайнялися фонетичними вправами, нявкали б до ранку!

Соня Бернштейн заслонила ручку дверей спиною й підперла двері закаблучками. До дзвінка як не оборонялася, то нападала на Віктора Лисенка. Реготалася. До автодорії повернулися разом. Останніми. Ледь усміхнений Віктор пройшов попід стіною й сів поруч Мірри Ефрос. Соня, як у цвіту, багряно-чорна, пропливла до Нюри Віневської посеред кімнати. По дорозі пальчиками правої руки зачіпала, як клявші, парті.

І не дратуючи, Соня дратувала байдужу до оточення Mippy Ефрос. Щоб не називати ім'я таємної супротивниці, Mirra тільки щулилася, манірно складала губки й мрежила очі: ясно було, про кого йде мова. Але часто дівчина сердилася насправді, замовкала на півдня, на день. Та Віктор після цього давав їй спокій, ледве помічав її, на три дні.

А Нюри було їй трохи жаль. Особливо, як товаришка, насправді страждаючи, по-птичачому гордо заносила голову, тоді як губи її роздувала смішна пиха... навпіл з ніжністю, з готовістю безконечно вглядатися, прислухатися й додумуватися.

Mirra заздрила Гільді Штауффенберг. Така прохолода, така поступливість, така чітка градація життєвих явищ. Юна німкеня могла на пальцях перерахувати, чого вона і в якому порядкові хотіла добитися. А Mippi — під брилами тверезости! — ніяк не вдавалося висушити озер казки. А Mirra тяжко прощалася з принцами і замками надхмар'я.

Роман Віри Ляшенко з Тарасом Лінницьким не зачепив за живе ні її серця, ні її розуму. Зате дотлибино хвилювала її прихильність Гільди до Івана Кириченка: надто вже вони різних поверхів... Чи у Mirri були інші погляди на національно й соціально мішані шлюби? Неваже над нею панувало поняття «білої лінії» посеред живота людства?

За місяць дружби Віктор аж слова не почув про Mіррину прихильність або Mіррину нелюбов до будь-кого з товарищів. Їй просто діла до них не було. Вона любила свою стежку поперек багатьох доріг.

У цей день на порозі жовтня до Гільди вперше підійшла і заговорила, загуторила Віра Ляшенко. І розмова їхня була надиво самозрозумілою: «родинне сусідство»... Дійсно, під кінець перерви біля дверей тридцять сьомої авдиторії поруч довгов'язої Штауффенберг опинився її присадкуватий «благовірний» Іван Кириченко, а поруч Ляшенко — червонів від задоволення і обіймав дівчину — Тарас Лінницький. Та найнесподіваніше... Гурт говорив українською мовою. Ще якою! Навіть Гільда — запопадливо, поспішала висловитися. Богонь та підпалив воду.

Над прі правою, обпершись плащем об поруччя сходів, Мірра Ефрос прийняла параду. Але Віктор відвів професора Лобача в деканат, залишив на столі Анастасії Іванівні Ло-сенко клясний журнал і вскруть повернувся «під лямпочку».

— Передумали? Отже поїдемо до Нюри Віневської на обід?

— До Лазаря Герінга! — розсміялася дівчина і, вчепившися за Вікторову руку, дріботила по лезах сходів аж до секретаріату на першому поверсі, до дошки з друкованими пасмами ректорських наказів і розпоряджень.

Звідси, крізь двері в дерев'яному простінку, чисто тобі на містечкову веранду, два кроки до їдалні в підвалі. Наче після землетрусу тут: гори плечей, світло жарівок, клуби випарів українського борщу і російського капусняка «щі».

На Фундукліївській, поруч великої крамниці антикварних книг, перекусили, замість обіду, у пустій каварні за круглим столиком. Через п'ять хвилин вони вже проїхали повз брунатно-жовті вікна надиво бездушної, ані крихти застишку, навіть просто «осілости», каварні, повз чорний бруск каменя замість східця до порогу.

Сонце дуже зацікавилося тролейбусом і його пасажирами.

— Я так і зінав! Ви вже від мене відвертаетесь і вже на мене руку здіймаєте!

— От мені ще сонце! — але Мірра, усміхнена, і другу руку поклала на ручку портфеля. Зажмурившись, повернула голову до Віктора.

Її «дамська» зачіска, як магнетом, перехопила безліч опушків і обрізків сонця. Решта її волосся — плямистий тютюн, казкова трава. У дівчини горіли тугенські щоки і, на білих валах, чітко червоніли губи. Безнастанно говорили світлокарі очі. Рух уздрівався в них і неугавна зміна лаштунків та, одні ніжніші від других, — штор. У цілому, не пташеня, не козуля вона, а жінка... Така юна і вже немолода...

Від Царської до Контрактової площа на Подолі проїхали трамваєм.

Поділ? Його Мірра бачила з Володимирової гори. Ні, звичайно, маленькою дівчинкою вона їздила до Пущі-Водиці. Задам'яталися алеї-нори. Раз на літо доводилося бувати на пристані. Пароплавом родина мандрувала на Чернігівщину, в Остер, на Десну. Хоч раз на рік вона збігала до пам'ятника Магдебурзького права, до переправи на Труханів острів. Києво-Могилянська академія?.. Так отака сива давнина, та чи це вже не «реальна умовність»??

— Умовність? Але, дійсно, реальна, дуже навіть. Ви висловилися геніально: реальна умовність! А може умовна реальність усяка старовина, минуле? Браво, Мірун, Мірчику, одним словом: «М... м»!

Але Mippi все одно було неприємно: чи розумно це, чи нормальню нічого-нічогісінько не знати про історію рідного міста й України??

Братський монастир на Подолі й Академія... Ділецький, Смотрицький, Полоцький, Безбородько, Сковорода... Все це наче з історії Тібету!

Віктор збиралася не «просвіщати», а щойно «просвіщатися». Тільки його ще насправді цікавив ландшафт Мірріних знань і зацікавлень. Та в одну мить, як ноги його стали на козацьку землю, як очі відізнали посеред площа колони контрактового будинку й бароккову фасаду і корони дерев над глухим муром Києво-Могилянської академії, — наполовину зник контакт з дійсністю. Стародавні слова, імена, книги, назви заграли, наче музичні скриньки Моцартового часу. Будівничі — Степан Дем'янович Ковнір або Іван Григорович Григорович-Барський! — фаланги письменників, отже також будівничих, вчених, богословів, музик, політиків... Отака «реальна умовність» довкола: Контрактова площа, — провінція вона? історія? — Микільська вулиця, Київське братство і Колегія при ньому...

До Академічної бібліотеки, відділ іноземної літератури, вхід з подвір'я. Ковані фіртки в білому мури. Єрусалимський камень плит до брунатних, до чорних дверей під парасолею зелені, райських морів і, понад вікнами бічної фасади, на дах, — ріденькі поверхі гілок, вікові дерева.

Страшно — історія? склеп? — пролунали на сходах кроки. Віктор зупинився: привиділися ряси предків, примартилися академічні диспути сімнадцятого сторіччя... Неохоче й тільки поступово піддалися залізні двері на другому поверсі. І Віктора, і Мірру приголомшила церковна висота і залі з непоказними вікнами, на дні її встановлено рівнобіжник полицеь-батерій на три четверті приміщення, і вмонтованих у сажневі стіни металевих шаф. Бразила, обох, тиша. Здивувала дрібнота людини: пихаті карлики й іконостас! А бабуся-бібліотекар, така ж уважна, як і байдужа, — згусток, дійсно, сивих, білесих і синіх хвиль. Рот її старечий — рожевих і бузкових.

У трамваї ніяк було говорити. А книги відразу втрічі позвичайнішали.

За зелені хмари зайшла і швидко потонула серед дахів Подолу стародавня Академія.

— Мумія чи піраміда, не доберу, — підсумувала враження Мірра. — Терпіти не можу Подолу. Хочу на гору!...

— Поділ наш, як озеро, як море, а Колегія — скарб на його дні. У ній таємниця нашої культури. Наші первопочатки, підвалини наші, — заперечив Віктор.

Проте розбазікувати на цю тему було надто небезпечно. Юнак заглянув до Мірріного вилову: «Спогади ідеалістки» й «Вечір життя ідеалістки». Потім він перелистрав на власну картку записане її ж, Мальвіди фон Майзенбург, «Листування з Роменом Ролляном», Берлін, 1932, і «Мудрість» Поля Верлена та — Париж 1804 року! — Сенанкурового «Обермана».

— Я люблю свіжі видання. Не звикла...

— Точно: не звикла! Розумію. Проте за цією звичкою аж дві легковажності — легковажне й мінусове сприйняття історії, Мірчику, і легковажний оптимізм, ні, механічний оптимізм щодо майбутнього людства! В найкращому разі, — Вікторове обличчя над маленьким вухом дівчини до краю стурбоване, навіть спантелічене! — це забобон новітнього часу... Ні, та це визнання примату форми: свіжа обкладинка, свіжий папір. А зміст тексту є зміст... А, може ні? Може, це свідчення про смак нашого часу? Чи це певен рівень

естетичного розвитку, естетичної дозрілості? У всякому разі, — Вікторові губи заворушилися, — найвидатніші мої друзі любили стародавню книгу, перші видання.

— Найвидатніші мої друзі! Добре звучить!

— Ну, добре. Найвидатніші наші друзі. Так ліпше?

— Наприклад?

— Анатоль Франс.

— Віктор, я забиваю, що ви Віктор...

— Просто, голубочко, голова ваша не хоче вікторитися!..

Мірра зовсім зблизька зиркнула юнакові в очі, задоволена.

Трамвайний вагон, як різець точильного верстата, вп'явся в широкий торець Володимирської гори, а потім, як нарізкою, пішов півколом глибокої долини до Царської площа, до Олександрівської вулиці, до Хрещатика. Довго здавалось, що він не витримає шаленої перенапруги й зірветься, покотиться вниз і прооре гарний яр через вулицю й площу, попід пристань на Дніпрі.

Ясносірий дощовик дівчини Віктор притримав долю секунди за пояс і за рукав, але здогадався ще вчасно, що не треба прямувати Хрещатиком до Миколаївської, що ліпше попетлювати понад Дніпром парками. Адже на площу Івана Франка можна потрапити також з гори, з боку Литок, — злетіти, збігти петелькою сходів від казкового дому Городецького до під'їзу драматичного театру Соловцова, тепер Української драми. Міррина кучерява парасолька, перехоплена паском з застіжкою, не здавалася вже такою недореченою, як дві години тому: ріка в одну мить проковтнула останній острів сонця перед залізничним мостом, раптом пошерхли і земля і небо. На мокруватій морені понад вікнами філармонії і на ротонді над Дніпровим проваллям, на крутій стежці з кущами-ручками, з деревами-станціями і на верхніх алеях не було ні душі. Нікого не зустріли. Дівчина поглядала на Вікторову чуприну й мацала Вікторів піджак.

— Аж нічого, meine Liebe, нічогісінько. Надворі тепло, сідає туман. А на дощ збереться увечорі, вночі.

Виглядаючи з цементової ротонди на ріку, Mіrra сказала, що Могилянська академія обрадувала її... як могила і як оця погода. Дикий помазні неба, Дніпро-дракон, червоний парк над рубцем, над урвищем.

— Та Академія наша, як зоря. Або... як біблійний стовп вогню в пустелі. Наче кубельце надії! В мені прокинулася вдячність, доброта. Навіть гордість. Подумайте, Mіrro, що люди нашої Академії дуріли від любові до всього того, що й ми любимо... Там у них карбувалися наші книги, наші думки. Як і ми, люди Академії неймовірно багато сподівалися від освіти і культури. Вони роздували полум'я творчості на оцій осі, що під нашими ногами, землі.

— Так, звичайно, розорювали мозки, сіяли культуру.

— Які пахучі письмена залишили нам! Яка безумна доброта мудрих!

— Творчість це доброта? Творчість це egoїзм, думаю!

— Творчість, Mіrro, це віддавання: «Віддайте, віддайте все! Віддати людям!» Отже підпорядкувати своє життя творчості це і є доброта... Та я вже фантазую, Mірочко. З недодумків будує теорію, систему. Вибачте.

Вони стояли на вузенькому містку між Купецьким і Маріїнським парком, над Петровською алеєю на дні прізви.

— Пішли? — і Mіrra, куций штовхач, потягнула Віктора за руку.

— Жаль тільки, що смерть ласує найбагатшими серцями, найтонншими душами без розбору. На Україні, звичайно, сліду від них не залишатися: царство забуття... Нам не ясна наша генеалогія, хоч ми живемо над Дніпром і на Київських горах вивчаємо граматику. Діти ми Подільської Академії?.. Дідько мене штовхне порівняти людство з містом, будинки з державами... А нації це родини.

— Це вже інша тема. А мене цікавлять дві проблеми... У нас вийшло, що ви захищаете Академію, а я гуджу. Це раз. Подруге, у нас виринула проблема історизму. Чи історія не ґрунт для націоналізму?

— Історія може бути підґрунтям і патріотизму, і націоналізму, і шовінізму. Та історія є також школою інтерна-

ціоналізму, треба думати. Не правду я кажу? Історія це те ж письменство.

— Навіть поезія! Тільки страшна, страшна . . .

— Вас лякає навіть патріотизм народів?

— Де кордон, Вікторе, між патріотизмом і націоналізмом?

— Mірра, патріотизм це: «*Patria cara, carior libertas, veritas carissima*». А націоналізм: «*Veritas cara, carior libertas, patria carissima*». От і все.

— А шовінізм?

— Хвороба. Медичний термін. Манія. Психіатрія.

Патякання на небезпечну тему не провіщало нічого доброго, проте незручно було думки раттом порвати й затоптати, непотрібно — виявляти й розтлумачувати. Навіщо? Навіщо здалися гострі сліди на душі? Вона ж не мокрий пісок алеї. Слова не закаблуки. Крім того: Mірра інстинктивно уникала роздумувань над долею жидівського народу і над трагедією жидівської душі. Вона, — саме тому? — терпіти не могла мітології й історії. Не любила старого малярства і взагалі старовини. Щоправда, боготворила музику. Mірра жила передчуттям світляного потоку в далекому чи близькому майбутньому! Іграшки перед дзеркалом на комоді для неї і рідний Київ, і Богом обіцяний Єрусалим!

Віктора забила історія. Історія розростання своєї нації. Її першоджерело. В ній наш «месіянізм», наша мета, наша свідомість, наша спонука у всьому, наша хвороба. Вона ж — наш лікар. Її вигодувала казкова течія часу, для неї скочило сонце... Чи держава над Дніпром, над Чорним морем, і справді не буде похідним явищем історичних змін на плянеті?.. Де ж розквітнути мистецтву й культурі, як не на ґрунті тисячолітніх поразок і перемог, розчеплень людських почувань і думань, як на ґрунті тисячолітнього вмиралля й безнастаниної онови?

Неподалік від містка Віктор і Mірра перейшли на траву. На мокрому піску обірвалася пряма мова широких черевиків з вузькими та гострими, не складалися далі дві лінії чудернацького шрифту незнаних уже на землі народів. Підійшли до дротяної огорожі над східчастою прірвою.

— А ч яка калюжа, — Віктор задрав голову в небо, — під полив'яною мискою.

Дніпро в тумані схожим був і на море, і на озеро, і на ставок, і на калюжу, а небо, дійсно, на миску. Парк з мушлею для симфонічної оркестри, з гаями червоних, жовтих і зелених вітрил, з квітниками — на захльостану палубу корабля циклопів.

— А от Труханів острів молодець! І тут тобі острів...

— Не тут тобі, друже мій, а в царстві циклопів!

— І просто клобів, клобіків! — Віктор став позад Мірри, спробував притиснути її спину до своїх грудей і не розкуйовдити при тому калац кіс. Ах ти, циклопище, циклопиця одноока!..

Ралтом портфель сусідки опинився біля правої руки Віктора, а губи дівчини досягли Вікторових губів. Дуже обережно, дуже ніжно, то справа, то зліва, вони прилягали і до юнакових щік, а Міррине волосся до скронь.

Поцілунки пурхали з боху на бік дивно тверді і дивно клейкі одноразово.

На одну мить Віктор вільною рукою зупинив голову дівчини й примусив її губи дати справжній бій.

Міррине обличчя розгорілося й спалахнуло. Відблиск вогню помітно було в очах.

Охоче перезнайомилися між собою губи, смішно — носи.

— Дай! — наказав Віктор. І зразу запитав: «Так можна звертатися?»

Міррин портфель, переобтяжений ще й Вікторовими книгами, прагнув стояти на власних ногах, самостійно. Найліпше на цеглині, а то й на траві. Він нізащо не хотів обпертися об дротяну сітку огорожі. Нареготалися над ним і Віктор, і Мірра. Нарешті молодий чоловік накинув на дівчину обруч рук. А її руки відразу приземлилися на вилогу темно-буруватого піджака в червону нитку. Тільки світлокарі очі ніяк не хотіли глинуть на товариша: міркували.

Вони у Мірри, зблизька і здалеку, — карі колони на мінливій-мінливій поверхні вод. У неї надиво міцно зав'язаний бант губів. Підборіддя гостренъке. Крихке і дитяче.

Віктор по пам'яті зміг би її намалювати: до неймовірних деталей виписати портрет плюс розмалювати товстелезний альбом шкіців. Перший з них — скади на «філологічний куряtnик», рясна еспанська спідниця на дрібних ніжках, тяжезна брила зачіски над білою спинкою, жіночі руки в тісних рукавцях.

На грудях — голова дівчини. Здалеку пробиралися до губів губи.

А тоді Міррина рука обняла юнака за шию. Тяжко стало дихнути, а в груди Вікторові стукотіло великої сили дівоче серце.

— Ось тут гніздо, —оловів молодий чоловік. — І птиця...

Мірра спробувала від Віктора втекти, але на небо, не на землю.

Після невдачі вона обережно стала на землю. Білі пальчики, як лижварі, швидко облетіли потилипро й пагорби зачіски. Час було, щоб не тріснуло скло, взяти лямпу почувань у холодні руки й прикрутити вогонь.

На душі почорніло. Мірра тільки раз, як перед дзеркалом, крутнулася перед Віктором, заглянула йому в очі.

Царський садок, потойбіч палацу, залишено було в спокою: перший же вал незадоволення собою, сумніву, змив душу і Мірри, і Віктора. Обом їм, і одноразово, спасенним здався скнарій на радощі будень. Без саморозкриття й небезпечних розмов. Без аналізи душевного роздвоєння й національних трагедій.

— Інколи мені хочеться, щоб життя накрило мене шапкою, щоб спростився мій світ.

— Під шапкою можна збожеволіти, Mippo. Немає потреби лягати в Прокрустове ложе. І нічого боятися історії. Наші координати — історія в перспективі, проте майбутнє це хмаросяг на фундаменті минулого, це висота, Mippo, небо. Прагнення світла, сірич цвітіння, це найприродніший гін людини.

— Віктор Лисенко в ролі Ромена Ролляна!..

— Виходить. Доводиться. Дивно, звичайно... Але я ще люблю прекраснодухих, піддаюся їхній наркозі. Як також

не можу циро й чистосердо відокремити мистецтво від моралі.

— Це явище російське, — як вирок проголосила Мірра, — ім'я йому: іконописання в літературі. На Заході воно є тільки частиною спектру...

— А я порадив тобі прожувати два томи Мальвіди фон Майзенбург в першу чергу, том «Листування» в другу...

— Чекай, та я люблю Ролляна, та я люблю Толстого. Не маю симпатії до роллянізму й ролляністів, до толстовства й толстовців. За вказівку на Майзенбург я вдячна тобі, мені навіть соромно...

Але черга попустувати, політати на одній нозі, була за Віктором. Вони вже перейшли Олександрівську вулицю від парку до колонади білого дімка декабристів, Раевського. Фасада його карбована була тільки рамою для амфіліндри чорних вікон-зеркал. Чотири колонки перед ґанком — подорослі стовпчики кам'яної огорожі. Їхні коліна злилися в брилу, на плечі їхні й руки зручно влігся блашаний балдахін.

14

У Вікторовій долоні потиск золотої руки. Перед очима — живутувата карина, клейка пухлина тутого рота, в роги скручені плянтації тютюну над круглуватим чолком, вузький кут тендітного підборіддя, дрібні плечі й відповідний до них стан ще зовсім юної і вже цілком дозрілої жінки. Тло портрета — лаштунки в старомодному фотоательє?! — скляні двері комфортабельного будинка, кварталу насупроти театру, над сквером на площі, потім трохи кривий і трохи загнутий догори полозок великоміської вулиці — Миколаївська. Та памороки розчавив воронуваний дах над долиною Хрестатика, над розмоченою дощем і продертою горами шахівницею чорних, синіх і білесих будов.

Схвильована душа. Добре, що він не став дівчині доводити, що можна бути патріотом й одноразово «чото universale». Мірра розбалакалася про сучасну російську літературу й «захалявну творчість» у наш час: про недоторканальність найцікавіших для справжнього мистця тем... Та Віктор розмови не підтримав, слава Богу.

В його голові промайнуло кілька серій запізнених удо-
сконалень до вже приблизно висловлених думок. Тепер вони
легко складалися в чіткі, то принадно барвисти, то завидно
сухі сенсації. Мислі, ледь донесені Міррі годину тому, —
квітники! Проте несподіванка шпичкою прохромила свідо-
мість: доглибинно радувало душу не висловлене, а промов-
чане.

Говорити, здається, варто тільки те, що й писати.

На Хрестатику ноги ладні були піти п'ятами наперед.
Ясна пляма в грудях до тла розтопила сумнів: поклади,
хлопче, ковнір піджака на плечі і зайди по пошту!.. Треба
було самому собі довести, що то очі й душу сліпило бажан-
ня пережити «пошту», а не передчуття... Та на Віктора че-
кало кілька листів, грошевий переказ на сімдесят п'ять кар-
бованців від батька і бандероля від Лялі з Москви.

Вісь цілої каруселі Вікторових почувань — жага надо-
лужити змарнований час. Йому здавалося, наче настав час
для поновлення себе в студентських правах... і надолжен-
ня давно занедбаних знань! Віктор зрадів, що піддалися ру-
кам кам'яні двері університету. І таке приемне здивування:
жодних змін у вестибюлі і в читальній залі університету!

Впершися ногами в чорну четвертину стола, а плечима
у свого сусіда, чекав на свого господаря набитий книжками
учнівський портфельчик. До нього на стіл простягнув шию
в зеленій облямівці дубовий стілець.

Ні одного знайомого обличчя довкруги, мало не самота
кабінету.

Насправді люди і речі стали на свої звичні місця через
три години. Як розігрівся й зморився мозок! Як перед прогулянкою коридором Віктор, вже навсточини, пролетів тато-
вого листа на три четверті сторінки, десять аркушів «Щоденник
нотаток» Наталії Олексandrівни Лісовської, заглянув у «по-
вернутий Україні» Лялею примірник «Пана Тадеуша» в пе-
рекладі М. Рильського, у її дивний «філософський трактат».

У коридорі Віктор зустрів Галю Костюченко й Тетяну
Новак. Галя ніколи ще не була такою скраклею: на грудях
кістки вишикувалися кроквами, наполовину випарувалася
шкіра. Тільки козацьким оселедцем стирчало посеред голо-

ви чорне прядиво, безнастянно мокріли надто помітні зарізи ніздрів, в очах біліла безвість. Тетяна — по вінця виповнена соком. І тяжка: рожевий чавун.

Віктор щодня зустрічав їх, поодинці й разом, на лекціях і в читальній залі. Проте дивувався їм також щодня. Все помітніше зближуючися, вони найпоказнішим чином і без жодної потреби виявляли на людях взаємну неприязнь, не-згоду.

Місяць часу було досить, щоб дійсно понадлюдська воля розпорощила й перетрусила, на свій жшталт перегрупувалася студентів німецької й англійської групи. Процес цей тяжко було збагнути, але не помітити безумовного глузду його просто неможливо. Він був складнішим за суму дійсних і уявних національних інтересів і національних забобонів, від суми соціальних упереджень і від різниці соціальних щаблів. Галя і Тетяна були бігунами однієї плянети.

Галя в коридорі закидала на Віктора хворостинки руки, маніжилася й безнастянно торохтіла. Розповіла, між іншим, що до нього, Віктора, вже прилипло прізвисько: Ісус Христос! А Яша Ештейн — лорд Байрон. Що у жовтні листопаді «Портфель», Іван Кириченко, одружиться з «Осенелдцем», Гільдою Штавфенберг. Що на мазі й роман Тараса Лінницького з Вірою Ляшенко.

— А у вас роман на два фронти.

— А ще й Ісус Христос!

— На два, дорогенький, на два. Дві чорнявки! Не при-дурюйтесь!

— Справді, чорнявки?

— Соня Бернштейн і «француженка» з третього поверху. Нам усе відомо!

— А Мірру Ефрос забули.

— Мірра Ефрос — «тень на плетень». Ви сидите поруч Мірри, а заглядаєте, наче у вікно, на Соню! У..у! — І Галя сипонула на Вікторові груди цілу гору кулачків.

— Нічого сказати, добрий з мене Ісус Христос!..

Піщана Тетянина кофточка безрукавка ладна була розтопитися або спалахнути. Врятувала її від огню тільки старанно напрасована льняна блузка з українською вишивкою

на бочоночках-рукавах. Наприкінці розмови товаришка спробувала вштовхнути Галю у двері бібліотеки, погрожувала заткнути їй горлянку кулаком. — Ну, який жах! Що за бажання до самозабуття!..

А Галині здібності феноменальні. Галя, серйозно, — мовник. У протилежність до Тетяни, сітка її асоціацій, її вгадування, передчуття граматичних форм і законів — без межі, без краю. Плюс — фотоапарат замісць пам'яті! А вухо у неї, вимова!..

— Я вас люблю, Вікторе, а Тетяна вас ненавидить! — залементувала навіжена, пручаючись, коли подруга насправді притерла її до гратів балюстради над сходами. Віктор — у чому справа? чому Іесус Христос? — скористався з нагоди і пішов, точно як зі сцени, з паркетного коридору до читальні. Через п'втори години він знову опинився в коридорі, біля вікна насупроти входу до актової залі. З Ільком Дзюбою.

Німецькі курси ставали щораз то недосяжнішими для Ілька. А після позалекційного читання у професора Гільденбранд, Віктор назавжди припинив доти щоденні й самовільні підпомагання, піdbадьорювання і підхвалювання. Особистої прихильності, ні взаємної, ні, розуміється, однобічної, за ними ніколи не значилося. Їм би жити на різних півкулях! Історія посватала їх самочинно. Безперечно, вимагав єдності і неугавно прогрівав вогнем людську байдужість розум. А, може, насправді... справа була незрівняно складною. Може, навпіл було поділено і почуття, і судження глузду. Може, все це мінливий візерунок, неугавний процес?

Біля купок конспектів, підручників і словників на лутті схожого на іконостас вікна товариші простояли до десятої години. Надаремне з Вікторової кишені поповиглядав календарець-нотатник. У ніч промайнули вже приготовані для Лялі слова, речення. На чорний дощі пронудьгував вечір і «Оберман», і Мальвіда фон Майзенбург з Роменом Ролляном, і Міцкевічів «Пан Тадеуш», і Поль Верлен. За тиждень Ілько Дзюба зашився серйозно, почав тонути.

У читальній залі сивобородий дідусь, сторож у чорному піджаку й вишиваній сорочці, зовтузився із своїм міль-

йоном газет. А більше на всьому просторі від стіни до стіни не залишилося ані голови. Давно вже розійшлися портфелі. Уяву вразив чорний шрифт столів. Клонув образ: залія — глибинний друк, тривимірна сторінка.

Прощання наспіх, у дверях читальні, здалося Ількові не достатнім. Почуття було, що треба на Віктора почекати на закруті сходів перед пустим уже — колба — вестибюлем. Двері відчинили спільними зусиллями рук і плечей. На нічну Володимирську вийшли, як на ріку.

— Добраніч! — оце було справжнє прощання. На чорносиньому бульварі.

За вечір погас синяк над містом. У небі, звечора, привидівся світанок. Дощове повітря, у жовтні, запахло і бруньками, і снігом. Над пустырем на розі Великої Васильківської й Полтцейської небо надулося, покругліло. Ще трішки випростаються його зібгані фалди — і Земля навіки полетить у космос без свого шовкового халата.

Вечір на кухні Шайкевичів теж до дрібниць нагадував ранок.

Хайна подрана кофта біля груби-голляндки, посеред розпеченої чаюнуну, як у басейні, алюмінійовий лебідь з чорним підкриллям, — його намірилася перехопити брудночервона рука, сліпуча груша на шнуркові посеред стелі, патьки світла, сріблисті лишай на асбесті. Тільки от люди не розходилися партіями, а поволі збиралися на ночівлю. Додому?

Після полуудня з'явилися на кухні діти. Ізя всівся до столу, підсунув пляшечку з чорнилом, нагорнув купу зошитів і підручників перед собою. У Хайма, як ціоразу, знайшлася справа у місті. О восьмій годині, наче жартома, обережно прочинилися двері... І, як кожен раз, присутні дивувалися: та Василь Іванович — оглядний карлик! Дивак вітався стримано. Він мусив переконатися, що Земля ще цілком нормальню обертається довкола Сонця. Потім він, як хірург перед операцією, безконечно довго мішав руки і розмовляв з господинею. Радо вечеряв з Абрамом і, до дверей, проводжав господаря, як на станції, ручкаючись і ледве його не обіймаючи. Шайкевич поспішає на чергування.

По дев'ятій, як на сигнал, до Онуфрієнка на ліжко всідався або починав липнути до студента біля столу — Ізя. Наступна серія з'яв — Хайм, о десятій, і Віктор Лисенко... Нарешті, третій транспорт: тонкоколоса Єва Розенфельд з Фімою, лантухом, вайлом. Ці опівночі. Щоразу вже не «сьогодні», а «завтра». Без винятків: сім разів на тиждень.

Цього вечора на кухні було не до Віктора: досі з міста не повернувся Хайм. Василь Іванович за столом довбав свою «Систематику». А господиня, замість Вікторові в чашку, линула йому з чайника окропу під бібліотечний том. З-за губів не виглядали штучні щелепи господині-жебрачки. Засохло її зморшкувате обличчя над долиною та ще й проваллям рота.

Щойно по дванадцятій до кухні ввалилися Єва, Хайм-пропажа і Фіма. Онуфрієнко так встав за своїм столом, наче збирався почати збори. Віктор лежав на боці й вчитувався в послання своєї француженки Наталії Олександровни, вчився так хитро перед собою поставити книжку, щоб світло з її сторінок дочиста зганяло тіні бильця.

Мати замірилася ляснути волоцюгу по пиці, та її вже з головою накрила сажнева хвиля радости. Віктор не міг налюбуватися пишною райдугою її осянин. Такою мудрою була тількищо її тризога! Дурною гордотою — її радість.

— Кавалера зустріли на Думській площі! Діла, очевидно! — приснула зо сміху Єва Розенфельд і, щаслива, майнула до спальні передягтися. Дуже тонка, дуже ефектна: чорнява сарна. Тоді як Фіма, — облудна зовнішність? — ну, лантух!

У дверях на неї насکочив Ізька кіннотник: ліва рука на поясі підштаніків, права мазнула брата по морді... Мить — і у Віктора поперек ніг лежав Ізя, на ньому Хайм. Відтягнути старшого з братів, визволити молодшого, тужився Фіма. Впнулися у Хаймову сорочку, під рукав, Хайні руки. Куций Василь Іванович метушився на косому помості сцени поміж ліжками і вдавав з себе світового чемпіона з боксу й одноразово диригента симфонічної оркестри.

Кухня нагадувала циганський табір на ярмарковій площі. Сцена біля ліжка — бій півнів.

Золоту молодь нарешті зсадили з ліжка. Слон Фіма витяг коліно з матраца. До Віктора підійшов Онуфрієнко і глянув на товариша здивовано: в голову нікому не прийшло вибачитися за отаку турботу. Подільський телепень Фіма усе норовив коліном впертися у Вікторів живіт.

— Свинство, хамство! Я більше тут не очуватиму! — відповів Віктор. І здивувався своїм власним словам, своєму рішенню.

По другій годині юнак висунув голову з-під казенної ковдри. Світло ранило очі. А перед столом, під лямпочкою, Єва билася з Фімою і реготалася. Та несподівано жених зв'язав сарну руками й намірився перекусити їй шию, гриз їй плечі. Справжня єдність: кам'яний постамент і примхлива маніжниця, фея!

До ранку мерехтіло в голові сузір'я намірів. Найближчий з них, як місяць, — завтра ж розпрощатися з кутком на розі Кузнецької і Поліцейської. З Шайкевичами.

15

Характер свого рішення Віктор розпізнав крізь сон. Воно не з тих, що нагадує про тління або розставання. Воно з тих, що однозначні з ростом і підморозком, твердінням.

Якби юнак, навіть уві сні, напружив уяву, то побачив би наперед, і списком, найзнаменніші зі своїх переживань найближчих годин і днів і, фактично, справжній перебіг подій, стан справ. Але зусиллям волі молодий чоловік примиусив себе задовольнитися натяком, окрайцем, плямкою передчути, і — заснути.

На ранок рішення закам'яніло. Золоту печатку на скрижаль прибило сонце.

У трамваї, по дорозі до університету, Віктор догола роздягав і настирливо допитував пасажирів про їхні гаражди, одноразово розмовляв з Василем Івановичем Онуфрієнком. Та його центральним завданням було — контроль машини свого власного думання. У мозку колесами, запопадливо діяли кільця конвайерів: велике подавало до складального

цеху вже бачені або вже заготовані для студента філології деталі ранків, днів і численні голівки сонця над Києвом, мале гнало враження і досвіди від київських кутків і закутків, від київських вечорів і ночей.

Лихий призвід — людям заохота? І заохота, і, по вінця, відчай. У пам'яті мінорна гама днів: що не раз, то гасне над містом небо, то біліє сонце. Адже — серпень, вересень, жовтень... А київські кутки вечорами, вночі!

Перший притулок у гуртожитку. І жахна чужина серед неотесаної молоді: глина... Ніч друга, у Фещенків, — скеля посеред моря незадоволення собою. Нарешті, тридцять років ночівлі на Кузнечній, у Шайкевичів.

Та це ж повсякчасне насилия над собою! Та це ж суцільне умовляння і суцільне змагання з нехіттою, з огидою, з протестом! До Шайкевичів у Віктора не було навіть простої цікавості. А до Василя Івановича? Багато?

По півдні Віктор перевіз свої чемодани з Кузнечної на Велику Васильківську. Жовтий велетень з крамницею «Міжнародної книги» в партері. В найкрутішому завороті вулиці до Хрещатика, посеред розмашистої лінії у півколо зсунутих будов, над склою на улоговину, на шлунок і на коло площею. З неї виріс стовбур Караваївської.

Десять хвилин ходу до університету: площа, квартал до рогу Терещенківської, університетський парк навскоси...

Хая Шайкевич спалахнула від несподіванки. От студент філолог і зжився з її родиною! А як спокійно розпрощався! Присмак залишився неймовірності подій обräзи.

На посмішку вона, червона, хоч на ковадло, відповіла посмішкою. І міцно потиснула простягнуту її руку. Та в очах у неї зазіяли кратери. В кожен з них Київ би провалився з горами й навколошніми лісами. В Ізі перша думка була — попросити Віктора залишитися, перша потреба — заплакати. Але дуже швидко все це безслідно промайнуло: хлопчик уже тільки й чекав, щоб за студентом причинилися двері. Нагода трапилася для дуже театральної зливи й повені почувань і слів. Душу свою захотілося освітити іскрою зла, зогнем жорстокості.

Віктор усе наперед відчув, побачив: знає. Але вибрав зміну обставин, спробу, знайомство з людьми, досвід. Ледь вистачило гарту.

Посеред колеса Великої Васильківської з чемоданами в руках. Чавунова фіртка брами, попід стіни асфальт подвір'я і поверхи зовнішніх сходів рахівницею дмухнули на Віктора океаном, запахли романом і подорожжю довкола світу. Та все це половина рядка. Класична цензура: надто стрімкі й гучні східці на другий поверх, клейкий гудзик дзвінка і вже роздратована його появою бабуся в кремезних одностулкових дверях. Згодом мовчазне знайомство також з дідом: щап-привіда в мороку сліпої спальні. Крізь зуби бабуся процідила, що чемодани не дозволено ставити в їдальні за буфетом. І показала закапелок за шафами в темний кімнаті, поруч деревинок складеного ліжка й табурета з триповерховою гіркою постелі на ньому.

А на площі, а на вулиці, Віктор — отаке багатство! — розгубився: діаманти новизни довкола, несподіваний вихідний пункт і незвичайний кут зору для спостережень. Перемальоване місто! Одне діло проходить позь квартали будинків або проїжджати, зовсім інше — порвати цегляний ланцюг і промірювати кожен метр, — отаборитися.

Непорушним залишився тільки університет на горбі, на кряжі, — багряна Кааба посеред столичного міста України. Університет не піddався весні почувань.

До читальної залі Віктор зайшов тільки на годину пізніше, ніж звичайно: клопоти про ордер на новий куток і поїздка за чемоданами майже вклалися в обідню перерву. Почуття задоволення: зелений з золотим фризом хрест килима впоперек і вздовж паркету, зрідка щерба посеред рівнобіжника зсунутих у шереги чорних столів, вільне місце, здивований портфельчик... Посеред мовчазного моря голів і плечей — у приміщені слух ледь перехоплював дзижчання джмеля! — поволі прояснилася мапа знайомих мілин, рифів, островів. Географія залі зазнавала змін щоденно, проте незначних. То тут, то там рибою злітала над хвилястим простором дружня рука, як дзеркальце на сонці, несподівано

бліскала посмішка дівочих або юнацьких уст. Які химерні руна людської приязні!

Вже о восьмій годині вечора в залі починається рух. Люди відчували потребу обірвати працю й переключити увагу. Око натратпляло на вільні столи. Та критична година тут дев'ята: раптом здіймаються полки піджаків, несподівано відмовляють послуху й приступають до довірочних нарад десятки стільців, хвацько злітають у повітря студентські портфелі. Віктора часто так і поривало підтримати демонстрацію — їй бракувало тільки пралора над голови і Марсельєзи! Він звичайно починав метушитися і нарешті вискачував до коридору на останню перерву. А після неї на порядкові денному залишався тільки нотатник і писання листів.

У день переїзду до Варшавських на Велику Васильківську Віктор, уперше в Києві, повідомив Полтаву про нову адресу поштівкою. І відніс її не на поштamt на Хрещатик, а вкинув, о дев'ятій, до червоно-синьої скриньки за рогом, на Шевченківському бульварі. Прагнення було переконати себе в можливості слизе фантастичного ущільнення часу. Віктор щодня заново сподіався прочитати сто сторінок художньої й наукової книги. Це крім опрацювання лекційного матеріалу й підготовки зустрічі з професором Лобачем, звичайно у тридцять сьомій авдиторії. А вчений з першої лекції норовив загнати студента на слизьке й осоромити його без жодного слова: отак умів зиркнути межі очі й західкати... Цілком недоречна вибагливість, вимогливість: чекає на відповідь і вже підохріло приглядаеться, стриже вухами. І раптом лягає на книгу грудьми, всовує пленсне між рядки стародавнього тексту і коментує, і творить спеціально чудернацький переклад на українську мову, на російську, на німецьку... Внююхується в слова й регочеться, згадавши дурній дотепні курйози: від гімназії й університету до фахових і «екласичних» перекладів на всі європейські мови. Закінчував завжди в одному з двох ключів: побожному або пустотливому. Таким же чином любив похвалити юного філолога: ніяк не міг підібрати слова, тільки артистично клав свою тяжку руку юнаку на плече й любувався ним мовчки або смішив молодого чоловіка й сам ледве тримався на ногах від

реготу. В обох випадках вистава хінчалася «під лямпочкою», перед сходами.

Але нагода вивчити античні й східні мови була цілком несподіваною. Віктор зібрався в університеті студіювати жінкові мови й новітню літературу — італійська, еспанська, англійська, данська, норвезька, шведська, зир діялектів на півночі суходолу; формування письменства великих і малих народів, до нижньонімецьких — Клявс Гrot і його «Quidkborg» — до флемадських авторів включно. Треба було на Україні дослідити, з люпою перед очима, систему кровобігу Европи!

Щодо Індії, щодо Греції... Та перша з них досі була країною Сергія Федоровича Ольденбурга, друга — Тадея Францевича Зелінського. Обидва вони друзі Наталії Олександровни. А щоб Аполлон Георгійович так легко причарував його, Віктора, щоб доріжка з Києва повела його, західняка, на схід... ніколи не думав, ніколи б не повірив!...

О десятій Віктор вийшов з університету. На скроні, на чоло натягнув кепі. Посеред багряної колонади нюхнув повітря, парк через вулицю, небесний океан, і зиркнув на дубові двері. Роззявлена паща білути, кита.

Ліхтарі на Володимирській і на бульварі — наче в гущавині над пляжем, над осяйним і мармуровим морем. Марився прибій. А Віктору заманулося додому. Щоб найсправжніше — в Полтаву. Прийшли на думку Ніна й Фещенки. Нарешті — здивування, незадоволення на обличчі — засіяла жарівка над пропаленою цератою на кухонному столі Шайкевичів. Ідилія! Отак корінець уже встигла пустити прихильність до таких харпаків і до карлика Василя Івановича? Чи це звичка розпростала свої м'язи-мацаки?

Це не жаль, не каяття. Проте на зустріч з Миколою й Варшавськими захотілося Віктору піти обхідною дорогою. Східний край парку, Шевченківський бульвар до Васарабки, Велика Васильківська.

На витинуті груди вулиці, на гратами зашнуровану браму спундей глянув здалека, через площу: підземелля Колізею... Чи ілюстрація, обкладинка книги, роман жахів? І Рим, і Лондон, Англія...

Нора чорноти. За нею колодязь... Навскоки пронизано списами чи галябардами світлий передок під'їзду.

Здивувалися очі й напружилася спина: у кам'яному лантуху тихо горіли мідні колоски вікон, від крана на заляпаній цементом стіні дзюрчали по асфальту під ноги трикутнички мережки, увагу привернула носата ринва над гранітним жолобом, під дірявими сходами рінь насипом, кудлата протоплазма — небо над фортечною будовою.

... Ранки у мешканні Варшавських, на другому поверсі, нагадували настрій і побут родини Шайкевичів на Кузнецній. Та жалю завдали Вікторові сорок вечорів і ночей на Великій Васильківській. Доці — саме жовтень, саме листопад! — оббрізкали і фільм найсвіжіших спостережень навпіл зі спогадами про дитинство, і жовтявий, сірий, білий екран днів. Незчисленні тягарі й потворства старечого життя Варшавських переглутилися з Полтавою, сутінком коридору, з навстіж розчиненими стулками дверей пожайної сусідки баби Естерки.

У гнізді Шайкевичів «не заходило сонце», ледве гасла голляндка. Спати доводилося нашвидку. Бракувало спокою вночі.

Розрахунок Варшавських — вилпровадити студентів з дому. І щоб ліжка — «розкладушки», постелі на табуретах у закоміркові не нагадували про квартирантів і університет. Кащавий дідусь з сіренкою бородою, з чистенськими вусами цілий день насолоджувався миром мешкання: зачекає доки затихнуть сходи і вийде до ідальні... Обійде стіл, по годині постоїть біля кожного вікна. Поміст сходів над вікнами полонив світло й тепло, зате так певно дрімали в кімнаті меблі. Раз на день, о пів на другу, на обідній стіл, на середину гардероби і, клинцем, на канапу перед подушкою сягало сонце. А тіні на склі креденця воно не лущило ніколи. Через годину наставала ніч. Сироголова, як і господар, дружина подавала обід. Ані слова: мов недруги!..

Микола, географ, гнучкий хлопець, селюк. Постать його — шедевр графіки. Обличчя і шия, як плякат: горде чоло, грецький ніс, щоки — яблука, чіткий кут підборіддя. У гар-

монії з цілістю — очі: терпка криця, спонтанна мужність і тугоплавкість, власне, холод. Мовчазна і таємнича господиця для нього ставила на стіл чайник. І, зиркнувши майже улесливо, щезала в спальні. Віктора не помічала.

О дев'ятій географ повертається додому і починає рихтувати своє ліжко, тарабанив до їдалні оберемок постелі. Обоє Варшавські затихали в спальні, завмирали. Коли ж додому повертається й заходив до спальні за своїми бебехами Віктор, ліжко за шафами починало роздратовано поскріпувати, часом посеред тиші вчувався шепот і виринали поодинокі слова. Кілька разів господиня з'являлася в дверях і намірювалася їх за Лисенком причинити, може, навіть висловити якусь скаргу, виплеснути жовч.

Про самоту Варшавських, про природу їхньої мовчанки можна було гадати досжочу. І можна було помилитися грубо.

Що дивного було у втіканні старих людей від своїх молодих і дуже чужих їм мешканців? Почуття були стоногі. Бракувало, здається, лише приязні, лише джерелець людського тепла. Начисто.

Двері Вікторові відчиняв Микола. І робив це байдуже. Зрідка в очах товариша помітно було гасочки світла, приязні.

Віктор запивав вечерю холодною водою. Микола читав до одинадцятої, а потім посеред слова обривав читання — опрацювання тексту холодом і з великої віддалі! — і клав книгу в портфель. Чекаючи доки Віктор уляжеться на свого багатогорбого верблуда, артикулював кілька слів, кілька речень.

Несподіване порівняння: так само в дитинстві Віктор гасив лампу опівночі й голяком перебігав навішпиньки долини сяїва й гори тіні над намальованим на підлозі білонінім вікном до ліжка, так само й тепер кімната після світляного перевороту поволі відстоювалася й оживала. Тільки братове ліжко стояло от так, рівнобіжно, а Миколине, голова до голови, під 90°. Ну, й стіл у Варшавських, що крижане поле.

Уночі холодна їдалня цікавішала. У ній загонами з'являлися чудернацькі привиди, мерещилися нездійсненні

задуми. Безконечну низку принад і багатозначних ідей що-ночі навівав дощаний поклад сходів над вікнами. Чи він не усвідміння споконвічної обмеженості, відносної — абсолютної? — приреченості людини і буття? Чи він не символ мінусової половини дійсності, життя?

Микола з більшою охотою тягнув би навантажені варязьким і царгородським добром байдаки волоком, ніж точив з товаришем-філологом балиси з баліндрасами. Віктор і без того здавався йому глевкодухим уболівальником, закучерявленим ідеалістом, прекраснодухим фантастом.

А Віктор спостерігав, як працею розійшлися два Миколи: справжній і ним вигаданий. Живий Микола зовсім не жив заповідною думою і для заповідної мети. Його мовчазність не була обережністю і не свідчила про недовір'я або свідому чи інстинктову відчуженість. Дурноверхим Микола не був навіть тоді, як ввіжався Віктору в образі футбольіста або армійського сержанта.

Уві сні Віктор зіставлив характери людей: Василь Іванович Онуфрієнко, Микола, Шайкевич і Варшавські. Микола це неприступний суходіл, Австралія. Ні тобі затоки чи звивинки берега, ні ріки чи каналі вглиб країни. Брак портів і зв'язку... Здалеку видно практичні оселі й молоді зарості...

Від Миколи вигаданого не залишилося сліду. Микола справжній кам'янів серед мерехту обрізків світла й згорток тіней у продовгуватому бруску кімнати на два вікна.

Справді, він людина небагатьох понять, невеликих знань. Але націлений він, дивним чином, в осердя думок, почування його суттєві. Не дерево він, не зализо!

У Віктора симпатія до земляка, виходить, без симпатії, прихильність, як же так, без прихильності.

Під подушкою зшиток і олівець: у мешканні Варшавських звечора й перед світанком наспівали набридливі слова й думки. Сутуж Великої Васильківської плідніша від денноночного ярмарку на Кузнечний. Тут поволі накопичувалася туга за людьми й сила.

Третина з насліпо накручених у зошиті нотаток витримувала іспит дня й переписувалася до щоденника. Таке

гасло чи навіть слово схоже було на тезу докторської дисертації: «Roman auf seiner Höhe kann alles», «Stil-Roman und Zeit-Roman», «Spätkultur». Третина на таку честь не заслуговувала. Наприклад, пласка думка про здоров'я і цьогообічну красу людей середнього хисту і несусвітність геніїв-сліпців і геніїв-пророків. Третина записів юнака обурювала: таке слово хотілося скопити за барки й виштовхнути зі сторінки зшитка, як з вагона, а такі речення — зігнати з білого світу.

Отже Віктор — нічний квіткар. А ятка його мінлива до неевідзначення: раз вона Гафезів сад, раз — жахна мара.

Уві сні вікна під дерев'яним помостом у залізній рамі перетворювалися в полущену полуду прижмурених очей дивовижі, дружно обсипалися шпаруни зажараженої речами їдалині. Руїна. На кам'яністій підлозі чорна постать господині. Поруч — стрункий господар мешкання: цапина борода з китайської казки, чорна ярмулка на голові, канделябр трійчатка у руці. Посейдон!

Марився зруйнований Київ. Віктор впинався зубами в подушку й закидав на голову ковдру. Та руїна відстоювалася. Хоч малюй.

Руїна столиці й руїна людського життя. Старечі руки й щерба рота знущалися над студентом до світанку.

Синьоокий і червонощокий — дитина! — географ Микола пробуджувався й миттю скоплювався на ноги завжди першим. І щоразу байдуже-байдужісенько чекав біля дверей на заспаного ще і ще голодного філолога, товариша, земляка-полтавця.

16

Що не тиждень, що не день, то частіше Віктору вже зранку ввіждалася Полтава. У першу неділю жовтня Полтава цілий день фосфорилася посеред самісінського Києва і, згодом, в ранкових лісах за Пущею-Водицею, в туманчакдимах за Дніпром.

По дорозі до Сінного базару, на Великій Підвальній, Віктор, сидячи у трамваї, розбив довкола опери полтавсь-

кий Корпусний сад колом і Крутлу вулицю ампірних палаців легко розмістив, рукою і лікtem зсунувши київські квартали. На всі боки приміряв полтавську мережу рівнинних вулиць до хвилястого ландшафту столиці. Дуже треба було стримати надмір болючих почувань, уникнути плутанини вагомих ідей з нікчемними, а головне — відкласти заключення, рішення на багато-багато годин і днів. Добре, що не було передчуття безпосередньої загрози: допит, арешт, заслання. Хоч загроза посередня й можлива — сама російська історія, сама російська держава. Безправ'я і сваволя.

Зненависть заревла стоголоса, стоголоса. Проснулася і негайно знову причалася спрага крові, розправи, помсти. Чверть години тому срібноголовий історик італійського мистецтва й кустос музею, схожий він на заможного лікаря і на старорежимного професора, попередив Віктора про неможливість користування бібліотекою Ханенків, про особливий нагляд над закордонними виданнями... Та в точній і твердій мові вченого лишилося досить місця і для невисловленої вимоги припинити систематичні відвідини музею взагалі. Як також і... приемне для нього (!) знайомство. Треба розпрощатися надовго. На роки. Назавжди.

— Віктор! Що сталося! Що з тобою? — мовччи закричали Нінні губи, Нінні очі.

— В музеї демобілізація...

Куца гама порухів юнакового обличчя. З такою полегшеною приснули зо сміху Ніна, Софія Вікторівна й Володимир Володимирович.

— Вас би відлупчувати за перекривляння старших, — сказала Софія Вікторівна і взяла з рук гостя нікчемний портфельчик.

— Цебто мене? Перекривлив старших?..

Присутні дружно засміялися. На одну мить Ніна злітала до школи, в Полтаву.

Найхуткіше до справи повернувся господар дому. Зразу за ним присіла на краєчок канапи й склала вінком руки Софія Вікторівна. Ніна прослухала, не випадково, історію з музеєм біля комоди, фактично, у приятеля за спиною.

— По місту, Вікторе, щоночі літають чорні ворони, до світанку... Припиніть відвідини не тільки бібліотеки, а й музею!

— Навіщо ти Віктора лякаєш, Володю? — запитала вражена прямотою чоловікового характеру Софія Вікторівна.

— Вчасна пересторога доброї людини. Треба радіти, запевняю тебе, друже! Ти знаєш... — дівчина не захотіла доказати, не захотіла похвалитися тонкістю свого передчуття. — У мене ані тіні страху! У мене, знаєш, заспокоєння...

— Згоден, згоден! Але в принципі, але в цілому... — спробував заверещати гість.

— Якраз про «принцип», про «цілість» немає чого сказати! — і Володимир Володимирович схопився з канапи й приніс зі столу глибоку миску груш і яблук. — Заялезене життя! Вселенська гнусь...

Диво. Навіть чудо: співчуття спроможне звільнити людину від страху й злоби. Де щойно була скеля й турбота, там уже пінисті гори ясної сині штурмують піски...

Ніна, поперше, мала бездоганний нюх, також чудово прочувала маштаб подій, подруге, висловлювалася, її природна потреба, цілковито відверто, — завжди ширість на самому найвищому щаблі і на свій лад навіть бездумна. Володимир Володимирович точно розмірював властивості й силу людини, зізнав межі людської натури. Своєї особисто — як п'ять італеців на руці. А любив безконечний порив Софії Вікторівни: відвернути увагу, пристрати, заспокоїти, непомітно взяти під опіку, в оборону, в разі потреби — «за компанію» загинути. Легко переступала найстрашніші пороги.

Так Віктор уже давно не насолоджувався затишком кімнати й товариством Ніни та Фещенків. Каштановий сквер за вікнами, у полів'яному глечику на чорному роялі — жоржини.

Старанно підстрижена чорнюща борода Винниченка ніколи ще в житті так не обмінала глуму над зеленою молоддю і м'якосердям жінки. Карі очі вперше посміхалися так — по-братьєрському? — дружньо. А руки, замість м'яча, гралися яблуком. Ніна й Софія Вікторівна влаштували справжній концерт. Ніна щоразу після свого виступу виявляла

щире незадоволення своїм виконанням. Як заховати від публіки своє обличчя? Куди діти руки-кісточки? З пересердя дівчина відверталася від рояля й рада була широ виправдатися й вибачитися. Така знайома Вікторові поведінка! Отак у школі після близькуче витриманого іспиту Ніна доглибинно «вбивалася»: сумнівалася в животрепетності світу. Ну, що то за вимоги, що то за школа, скажіть, будьте ласкаві, якщо вона, Ніна Бондарчук, хоч і цілком випадково, іспит витримала і, теж випадково, навіть на п'ять, на дуже добре? Занепали, здається, знання й науки!

Віктор, щоб повернути засоромлену товаришку на білий світ, заявив, що на цей раз Нінина гра справді нічого не варта.

— От нахаба! — спалахнула господиня дому. У мить перегоріли її посмішки: біла зола, порох.

Зате чорнява піяністка з оксамитним метеликом на залізних на потилиці косах, з мізерною грушкою на худе-сенькому трикутникові обличчя, в білій блузочці, в синій спідниці, не стримала широчезної хвилі посмішки і раптом заметушилася поза чергою повернутися до струменту. Беззвучно засміявся Володимир Володимирович. Глянула на гостя здивована, зацікавлена і вдачна хазяйка.

Такої великої і неприхованої краси, така мініятюрна і непідробно скромна жінка, збуджена й рожева, розкланювалася перед численною авдиторією гордо й велично. Та раптом кидалася, миша, на чоловіка і тулилася до нього, як до скелі.

— Рівно половина публіки в обіймах, а половина...

Софія Вікторівна по-дитячому перекривила Віктора й показала язика скаржникovi.

— Фу, бека! — наморщив носа філолог.

Від несподіванки Ніна розреготалася до нестями й оборонялася від товариша обома руками: «Дай досміятися! Бека...»

Винниченка дружина повернула до молодих людей спиною й стала навшпиньки, поклала руки на плечі бороданя і зразу ж обняла дзвіницю за шию.

— Запах України! — і Віктор брасом поплив впоперек розтoku пахощів добрячого букету чорнобривців на писемному столі біля канапи. А тоді зірвав і канівець розтер гілочку гіркої квітки.

— Полтава, Пушкінська вулиця... — задумано відповіла Ніна й прихилилася до букета в білій вазі.

— Скучили вже безмірно? — Софія Вікторівна мала на увазі родину й місто.

— Вже непритомнію, здається! Двадцять років заслання!.. Туман уже встає...

— А я й досі люблю Житомир. Наче по-старому, хоч інакше, звичайно.

— У дитинстві залишився, в юності. Поруч шкільного атестату, — втрутівся в розмову Володимир Володимирович.

— А в мене Полтава, — випередила товариша дівчина, — це соняшний дощ водограя посеред квітника... у Малопетровському садку, ранок прохолодний, і щедрий на обіцянки день. Як тінь, лежить посеред міста пустота чи самота... Кам'яні паші водограїв, кам'яні кребці вулиць і просторих площ. Кам'яне — де ж правду діти? — сучасся!.. Та мама, живі люди!..

— Моя Полтава — фоерверж і нічне небо! — з надхмар'ям промовив Віктор. — Осяяння в горобину ніч. Бліскавками покраяне небо над дитячою головою. Страх.

Ніна і в київський ґрунт вростала поволі, розбірливо, навіть обережно. І також просто: сумніву не мала, що після закінчення університету вона помандрує світ за очі. А Віктор усе що не робив, — на всі гроші. Коріння запускав з розмахом назавжди.

*

Кустраті острови, гострі рифи й пороги — отака розмова у Фещенок.

Неділя у жовтні — гладінь часового потоку.

У дверях мешкання знялася справжня веремія. Софія Вікторівна присікалася до гостя й пригрозила залишити його без обіду, якщо вигадъко не відмовиться як від Гобіно, так і наведеної з нього цитати.

Своєму невігластву вона дивувалася завжди відверто. А сьогодні — ще й безмежно вбогому вмеблюванню звичайного людського життя. Не тільки у Києві чи на Україні, а на світі... Хто, наприклад, читується, вживается у твори класичних письменників? Навіщо вони так старанно перекладаються й видаються? Хто, окрім фахівців, знає музику й мальарство? У скількох черепах щороку підсівається зерно справді глибокої і — вона ж — високої культури? Або: кого в житті ми широ величаемо інтелігентом?.. Просто соромно!

— Тут справа, звичайно, в поверхові... — почав справу вивчати, звичайно, Віктор.

Але Володимир Володимирович уже реготався: він двадцять років твердив... цілком у дусі цього Гобіно, що людина не походить від мавпи, а стрімко наближається до четвероногой!

Для Ніни вся ця історія була наполовину гіркою, наполовину веселою. Вона безпомилково розрізняла вигадки й серйозні твердження Віктора. Її завжди цікавили гнізда його начитаності і клейкість його пам'яти.

На прощання філософ глянув на кімнату з відчиненим вікном на іржаві каштани. Шафою і писемним столом відгороджений куток Фещенків. Решту покою покреслила сама логіка: рояль між вікнами і стежкою до спальні господарів, обідній стіл і стільці — ідаління. І чим не передпокій — вішалка між входними й навічно замкнутими дверима, килимок... Щоб б тут, здавалося, роздумувати! Та зібгане до однієї кімнати мешкання це прайоритетної Києва, сучасної України... Це зібгано людське життя!

Обід на Царській площі, прогулянка компанією попід мідними банями, попід червоними дзвонами над Дніпром і окраїцем Липок. На площу перед театром Івана Франка збігли наче з хвари. І пішли не Миколаївською, а Новою вуличкою. Ні ждано, ні гадано потрапили під театр Червоної армії, а через п'ять хвилин і на виставу «Сірано де Бержерак» Едмона Ростана.

...Через тиждень Ніна розшукала Віктора в міській бібліотеці на Олександрівській. Ось так короткі, так довгі низки жовтогарячих і випрілих вогнів. Світло ламп творить

у залі ніч серед дня. А на екранах шибок — облита зеленим поливом гора парку над великоміськими кварталами столиці, гoblени-дерева.

Червоні й жовті тіні вітражів під ноги. Над головою кетяги глок і павині вілла. Між гіллям — пройнята сонцем цівка аквамарину. Одноразовість. День на роки, назавжди.

Краснопис жовтневого дня і, за синім кордоном ріки, бори, ліс на дні небес. Тъмарять пам'ять чернетки картин: густі нетрі ночей, ранок, — відрада космічної сили й метафізичного порядку, і — відвічна поразка! — вечір.

На сонці розцвіли плянтації гарних думок: про світло і морок, нічну в'язь.

Віктору примарилася Полтава. Здалося, що веснянкувата дівчинка з кісками плигала перед ним від щастя і напівувала, що земля налилася зеленою кров'ю, а калиновим вінком стали язики полум'я. Ще мить тому захланний вогонь потріжував спопелити планету.

Ніна й досі любила Вікторову тягу до осмислення життя. Та її й досі лякає надмір, разила напруга його теоретизувань. Яке щастя золота середини!

...Долоня до долоні. Пальці між пальці. А тема розмови споконвічна: Віктор і всесвіт! Нінин світ не піддавався аналізі, бо про нього бракувало матеріялів. Жалюгідними виявилися Вікторові спроби розподілити увагу справедливо, навпіл. Дівчина, в такому випадкові, підсвідомо й нарочито споторювала образ власних почувань і думок, за будь-яку ціну перебиралася на ґрунт спільніх з товаришем спогадів, до Вікторової домени.

На горі над бібліотекою мова зразу зайшла про Велику Васильківську:

— Щовечора йду ночувати в піраміді! На ніч мушу влізти у пожовклу фотографію помешкання живих покійників! Ходжу з тобою, а приглянуся — Васильківська вулиця в чорній рамці... Оксамит чи креп... А мій Микола! Та це ж крапля України в пробірці, крапля нашої географії й історії! Та це ж моя турбота і журба... Що нас, справді, єднає, що...

— От оцього я в тобі терпіти не можу! Ляборант...
Брак простоти! Вибач мені!..

— Брак простоти? Ходулі?

— Навпіл з сердечністю, з несуєтньою щирістю.

Віктор посміхнувся:

— Дивися, Ніно! Не потребуеш бачити Карло Крівеллі в оригіналі. Це теж «Натюрморт з павою», і теж в оригіналі.

Гілка над пащю прірви, за парковою огорожею, її брунатні й сірі тони, залишки зелені, майже бірюзові плямики, справді схожі на хвіст пави, чудернацького штака. А килимів в осінньому парку...

Ще раз говорити про Ніниній Вікторові мірила національного? Про Нінин «пантеїзм» у цьому питанній Вікторів «конструктивізм»?

У душах відбито ясність неба. Надсада осоння на сколі й згасання за спиною, на заході. Рука згодом повернулася до руки. Віктор заговорив про неймовірну виповненість своїх днів радістю, про зміст його розбуджених сонцем думок. Уже посеред «фотографії», в ідалльні сліпо-глухо-німих Варшавських, на металевих сходах у кам'яний лантух подвір'я, на Великій Васильківській і Караваївській, у садку перед червоною громадою на Володимирській — хвилі думок, піка і бризки вражень. Після лекцій, у читальці, Віктор кінчиком пера розвішував їх на синюватих лініях записника.

Ще до обіду з Фещенками, о четвертій, Віктор довів Ніній, що складність у сутності своїй така лінійна, цілеспрямована й однозначна, а простота насправді бездонна, багатоплянова й змістовна; що з одноманітності повтору і з відтворення зразків проростає оригінальне мислення, подив, творчість і культура; що людські будні підбито першорядним чудом, — не помічають його сліпці; що втома на свій лад визначає питому вагу наших почуттів, наших думок, і недвозначно сортить їх; що розлука зближує дорогих і рідних, отже вона — добрий провідник тепла...

— Горе ти мое, журба! — засміялася Ніна й — насправді! — притулилася до Вікторових грудей, на мить поклали своє чоло на його плече. — Добрий, добрий з тебе фізик!

— А хемік злий? — образився молодий чоловік і ледве не проковтнув ріки й неба.

За обідом Вікторові довелося до подробиць розповідати про зустріч з професором Федором Івановичем Сенченком і про гурток романсько-германської літератури. А вечір у Фещенків проговорили, власне, про Ніну: дівчина ніяк не могла спекатися настирливих умовлянь товариша й Софії Вікторівни — Володимир Володимирович помовкував — вступити до гуртка істориків західноєвропейського письменства. Ніна навпрост боялася й справді соромилася: «Та що з мене за літератор! Та в мене пуста голова! Боже мій, та ви смітесь...»

А Віктор намовляв. Радив добре провчити власну легкодухість — взятися за вивчення, так йому заманулося, скандінавських мов, у першу чергу, звичайно, данської, і написати монографію про геройнъ Генріка Ібсена.

17

Гарт обличчя Аполлона Георгійовича по п'ятницях, увечорі, вже не рожевів, не синів, а бронзовів і по-бабському жовтів.

На цей раз професор Лобач, втомлений і тяжкий, зайшов до тридцять сьомої кімнати наче попрощатися, відкласти заняття. Молодий чоловік чекав на нього біля вікна на подвір'я хемічного корпусу й бібліотеки Академії наук. Проте лекція відбулася. Мови не могло бути ані про примус, ані про шори й підгорядкування рішенню або обіцянці. А розчахнутість свідомості й уваги... Нічого дивного, що після щоденного театру в університеті й після концертів в інституті мовознавства нашої-ненашої Академії наук був він таким розстроєним, розпластаним і навіть розплесканим.

Зрідка Аполлон Георгійович приходив до нестями щасливий і, часто, пустотливий. У такі вечори над чорною пустелею дошки вирувала крейдяна хуртовина. Тоді Віктор слухав українські переклади з Калідаси. Спостерігав, як професор, врешті-решт, тонув посеред моря власних жартів і дотепів, жонглюючи такими слінцями-гіпопотамами, як на-

зва збірки казок і народних оповідань досанскритської ери «Веталапанчавімшатіка». Без вина п'яніло й рожевіло його лице. В очах, у водянисто голубих, блимали сині й зелені вогники. Наче хомут трактували білий ковнірець сорочки цупкі пальці й волохаті руки професора, і під ним немило-сердно товкли гудзуваті жили й пшило.

Сьогодні Аполлон Георгійович досягнув, безсумнівно, дна. Нічого аже було йому нашорошуватися й боятися. Під час півгодинної перерви, він, гордо випроставшися на стільці, згадав свою юність на Брацлавщині, власне, останнє літо у батька, священика, на селі. Найглибше місце в солодкому морі пам'яті — перенесення пудового санскритсько-англійського, англійсько-санскритського словника з повітової пошти, двадцять верст, додому. Після лекції у пустій автоторії, вже складаючи книги, Аполлон Георгійович не утримався й заговорив про берлінських професорів класичної філології Вернера Егера й Ульріха фон Віламовітца-Мелендорфа.

«Під лямпочною», перед сходами, Віктор, несподівано для Аполлона Георгійовича, став дібки: не пішов, як звичайно, з ним на третій поверх, до білої балюстради перед читальнюю залею. Інколи юнак проводив учителя навіть до вестибюля, до дверей, надвір...

Позолотілі скельця пенсне з-над могутнього плеча зиркнули на любого шалапута і майбутнього поліглота здивовано, весело і насмішкувато. Їм було цікаво... Дівчина в коридорі? Чи, може, справа? Повз Віктора й професора Лобача поодинці, парами й гуртами проходили коридором і збігали, переплигуючи через східець, до літературних кабінетів, до бібліотек і читалень — дехто поспішав у підвал до Ідельні, дехто вже додому — студенти.

— Аполлоне Георгійовичу, я хочу заглянути до тридцять п'ятої кімнати, — пояснив свою поведінку юнак.

— До Федора Івановича?.. На жіночих курсах ми одноразово починали кар'єру. Він тоді викладав французьку мову, а ще десь провансальську, пам'ятаю, й італійську... Завтра я скажу йому, голубе, про вас два слівця...

Мить Аполлон Георгійович вагався. Не знав, чи не відвести молодого чоловіка... Та цікавішим, поперше, здало-

ся почути завтра думку Федора Івановича про полтавського юнака, подруге, Віктор горів перед ним і світився свічкою... Навіть цілковита тиша заносила і погрожувала погасити шапку-вогник... Ліпше було не дихати, щезти. Трішки здивовані і вже звично на сім замків замкнуті, закляповані уста грози і велетня на прощання ще раз посміхнулися. І доброзичливо, і жваво. Також сумно. Не без іронії. А суха рука-ручище штовхнула сміливця під груди і в плече: «Не барися тепер! Іди!» —

Хвилину Віктор простояв над сходами. Треба було перечекати останній відпліз енергії і замірів: засіріли піски сумніву і підвідне каміння жалів. Адже оголошення про засадження гуртка західноєвропейської літератури могло не потрапити йому на очі. Ну, і Аполлона Георгійовича слід було провести аж до дверей на Володимирську вулицю. Гро-за факультету... так по-старечому почовгав підметками по лезах-східцях, а рука його боялася випустити дерев'яний струмок поруччя. Двома ременями перетягнутий портфель набито східною і середземноморською мудростю... Він надривав лівицю, надривав правицю...

У дверях тридцять п'ятої авдиторії вісімнадцятирічний поет, перекладач і юний філолог забагнув усю правоту свого рішення. Що за сміхотворна уява про розмову з професором Сенченком, як про іспит з історії світової літератури! І чекати на неї здавна було положено два-три роки!

Кімната тридцять п'ять? Та вона вже така своя. До такої міри зжилася з нею свідомість, до того рада їй душа! Так чудово відповідала вона вродженій мірці подій і речей. Але любими вже стали і крейдяна печера, і парадні поверхі університету. Просто й доглибінно сприйнятий був вир щоденного навчання. Мимоволі марилося, що світло отаких вікон на київській горі спроможне було краяти споконвічну і безпросвітну ніч над Україною.

Уже не про свій замір і, звичайно, не про слова турбувався Віктор у дверях тридцять п'ятої кімнати. Треба було йому в одну мить перемолоти кряжі почувань і таким чином добрatisя вже до старої думки про ієархію, про не-

рівність людей, враз розкопати й перевірити таблицю пимої ваги ідей, подій і явищ у нашому бутті на Землі.

Та вони вже майже знайомі! На великій перерві, пребираючися до столу Анастасії Іванівни Лосенко, староста німецької групи філологів полошив зграї професорів, доцентів і викладачів біля дверей і посеред деканату. Вибачався і посміхався, просто зганяв з настоящих місць чоловіків середнього віку, літніх і старих, жінок великої вроди, безбарвних і виродків. Щоразу в око впадали дві француженки-приятельки: лаву викидала під стелю й слину, апетитно підлизувала багряну помаду й поблискувала антрацитовими очищами кривонога, розхристана й сива гора-вісімка; безнастанно ламала свої пальці, отак дошукувалася справедливості й зрозуміння, скрипіла й сичала, вся в риженьких кісках, горбата черничка, зовсім карлик...

Химерний орнамент, живі арабески професорської кімнати на четвертому поверсі університету. Опасисті й стрункі постаті, що антропологічний атлас — обличчя, пари очей, розчерки губів на сірому екрані. І контрасні та гармонійні поєднання матерій і барв. Що за зазублини характерів! Що за долі, таємничі фйорди! Що за крикливи шрифт рук: у людини повітряне, ходульне коріння!

Віктор часто, щотижня напевне, помічав у деканаті метку постать у темнобруннатному костюмі, до речі, напрасованому до такої міри, що здавався ще гарячим і силоміць вихопленим з рук кравця, і несподівану на кременистому обличчі помітно монгольської форми, цілком м'яку й оксамитну посмішку професора Сенченка. Кругла й цілком лиса голова, посаджена на класичний торс, щодня силувалася позбутися, видно, колючого, такого синюватого, ковнірця, — допомогали їй мускулиста шия й плечі. А тонкі, худуваті, руки часто діставали з кишень піджака золоту з чорною квіткою на покришці коробочку й підносили до трохи пихатого рота пігулку чи може цукерку.

В очі впадав безцеремонний і безнастанний винн щедрої і суперечливої — психологічний рогач — натури вченого: Федір Іванович і уважний, і рвучкий, і м'який, і гострий, і

терплий, і нестримний, і скромний. Ладен зрадіти дрібничці. Всеосяжний — вседосяжний.

На порозі тридцять п'ятої кімнати Віктор з розгомунаскочив на Хану Ліфшиць, секретарку гуртка західної літератури. Вже в обіймах налитої снагою і повногрудої брюнетки, третьюурсниці, помітна він цілу систему сигналізації, — сяйво скелець у тяжкій та ще й чорній оправі, блиск налитих рожевою кров'ю і тугих щік, білий вогонь зубів.

— Давайте вибачатися!

— Починайте! — відповіла дівчина.

Ще веселіше від студентів розрекотався професор Сенченко. Тільки під його сміхом відразу почувся скрип і навіть свист. Веселощі закінчилися досить заходистим кашлем. Федір Іванович спішно скинув з руки білий дощовик на парту і поклав на нього солідний — кава з молоком, а широка бинда майже чорна — капелюх, вихопив з кишени і прикладав до рота хустку. Згодом, під час розмови з молодим чоловіком, на світ Божий з'явився прикрашений чорною квіткою золотий коробочок-спаситель, пальці розважно і впевнено, як пінцет, вп'ялися в брунатну, чисто шоколяда, цукерку. ... Прізвище як луна історії і як збудник сподівань! Яку казку може підказати й розказати прізвище! Воно людину насторожує й відштовхує або привертає душу й братася. Професорові Сенченку сподобалося ім'я і прізвище: Віктор Лісенко...

Після такого кашлю та провість щонайтоншої — як замір! — посмішки.

Рантом зустрілися й мить хотіли порадіти, подумати, помріяли дві пари очей.

Наче заповідною і заздалегідь приготованою — рідкісна прихильність — була зустріч учня з учителем: вісімнадцятилітній поет, студент філології і київський дослідник західноєвропейського письменства двох останніх сторіч, видавець і редактор творів світової літератури в українських перекладах...

Хана Ліфшиць — родичка поета Бенедикта? — після прощання з Федором Івановичем і веселим чорнявчиком у

білій сорочці, а краватка у нього шляхетно-багряної нитки з чорною, зопалу повторювала в пам'яті сценку у дверях раз за разом, охоче — і ввечорі, вночі, і в наступні дні.

Жаль, що ніяк було їй залишитися й послухати розмову юнака з Безувієм!

Зате клюнули цілком несподівані почуття: примарилось, що пізно ввечорі вона з Віктором, рука в руку, мандрує, поверх за поверхом, коридорами університету, що вони знаходять такі закутки, такі закомірки... Так добре їм насамоті! Тільки голкою колола свідомість своєї переваги над юнаком: життєвий досвід, сприт і вік... А, може, це просто забобон, традиційність уявлення про класичне співвідношення віку жінки й чоловіка? Таж їй двадцять один рік!.. А самопочуття переспілки... Звідки? Чому?

Свідомість «замовленої» для неї — родина! — наукової, університетської кар'єри. Збіг обставин? Хвороба епохи? І як на зло, серед університетських товаришів не знайшлося такого от полум'яного юнака з синіми очима під смоляним димом волосся. Її кляса — нулі без паличок, болото. І два зарозуміліх генії з задертими в небо носами. Европейські капелюхи. Чайлд Гарольд і Мефістофель.

...Кумедно було б наводити списки своїх зацікавлень, звабливих тем. І хто ж, справді, з європейців його не надив? Чи багато в історії нової європейської літератури байдужих для нього сторінок? Віктор Лисенко мовчки погонув у роздум. А професор Сенченко на відповіді не наполягав.

Давно вже треба було самого себе розпитати і самому собі дати підсумкову відповідь. Але Віктора вабили не завдання, не проблеми літературознавства. Радше сама література й атмосфера довкола неї, сприятливий для себевияву, для творчості клімат. Справа тут не в конкретному, не в деталі, — йшлося про передумову позиційного життя.

Коли Віктор нарешті назвав ту тему, до якої найчастіше поверталася його думка, професор Сенченко посміхнувся так вибачливо, наче сталося курйозне непорозуміння. Історія і сучасний стан європейського роману? Циклічний роман Франції?

На таку посмішку ніяк було не відповісти посмішкою. Проте юнак першим змів з обличчя недоречне осоння. Збагнув, що в першу зустріч з ученим не треба розшифровувати справжнього збудника своїх зацікавлень західним романом, не треба зраджувати йому мрії про світовий тріумф українського письменства. Про все це добре взагалі не говорити. Добре — мовчки здійснити свої наміри. І ніколи не коментувати їх... А рамкою для розмов, для лекцій, для писань хай буде, дійсно, академізм! Геть наївність, карикатуру на людство й час! Геть пустопорожній комізм патетики! Хай живе розумна недомовка!

До десятої години Федір Іванович проговорив про німецький роман вісімнадцятого, дев'ятнадцятого й двадцятого сторіччя. Порівнював його на кожному етапі з французьким. Вікторові часом вдавалося поставити запитання. Частіше тільки заміртися: професор Сенченко реагував на ще не висловлену думку... Та не дійшло у них ні до признання у Вікторових гріхах — перекладання «Вертера», ні до освідчення його в любові до «Вільгельма Майстера», ні до попередження про необізнаність полтавського юнака з «Зеленим Гайнріхом», — перед очима стояв протерт Г. Келлера, виконаний Штавфером Берном, з трилогіями Моріса Барреса «Культья» та «Роман національної енергії», з циклами романів Жоржа Дюамеля «Життя й пригоди Салавена» та «Хроніка Паск'є». Також «У пошуках втраченого часу» Марселя Пруста, перший том російського видання, залишився в Полтаві на поліці нечитаним... А німці! Що за вибір: — Гете!... А далі море, комедні острови: Айхендорф, Меріке, Раабе, Штурм, Розеггер, Зудерманн... і раптом Стефан Цвайг, Томас Манн.

Бальзакова «Людська комедія», «Рутгон Макари» Золя, Франсова «Сучасна історія», «Тібо» дю Гара були вже твердим берегом, а Роллянові «Жан Крістоф» та «Зачарована душа» — Вікторові фортеці на скелях. Жерла батерій в небі над водами.

Соціально-економічні виклади професора до історії літератури як Німеччини-Швейцарії, таї і Франції юнак сприйняв, проте зрадів несподіваній нагоді ґрунтовно весь цей

матеріал перетравити. Федір Іванович глянув на годинник під вилогою рукава і, дослівно, жахнувся: робочий день він розмірив тридцять років тому — від п'ятої ранку до десятої вечора... Перший порив у Віктора Лисенка — запропонувати вченому... свої макети Німеччини й Франції. Отже чи не варто незчисленні запитання ще раз, ще сім разів продумати, а твердження Федора Івановича прищепити своїм знанням-фантазіям, знанням-дичкам? Спокою не давала непомірна спрага довершеності картини, пластичності літва! Хотілося точно уяснити собі думку Федора Івановича про такі небезпечні поняття як « дух часу » або « завдання епохи », як от « національний характер » або « національна психологія ». Бо дуже солідні й правдиві « соціальні передумови », здавалися юнакові вже схожими на будівельний матеріал для штучного клімату, на підгрунтя для вирощування бажаних гатунків мистецтва...

Вікторові було ясно, що він не випадково всівся на парту, що перед ним досвідчений фахівець і доброзичлива людина. Ще більше: він, молодик, на дитячий штиб недоділював у цю мить густі гнізда слів, висновки і тези, досвід і знання, багаторічну працю тонкого розуму Федора Івановича Сенченка. Справа йшла про базу науки. Юнаку зважалося малювання...

Розпрощалися, на цей раз несподівано для Віктора, в автографії. Професор Сенченко вихопив з бічної кишені бльокнот і, як рецепт, на відривному аркушіку написав свою адресу: отже перервану розмову буде закінчено в суботу між четвертою і п'ятою годиною. Почерк розмашистий і твердий.

Світла не треба було гасити: у коридорі і в сусідніх хімнатах вешталися й гуркотіли відрами прибиральниці.

Професор Сенченко збіг «залізякою» аж до секретаріяту й нашвидко оббіг хмародряпі друку на чорній дощі, заглянув у сотні вікон-літер. Розсердившись, кинувся, налитий кров'ю, у напівтемний коридор.

У найгустішій тіні, по лівий бік, притаїлися двері профспілки й партійного комітету, насупроти коридору історичного факультету меректіли двері ректорату.

«Куди так летіти!» — дивувався сам собі, проте двобій з млинами-путалами продовжувався ще довго, до цілковитої знемоги. За Хрещатиком, на Миколаївській засунув шпанду в піхви.

Чорт зна, що робиться в університеті, у Києві, на Україні!

Дідусь сторож уже погасив канделябр над хрестом дørіжок з жовтогарячим і зеленим фризом. Перед очима у Віктора востаннє блімнули і батерії ламп на чорних столах. Але в останню мить удалося ще вихопити з читальної залі набитий книгами, пухливий портфель.

— Даруйте!

— Що ж тут дарувати, сину? — здивувався човгун, живий Нечуй-Левицький.

На лутці — арка! — вікна юнак примостили свій паперовий скарб і розгорнув нотатник:

«Професор Сен. — Організований, навіть відпресований розум. Злитки досвіду й знань. Поруч нього я сам собі здавався полтавським гайдамакою. Ні, серйозно: якщо він уже закінчена й цікава будова, то я навіть не кущ, не дерево, а синій вітрець, щоправда, травневий... Не раз я сам боявся, що війну йому межи очі... випадкове глибокодумство. Слава Богу, не зрадив своєї глупоти ані словом.

«Вилов: Hotel Dieu — музей Г. Флобера в Руані; Rene Dumesnil — біограф, найбільший знавець Фльобера у Франції. Dr. Josefina Rumpf — співробітниця музею Гете на Hirschgraben, з 1928 року, автор низки публікацій джерельного й дослідницького характеру, жінка з породи однолюбів.

«Вразила чужа думка: „Ущільнення в мистецтві — те ж саме, що узагальнення в науці”. Не можу позбутися, в'язне.

«У Києві жовто-зелені пррапори осени. Жовто-зелено-багряні. Піду додому через парк: знайомі ліхтарі в гіллі... І гляну на заказаний мені музей через вулицю. На чорні вікна моїх еспанців, німців, італійців і французів. О, як же, — флямандців, голляндців. На замкнену в залах Европу».

День зранку розлився повінню. Незримою. Проте подихає вона кригою явно: в озобі корчаться плечі, холоне думка, а уява розгортається сонцем. Хмари пливуть Дніпром, чешуть Труханів острів і лівобережні ліси й луки. Вздрівається заморозок і перший сніг. Розігріту на сонці крижинку являє собою напівпуста в суботу читальня заля з чорними столами. У Віктора в очах далеч, весняна, здається. Вона прагне потопити острів науки — навхрест перебиті планками столи під канделябром, дубові стільці, розбухлий, справді, як іван-покиван все стає на живіт, не хоче спертися на перетинку стола, надутий, наче футбол, портфельчик і розвернуту перед юнаком біблію: «Порівняльна граматика германських мов».

Четвертина чорного стола посеред Крижаного океану. На сім восьмих проміру висоти занурені в море айсберги!

Опівдні вже цілком вияснилося, що до професора Сенченка доведеться піти з пустими руками. З пустою головою. За три останні дні Віктор тричі відвідав літературний кабінет на третьому поверсі, насупроти Ніниної аудиторії: читав і перечитував список пропонуваних студентам для опрацювання тем з історії західноєвропейської літератури. Відкинути треба було двісті сорок дев'ять пропозицій... Проте Віктор, без допомоги, не умудрився чітко уяснити собі практично здійсненного завдання. Йому марилися фундаментальні монографії про цілі групи й школи, власне, незнайомих авторів, дослідження літературно-мистецьких зв'язків України з Німеччиною і Францією, Німеччини з сусідами на всі 180°, томові біографії поетів і романістів... Уяву вабило товариство письменників «Абатство» — Вільдрак, Аркос, Мерсеро, Дюамель, Ромен, Шеннев'єр, Дюртен... Щонайменше — чотирнадцятилітня історія журнала *Péri Cahiers de la Quinzaine*. Список його контрпропозицій мав уже двадцять п'ять нумерів. Щоправда, кожна з них являла собою радше запитання і привід для розмови, ніж тезу й задум.

На третій раз Вікторові заманулося в літературному кабінеті приземлитися. У чотирикутній кімнаті, стіни її за-

ставити б книжковими шафами, густі ряди писемних столів, вогняна мережа лямп, — мимовільний спогад про ялинку і свято взагалі, про дитинство, про Полтаву, три полотнища вікна. Спокій. А крім того, цікаво було притягнутися до студентів найстарших курсів: що воно за духовий ляндафт відкриється зорові? Хотілося збоку постежити за дрібно-сінкою брюнеткою в сірому — розпиляний метал — халаті, за сосновим столом перед дверима в бібліотеку-склеп.

Над принесеною з собою «Гальською війною» Віктор пропрацював дві години. Захопився. На тридцятилітню красуню, по вінця налиті звабою чара, поглядав уже зрідка і наче здалеку. Принагідно увагу привертали незнайомі постаті, переглядання ворожих одні одним, байдужих і дружніх очей.

...Два кроки від його столу, носик чернівої дамочки причаївся і зцілився, мов перед стрибком, золотавий жар метнули налиті жагою очі... Та запитання не могло юнака здивувати. І переживання було тільки одне: наближення до його скроні пружинистої хвильки жіночої зачіски, зустріч з чорними очима зблизька, — в них уздрілися золоті колочки, беззмістовна, як на молодого чоловіка, мова насипаного зубами сап'янового гаманця, занесена до студентського квитка біла ручка-хрящик.

— О, в жадному разі!

— Тож стоять вільні столи. Чи я зігнав когось?

— Прошу залишити кімнату! Нахабство! — і бібліотекарка — що її так образило? — повернула юнакові чорненьку книжечку.

...Надія на успіх, довір'я до своїх сил були вже розбитою шибкою. Дірка як сонце. Потроху скло обсипалося і між променями розколин. Віктор сам собі здавався пустим і нудним. Щоправда, і всесвіт це тільки скляна куля. Будови, сади і хмари, рибки і пуголовки в ній лише тіні, фантоми. Резонні думки теж навідувалися неутішно. Вони свідчили, що дахи мрій і задумів молодого чоловіка рухнули з піднебесся на землю, що сама собою стала ясною потреба нарівно розподілити увагу поміж цілим спектром філологічних наук. Думати треба не про писання, а про освіту. Про-

вал у професора Сенченка... Та це справжня знахідка! Та це узвичайнення пляну наступних п'яти років студій!

Віктор зрадів нагоді попрацювати з Ільком Дзюбою.

— Ополудні, Вікторе?

— Ополудні. Біля першого вікна в «актовому коридорі»!

Разом збігли на обід у підваль. Ілько ледве не пообла-
мував стелі й сходи, так гнався. Віктор то пурхав, то пли-
гав на пальці, — наслідування, звичайно, Павлової.

Віктор, нюхнувши, вирішив почаювати, замісць обіду, на Фундукліївській: в ідалльні не можна повернути носом — випар борщів, капусняків... А черги розлючених студен-
тів за бильцями стільців! А валки портфелів поміж взут-
тям, на підлозі, до нестями напружені м'язи рук і розгорну-
ті на долоні конспекти й стопудові підручники! Що не лі-
коть — рама залізна, плопітр.

Чорно-срібний кордон попід краєм багрової колонади
університету. Жменя тіні, скожа вона на темний димок за-
хисних окулярів, залишилася під козирком кепі. Портали
будов на Володимирській, на Фундукліївській, на Хрестати-
ку — як на пляжі, як на срібних каналах, як над гіллям со-
няшної ріки життя. Захотілося з-під руки спустити на зем-
лю напнуту папером «таксу»: хай мотнеться прибережними
кущами, пополохає птицю...

Дійсно, Індія, Гант: червоно-жовті вогнища на берегах.
А рідні — небо й сонце.

Уперше в житті, з Хрестатика юнак завернув на Інсти-
тутську. Порівняно з рівнобіжною Миколаївською, з ніж-
ністю її ледь знятою і задраною на площу Франка лінією,
з її стилістичною єдністю, навіть просто — камерністю, Інсти-
тутська вулиця Віктора — напорошила. Новизна враження
набрала характеру сценічної умовності. Народилася думка
про аскетизм ґотики і про безмежну багатолікість тисяче-
літнього міста. Прив'язана до рубця вежі на горі нитка ву-
лиці здалася не так простою, як потайною і вередливою. За-
будова — різокаліберною, з проміжками, все ліворуч, низь-
ких кварталів, і, все праворуч, висотних будов. Гін навипе-
редки з парками на горах, потойбіч долини.

Жовті, рожеві й сірі будинки на синьому тлі неба — що близна на шнуркові. Неаполь. Самотні дерева, підмальовані рогаликами тіней, а шереги барвних вітряків над бруском — намистом з дукатів і півмісяців. Тіні корками, обручками перегородили вулицю, перевеслами пов'язали подвір'я і садки. Золоте «20» на дзеркалі дверей. Чорно-білий камінь наблищеної підлоги. Обвита білими східцями сітка ліфта. Сутінок. Соняшні зайчики й просвіти. Розсмішила намальована в білому прольоті чорна дев'ятка: та це ж, справді, дев'яте небо!..

Двері прочинилися обережно-обережно, проте мідний ланцюжок між стулками натягнувся до відказу. Мить — і Віктор уже в прямому куті коридору, широкого — прямо, вузького — праворуч. Тендітна бльондинка середнього зросту — середньої комплекції, на ній біла блузка під світлосірим костюмом — одним иномахом руки відчинила двері й попросила зачекати професора в кубикові з вікном... та над кийськими дахами, над вулицею, над вулицями й дворами, над низочкою топольок попід муром, над музеєм українського мистецтва посеред трикутника міжгір'я, над бібліотекою на прип'яткові парку. Враження спішно погасили думку про господиню дому: обличчя в неї небуденне, і зібралася вона в дорогу чи щойно повернулася з двірця, з подорожі... Головне, що цегла і бляха міста заступили Володимирову гору, Царську площа й Купецьке зібрання, що зір міг досхочу любуватися садами на Дніпрових горах. Осінні букети в небі. Над Хрестатиком, над Печерською лаврою, над безміром рівнини за Дніпром, за пісками. Віктору найменшого діла не було до шкіряної канапки під стіною, до спареної книжкової шафи насупроти й одинарної понад дверима, до туркестанського килима на восковому паркеті, до парчових штор на зібганих у два загони нікльових кільцах.

— От чудово, правда? — запитав професор Сенченко, серветкою промокаючи насичені жиром губи.

— Осердя України!

— Браво! Браво! Здорово сказано! — і Федір Іванович склонився за краватку, за ковнірець. Можна було подумати, що він скине зі своїх атлетичних плечей такий м'який, по-

датливий, і такий — зеленкуватий, маслиновий — піджак, кинеться в бій з неприсутнім у кімнаті супротивником. Навулачки? На підпадах?

Точно так, як у тридцять п'ятій кімнаті, очі з розбігу наскочили на очі... й спинули вогняним крилом іскри, постріли.

Кабінет Федора Івановича, перші двері ліворуч з вузького коридору, — продовгувата, навіть вузька кімната. Незначно ширша від венеційського вікна на нутро розлого колодязя великоміських будов, на садок, на паркани й мури. Видно звідси й вуглик знайомого велетня на Франковій площі, власне, дах і гніздо, балькон над урвищем вулиці.

Дві стіни книжок, як і в коридорі, — під стелю. Стіна вхідних дверей на дві третини вільна.

Тут царство карельської берези: шафи, боком до вікна поставлений писемний стіл неймовірного обсягу, скожа на комоду і на пульт стоповерхова конторка з чотирма партіями різних ручок-ящірок, вмонтована в стелю й вперта в підлогу бібліотечна драбинка з бронзовим поруччям обабіч, наречіті, рами шкіряного крісла-вертуна для господаря й глибокого фотеля для гостя.

Першим ділом Віктор витягнув з кишені й спокійно подав професорові через стіл сім аркушів вирваного з зошита паперу. Дуже густо полініяного, в клітинку. І з червоним обрізом.

— Що за чудо! Цілком свіжі?

— Відновлені по пам'яти. Звичайно, з оригіналом у руці... Точно пам'ятаю Барбюсову «Лямпу». Це моя перша спроба з французами. Мені було п'ятнадцять.

— А були переклади й до того?

— Тютчев: «Сльози людської...», «Silentium», «І домовину спущено в могилу»... Пейзажі Іннокентія Анненського і навіть Фета. Також Гете. Найперше «Лісовий цар». Соцзмагання з Борисом Грінченком!

— Чекайте! Що за єдність у вас вчувається? В тому тут «ізюминка»? Що ви, зрадьте, відбирали?

— Просто найпривабливіші, як на мій смак, чайпоетичніші мотиви: лямпа, вікно, дзвін і дзвіниця, мости, шлях

і степ, дикий і культивований — романтичний і геометричний — краєвид. Безсумнівний нахил до циклічності в архітектоніці книг... Смак у мене, цілком-цілком напевне не тільки український, а й полтавський.

— Отже, добрий! — і чорні очища Федора Івановича заблистили, зуби засяяли. В його жарті було незрівняно більше правди, ніж у Вікторових словах щирого самоприниження, справжнього недовір'я до свого особистого, до полтавського й до українського смаку. — І скажіть, будьте ласкаві, де ви зустріли вірш молодого Барбюса. Пам'ятаєте в оригіналі?

— І оригінал, і переклад. Уявіть собі, що моя знайома, моя вчителька, Наталія Олександрівна Лісовська, зберігає автограф Анрі Барбюса — любу її «Лямпу»! Ця бабуся товаришувала з Роменом Ролляном... Бувала у нього ще на бульварі Монпарнас, в описаних Стефаном Цвайгом кімнатах на п'ятому поверсі, під самісінським дахом, по сусіству з ластівками... З Роллянового вікна розглядала монастирський садок...

Вона ж познайомила з Ролляном свого друга Федора Дмитровича Батюшкова. На полиці у неї, у Полтаві, на Хрестовоздвиженській, стоять книги з авторськими написами Барбюса, Ролляна, Жамма... і, між іншим, ще двох десятків французів. Їх захопила вона з собою, утікаючи з голодного Петрограда... Для точності: два її чемодани і два чоловікові прибули в Полтаву... привезли книги, французьку бібліотеку...

Професор і студент, як по ногах, посміхнулися, а після короткої паузи раптом і розсміялися. Та сама думка промінула їхніми головами. Та сама реакція душі: Та сама картина ожила перед очима.

— Наталія Олександрівна прожила цікаве життя: Бестужевські курси, «Вестник Европи», priязнь з багатьма оригінальними, значними і навіть видатними людьми, щорічні подорожі до Європи...

Але професор був уже занятий Вікторовими перекладами. Встав і дістав з шафи Бодлера і Маллярме. Ледве зиркнуло на отлан око, а рука вже розкрила «Ляндшафт» і «Осін-

ній день» — першого з поетів, і «Вікна» та «Дзвонари» — другого. Барбюсову «Лампу» Віктор розмашисто й впевнено записав для Федора Івановича посеред величного аркуша блискучого паперу в оригіналі. Розплівлося кілька літер, два три місця.

Хвилювався, переживав, а згодом, почервонівші, докупувався до подробиць — професор. Віктор же преспокійно встав з-за столу й розглядав, полицея за полицею, спинки французьких та італійських книжок. Поверховість передачі оригіналів і неприродність мови своїх перекладів ладен він був частково виправдувати поспіхом, частково збирався визнавати. Бо хто ж він такий, Віктор Лисенко? Таке вже, справді, легке, таке примітивне мистецтво художнього перекладу?!

Спантеничений і збурений доглибинно, професор устав з крісла і висунув шухляду свого блискучого летовища-стола. Пальці в чорно-золотому коробочкові віймали шоколядну пігулку й віднесли її, наче в гніздо, губам.

Схвильований довго мовчав. Перевіряв враження? Карбував майстерне заключення про дитячі спроби перекладу французьких поетів на українську мову?

Юнак підійшов до вузького краю стола і став, упершись на всякий випадок у карельську березу: «Я готовий, бй!» Професор наче сердився, горів. Не відомо: збирається картати чи вчити.

Ралтом він повернувся і глянув на кощавого юнака, наче востаннє, на прощання. Що за довгастий і блідий трикутник! Широке й високе одноразово чоло, аж на скроні густі брови, ладна обснити ввесь світ синька очей, раді побавитися і скильні до печалі губи... Юність. Чорні зальоти волосся. Струнка шия і біла сорочка, червоно-чорна плетена краватка. Відвертість, а поруч до невідомих меж розбудовані тіні таємні... Прудкість, сміливість поруч обережності й поміркованості...

— Вікторе, — сказав професор просто, — ваші переклади майстерні. І справа тут не в учителях. Це природа, талант. Так само, як, наприклад, розум або смак. Я, дослівно, боюся вимовити, бо це не педагогічно виходить... Вам

же вісімнадцять літ! Ну, що ж, а переклади «вдалі», неймовірно зрілі. На думку приходить Гуго фон Гофмансталь... Ви з тої сотні ранніх... Ваші переклади... Та я мушу обминути два прикметники: класичні й геніяльні. Ви все-бічно сприймаєте оригінал, трактуєте його з любов'ю і широко. А на наступному етапі творчого процесу ви вже обережно й сміло підкреслюєте й наголошуєте вам особисто близьке й українській літературі відповідне, нашій мові притаманне. Більше того, ви інтуїтивно й свідомо шукаєте й знаходите у чужих поетів таке нам близьке, що його можна подарувати читачеві навпіл з нечувано новим і рафінованим. Корона всьому ваша мова. Слово у вас багатоплянове, навіть спектральне, так би мовити. І ще раз: у вас щаслива «двоїстість». Ваш словник такий природний і згармонізований. Міра вів над ним пропором. Та ваші слова часто поставлено руба, під незвичайним кутом, і злотовано... Їх можна не впізнати, справді. Вони наші знайомі й друзі, виявляється, а ми сприйняли їх, як новину. Можливо, що ця густота, інтенсивність, частота, своєрідна кутастість і нова, поруч традиційної, пластика — це і є наступний поверх нашої літературної мови. Так у вас... Ну, хто у нас так перекладав або перекладає, хто так писав або пише? Наші неокласики, звичайно. Зеров, Бурггардт, Рильський. Але Бурггардт, Драй-Хмаря, Филипович для вас пусті слова...

— Вперше чую. Прізвища, а за ними примарилися світи, луна металу... «Камена» Зерова лежать у мене в столі. В Полтаві. Рильський теж, зрозуміло.

— Цікаво, як у вашому перекладі звучить Верлен.

— Я маю по десять давно готових нумерів Верлена й Вергарна. Вві сні я вже три роки систематично бачу чудовий томик моїх перекладів: «Антологія французької поезії»... І думка мимоволі поширює обсяг книжки від видання до видання!.. А от німецької ніколи не бачу! Бо з німцями у мене справи ускладнені. Товща німецької поезії непроглядна. В ній для мене масиви нерозгаданих порід. Для неї потрібний надзвичайний вимір. Як і для німецького мальства, правда! Я не відчуваю питомої ваги й кляси багатьох німецьких поетів... А французьких?.. Дуже можливо, що в мені

відбито смак Наталії Олександровні Лісовської. Може, це навіть збігання смаку: найчастіше вчителька наче погоджувалася з фантазіями учня... А моя німкеня, Йоганна Карлівна Кенігсберг, натура не аналітична і не поетична, а патетична: її навіки заглушили осійні водоспади поетичної мови. В ній зручно розмістилися всі поети Німеччини! Отже їй мені на думку не приходило вибирання й перебирання. З німецької треба перекласти цілих авторів, триста томів...

Приснули зо сміху. Синя і чорна волога ладна була хлюпнути через вінця очей. Тільки студент ущипливіше й дошкульніше трактував іронічно-сатиричний мотив, професор — вибачливо. Мило.

— Тількищо я став свідком... якщо не революції, то палацового перевороту! — заявив Віктор. І не звернув уваги на запрошення професорової руки, простягнутої до пустого крісла: страшно було, що димок його несподіваного почуття, що топірець, гуцульська бартка його думки розтане у зоряному небі, у всесвіті ідей і вражень.

— Що за переворот? — посмішка. — Я нічого не за- примітив, — у Федора Івановича віщерь вишовнені задоволенням очі.

— Сумнів щодо київських редакцій моїх перекладів перекинувся раптом на мій полтавський доробок... Я боюся, що віршилища в моєму... мисливському портфелі насправді незугарні, аж громожкі... А неспокій за київські вже на другому пляні. Бо увірувати в такому ділі не можна.

Не можна відкласти роботи над вдосконаленням тексту, не можна позбутися сумніву. Писання, слово на тому самому нерві, що й стид, сором, страх і гріх!..

— Що й спалах удачі. Що й щастя творчості, що продовження життєвого діла...

Віктор обійтшов стіл і сів у крісло. У душі злякався професорового нанизування цих великих «що». Бо куди ж було діти свідомість — поруч дитячих і юнацьких марив! — мікроскопічності власного чину й безміру свого завдання. Який же мізерний маштаб доробку!

Шедеври світової поезії й Україна! Щастя творчости! І він, Віктор...

Затемнення сонця!... Проте швидко вилущилася чітка думка про велику правду: праця усталить кордон між здібністю й зарозумінням, між покликанням і самозванством, між добрим, виходить, і злом. Нічого не відомо наперед. Все — опісля.

Розмову про переклади не можна ні вичерпати, ні вивершити.

Проте ясно вже: вона — перенасичений розчин. Її треба перервати, відклести. Зараз дуже зручно без передмов і вступу обговорити з Федором Івановичем труднощі вибору теми для першої університетської праці. Адже справа тут складна: врахувати потрібно не тільки власні сили, свої здібності, спроможність свого розуму, а й розгалуженість та глибину завдання й досяжність джерел.

У присутності професора Сенченка думка й мова юнака нап'ялися — небо! — до межі досяжного. З темпераментом і великим близком Віктор і аналізував, і... сміявся над своїми, від розуму незалежними, забаганками та уявленнями. Розкритикував усі ним же самим з великого списка вибрані і всі ним додатково запропоновані теми...

Що ж, відразу братися до найбільшого і найцікавішого? Написати, приміром, для початку, книгу, том про зв'язки Бальзака з Україною? Дослідити для цього, якщо він взагалі існує, архів Верхівні, проаналізувати «Київські листи» письменника? Або взятися за вивчення французької літератури п'ятидесятих-вісімидесятих років... Ось у професора Сенченка стоять видані Люї Конаром листи Фльобера... Спробувати довести думку про автобіографічність не лише «Листопада», а й великих романів круасельського святого й мізантропа! Як би цікаво було уяснити собі справжню історію дружби Фльобера й Мопасана, сина Ляури ле Пуатвен! Вплив Фльобера на європейський роман, Мопасана на новелю... і роман... «Толстой і Мопасан», «Коцюбинський і Мопасан»... Цікаво розшукати й дочиста зарееструвати сліди Фльобера в Німеччині...

На такому тлі камерною здавалася тема «Меданські вечори», — розтяти збірник й продемонструвати природу кожного з його співавторів.

Одноразово клювала сотня тем Роллянового циклу.

Професор Сенченко сидів за столом мовчки. Не зводив з молодого чоловіка очей. Розгляд і критику кожної теми слухав, як майстерне читання своєї власної рецензії. Дивувала така здібність юнака концентрувати думку, так компактність то голого, то метафоричного вислову, така спроможність відгородитися від буденного світу. Вірилося, що сині очі особливим чином персоніфікували ідеї й поняття, оживлювали на землі казку, творили поезію. Цілковито безсумнівна й гостра індивідуальність, громові заряди чуттєвої й інтелектуальної інтуїції, межове злиття змісту й форми, немилосердно зріле почування й думання... в вісімнадцять років!

Дві редакції «Страждань молодого Вертера» Гете — ось його, Вікторова, тема. Вона вузька й широка. Вона розділ з історії європейського роману. Це чудова спроба достеменного дослідження. Це й доповнення до перекладу романа на українську мову. Марився том з української бібліотеки світової класики: п'сотні сторінок передмови, по півтори сотні — первісна, 1774, й остаточна, 1782—1786, редакції «Вертера»... На наступну суботу — від четвертої до п'ятої — Федір Іванович приготує для студента список основної літератури. Потрібні книги професор на своє ім'я замовить по найбільших бібліотеках імперії, як також за кордоном.

Професор і Віктор одноразово глянули на годинник і одноразово знялися з крісел: пів на шосту! По дорозі до дверей Федір Іванович зупинив Віктора і запитав:

— Що сьогодні значить для вас ім'я і прізвище: Райннер Марія Рільке?

— Райннер Марія Рільке? Ще нічого.

— А віднині значитиме дуже багато! Гляньте: три полиці його книг, п'ять полиць літератури про нього, — Федір Іванович полихкував, аж ширхав від задоволення, від напливу розбурханої енергії, від накопиченого настрою. І поманив юного філолога до шафи. Геть відсунув карельську драбинку й відчинив фасонні дверцята у прямому куті шаф.

— Не буде, думаю, вам близької душі у світовій пое-

зій... Наявний також вплив слов'янщини: Чехія, Україна, Росія.

Пожовклі й посірілі суперобкладинки, широкі й вузькі спинки майже поспіль одноформатних видань. На полиці тільки два високих томики «Нових поезій» та альбомного типу, чорний з золотом, «Роден». Без винятку: «Видавництво „Інзель”, Лейпциг».

З шереги блискучих спинок, професор Сенченко висмінув книжечку й поклав її у Вікторові долоні. Навіть притримав її мить, прикрив рукою сіреньку, під крицю, дещо згофровану обкладинку й полотняну спинку з чорним написом Райнера Марія Рільке, «Книга годин».

Лавра, Київ, Україна...

Несподівано легкий томик. Видвіла титульна сторінка — готичне плетиво жовтогарячих і чорних літер. На сьомій сторінці, перед текстом, виконана тонким пером віньєта триптих: скрипторій, за столом чернець, літописець. З боків — орнамент: свічі? соняшники? вази?

Da neigt sich die Stunde und röhrt mich an...

Ich lebe mein Leben in wachsenden Ringen...

Ich kreise um Gott...

Віктор устиг глянути на портрет поета. Інтелігент? Аристократ?

Професор наполіг на своєму: «Das Stundenbuch», не без труднощів, вліз у кишеньку піджака.

Віктор, з круглим портфельчиком під рукою, вже став на другий східець, як двері знову прочинилися й Федір Іванович розпитав Віктора про долю полтавської гімназії для дворян. У ній, виявилося, батько його викладав малювання.

— Добре, що там тепер педагогічний інститут! — закінчив професор розмову й посміхнувся.

Двері, з газдумом, але остаточно, обірвали павутиння почувань і ^М думок. У Вікторовій пам'яті залишилися жаринки о^у Федора Івановича й доброзичлива мова його губів. Потайним, небезпечним, ворожим здався раптом мерехт мармурових східців з дев'ятого неба на Інститутську вулицю в Липках.

Дні напередодні замброзку.

Химородь обложних дощів і басамання злив поступилося, курам на сміх, не морозу, а безневинному накрапайчикові.

Опівдні, після довгого антракту, заглибиніло небо поміж чітко заокругленими, гарно підсиненими й підзолоченими хмарами-островами, блиснуло сонце над містом й у вікнах. На білих вулицях і в чорних парках привиділося літо. Його над вечір твердо обіцяла несподівано тепла і навпіл змішана зі світлом, жовтувата мряка міських закомірків і на цілу мить бадьорий захід сонця на київських вулицях, бульварах і площах.

На узвозі університетської гори залисніли закаляні під'їзди містечкових провулків, роздобріли й ласі були прийняти весіннє зерно ґрунти довкола дімків з мансардами, колонами й дебелими кружг'анками. Рижі бур'яни над ярусами то надто тяжких, то надто нікчемних кварталів і посеред обставлених житловими корпусами й хатами площ — засрібліли й позолотіли. Колюче й гниле хабузза та кукль лягли над коліями залізниці, на дні долини, — каналами.

Після триденного побуту в кутку на Володимирській вулиці, — остання кам'яниця узвозу, вже над стріхами й садибами долини, Віктор перебирається на Круглоуніверситетську, на бульварі Шевченка чекав на вісімнадцятку й поглядав у калюжу під пішоходом. Вона — чисто Червоне море. В ній мідним відсвітом зацвів міський вечір, застигли фіолетові розводи нафти й стали тіні, темна й сіра, полтавських валіз. Розм'якло, не стугоніло місто.

Через годину Віктор повернувся до читальної залі. Але про конспекти лекцій, підручники, словники і навіть читання взагалі не мотло бути мови: турбувало давно *єще «свое»*. Ка-русиля кутків, мешкань, адрес. Ніяк не вдавалося натрапити на звичайне ліжко, на звичайну кімнату, на звичайний стіл для зошита, книги і лямпи, на зрозуміння — хотілося й симпатії — людей. За осінь набридло мандрувати — Шайкевичі

на Кузнечній, Варшавські на Великій Васильківській, Краснопольські на Володимирській і ось Левіни на Круглоуніверситетській!..

Вимога Краснопольських — не заходити «додому» до дев'ятої і після десятої години вечора. О пів до одинадцятої гасилося світло. Треба було проміняти шило на швайку! Не збагнув, що краще залишитися з географом Миколою у Варшавських, на Великій Васильківській. Полетів на міщанський затишок, як нетля на вогник: кімната з балюконом на Володимирську, тюлеві штори, між вікнами писемний стіл і, під стіною, шафа від п'яток по чуприну запилених клясиків і випадкових видань, перський килим над англійським ліжком, під бронзу помальовані радіатори парового отоплення і, для підсилення останнього, кахльова пічка в кутку біля отаманки.

Серце юнака пойняла бруднорижка бабуся, замучена, заганяна: нічого в житті крім синових легень і двадцятирічної сварки з гістеричною невісткою. Її обличчя попід бороду й під волосся, верхи її рук і груди покриті небаченим ще в житті ластовиням: як квіточки, як дрібний гатунок болотяних лілій з чорними тичинками. А плечі й спина засмальцьованої сукні, як ряса, чорної і перекошеної в талії і в подолі, — густо обсипані лупою. З бабусею можна пожуритися й порадитися. Здається, що навіть посміятися.

Віктора привабила расовість обличчя кривоногого, на милицях, господаря: Гольбайнів портрет Моретте і Шекспірові королі. «Так само» — все, хоч обличчя Краснопольського сухотний папушник, хоч лопата бороди у нього мідна і без сивини, хоч очі сині, ні, голубі, — вицвів гарп... Додало зацікавлення, переконало в надзвичайноті знахідки, — каліцтво чоловіка: що за муки, що за терзання, що за доля! Разом з тим народилося й відразу міцно стало на ноги підозріння, що господаря або й цілу родину заїдає туберкульоза. Тіло Краснопольського й нужденне вбрання псували портрет людини ренесансу. Іх треба було залишити поза рамою... Бо що тоді за любування!

Ні сліду любови в родині бабусі Чевроної шапочки, трухлого дуба-велетня й охлялої вовчиці в капцях-недоносках. Справді вовчиці? Гієни? Чи дружина — обідрана і вив'ялена ящірка в брудній сукні?

На другий вечір Краснопольський знову читав «Правду» до одинадцятої години. Дружина палала в ліжку, а на дзвінок комірника вискочила, наспіх зав'язуючи халат, відчиняти йому двері. Раптом убоялася своїх сусідів, згадала про коридор перемучених за день, за життя, людей.

Перепалка з «рабином» відбулася негайно. Студент зідразу заявив, що він працює в університеті до десятої — і то без будь-яких винятків, щодня, що його домашній розпорядок Краснопольських не може влаштувати, що він сподівається завтра дістати орден на інший куток, що балочки й нервування тут зайві. Насправді секретарка мешканового відділу обіцяла йому на три дні притримати ордер на Круглоуніверситетську.

Краснопольський поволечки підсунув свою милицю під руку і тяжко знявся на ноги. Іти йому було від столу до ліжка, а на обличчі розмальовано намір шкутильгати в осінню ніч принаймні на протилежний край міста, на той бік світу.

Мідна борода, як з ванної, — розмочені пальці, розм'яклі нігті руки на дерев'яці. Повертання туші, наче воза. Не життя, в цілому, а мука. Втома. Зате господиня несподівано підкралася до юнака й засичала, зашипіла, що вона цілу ніч минулу заснути не змогла, бо він, Віктор, до світанку крутився на розкладущі, ледве не «грохнувся» на підлогу, говорив і навіть сміявся та кричав уві сні. Можна було мовччи напинати своє труське ліжко поміж столом і канапою, можна було задерикуватій жінці не відповісти.

Бракувало спокою, однозначності настрою. Відламків думок вистачало для праці над нотатником. Можна було упорядкувати вже набуті знання, каналізувати вже відстояні води. В нотатнику мінімум відверто зласного. Гору в ньому взяло чуже, тільки співзвучне або просто несподіваний матеріал для розважання, часто — для нагадування про засекре-

чені ідеї. Цікаво було нотувати слова острівці: зрідка прикметник або дієслово, звичайно — назви й імена. Як довго вони сяятиуть? Розростеться чи засохне сітка збуджених ними асоціацій і замірів?

У день переїзду на Круглоуніверситетську вулицю до Левініх було виправлено двадцять п'ять сторінок нотатника й прочитано стосик додаткових виписок з пергаменої кишеньки записника. Щодня, без винятку, Віктор дорізьблював панораму Києва, — кам'яні хвилі міста на горах, погожі ранки й безбарвні дні, вечори й ночі на проспектах і заштатних вулицях, бездушні й поетичні закапелки околиць і самого центру тисячолітньої столиці. Щодня розмальовувалося то повітря й сонце Києва, то жутро обложних дощів, щітин-злив і синювату шухлятину останніх днів його осени.

Найдовший запис осені — тристорінковий регламент ефектів освітлення й чудес піротехніки в ніч Піррової розправи осени над знесиленими вже рештками літа. Літо потонуло, та до ранку й осінь засохла. Ще доба... і місто прібрал до рук заморозок, мороз.

Зразу за ландшафтом, після погоди, реєструвалося читання. Часом це лише бібліографічна замітка, інколи до неї додано цитату й вказівку на сторінку, зовсім рідко — ще й оцінку речі. Траплялося, що все свідчення про читання зведене було до заперечення, до контрідеї й наведення авторового прізвища.

Що в цю осінь було осердям його читання? Ще полтавський репертуар з поетами, з Мальвідою Майзенбург і Ролляном? Чи вже київський — томи лінгвістичних текстів, античні й індуські класики, перші сторінки Гегеля в радянському виданні, Канта в букіністичній антології й «Афоризми Артура Шопенгауера», маса частково використаних збірників і журналів?

Книги, вийшло, розшукали полтавського втікача і в Києві.

Тварюками кам'яного віку юнак таувував замолоду поставлені бар'ери проти знання, страховищами — хитрі обме-

ження в читанні. Передбачення і плян треба вміло вбудувати в роздолля!

Голі-голісінські нотатки були насправді історіями зустрічей з царством ідей і друзів. І трактувати їх треба було як первісну редакцію майбутньої серії романів про долю Вікторового сучасника, про його Україну.

Уникалося в нотатнику згадок про знайомих: повсюди шалів та ще й наростиав терор.

У календарці Віктор навів сім цитат з книги В. Шкловського «Про теорію прози», одну з забороненої вже повісті О. Форш «Божевільний корабель». «Книгу не одноденку, на нашу думку, треба писати з розмахом на максимальний діапазон сприйняття. Автор мусить дати щонайбільше, все, чим володіє, а не найменше...»

Але не можна при тому згадати Mippy. На лекції з теорії літератури Віктор конфіскував у неї Шкловського, на німецькій морфології, наступного ранку, замірився відібрать в неї також Ольгу Форш. Дівчина відмовилася: «Божевільний корабель» її власність, і тому далеко від дому не запливє...

— На твою відповідальність, — погодився юнак. — Інакше: голова з плечей. Жарти зі мною короткі!

Перелистати книгу вона дозволила. І представила своєму другові гурт геройв книги про петроградський «Будинок мистецтв»: Гаєтан-Блок, Акович-Волинський, Жуканець-Шкловський, Аріоста-Шагінян, Єруслан-Гор'кий, Микула-Клоєв і т. д.

Що з ними зробити, з нотатками? З заміткою про діялекти ретороманської мови або про часи Катерини II:

«0,9% швайцарців вживає ретороманської мови. Проте вона ділиться на низку діялектів, навіть писемних мов — das Ladinisch und das Romansch».

«Іполіт Федорович Богданович, земляк полтавець, автор „Душеньки”, пропонував Катерині II створити „Департамент российских писателей...”»

Раз згадано Гегелеву «Естетику», — місце про літературу майбутнього як «прозу наукового мислення». Двічі Б. Кроche, — літературою майбутнього стане есей або ком-

пендіюм наукової мови; література в більшій мірі є дочкою часу, ніж простору.

Останній запис місяця треба було відразу замалювати, розшити чорнилом: «Не вийти з бід крайні цій селянській. Марко Вороний» ...

Цидулки з пергальової кишеніки кортіло порвати навхрест, не перечитуючи. Разом з тим цікаво було проглянути цю виставу принад для власної уваги, для свого розуму.

— Треба бути пов'язаним із своїм народом єдністю дій.

— Ні в кого не вкрадено, та й не своє...

Кілька десятків нотаток, на іспит часом списком вишукувані слова. Жахливе марнотратство розумової енергії, часу й атраменту? Чи повінь розбурханої сили оце невисипуще вглядання в себе і в книги?

Хребець і ребра стрімкої Хрестатої долини, що рентгенівський знімок грудної клітки. Чіткість і каламутть грудневого світанку над дахами й вежами, над розмитим дощами шаховим полем долини до обрію — черевна порожнина міста.

Кучерява гора, миршаві й міцні будинки, карликіві моріжки й чотирикутники брукованих садиб над півколесом Круглоуніверситетської вулиці — це дереворит. Витвір ножа, долота і нагірний край Й, сполучений з Лютеранською та сіткою ошатних магістралей Липок, і нижній кінець, пригнаний обабіч критого ринку до Басарабки, як закрутиста ручка до дверей.

Розтоком пішов з гори брук Круглоуніверситетської по сусідах: злився з Басейною, як у берег, хлюпнув об пішоход Хрестатика й Великої Васильківської. Дугою знявся у небо насупроти Басарабки бульвар Шевченка — шоса на Волинь і Литву, до Берестя... В цьому місці Круглоуніверситетська вулиця запінилася і являла собою кущ коріння, — що за баобаб-закарлюка під хмари! — або гирло нетерплячої ріки з водоспадом.

Віктор, після першої ночі у Левініх, так швидко збіг до дверей двоповерхового флігеля, фактично сплигнув, що

рологі, як лежанка, жовтогарячі східці й простацьке поруччя над ними — скрізь красувалася торочка пересохлих пат’юків фарби — не встигла й рипнути. На зайвий раз повторені й на свіжі враження від нового кутка треба було махнути рукою й плюнути! На всесвітнє хабоття й на вселюдську, здається, гнусь...

Око не втрималося — навіки припечатало, клацнуло пренудну картину: двері, наче циркулем, пиляють замиту, заходжену підлогу, а згори над ними китайською косою мотається повстя. Наступний знімок уже начисто грудневий: ґранітні плити попід наскрізну нору заокругленого під'їзду й пішоход з самісінької гори до подъїобаних непогіддю сажневих сходів до кварталу будинків-гібридів перед Хрестатиком вкриті низько підрізаними голочками з криги, шемехом. Без снігу побіліли головні бруку на подвір'ї й на вулиці, замерзла під ринвою, з бруднуватою гулькою, чорна вода. Посеред знятого плити тротуара порогові і суглинок, і пісок. Під крутими східцями з Круглоуніверситетської до Хрестатика заклякла величезна баюра — добра ковзанка...

О сьомій Віктор вийшов з-під мишачої брами і глянув на незнайому ще вуличку вгору і вниз. Примарилось містечко в Норвегії... Щоправда, обійшлося без моря, а так усе на місці: ліс на горі, подвійна дуга вбогих і статечних домів і, головне, небо — це морок ночі і вже сонце дня... По дорозі на бульвар, до університету, скочив незgrabними сходами на лід. У проломину ринула брудна вода. Та в дзенькоті продавленого підметком білявого льодку в сухій канавці, у солідній закам'янілості льоду на завісі над цементом прочулася справжня зима.

Промайнув, і на мить відстоявся в очах, образ зими на Дніпрі: ось засле над пісками й пожовклими травами перший сніг і забережна крига; як зашарудить схвильовано та хутко вгамується шерех і шалахма, а голощік хлюпатиметься у дніпровській воді, синітиме й голубітиме на сонці; мов берліни, пропливатимуть з північних земель під столичними мостами розлогі сніжниці... Кілька днів... і вже побіліють береги ріки, острови.

Вночі Віктора смішили безброві та й взагалі ординарні провінціяли... Бруднорожеві, жовті й сірі кросна над базаром, над терасами бур'янів і потоками грубого бруку натякали на спорідненість свою з бургерськими кварталами Авгсбургу й Бремену... Навіть — Palazzi Giustiniani — Венеції! Ну, ніякої подібності ліній та співвідношень!

Віктор сторчма, під карк, під вуха, поставив кусочий ковнір осіннього пальта й притиснув до грудей його навиворіт складені лацкани. Лівицею вдалося обхопити портфель та ще й забратися пальцями в кишеню. З-під насунутої на брови кепі видно було перші перемоги сонця на Басарабці, на Хрещатику, на Шевченківському бульварі, на Великій Васильківській. З дитинства знайома щедрість.

... Сто років тому Вікентій Беретті вибрав під університет Святого Володимира двадцять три десятини ґрунту на найвищій над містом горі. Закладання будови відбулося, за Юліяnsким календарем, звичайно, в останній день липня тисяча вісімсот тридцять сьомого року. З Софійського собору рушила урочиста процесія, через Золоту браму пройшла на шпиль над Старим Києвом, загатила балку... А через п'ять років над півколом голубих долин і високих обріїв виросла багрова озія під зеленим дахом. Через півстоліття фортеця з полками вікон на всі чотири боки світу перевпорядкувала Старе Місто й виплекала Нову Будову — Латинський квартал української столиці.

Київ проріс по лісистих долинах і в ярах, на високорівнях і в горах. Бамбукові вудилища нагадують нові магістралі міста. Жилка вудки — ґрунтовиці до нових передмість: на гачок столиці потрапили дальні села й хутори над лісом за ставком...

Ще на малюнку М. Сажина, середина минулого сторіччя, тільки простір, земля і небо, урівноважив велич університетської будови. Бульвар, Бібліковський, Шевченків, ще в дитиному віці: драбина макетних дімків і дві низки топольок-висадок. На поперечній вулиці, під толокою, застрияли, розділені дерев'яною брамою, міщанський будинок на сім вікон-просвітів і сільська хата. Проте найголовніше на картині — жи-

вий та багатючий контраст: колонада імператорського університету над містечковим вигоном!

«Вид на університет з Басарабки» — фотографія вісімдесятих років. По горі пройшов подвійний кордон молодих тополів Ебіковського бульвару. На варти, сумніву жодного, як над Новою Будовою, так і над Старим Містом, став уже російсько-візантійський собор Святого Володимира. А над щойно розбитим на толоці парком, над убитими кварталами партерових кам'яниць горою, над вишикуваною неподалік роз'їжддженої дороги юрмою басарабських халуп у долині, буванів університет. Теж Святого Володимира. За сорок років понижував, вріс у землю.

На малюнку М. Сажина він схожий на Гуллівера в країні лліпутів. На давній фотографії — Гуллівер у карликів у полоні, обплутаний ліянами і корінням нової дільниці стародавнього міста. Парк-розсадник і тераси кам'яних трядок у Хрецшату долину... Та розплянування Нової Будови вдалося відразу: мережа вулиць тут єдиноможлива, класична. Однозначний диктат університету, самодержця на придніпрянській горі.

... Віктору насупроти бігли з гори, на Басарабку, тополі. Білим шротом і кригою пахло повітря, хоч сонячна лава щойно розлилася по бульвару й поперечним вулицям. Вона топила сутніки на пішоході й викирила останні цяті чорноти, рвалася на логовища ночі за парадними дверима і в брамах будов.

Крізь чорне літво парку так зарожевівся, зачервонів, загорівся над Володимирською — університет: покликав, збентежив, налякав. Як тут святобливо дотриматися порядку, докреслити прямий кут, прокрокувати під наркоматом освіти й Володимирською, катетами! Віктор махнув — така вона кутаста! — по гіпотенузі, навпростець через бульвар і через парк. Зашинка трапилася — щоб прочахло порвисте нетерпіння? — у дверях університету: люди.

В університеті колотнеча й порядок... ткацького верстата. Чудернацьке сужно, ворсистий і безворсий застил, неслодівана підкладка, валяється в цих авдиторіях і залях, по

коридорах, на сходах і у вестибюлі... Тільки круг прядива для майбутнього твору, звичайно, і відверті, і потайні враження Вікторові від вечора на новому кутку й думки грудневим ранком, на узгірях міста обабіч Басарабки.

20

Мірра не встигла подиву свого висловити, але здивувалася щиро, навіть захопилася на мить, рвонулася політати, помріяти. Здивувало її, що Віктор умів так старанно для досліду ізолювати свою думку і так штучно напнүти своє почуття. Вразило, що Віктор так попросту порадився з нею про найбільш сучасне порівняння для буття. Надто романтичний і надто заложений образ провалля й бездонної ріки в нім. Добре тхне старовиною згадка про партитуру космічного концерту, жорстокий контрапункт, — боротьба партій за самоствердження, випробування й змаг сил і навіть взаємопожирання... Спостереження над життям душі — і всесвіту? — наводять на думку про кінотехніку: на стрічку дуже строкатих неймовірностей, на химерні з'яви на ній — проникливі передчути, раз чудові, раз жахливі передбачення, поля мрій, посадки ждань над каналами плянів... У нотному океані всеценської партитури Вікторове вухо тонуло, а Вікторове око на стрічці подій простежувало перетворення плямистих примар негативів на колекцію позитивів здійснень, нудних досягнень, інакше кажучи, — буднів... Довгий-довгий шлях, проте дійсність збудовано з закам'янілих ідей. А найцікавіше на світі зайняття — слідкувати за метаморфозою думання від його таємничого джерела до сухаря, матеріалізації. Чудо навпіл зі страхом! І чіткі та однозначні лінії заключень, переконань!

Мірра бачила, з яким спритом її товариш відкривав Америку за Америкою. І раділа. Адже справді, все здійснене на Землі спершу було ідеєю і словом! Або: людська душа, справді, як тільки втихомирюється буча на ярмарку, прочуває наявність на світі справедливої міри речей та ще й часового графіку подій...

152

Кінострічку буття наполовину захаращено точними й гострими сигналами інстинктів. Людині зразу ясно, що їх не вдасться ні обійти, ні конем об'їхати. Та половина химер на стрічці — потайні: з царства казки, фантасмагорії. Їхня наснага — несподіванка...

— Не життя, — сказав Віктор, — а карнавал. Однаке око знуздиться, хвиля сіризни заплесне всесвіт... Зараз неймовірною здається мені подорож до Полтави. Казка — і мое дитинство в Полтаві. Нещодавно прочитана книга — моя родина й здалеку чуже... рідне місто на високорівні над долиною...

— Брат ти Афродіти, народжений з піни хвиль...

Але Віктор докінчив монолог:

— І всі ці сполохи й болі не піддаються розумові. Душа мусить пережити прекрасну недосяжність казкових мотивів і вимірів. Та настане час і рожево-голубі ставки проростуть ключим пирієм, висохнуть, погаснуть... Проте стан цей провокує, спонукає творчість. Щедро та глибоко викриває він людське «я». А психологічні знахідки насилили таку душевну повідь, як сіль море.

Раптом розмова затихла. І Віктор, і Мірра подумали про інше. Сьогоднішній вечір в університеті справді був копією, а не оригіналом. Час наче домалював своє таємниче коло. Чи що воно значить отакий повтор, хвилина в хвилину, повтор подій? Просто поетичний мотив — такий збіг обставин?

— Все, як тоді, восени! Настрій, гама світла в коридорах, час...

— Правда, Мірчику, на повторення закоренився на світі упереджений і дурний погляд?

— Погляд на упередження? Я, Вікторе, пасую, вже не встигаю за твоєю думкою, мушу наздоганяти, ловити тебе. Я в лісі! — І Мірра засміялася. Глянула на приятеля ніяково потім поклала свою ручку на його груди. Віктор, у відповідь, зиркнув на крихітку: скульптура! Торс — смуга жовтогарячої з чорним сукном. Голова, обличчя ляльки, надута зачіска, — дама на скринці з-під шоколядних цукерок: партії білим розбавленого сонця, багрянцю з жовтневого садка й калинових коралів, винно-жовтих топазів під повіками... Як рішуче рука

пірнула під звивисті вали пишного ковніра, як нагнула до юнакового плеча тютюнову корону! Поцілунок, як і восени, вдалося стримати в останню мить. Тільки надовго очі його, виявилося, були засипані ланами несказанно густого й тонкорунного волосся, зліпками білої скроні, зеленкуватого окрайця чола над кам'яною долиною надбрів'я, морозними яблуками щік. Та на хвильку збився з путі, помутився розум.

— На повторення, — сказав Віктор, — закоренився дурний погляд. А насправді в ньому багато не лише настрою, гри, поезії, а й красномовної мудrosti та мовчазної шляхетностi. Воно відбиває, так би мовити, словільнений рух: відтінки варіантів, зміна обрамлення й точок зору та наголосів, щаблів і рівнів досконалостi, виконання і якостi матерiалiв... Цікаво спостерігати метаморфозу речей і зіставляти повтори подiй: у дрiбницях пропорцiйно виявляється сила життя. Крiм того, Мiрцю, люди так прагнуть цього «mizerного» повторення, повороту... Та його, в тiм то й дiло, чорт-ма!..

— Вiтю! Та його в життi досить навiть у тому разi, як його чорт-ма! — їй сподобалася гра, чiткi кiльця i нарочита плутанина товарищевих i своїх власних слiв i думок.

Усе, усе тепер, як тодi? До читальнi, справдi, зайшла за чверть до восьмої. I знову здивувалася, затемнення розуму, що Віктор загубився в лiсi голiв i плечей, що Віктор не дуб посеред молодого гаю. На цей раз здивування було добре прiперченим: протест! вимога!..

Юнак давно вже заповз у свiй записник, як у нору. I тепер Мiрра мусила тяжко пробиратися до нього — здiймала на дibi й розсувала навантаженi пальтами й тулубами стiльцi. Як i восени, спудей зрадiв i, першим дiлом, дiстав з портфеля книги. Через три хвилини курiпочка в темносiрiй шубi стояла поруч свого приятеля бiля вiкна на Володимирську, на парк: спостерiгали зиму-бiлявку. Така вона юна, тaka щедра, задимиста!

В коридорах, бiля актової залi й насупроти, за печeroю музеїв, Віктор, як ножицями, перетинав нитки розмови й мовчки заглядав у вiкна: «Подивись!» Нуртувало, справдi, навiть в унiверситетському колодязi-подвiр'ї. I на всi боки, як i

на вулиці, хитало нанизані на дріт лямпи на жерстяних кружках. Олімпійським спокоєм позначене було ліхтарі-жирафи, ліхтарі-стовби.

У дверях авдиторії на Mірру, як паротяг, наскочив, ледве не збив з ніг, Ніколаєв. З очей товариша котилися сльози щастя, під стелю коридора, в сутінок, як літак у вечірнє небо, прудко злітали хмарки надежнення. Кучерявий і окатий Аполлон притильном зібрав на підлозі розсипані книжки й жовті аркуші виписок, що пурхнули з шитка, як гурт пташок із шлаківні, проте чудом упорався з надміром розчуллення й помітно згас, замовк. Не розповів ні про перевиконання норми позалекційного читання на перше півріччя, ні про похвалу професора Аліси Гільдебранд. Вона по-діловому й чітко сказала йому три хвилини тому: «Ви, Ніколаєв, вже вирости поза нашу програму. Ви вроджений лінгвіст!»

За столом Аліса Гільдебранд терпеливо морочилася з Ільком Дзюбою: не хотіла нажити собі воротів, боялася зрадити антиплатію до селяків, дівок і парубків у стінах університету. На останній парті давно вже відсиджувалися, охоче поступалися чергою, Тарас Лінницький і Віра Ляшенко — Лінницька. Тараса потоптила «світова скорбота». Він, власне, напівлежав, відпочивав перед працею на нічній зміні в порту. А Віра, змарніла і, вагітна, запопадливо дочитувала том Гайнне, безнастінно розганялася шукати в Шаровольському незнайомі слова. Але здійснювала свій намір зрідка: не до того, ніколи.

— Вікторе! Вікторе! — несподівано голосно гукнула вона: так раптом, наче вогняний стовп біблійний, спалахнула надія впоратися з проклятим текстом і навіть здати іспити за півріччя.

Mірра, щоб трохи замаскувати Віктора і Віру, занурилася посеред чорного ставка парт і навіть запросила Соню Бернштейн і Нюру Віневську пересісти до неї з другої від столу парті, спробувала з ними нарочито голосно побалакати. Аліса Велика заборонила дитячі витівки відразу.

Дивно, звичайно, що першим на всю класу, і впевнено, чисто, позувся піврічного боргу й таким чином відчинив собі

двері до іспиту «Начальник станції», залізничник Іван Федотов. За ним поспішив Ніколаєв, — аж нічого дивного. Несміливо, але одним з перших пішов на «сповідь» Ілько Дзюба: знов, що доведеться спотикатися, плігати, чіплятися, лізти й падати. А от «перші серед найперших», Яша Елштейн і Лазар Герінг, підійшли вже після Мірри Ефрос і Віктора Лисенка. Красунчик Яша, часто холодний, інколи соромливий, глянув на знайомих за партами, на електричну осуту посеред авдиторії і зрадів так, наче вечір у кімнаті на третьому поверсі був поворотом дня, ранку. Лазар, безсилій і сумний веселун, дотепник, обліплена вицвілим пухом мавпа, здивувався: йому, Лазарю Герінгу, треба здати останню сторінку позалекційного читання і поспішати додому, а в кімнаті ключем розіпалася якась публіка...

І Соно Бернштейн, і Нюру Віневську хвилювалася присутність Віктора Лисенка в класі. Відсутність юнака бурхливо обезбарвлювалася шкільний час, — звичайно хвилини, раз трапилося — дві години. Прислухаючися до професури й студентів, він часто й густо спалахував, за перерву встигав відкрити декілька архіпелагів ідей і — несподівана техніка — розмалювати їх вголос. Товаришів таке малювання приваблювало й дивувало: свої власні думки, здогадки і навіть помилки не можна було впізнати... Віктор умів їх осмислити, взаємопов'язати й наблистити, налаکувати до нестями, перевтілити їх у стрункі теорії або в шпильчасті кряжі парадоксів. Товариші слідкували за Віктором: красномовною здавалася його мовчанка, спалах електричного поля нагадувало його захоплення.

І Соня, і Нюра сердилися на Віру: прив'язала Віктора!

Після вимушеної обставинами, поспішного шлюбу Віра Ляшенко й Тарас Лінницький опинилися, в суті справи, поза класою. Словом ніхто з товаришів не зрадив навіть обізнаності з пікантною подією, з близкавичним перевтіленням кохання в обопільну зненависть. Усі знали про спробу Віриної матері отруїтися. Та численні очі авдиторії щодня зустрічали вже розсварене подружжя масним глумом і колючою цікавістю. Вікторове братання з Вірою збуджувало в Міррі досаду

й надзвичайно багатогранну муку. Та після нещасти з дівчиною цей згусток неприязні, майже сліпої недоброзичливості, несподівано швидко розстав. На великий перерви Mіrra, з обернутим у намашений папірець бутербrotом у руці, раптом підійшла до першої парті, як до паркана поміж сусідами, й заговорила до Віри і навіть до напівпритомного Тараса.

— Mірко, — сказав Віктор приятельці над вухо, — з тебе будуть люди! Ти в сто двадцять п'ять разів себе применшиус... А звичайно серед людей водиться перебільшення власної персони...

— Я сухар, голубчику!

— Ти, золотце, люблю точні визначення, ти не любиш з любови!..

Mіrra не витримала, чмикнула зо сміху. Звернула увагу і так скильної до гніву Аліси Гільдебранд. Як спарені проектори, зиркнули в пустопорожній куток світложової автодорії, на пусті парті амфітеатром, чорні маслини Соні Бернштейн і гарячі крижинки — попеліста бльондинка! — Нюри Віневської.

Mіrra лякала людей своєю нелюбов'ю. Вона поволі звикала до товаришів. Ну, і це вражало, не обминала нагоди обмовити університет. Свинцева літера він, буквар, початкова школа, лікнеп, клітка зоологічного садка і навіть різниця культури. Попами й труньярями величала вона вчених гуманістів, паламарями — майбутніх адептів літературознавства й істориків мистецтва.

Mіrra рішуче поляризувала науку про мистецтво й вічно зелений океан, найперше словесної, творчости. Багато в чому людина практична, вона ні на йому не вірила в можливість певного й достатньо тонкого систематизування породжень людського духу. Дівчина снила — по той бік! недосяжне! — мистецтвом. Світовим, середнього розмаху або дрібним, якби тільки було воно справжнім і зернистим.

Насправді Mіrra Ефрос вже міцно полюбила свій університет і — дядько, материн брат, директор гігантського видавництва у Ленінграді — читала, навіть глитала найновіші

книги з історії письменства й мистецтв... Часто — першою в місті, на весь Київ.

Налиту електрикою авдиторію Mіппа залишила нагально: поспішила погасити пам'ять про добровільно-примусове роздовбування цілком байдужих їй текстів. Та й навіщо ризикувати, стирчати у вчительки перед очима? Дівчина вислизнула в коридор й розгубилася: Віктор, останній з кляси, сидів за столом Аліси Гільдебранд, Лінницькі й не думали зачекати на нього... Куди було подіти давно вже бридкі книжки? Де підождати Віктора? В читалці, в бібліотеці? А він вийде зі світлої кімнати в пустий коридор, у сажневий мур сутінку!..

Віктор пересів з парті в пустій авдиторії до стола Аліси Гільдебранд о десятій годині вечора. Дочитав «Максими й рефлексії» Гете, дочитав Шіллерового «Вільгельма Телля», дочитав — невблаганна формалістка вимагала підсилати сторінок — роман із спадщини Теодора Фонтане про зажерливу берлінку «Матільду Мерінг». Наче на прощання, перед довгою розлукою — чи не назавжди, справді? — було вирівняно всі борги. Віктор не уникав незнайомих слів і тяжких для перекладу місць тексту. Рука його навпрост захлиналася, перегортаючи книжку, вишукуючи підводні скелі твору.

Маса багатозначних образів. Голова мутніла, — стільки відповіdalьних рядків, термінів, старих граматичних форм, нових слів, незрозумілих натяків спозаранку збиралося на порозі свідомості. Та коли юному перекладачеві відмовлявся допомогти словник, сонцем гасла надія, цілком безпотребною здавалася решта життя. Не за горами скупчувалися слізози. Близкала думка: «Та викиньти, бездаро, свого „Вільгельма Телля“, свої „Максими й рефлексії“ на смітник!»

— Ruffi? — з задоволенням перепитала київського Байрона професор Аліса Гільдебранд. — Так швайцарці звуть кам'яну лявіну, могутній, масивний обвал у горах...

Велична-превелична бльондинка з сірими, з голубими, майже синіми, очима, ще струнка, ще легка і розмашиста, глянула студентові вслід раз і — як він у дверях повернувся й посміхнувся щасливо — вдруге. Потім нагнулася над столом

і проставила в бльокноті насупроти В. Лисенка п'ять із знаком оклику в дужках, запихнула свій приватний журнал німецької кляси у праву кишеню світлошкірого портфеля на два широких ремені зі сталевими дзеркалами-застібками. Ступаючи до порога, вона по-діловому простягнула руку до рубця стіни над панелею й вимкнула електрику. Світло за спиною, за дверима, погасло з роздумом, лініво. З жалем.

На Еспанських сходах — університет у такому разі Рим! — на Віктора чекала, над поруччям, Мірра. Разом, схопивши за руки, пара злетіла до секретаріяту, пробігла ледь освітленим коридором до ректорату, звернула до автодорій історичного факультету й вискочила, грюкнувши дверима, до вестибюлю, кинулася на другий поверх, до читалки... Дівчина рвалася полетіти, щоб простір затопив університетський мурашник. Вікторові марилося академічне видання «Вільгельма Телля» по-українському, кишенськовий томик — двомовний? — «Максим і рефлексій». Марилося, що на очах у нього рвуться ланцюги українських обріїв. Марилася безмежна блажть небес... Жодних перешкод, жодних кордонів!

У залі на бильцях стільців висіло два пальта, рукава зняли... до підлоги. Ажі сліду повені. Читальний дідусь, справді хотів Нечуя-Левицького, пішов уже гасити напризволяще залишені палати настільні лямпи, а канделябр посеред залі він щоразу залишав на закуску.

*

Професор Лобач ні разу за осінь не відпустив Віктора на п'ятниці західноєвропейської літератури. У сто тридцять сьомій автодорій щоразу відбувалися заняття з грецької мови або санскриту, насупроти — гуртка Федора Івановича Сенченка.

Коли Аполлон Георгійович був уже надто знівеченим, тяжко збирався на «філологічний курятник», тоді лекція кінчалася найпізніше. Ліса — і справді слонячя? — голова в такі вечори по півгодини пролежувала в гамаку-долоні, на лікті. Діло тоді часто заливалася розмова, застеляв туман мовчанки. Рано чи пізно, Віктор маршував з учителем пустими коридо-

рами університету аж до вихідних дверей вестибюлю, а траплялося, — супроводжував його і додому. Книжкові стіни передпокою, дві кімнати книг. З вікна кабінету і з вікна спальні, — мешкання на другому поверсі, ліворуч, видно дзвіницю Софійського собору, Софійський собор у профіль. І звичайно, на скельці — гетьмана Богдана Хмельницького на коні.

Аполлон Георгійович, слухаючи юного друга, думав більше про своє. Проте вимагав розмову продовжувати, бо йому трохи цікаво... Ралтом він зупинявся — раз, Віктору особливо запам'яталося, біля вікна посеред коридору в сяйві масляної фарби панелів й алябастру, раз на мармуровому східці посеред вестибюлю — і несподіваним запитанням розпочинав несподівану «оперу», без «увертюри», між іншим, і на найдивовижнішу тему. Ошелешений молодик мусив «висловлюватися», не тільки «цікавитися», хоч у нього в очах ще темнів антрацит... Та насправді й щоразу вже сходило — більше від неба! — сонце... їхнього взаєморозуміння і їхнього єдиномислія.

В останню п'ятницю перед початком піврічних іспитів, Аполлон Георгійович подарував Вікторові машинопис свого перекладу «Шакунталі»: про друг Калідаси по-українсько му зараз не могло бути й мови. Сіренку папку, з лівого боку прошиту стъожечками податливого металу, треба було відвезти на схов до Полтави. Пояснення зайві: до кращого часу!

Київ у ту ніч був лише макетом столиці на денці пляшки. Колосок барвистого неба над синюватим і сонячним снігом на дахах чудернацьких квартир, на корениці вулиць, по парках. Наче вперше за сто років погас університет... На всю Володимирську з трьох боків світилася опера, тихо горіли ліхтарі та — насупроти брами Зaborовського — жовтіли рівнобіжники вікон у сірому будинку наркомату внутрішніх справ.

Мана, мана, — це вмілими руками побудоване місто. Дійсно казкове — безлюддя... От лише їх двоє, на порозі дому на Софійській площі. Розпрощалися, а не розійшлися: Аполлон Георгійович обмірковував лябільність становища в університеті, в інституті мовознавства й академії взагалі. Від-

кладав зустріч з самотнім мешканням. Віктора, наче рука пружину годинника, накрутила зловісна мертвечина ночі. Серед тиші, як на дні океану, ворушився, закипав сніг під церковним муром. Подумав, — і образ блискавично розрісся й окріп, — що Софійська площа й хитромудра мозаїка кварталів довкола неї — це павутина на горі посеред України.

Свого «трека» Віктор востаннє в житті побачив на заліковій перевірці знань з латинської мови в понеділок. І жовтий, і рожевий, як груша, Аполлон Георгійович, як ніколи досі лукавий, як ніколи досі царствений, на пообідній лекції герцював, шукав — але не знаходив — опору, незгоди, супротивної волі, характеру. Дві години зливи жартів в обрамленні густих потоків чистої жовчі, дві години гарматних сальв, вогню дотепів. Біля дошки збита у хмару крейда саваном покрила дубові столи й чорні та руді парті тридцять сьомої авдиторії.

А після лекції Аполлон Георгійович мовчки вписав своє «зараховано» в пустий ще матрикул. Оправлено його в чорний перкаль, а формат його схожий на продовгуватий томик першого видання поезій Олеся «З журбою радість обнялась». Віктор подякував і вийшов. З коридора зиркнув на Аполлона Георгійовича ще раз: він так запопадливо здмухував крейдяний пил то з лівого плеча й рукава, то з правого.

Іспит з теорії літератури, як і сам курс, був елементарним і — віршезнавство, фактично — цілком практичним. Та ще ясний ранок. Дзеркала-вікна в німецькій кімнаті. І потовариському настроєний двадцятип'ятирічний аспірант... Іспит, писемний і усний, з української мови прийняв старший викладач Ольшанський: голомозий, з рибачим ротом, набубнявілими очима. Він точно розраховував на зрозуміння, на почутия міри у своїх слухачів — давав нормативний курс фонетики й морфології. Курс майже шкільний. Студенти наперед і заочно поважали університетських, вузівських україністів, бо вважали їх за новітніх гарібальдійців, або ледь приховували зневагу до них, люту ворожнечу: вороги... В залежності від своєї національності й порядності. Винятки лише дивували й нашорошували довкілля.

А синтаксу прочитала доцент Леся Криницька. Як хлопчак, і підстрижена під хлопчика, білява жінка полонила і «німців», і «англійців», завоювала слухачів, гуртом узяла їх у рабство. Хоч на ґалери! Вона не вимагала засвоєння матеріялу, зате кожну лекцію вщерть виповнювала розумно і навіть дотепно підібраним знанням. Вона порівнювала ідеї лінгвістів і цілі мови: вантаж науковий і, що чарувало, тонкий, складний. На повну напругу розумових здібностей. Авдиторія з місяця в місяць і щоразу чекала появи «Ножика» на філологічному поверсі, у професорській кімнаті, нарешті в коридорі, вже у дверях. На кожному обличчі вчителька ще заставала окраєць посмішки.

... Ножик лише зрідка випростовувався, вискачував з жовтенької колодочки й загрозливо поблискував. Фіялкові очі Лесі Криницької часом голубіли — квітка петрового батога, точно — і тоді вони фронтом згортали у прірву зарозумілість неприхильної до всього українського чи просто байдужої авдиторії. Погляд Лесі Криницької затямлювався навіки. Він рішуче членував і тонко фіксував авдиторію. Він знешкоджував ворогів і гуртував та гартував прихильників людської гідності і людського права.

Вікторів від'їзд припав на день найголовнішого іспиту: з німецької мови.

Англійців, зранку, і німців, пополудні, на особливий лад настроїла перестановка меблів у сто тридцять сьомій кімнаті. Перед дверима створилася площа, бо передній стіл підсунуто під чорну дошку. О другій годині за «дубиною» заціли професори Федченко і Гільдебранд. У дірочку від ключа видно було, як взяла іспитові картки і розсілася в клясі перша трійка студентів: Ніколаєв, Герінг, Федотов. Потім рух припинився надовго. Людям у коридорі здавалося, що сміливці почуватимуть на партах, а боягузи під дверима покотом.

Пробив кригу, першим пішов до столу і першим вийшов до товаришів Коля Ніколаєв. Йому довелося сім разів повторити зміст своєї картки. Тепер усе здавалося йому цікавим, захоплюючим і простим. Хоч грецькі очі Аполлона Бельведерського розлилися попід рум'яні горби щік і не збиралися

повертатися в буденні орбіти. Замість практичних порад, почути можна було від нього два речення: «Нічого страшного! Лише запитань до біса...!»

Соня Бернштейн відразу збалнула вартість подібних завваж і блискавично вирішила операцію не відкладати, — рішуче відкрила двері й вштовхнула в них зніжковілу й перелякану Нюру Віневську. Наступні двері, значить, її. На іспит заходили поодинці.

Віктор тричі на годину бігав під двері іспитової кімнати послухати останні донесення з поля бою і глянути в замкову шпару на мучеників. Тричі на годину він дріботів і плигав Еспанськими сходами на третій поверх, до читальні. Трагічне становище: перед рішучим іспитом розум опинився в перетопленому стані, замість чітких ліній знання — якесь жалюгідне шмаття... Та ще й сторінки фундаментальних граматик помутніли, почали поблімувати... Текст пішов гнутися й розсипатися: до вечора біблія германіста обов'язкового перевтілиться в пустий альбом!

Дві години простояла під дверима Міппа. Вона не хвильovalася, а дерев'яніла. Впевненість була в неї, що благополучно іспит скінчиться не може, що треба зібрати трохи волі рішучості та піти собі додому. Адже іспит можна відкласти... О четвертій прийшов Віктор і відчинив перед нею двері тридцять сьомої. Згодом зайшов і сам, взяв на столі картку і підсів до товаришки так близько, як на звичайній лекції. Такий рвучкий, такий веселий, такий сміливий, задвористий! Під пятою простягнув руку до руки. Пальці чіплялися за пальці.

Професор Федченко п'ять разів зупинила Віктора: «Досить!» П'ять хвилин приділила йому Аліса Гільдебранд. У коридорі Віктора перехопили Віра й Тарас Лінницькі з Ільком Дзюбою. Міппа не спускала з нього очей здалеку, чекала біля одвірка замкнутої кімнати. Не так прощання чекала, як повороту Віктора з Полтави.

В читальній залі поруч Віктора зранку працювали, сусідній стілець, Василь Онуфрієнко. Приглядався до хвильовань новака. Він на собі довго вивчав закон перетворення іспито-

вих страхів у захоплення і в... байдужість. Пам'ять збереже не радість перемоги, а нуртування сумгів і самокритики.

Попрощатися з Віктором, наче господар з гостем, Василь вийшов аж до вестибюлю, аж до дверей. Кілька хвилин карлик у білій сорочці і простоволосий стояв на вітрі, — не без наміру згадав своїх господарів Шайкевичів і Кузнечну вулицю. Вікторові здалося, що великий прихильник добропорядних звичаїв і розумної дози красного слова нагадав йому давню-давню історію... В повітрі пахнуло давниною, принаймні серединою минулого сторіччя. Народилася думка про людську доброту й про властивості української людини. Вири-нуло й відразу чітко заокруглилося — розчуллення.

21

Січневі зашлюти не відійшли за зиму. Та в березні, у травні стало вже ясним, і безперечним, що до них доведеться просто призвичайтися. З ними треба буде жити.

Через кілька днів після повернення Віктора з Полтави до Києва пожежа у грудях притасла. Помітно вгамувався мозок. Вивітрився жах. А захвилювалися очі: храми ясних і кілтявих свічок, галактику вотнянних паростків залила брудна вода. Захвилювалися руки. Пішли міряти підвали, підземелля — ноги.

Віктор не помилився: найпершими піддалися темряві його дитячі забаганки помсти й разки знайомих образів з галерії народних месників. На першому місці серед них Северин Наливайко з Сатанова (!) над Збручем.

Озія космічна втихомирилася. Застукоївся апетит до дурного геройства. Прояснилося нікчемство думки про затибел', про смерть. Зате цілу зиму посеред ставка пам'яті виринали... мудрі індуси з «Максим і рефлексій» Гете.

Вони, живучи в пустелі, ожоче давали обітницю не їсти риби!.. От такимгероєм стане він, Віктор! Адже Київ давно вже «індуське» місто, а Україна — «Індія»... Віктор з дитинства вже чітко розрізняв полинь української історії. У нього давно вже визрівала думка, що народ України, доводилося

вживати біологічної назви, з родини убіквістів, з оліготрофів. Справді, не кропива ми, не вереск, не білоус, не мох!

Та напрівості і в травні Віктор обґрунтував намір, на-віть рішення, ніколи в житті не піддаватися більше паніці. Якщо на обрії досятийшість нічого не було помітно крім небезпек і погроз, то треба на плечі брати найнепосильніші тягарі, а смерть у такому разі слід трактувати як визволительку... Не хапайся ні за вигадку, ні за надію! Будь просто людиною, думай про людське і не дрижи!

Терор так терор. Зрозумій і врахуй. А сьогодні над Дніпром ще сонце... Прощаєш привіт із схвильованою під вечір даль небес: так широко, так глибоко засніні, засвітився, спалахнув вдень темний і зернистий місцями кристаліт.

На початку березня, в суботу, з Інститутської, від професора Сенченка, Віктор попелював горою, Липками, до парків над Дніпром. Весіння вільготність під вечір уже замерзла. Розкуйовдженій, на камені й перемелений, сніг від Олександрівської попід Царський палац на сонці зтлевів і полисів, а тепер засох і наводив на думку про цукор і патьоки сірої полуди. Решта Царського садка — літво з білого металю. Посеред нього німий водограй посеред фаянсових берегів звору. Тіні вікових дубів на розмазаних попід вулицю блейвах і вечірня цинобра на перістій поверхні нагадували щойно домальовану картину. А ще закляклив простір надавався для порівняння з завішеним на час похорон дзеркалом: складки простирадла, сіруватий пил.

До дротянного паркану над урвищем — глибокі сліди від чобіт, делікатних черевиків, щедро розграфлених кальош і кавіть — ну ще за чудасін! — повстяників. З дубового окорінка над парканом зручно заглядати в прірву, на набережну, на Дніпро: ріка, що рибина на столі. Та серце в таку пору, на такому балконі над Україною, на парканом обнесений хмарі над білою землею, чорними лісами, поймав страх. Адже воєнне поблизувала ледь бузкова, ледь рожева латунь на дні неба. Як змінний струм, безнастанно спалахувала примара недосяжних ні розумові, ні уяві перетворень світу над

Дніпром у найближчі п'ять-десять років. Ніч і сумнів! Блукають передчуття... Схожі вони і на здійснення мрій і на кодло нещастя.

У перший день травня, після ранкового збору під парком насупроти університету, після багатогодинного топтання київських бруків і ниркання виладковими гуртами попід чужими вікнами, після плачу й пустопорожньої пихи незчисленних оркестр, бичачого гупання барабанів, після червоного театру приперчених золотими шнурями, китицями й торочками стягів — та самота ітиша на Володимировій горі.

До чаюннового святого з хрестом над Україною, до перегордженого дротяним парканом осоння на горі, над рікою Й Подолом, Віктор зйшов від Софійської площа. Майже зйшов. Як в обсерваторію. По дорозі зиркнув на баню католицького собору на розі Костельної, на сутінок чорнявих і крупчатих алей над вулицею Трьох Святих. Дерево, гай, парк, ліс, що аномалія поезії. Така сила-силюща вабить здалеку і зачаровує зблизька. Розум трактує їх, як символ життя, як прапор людства й всесвіту.

Двоїться, троїться і негайно заново сплітається в несподівані візерунки — з'являються й неждані нитки — думки про скожий на балетну школу молодий ще парк на зрізаній людині горі, про виткану людськими руками травневу табу на Володимирових схилах аж на Поділ, на Олександровський узвіз, про коліна терас і спусків аж до Царської площа. Сади цариці Шаммурат у Вавилоні, в Міді!

Володимирову гору розглядав Віктор так, наче збирався подати її під мікроскоп: обмірювати залишилося подробиці... Довести він сподівався, що природа — найсміливіший з митців-кольористів. А перевірити, потайки, хотілося справжній зміст — розмежувати наукову правдивість і поетичний порив — звабливого вислову Гете: «Фарби суть дії й страждання світла». Присмак, звичайно, пах нісімнадцятого сторіччя... Та про віщо торочати наявrost неправдоподібні сполучення відтінків, барв і навіть «технік» на перший погляд і сущільного, і одноманітного покрову зелені?

Голочки-травинки, сині, бузкові, попелясті, жовтаві плями, поля їх, приховані зеленими вершками брунатні й сірі лишай на ребрах гори, не докошене на схилі, над пішоходом і шосою, срібло кущистої трави і, по-сусіству, особливо стрункого, особливо густого, особливо барвистого, як зелень водоростей, стебла... Ще віниччям чорнілі ліси за блакитним топазом Дніпрового хребця, над олив'яним, і живого срібла, морем весінньої повені. На київських горах, як полотно понад сільським бережком, парували, мінилися й сохли соняшні ниви. Над містом, погід скляні обрії, ввижалася промініста колба алхеміка.

Трагедія людського буття і трагедія творчості. Розщеплення бажань на два бігуни. Спроба зупинити і спроба випередити час. Потреба вдосконалювати твір і насолоджуватися миттю. Спрага розростання, розгалуження, як снування краплі води до мети, до кінця. Трагедія Києва й України вздрівалася на Володимировій горі між спалаками лупатого на весні сонця. На Володимировій горі ввижалися постаті Трістана й Ізольди, Данте й Беатріче, Гіперіона й Діотіми. Тут би, справді, від східсонця до ночі перекладати роман Гельдерліна. Ось на стрункій і кутастій лаві над кручею. Або на приземистій, її боки — лекало, що спинкою до сонця. Тут би — людська праця, природна краса! — зранку допізна визбирувати загадки й казки контрапункту мистецтв.

Спонука до праці, до творчості — український Рим на горах, паркові каскади до Хрестатика й зелена гора в соняшній імлі. «*Cultiver son jardin!*»

Віктор став за десять кроків від Володимира. Очей не спускав з тієї машинки під небом, за Дніпром і лісом, з якої, розрахунок точний, безпомильний, на мить прогляне і, звичайно, відразу погасне, западе Полтава. Пружиниста чуприна безнастанино здіймала, норовила скинути з голови, літню кепочку, картату, брунатно-білу, ледь не шовкову. Не мирився з дуже тонкошкірим світло-брунатним светром, бабусина робота, тютюновий піджак у червону ворсину: підсукував руки, пилияв пахви... Розстъобувався безнастанино. Руки на дротяних штахетах — що корені, пальці — що берізка, що квасолька.

Віктор стояв і посміхався, — пристосовував міт про створення «Іліяди» Атеною Палладою до історії Володимиро-вої гори і Києва, разом з тим сам себе уявляв стародавнім греком з патерицею в руці: Атени, Платонова Академія... і розмова з Арістотелем про природу зла. Чи не буває все ж і зла в чистій, в абсолютній формі?

Страшенно треба було поговорити з мудрецем про Понт Евксінський, про майбутнє степів скітських і сарматських.

... Таку дозу зніжковиння й сорому ледве вдалося проглотити. Доросла людина стоїть біля огорожі над кручею і розпливається від вигаданого щастя! Сонце над розшитою лісами рівниною жмуриє юнакові очі. На неймовірну глибочину доводиться ховати мрію, а вир настрою виносить її на обличчя!

Слава Богу, ніхто не додумався сміх ні приковувати, ні тамувати. Ніна, вперше за останні місяці широко доброзичлива, то-ведмежому сунула в рот собі руку й ладна була беркиньнутися через дріт і грудкою покотитися на Олександрівський узвіз. Її муринські очі віддзеркалювали ряди повитих свіжим димом ватр, вогняних язичиць. Софія Вікторівна закинула голову на спину й довго не могла її підняти на плечі: витрішивши очі на весіннє небо, реготалася до сліз, до плачу. Сам Фещенко теж заливався. Батистовою хусточкою в тонкій руці намагався вгомонити очі й губи, а потім благальним жестом показував компанії: «Тільки не підходьте, тільки залишіть мене в спокої!» У спокої...

Віктор задавав тон: губи його, здавалося, реяли, а очі сміялися. Сльози сипалися на кремінь і пісок алії, на траву на Володимировій горі, попадали і на металеву сітку штакет.

Комізм відразу наліг дев'ятим валом. Затопив юнака. Та в наступну мить свідомість виринула на сонце. Віктор, слів не встигаючи приміряти, зафіксував гами найперебіжніших відтінків сміху, свого власного й товаришів, вулкані своїх і чужих почувань, безконечні поверхні потасмних думок. Від безпорадних і, як бліді зародки, безнадійних при світлі весіннього дня, до пробоєвих, гострих і різких, гордих.

Нінин сміх — ключ до хоромів Вікторової пам'яті. Перед його очима, технічний вибрік, засвітилися вліплени один в

одного портрети дівчини і підлітка... Ну, справді! Вона була скаженою... на абесінського хломчика. І довго носила багрові рейтзузи, поверх картатої суконки — синій светерок потід шию, погід ніжноголубий ковнір хлоп'ячої сорочки. А її лакові черевички на тонюсінському ремінцеві посеред широкого вирізу!.. В пам'яті, як тарілки на стіні, порозішувано пластилін — запис її голосу, смішка і сміху, реготу.

Хоч наріжні з цих образів треба буде колись описати. Якби вистачило вміння знайти кутасті слова, відтінки значень і прагнень, живу атмосферу! Щоб точно, щоб влучно: образно!.. А пам'ять його — не горшки й глечики, не коники й свистуни на п'ятриці опішнянського ганчаря, не склеп київського золотаря і не куфери скарбу заморського гаптаря. Не архів і не музей вона, а пастка, ступниця. Полонить, та не мертвить, не вбиває.

Нінин сміх несамовитий. І на всю лявіну радости лише одна крапля домішки. Прохання вибачити за недоречний гнів, пригадати її врождену впертість. Хотілося обйтися без слів, без паплюження себе самої, без картань...

Перший раз, у сьомій класі, Ніна шість тижнів бойкотувала товариша: намурмосилася й замовкла... Бо Віктору простацькою здалася лірика Лесі Українки, ікони в чорній рамці на піяніно, простоволосої жінки у світлій блузі в чорну пружку. Тепер, з друге, у Києві, дівчина повелася інакше, — як зустрічалася, віталася зблизька і здалеку, проте вислухувала приятеля цілком байдуже, обходилася трьома словами. Віктор негайно припинив збігання на третій поверх і замів, прибрав з обличчя братерську посмішку. Земляки та й годі!

Ніна проплакала зиму й весну. Дарма переконувала себе, що її знання Вікторової вдачі мізерні, що вона свого друга з дитячих літ насправді ніколи не розуміла. Даремно вона щоночі примушувала себе уявляти, як її холодність у дні після повернення з Полтави, навіть неймовірна і несподівана жорстокість, списом тройняла Вікторове серце. Потім, кожного разу, вона жаліла... не себе, Віктора! Нарешті терзання нічні втихомирювалися. Очі присихали. Всесвіт під ранок холонув і тверд.

Софію Вікторівну заінтригував назверх безпричинний розрив Ніни з Віктором. Вона жадала примирення, не тільки вияснення справи. Жаль було недільних обідів на Хрещатику, вечорів на Галицькому базарі, дружного товариства. Та й чому, власне, навіщо й пощо розійшлися?

Але сміялася Софія Вікторівна щиро. Вперше за півроку прояснів настрій. Новим початком здалася зустріч з Віктором на Володимировій горі над весінньою завороттою Дніпра, над забіччю Дніпра в лісі. Жовто-блакитний океан сонця і небес над Києвом підсушлив безнадію і страх. Та ще архикомічна сценка — людина, юнак, як коси, розплела уяву й, воїстину, хлопається, як у ставку, у вигадці, обличчя лущиться від радості...

Фещенків сміх тяжко проривався назовні. Наче багато-багато сили пішло на освітлення очей, на роздування щік, на ламання губів. Посмішка вийшла дивною, силуваною: відразу прагнула влягтися, піддатися задумі й сумніву. Володимирові Володимировичу ніяк не вдалося повірити сонцю й весні. До гори дном вивернули душу київські ночі, безнастанно вчувався гуркіт мотора, звіжався «Чорний ворон» під вікнами.

Віктор спробував з косячка Нініного писочкі зробити турецький півмісяць і поцілувати її присадкуватий і веснянкуватий носик-крихітку. Та на допомогу дівчині прийшли кліщі-руки. Заповзятий сміх і так уже проминув. Софія Вікторівна запропонувала поволі спускатися до Царської площі й до Хрещатика на обід.

Востаннє ширнули zo сміху, як Віктор узяв Ніну за плечі й пресерйозно показав рукою на південний схід.

— Справді? Нічого не бачиш? Вдивися в оту машинку під лісом.

— Абсолютно нічого.

— Таж Полтава!

— Звичайно, Полтава! Чітко видно Келлінський проспект і Пушкінську! втрутилася Софія Вікторівна.

— Дядю Володю! Тож захисти мене...

— Я, донцю, щойно замовив собі окуляри, — відповів Фещенко.

— То ж для читання, куряча ти сліпото!

Тоді ображений Винниченко наставив руку над очі й відразу заявив, що Полтаву справді видно: «Бачу інститут шляхетних дівчат на горі, бачу наш дім на Пушкінській і навіть твою маму бачу крізь вікно, за піяніно сидить, Гріг, коли не помиляюся, на плюштрі...»

Сумно стало, — сонце смалило невпопад, як Віктор признався, що він уже тиждень береже в кишенні карбованця, що він пішки притиснув до Володимира на сонячний пиріг. Грошевий переказ з Полтави, видно, припізнився, а вчора, справді, Віктор довідкладався... Зачитався «Небожем Рамо» — Дідро в перекладі Гете! — і збігав на поштamt на Хрещатик... погуркотіти замкнутими дверима.

— Вам, бридке каченя, ще двадцять років жити біля мами! А принаймні уважно слухати старших! — І Софія Вікторівна, в душі задоволена гордієм, міцно підхопила студента під руку. Очі, щоки й губи киянки пораділи, вказівний палець нашвидку, але чітко показав, у кого юнак мусить учитися розуму. На гарно зачісаній головці непомітно козирилася чорна шапочка з вусатим «індиком» на срібному листочку брошки. Жінці цілковито пасувала ледь зачеплена синню святкова блузка. Віктор відверто зміряв даму косим поглядом і, натнувшись до вушка, шепнув: «Хай живе Перше травня, день солідарності міжнародного пролетаріату!»

До реготу в цей вечір уже не дійшло. Софія Вікторівна кинула, як горщик об камень, руку нахаби і кинулася жалітися чоловікові, Ніні. Володимир Володимирович подякував за привітання з Першим травня від імені всієї родини. Вся компанія скорчилася урочисті піки.

Посеред дороги, на крутому закруті алеї, Софія Вікторівна тихесенько розповіла, більш поглядами і бровами, ніж словами, про арешти в столиці, по всій Україні і в Росії. Ні в чому не повинні люди пакують свої валізки, до в'язниці збираються, як на курорт!

— А в університеті! Ніна казала вам?..

— Ви мій боржник, дорогенький. Сьогодні вам доведеться мені довго розповідати.

На Володимировій горі, згодом у їdalyni за столиком, над полотнищем вікна над тротуар, було проговорено полу-день. А присмерк дня, вечір і початок ночі — у мешканні на Галицькому базарі. Та несподівано, мовчазна зтода компанії, табу було накладено на все важливe, на найголовніше... Не розгорнуто було розповідь про Полтаву. Трагічні й радісні події в університеті було замовчано. Ну, а Вікторів розрив з Ніною і Міррою взагалі не надавався для обговорення. Це зрозуміло. Почуття було, що в товаристві, після довгої розлуки, треба заново охмолосатися, що не треба нехтувати кількамісячним досвідом самотнього студента в зачумленому місті. Визнання неважливості, фактично, спогадів про зустріч юнака з рідними, безпотрібність базікання про винищення країни, — самозрозумілі домішки настрою.

Спільнє бажання поволі прояснилося без словесних домовлень: не каламутити душі надто особистою лірикою! Пранчення запанувало — кілька годин пожити в царстві холодних, але небудених ідей. На такі дні лойкати б гуртом до Єгипту, поглянути б на фараонів і піраміди...

Часом проте Віктор опинявся, дійсно мимоволі, носом до носа з найполітичнішими питаннями. Але він трактував їх по-академічному. Чи єдиноможливий погляд переляканої інтелігенції Німеччини на націю, як на проміжну ланку між гуманізмом і звірством? Невже виродження нації у звірство — закон? А гуманізм — стан людства перед його гріхопадінням у націоналізм?! Чи скрещення трьох великих шляхів перед Версальським палацом не є показковим виявом французького централізму? А російського — проект Василя Баженова, друга половина вісімнадцятого сторіччя, підвести найважливіші дороги Росії до головної площа Кремлю? Тоді як поміж Францією й Росією — німецьке роздрібнення, українська аморфність...

Але в центрі Вікторових інтересів, безсумнівно, був ідейний світ Гете. Всім слухачам сподобалася, з «Казки», шостий том, сентенція великого німця: «Любов не панує, вона

будує, а це більше». Його ж розрізнення алегорії й символу з півслова зрозуміла тільки гостролиця і гостротіла дівчина з вплетеними в коси нестремними потоками волосся на карку, з широкими бровами без міжбрів'я і місткими — і прості вони, і таємничі — очима. Дамі з волошковими озерами, з оксамитними тубами і хрящиковими руками довелося пояснення спростити, унагляднити й проілюструвати: алегорія — перетворення явища в цілком прозорий і статичний образ, символ — у повнокровну й автономну ідею і т. д. Любой господар з вусами, бородою й зачіскою Винниченка не виявив своїх здібностей до абстрактного мислення. Він слухав, здивовано поглядав на філософа. В суті справи відсутній.

Грудневі враження від Полтави, січневі переживання в Києві страшно було без справжньої потреби ворушити. Рано ще було чи пізно вже, але... Як розповісти їх, не збіднившись до невпізнання й розчарування?! Та ще на тлі чорнуватих, як бур'ян, буднів! Дарма що рік так і норовив з першого дня зірватися з колії, вискочити з орбіти. Незвичайний був він. І звичайнісінський. Дрібний та підлій.

22

Віктор проснувся вдосвіта і вже не міг заснути. Лікtem сперся на хистке, на ходористе ліжко й глянув на куток їdalьні в мешканні Левіних. У головах бік буфета, в ногах — вікно. Над пішоходом воно через подвір'я, до нори під кам'яницею. Сиренький чемоданчик звечора вже зібрався додому, на Полтаву, та так і простояв посеред найхолоднішого з морів червоної фарби в кімнаті. Над чорноволосою скронею, над головою юнака — ріг накритого полотняною скатертю стола. Рукою подати до дубового стільця.

Довге лежання. Хвилини за ніч неймовірно розрослися, стали годинами. Не воружувся, як зі спальні босоніж вийшов господар. Обережно прічинив за собою двері й попростував до коридору і в кухню. Дружина його спала до восьмої. Син Фіма, студент індустріального інституту, у вільні від лекцій дні — до дев'ятої.

Вікторів розум з мовчазним презирством спостерігав захлипання, придуркувату горячковість і безвідповідальне белькотіння свого серця. «Невже завтра в цю пору я під'їжджа-тиму до Полтави? Невже справді...» Мозок аналізував хвилювання душі, дивувався. Звідки така безпідставна турбота про іспит з німецької мови? Звідки така жалюгідна невіра в найзвичайніше на землі? Звідки таке шарахання в гротеск і карикатуру? Звідки такі звихи й перебільшення на всі боки?

Серце нічого не знало й нічого не хотіло знати про вагони, паротяги й залізниці. Поїздка на відпуску в Полтаву для нього це неповторна подія у світовій історії... Серце з дрібного приводу наловлювало цілий невід свідченъ про підводне царство людини, про потаємну природу людську. Вилов цей — наїпіл поезія з її прозрінням у суть речей, з метафоричністю її вислову. Що за форми, що за барви! Білесі корінці, світло- й темнозелене стебло водоростей, розмаїття його листу й квіту, золота й срібна риба, живі зірки з рожевого й жовтогарячого шовку, підбиті білим і жовтим оксамитом, рой медуз...

О сьомій ранку, після чаю з кислим вінегретом, Віктор піднявся з єдалні в підвальні до студентської читальні. Його сіреднький чемоданчик зручно заплив поміж чорні ніжки стола посеред ще пустої залі й спустив кітву на цілісінський день, до вечора. Господар, часом, торсав його боки передком черевика і навіть ставив ногу чемоданчикові на голову. Цікавився, чи неборака не поїхав, випадково, не дочекавшись хазяїна.

Часу після іспиту залишилося мало. Замість обіду можна було, на всякий випадок, змотатися на поштamt. Віктор відразу пішов подвійною швидкістю. На Володимирській не промінав ковзанки, на Фундукліївській розганявся, замахнувшись рукавами, шугнути над балкою міста, над Хрестатиком. Як вітер увірвався він крізь відчинені білявою дамою в чорному хутрі двері до поштової залі. Подібним чином, здивувавши жінку, вискочив юнак і на вулицю. З товстелезним, як рукопис оповідання або повісті, листом Лялі у кишені. На-

зад пішов найкрутішою з прилеглих вулиць — Підвальною. Треба було спалити зайве надхнення, надмір енергії.

Серце під вечір притихло й поволі закам'яніло. Всім на світі несподівано запорядкував розум. Віктор рішуче тринув у клуби пари, що рвалася на мороз з університетських дверей, і через десять хвилин виринув під колонадою з сіреневим чомоданчиком у руці.

На станції на Віктора чекала несподіванка. В головній залі, понад віконечками кас, розгулювала Ніна Бондарчук. Радісна, задоволена. Лише наверх і тимчасово розгублена, спантеличена. Вгледівши товариша, зрадила й вчепилася за його рукав. Прострочила відразу, що іспит з теорії літератури був, як вона в душі й сподівалася, легким і приемним, але після завтра іспит з французької мови... Тут і буде вирішено її долю! Провал, жодного сумніву, забезпеченіо...

— Ах, ти, Нінко! Щоразу кривиш душою, перед кожним іспитом!

— Та я цілком спокійна. Та я знаю, що така...

— Ти знаєш, голубочко, і я, по собі, теж знаю ціну передіспитовим страхам. П'ять з французької тобі гарантую!

— Зустрінь мене в Полтаві. Через два дні... А ти вже ранком, Вікторе! — дівчина посміхнулася про себе й відвернула погляд до грандіозних лав з жовтого дерева посеред станційної почекальні. Зате в кощате кільце взяла товарищеву руку.

Ліпнучи одне до одного, як брат і сестра, вони пово-лечки перемогли білій амфітеатр сходів на другий поверх і, наче з галерії глянули в партер звільненого від крісел театру. В залі ліворуч злякалися натовпу в буфеті: зарябіло в очах. І вже четверть години простояли неподалік дверей у правій залі, над проходом до потягів, на перон. Розмова вже розладилася. Увагу вже турбувало посадка... В цю пору — ще одна несподіванка! — до Віктора підскочила, майже підлетіла Mippa.

— Добриден! Добрий вечір! — пролепетала вона й, звертаючись до однокурсниці, посміхнулася. — Ви теж полтавчанка? І їдете разом з Віктором додому?

— Полтавчанка.

Ніна відразу погасла. Задумалася. Навіть скривилася. З'явилася думка, що вона тут зайва, що її витівка дурна.

— Пропшу знайомитися. Мірра Ефрос, Ніна Бондарчук... Перед Ніною ще іспит з французької мови після-завтра.

— То ви проводите Віктора! Ніна з тобою не їде? В такому разі...

— Mipro!!!

Роздратування, нотка відчаю в голосі приятеля — «та що це довкола мене діється!» — найгрунтовніше, однозначно підтвердили Нінину підозру. Дві хвилини тому дівчина нічого подібного не могла подумати... Адже випадково вона переконалася, що Віктор закоханий, що він любить Mipru... На цей раз вона, Ніна, вже порве ниточки дитячої дружби. Тож це нищівне викриття, розвінчення... Ні, це не зрада, це огидна її потайливість. Вона ніколи не підозрівала! Нестподівана риска в характері друга. Не риска, а ри-ри-ри-са!!!

Біль Мірріним обличчям промайнув далекою блискавкою. Навіть очі похололи тільки на долю миті. Ледве зморшився ніс. Рот дівчина нарочито прочинила і зразу губи стали на своє місце. Наче продіте голкою, наче на нитці, разок сіпнулося ніжне підборіддя... Зате свій наступний вчинок Mipra, роздумуючи, пояснювала сама собі на різний лад і цілу зиму. Звідки взялося у неї стільки мужності й рішучості? Що все це мусило значити? Навіщо?

Mipra подала Вікторові свій тяжкий пакетик, обгорнутий у ніжнозелений папір у жовту пружку, і сказала що це книги для його полтавської бібліотеки. Потім дівчина з чортівським спокоєм знялася навшпиньки й поділувала Віктора. Раз у щоку, раз у ямочку, у краечок губів. Так просто, так упевнено. По-дружньому.

Було це прощання з тихою і вкрадливою мрією про життя з Віктором і для Віктора? Назавжди, звичайно. Був це відчай і спроба в останній мент «прилипнути» до любого? Отже слабість волі? Було це нахабство, грубе бажання назавжди відштовхнути Ніну від її друга, посварити? Підлість, у такому разі? Бо її, Mipri, товаришування з Віктором сві-

домо гальмувалося... обопільно! За плечима в кожного з них стояли чужі один одному світи.

Ніна витримала ще хвилинку дві. Не кинула Віктора Лисенка у дверях почекальні. Не пішла за Миррою вслід і відразу. В коридорі, біля панелі в людський зрист, навіть потиснула йому руку й глянула в очі. Побажала щасливої дороги. Адже вони вже чужі люди, шкільні товарищі, земляки. Не розколина між ними, — прірва.

Левину долю ночі Віктор простояв біля вікна у проході понад відкритими купе вагона. Інакше треба було б розбудити бабусю з десятилітньою онукою у синенькому пальті з кролячим ковнірцем. Посадити дівчинку в старих черевиках і нових кальошах, у синьо-білій шапочці в'язаній!

Присмак гіркоти залишився від прощання з Ніною і Миррою. Сцена на київському двірці стала в очах і не збиралася танути. Двоїлася кожна думка. І в помині не було почуття вини перед подругами. Але до нуля зведені були добрі наміри дівчат. Трапилося непорозуміння. Чолом об чоло таражнулися сліпі... Гра в жмурки...

Найбільше його цікавило прохухування намерзу на шибці, розкresлювання нігтем підбитого льодом сніжку, музика вітру над віконними штарами. На вузлових станціях Віктор відступав «на раніше приготовані позиції», в купе — коридором гуали гурти селян з клунками і сундуками. Чути було вереск і скрегіт заливних запорів і совання дверей поштового вагона, гопання ножиць по мерзлій землі, цікаві, роздратовані й розтублені голоси пасажирів. Як кліпали, як нишпорили по вагону їхні посолові очі! Після кожної зупинки колеса потяга запопадливо ковтали багатократну порцію стусанів на стиках рейок і рвалися в степ. Як не жалію, то погрозливо постукувало зализо. Патронташі лежнів на станціях і кільця розклєєних поїздів на запасних коліях поспішали на Київ. З Полтави налітали світляні острови, кетяги снігу над залізничними парканами і рубці селищ і міст.

За Миргородом дідусь залізничник відвів студента до купе з вільним ліжком-полицею. І приніс йому чисту подушку.

Не дарма юнакові примарився лет. Потяг, дійсно, скотився з Київської станції на високорівні до Південної або Харківської в долині за Ворсклом, на полтавському Подолі. Доки Віктор спав, перегорнуто було, як книжку, безліч місцевостей, околиць. Коли він зіскочив на підлогу, у вікно, що в ногах, заглянула Монастирська гора: поверх тіні від залізничного насипу над її основою й біла шапка сонячних, рожевих і бузкових снігів, сірий собор і подряпана дзвіниця в голубих садах неба. Доки він любувався Гімалаями й чудом української архітектури, тютюном вив'ялені вуса й клинці сивини у жовтій рамі бороди відвернулися в коридор. Лишилося, замість подяки за увагу, поглядіти на відвічно зімнятий френч на пологих плечах і дуже мізерний кашкетик на миршавій ший. Дідусь, чудом обминаючи ламану шерегу чемоданів по-під вікнами, благословляв пасажирів:

— Полтава-Південна! Полтава-Південна!

Вагони в цей час ускакували посеред прошиті заклепками ферми червоного моста через ріку. Через п'ять хвилин, через десять, — перон.

У Полтаві гrimнув збірний хор речей. Довелося, першим ділом, — зразок йому лотоки біля водяного млина, — відвідити враження, каналізувати водопіділля спогадів.

Не оглядаючися ні праворуч, ні ліворуч, Віктор промайнув знайому почекальню й вибіг на станційну площа... Та в очі, як у заводські вагранки, вже рухнули гори шихти і шлаків. Тут і пошкоджена цього ранку облицьовка біло-жовтого фасаду станції, — сірий шпарун на асфальті перед вибоиною, і ціла водокачка, вежа перед парканом понад лодський зріст, і засипані снігом цементові вази обабіч дверей, і всунутий передком на перон амбар, і зчеплені в потяги плятформочки-возики, і десятки засмальцюваних кашкетів на крем'яних і на глевкодухих головах, на хитромудрих і дурноверхих людях, і знайомі лави попід стінами, і віконечка касирів, і пусті столи в буфеті, і подряпинки на дверях, і...

Залізнича станція, вікна її, що скляні простирадла, кам'яні велетні обабіч неї, у давнину називали таких охоронців драбантами... Все набивалося на порівняння з лаштун-

ками на кону, з театром. У клубі залізничників, побудованому в стилі українського барокко, Вікторові так і не дозволося побувати. В темносиromу управлінні залізниць — справжня Америка! — був він у вестибюлі й — худюсінький хлопчик! — заглядав у конторську залю... Зате колони доричного ордеру й кубічний корпус, білі партії на жовтому полі, його старі знайомі: у тридцять третьому, в голод, мама працювала в цій лікарні на Подолі, за мостом, над рікою, заради хлібного пайка. О, тут він часто бував! Перед очима й досі білий коридор з зеленими панелями. І досі в коридорі горять матові світла. А в апендиксі, перед дверима маминого кабінету, і досі на твердих лавах і стільцях сидять молоді дівчата, жінки, бабусі... І досі не знайшлося такої ганчірки, щоб з чорної дошки клятої пам'яті стерти ці кумедні, власне, сумні, арабески! Гама цих поглядів... Були серед них ворожі й колючі, комічні й доброзичливі, ласкаві і навпрост цікаві, навіть забобігливі і — чому ж? — ладні на самоприниження й плавування. Та були погляди прості й прямі. Поруч — погляди косі, страшенно потаємні. Найчастіше — байдужі погляди з-над сторінок нестерпно нудних журналів і газет. Це ж видно!

На сон, на казку, на роман... і на макет рідного міста схожий іскристий день. О дев'ятій вже сонце взяло Полтаву в шори. Ні одна рука не зачепила білий пруг на поруччі моста через Ворсклю. Поталувати, покуйовати пішоход чоботи. Біла заплава річки попід міські узвози, попід монастир. А від красномовної мізерії — мазанки та кам'яннички — полтавського Подолу душа скорчилася, затремтіла від образів. Розхрістані подвір'я ледь притягні до вулиць і провулків.

Перша радість — гайок і боком велична палата шляхетних дівчат, інститут, на горі, потойбіч вулиці й долини-вибоїни. Тут же, під крутим узвозом, з Соборної площа, під муром на зиму зацукрованої дереви, — зразок козацького барокко: школа імені Котляревського. Над ярмарком дашків і дахів за містком — баня Миколаївської церкви.

Неподалік Келлінського проспекту від Полтави непомітно відломився і наче назавжди зник з пам'яті гідкий Вікторові з дитинства Поділ. Разом з півколом кам'янничок і кам'я-

ниць довкола гори нарізкою, з електростанцією, — червоні димарі-почвари, з показним розмахом станційної площини за рікою, з закинутою на заливні луки сіткою мазанок довкола густо напудреного млинна-велетня зникли гострі присмаки розчарування, фальшу, облуди, насміху.

На Келлінському проспекті, біля муру Малопетровського садка, земства-музею й бібліотеки, на Садовій вулиці понад Козачими провулками в ярах до тла відливув Київ: на чіткий кордон владно вийшла — Полтава.

Чудасією здався, чорногузом, телеграфний стовб на розі провулку. Третя, п'ята черга вікон над снігом — зліва, паркани попід шию садам — праворуч. І — над долиною, над білим плесом посеред гори, над тинами — партеровий райок з жовтої цегли, двері й вікна над землею, а останнє високо, над кручкою.

Бабуся з ранку порозпалювала печі. У кахльовій грубці малої кімнати згорів уже півкумак дров, відро антрациту розбагровілося й посивіло. Безнастінно доводилося навідуватися у ванну: в жерельце допотопного бака підкладати суху тріску.

А дзвінок все одно збентежив, налякав, потряс. Замість того, щоб і собі розсміяти, щоб розцілуватися у коридорчику, бабуся вилетіла в капцях на мороз, у сніг. У хаті, біля столика грибка, в іdalальні перед вікнами, — вчитувалася у внукове обличчя. Ніс її самотужки направив мотузяні окуляри.

— Голубчику, голубчику!..

— Припутень, а не голубчик, — спробував розсмішити її Віктор.

...Усе сталося згідно з волею бабусі: Віктор опинився у своєму ліжку. Навіть не згадав про свій дитячий намір збігати до мами в лікарню, до батька в банк, до Льоки в школу. Була думка навіть про Йоганну Карлівну, про Наталію Олександрівну. Пляни виринали і навіть розцвітали, однаке не твердли, не усталювалися. Зникали.

Відбулася парада речей, меблів. Спантеничив блиск його власної кімнатки: стіл з бірюзовою лямпою, масивне крісло, впорядкованість книгоzbірні, подушки на простирадлі, відгорнутий край ковдри на ліжку, незрівняне з центральним опа-

лениям, — тепло розпечених кахлів білої груби з мідним душником, з барвними цяточками орнаменту.

Щоб так не жовтіло зашморгнуте бабусею вікно, щоб так не біліли причинені нею двері, Віктор насунув ковдру на голову. Проте бабусина розповідь ще довго лоскотала його. Радости в ній було не більше, ніж суму. Віктор, виявилося, щодня був не тільки у Києві, а й вдома... За Вікторовим столом батько раз на тиждень світив лямпу й строчив листа на київський поштamt. Лъока щосуботи гостював у братовій хімнаті: протирав книги, меблі. Мати повністю й частково перечитувала київські листи: безнастанно закрадалися в душу погані передбачення й передчуства. Виріс цілий фронт турбот.

О дванадцятій десятій Віктор прокинувся від дотику морозних рук до його щоки. Впізнав їх віз сні. Жодного сумніву!.. Мама підсіла до нього. Як вона, заплакана й щаслива, помиршавила, розм'якла!

Почуття були такими стрімкими й значними, що розібрatisя в них — неможливо.

Тільки світло в хаті, що білий килим. Білий світ. І Віктор у своєму ліжку.

Батько зайшов до юдельні, як мати вже кінчила сніданок. Віктор подав уже їй пальто. Холодні руки вчепилися Вікторові в шию, під щелепи, крижані вуса й гарячі губи поцілували Віктора під ніс і в чоло. Та було вже не до розмов.

До Садової й «Богоугодного заведення» на Стрітенській ішли втрьох. Потім Віктор відвів батька до банку на Олександровській, перед Малопетровським парком.

Душа зашарилася рубчиками радости, пелюстками. І швидко погасла. Обрадували її дивовижна одностайність каштанів, легкість ходи по тоннових брилах пішохода, знайоме перебігання зелених списів лікарняного муру. На розі Стрітенської і Шевченківської, навскіс від зеленого кіоску, близнюв сяйвом півтораповерховий дім Йоганни Карлівни. Тут Вікторові знайома кожна хвилька і кожна щілинка в кладці бруку на розчищенному положками саней широкому перехресті! Решта вулиці — сіра хвиля невдоволення. Цяточки барви і зайчики сонця по ній. Кондиторська фабрика посеред лисого

кварталу пахніла на Віктора достоєвщиною, минулим століттям. Та ще у вузький проїзд крізь її перший поверх битюги, хапкою, напружену ступою, затягли возило діжок... А міський архів за містечковим парканом, мізерний радіоцентр насупроти пошти... Поруч неї — трикутна скибка торта — цементовий коробок телеграфу.

Гидке запустіння дворищ. Заштатна вулиця... На розі Олександрівської незагайна щерба: по коліна мур і засніжене поле на місці Стрітенської церкви. Давні знайомі — білі східці й чавунові гратеги-рятівниці й, насупроти, твердолобий велет царського часу, фортечні стіни, загадкові, як сейфи, вікна. Там партійні установи. Через квартал — татів банк: люстра в залі першого поверху, гратеги і пульти. На другому — батькові двері, перед вікном, боком, його загадковий, як Індія, стіл.

Школяриком Віктор часто здіймався цими сходами. Хотілося побути з татом і побачити його співробітників. Усідаючись на батькові коліна, він розглядав скарби верхньої шухляди... Але бічні теж цікаві: гірки паперу, зшитків і записників, замкнені на ключ крв'ї важких книжок і легесеньких брошур, батерії впорядкованих за кольорами папок. Проте навіки запам'яталися — розкіш барв! — тузини пахучих пахучих олівців у широких поясах з різnobарвного паперу, коробки новісінських ручок і непочаті скриньки пер. Дивували татові, гостро обрізані, зубочистки!

Звіт про справи в Києві тривав п'ять хвилин. Захоплення університетом батько сприйняв з такою гостротою, що мусив би, щоб не збожеволіти, аби не впасти посеред вулиці, жар душевний присипати пилом та ще й придавити каменем. Батько сказав, що Київ тепер править за підкладку чисто всіх маминих думок і розмов. А Льока тепер рідко вилазить зі своєї нори. Кожен лист з Києва відбивається на ньому дивовижним, таємничим чином.

— Але Льока ще дитина! Льока вдома... А ти, як напнута струна. Я боюся за тебе! Ти, як скраколь, кістка і шкіра. Наче хворий!

На Олександрівській тато мовчи постояв, а потім «прочитав»:

— Полтаву, головне українську, розвозять, дострілюють. Щоночі і вдень чекаємо гостей... Нам з мамою вже набридло думати й говорити... Вважається, що тебе виключать з університету, що Льока не закінчить і школи!.. Людей, знаєш, заарештовують гуртами і женуть на Пушкінську, на Кобеляцьку або просто відводять у підвал «Крестьянського банка», на Куракінську, за Корпусний парк, на допити. Допити!

Розказав, як сьогодні він здогадався, що Віктора йому вже не побачити. Через півгодини після початку праці... відчинилися двері кабінетів і зайшло три «товарища»... Забрали сусіда, прослужив у банку сорок років... Згодом вияснилося, взяли й татового зверхника, партійця з вісімнадцятого року. Поїхала з ними і щойно прийнята на роботу касирка, дівчина!..

До банку батько зайшов, як до в'язниці. Віктор залишився перед дверима, а потім довго стояв під татовим вікном.

Срібні дерева понад банком, парки, над муром Малопетровського, за сіткою Соняшного, зайнялися світловими і яснобузковим вогнем. Світилася крижана полуза і сяяли сережки на будинках.

У запомороченні серця багато цільності, одностайності і простоти. Щеміння це, що коріння і кущ. А от думка, пуп'явінок, — розсіпалася, пішла вроці, зрадила. Віктор, ідучи поруч батька по Стрітенській, скільний був спішно поділитися насінням полтавських вражень. Ладен був уже продемонструвати біологічну аналізу ледь скоплених оком врун. У дзеркалі свідомості видно було, як хутко рідну Полтаву по горло і з головою засіпала гора київських принад і переваг... Та порив юнака, намір висловити найперші реакції душі й розуму зустрівся з... татовим однодумством. Давно відома істина, що Лисенки не лише родина, а й таємне товариство, а партія. Дивний синхронізм: батько висловлював Віктора, Віктор — батька!.. Природна й буденна контрастність настроїв, конфліктність ідей у суміжних поколінні. Іх підтверджує історія. А Вікторове покоління? Виняток з правила? І, однора-

зово, історичний парадокс? Надмір отрути в зародку знищив конфлікт поколінь? На місці розбрата виросла єдність і співдія? Та чи зблизька можна збегнути таку добу? Невже ясна вже доля й молодого покоління? Арістотель утонувся, досліджуючи природу морського припливу...

Віктор довго простояв на Олександрівській, під вікнами банку. Місто, мов хвиля, відринуло за обрій: відплив, мілина, дно. Наче чути було татове плече. Видно було звернуте до сина обличчя... Вицвіла-вицвіла карина очей, вгнуті воло-синки сивини на вусах і поля білої стерні в еспланській борідці, несподівано квола шия. Натомість підросло пальто. По давньому козирилася каракулева шапка. В калошах знайомі чоботи. Новина — доморобне, схоже на бабську хустку і на шаль, кашне.

Думки витанцювали, як на жалі голки: поблискували. Кожна з них — як не дивина, то антикваріят.

... Мама на те що постаріла! Осіла. Злякалася: дві-три струни в душі перенапруженні, а решта — наохляп. Розрісся гриб байдужості. Гори непотребу. Бо важливо тільки... Що насправді таке вже необхідне, потрібне? І хто?..

... Якщо спротив відмиранию, смерті лише зусиллю свідомість тимчасовости нашого буття, то людина скеровує свою увагу назовні, на людство і всесвіт, то людина радо визнає відносне безсмертя суспільств й індивідуальність... націй. Бо особа — надто дрібна ланка. Її загибель омолажує суспільство: людство від втрати бурхливо розростається.

... Чітке і повсякчасне усвідомлення координат під час свого плавання-життя зруйнувало б буденне щастя, розвіяло б надію. Що з того, що надія зросла на незадовільному сучасі, на марноті днів і років, на каяті! Що квітка вона, власне, нездійснення, нещастя, небуття... Наркоза, запоморочення, легковажність наполовину невтралізують правду. І людина всерйоз влаштовується на плянеті, від колиски до домовини пристосовується до собіподібних з великою ретельністю. Що з того, що кожен з нас приреченний на забуття, що кожен зустріне свою смертну мить, якщо — кожен!..

Народження людини, як спалах сірника, а життя — то горіння. Отже людство — недогарки... Точний образ? Та в чому значення образу? Це, насправді, спільній знаменник, це, фактично, наслідок або формула? Він вилущує, являє світові вістря думки? Алеж він і спрошує її одноразово? На свій лад концентрує її, проте, щоб узагальнити, збіднює її!

У такому стані Віктор завжди поривався до Наталії Олексandrівни. Цілковита оголеність серця. Як стратострат у надхмар'ї, клубок і гострих, і тъмяних думок. Земля на віддалі, з висоти, ясна та однозначна, як схема!.. Наталія Олександровна мудро дитиніла й разом зі своїм учнем докопувалася до самої суті людських страждань і світових проблем... Межа їхніх прағнень — чітке самовизначення кожного з них й ідеальне узгіднення двох особистостей на віки вічні.

Душу обтяжували і нерішучість, і несвобода. Власні загання й невисловлена батьком воля: «Повернися додому й відпочинь після Києва й дороги...» Вікторові друзі його дратували: француженка Наталія Олександровна Лісовська, німкеня Йоганна Карлівна Кенігсберг, піяністка Лідія Яківна Лебеденко, Микола Григорович Німченко, географ і мандрівник, Павло Йосипович Райгородський, поет і романіст. Без винятку дідуся і бабусі.

Рішення виросло зі снігу раптом, як протест і як підтвердження «Київської хартії про волю», й відразу розквітло багряною канною.

Наче вже безліч разів, наче още вперше... так небо пристало до парку за зеленою сіткою. Квартал від Дворянської знову нагадав щербатий гребінь, а обсаджений вузькогрудими дімками закапелок вулиці над урвищем — ставок у зимову пору. Як роки дотепер, двері відчинив простоволосий господар у непідперезаній косоворотці. Як ніколи досі — посміхнувся.

Таємну проблему і Наталії Олександровні, і Віктора — обягти при зустрічі? поцілувати? — вирішив випадок. Карника бабуся завжди ніяковіла, як Віктор заставав її за їжею, соромилася: скібка хліба на голому столі, тарілка картопляного супу...

Сам збентежений, гість заходився вибачатися: прикро стало до сліз.

Через півгодини Наталія Олександрівна оглянулася в дверях цегляного будиночка під височезним трикутником даху. А Віктор побрів снігом погід вікна, нашвидку злішив дві три сніжки й штурнув їх на скідець, простоволосій бабусі в сірій кофті під ноги. І коротка розмова в кімнаті, і прощання на порозі такими були, як багато років досі. Завтра Віктор прийде знову і надовго. Як звичайно — на лекцію. Після-завтра також. Багато днів підряд. Ще раз у житті буде так, як було! На літо Віктор прийде до Полтави. І вони вголос читатимуть французів, впереміжку говоритимуть про найважливіше і про найскромнічіше на світі... Відчинят вікно на череп'яну долину й на монастир на горі. У Соняшному побувають і в Малопетровському ранком, вдень й увечорі.

Двадцять років пуста крамниця на розі: ячмінна кава і хліб о третій пополудні. Біля неї Віктор, як і сьогодні, звертав на Дворянську. Пройшов під школою: постріл ока пропшив бруковане подвір'я, вишник, яблуні, й шовковиці в снігу, другий — вікна залі над Стрітенською вулицею. Дзеркала вони? Ескізи до картини «Сонце і тінь каштанів»?

Та штуля там'яті не рвонулася на багато років назад. Не майнула стрічка, не силнули кадри архівного фільму. Лише налилися райські яблука щік, зібралися розбігтися й попустувати губи.

Додому Віктор рвонувся, як до бою: прагнув швидше обніти Льока. Сумніву не було, що брат вийде з юальні в коридорчик відчинити йому двері... Яка стріха білявих кучерів! І сіроголубені очі в вогнях. Збентеження дощенту скошене, покосами... Темносира сорочка з заокругленим комірцем або хакі з гострими й довгими кінцями. Обов'язково без краватки... Ремінчик, спадщина по братові, на одну дірочку, штані з напрасованими озерами колін, черевики в п'ятаках!.. Тато вже доповів, що Льока ночами читає, а снідає і йде до школи в тумані, звісні, поблизу очима й солодко позіхає. Він особливо любить свою комірку з доморобним ліжком і труським

столиком біля половинного вікна. Шевченко у нього на білому метелику в багряних і чорних трояндах — замість ікони.

На гадку приходили Німченко, Лідія Яківна і шерега шкільних товаришів. Проте всі вони, стало ясним, — зовнішнє коло його плянів. Хвилювалася доля Павла Йосиповича Райгородського. Справді, що робилося в крайньому будинку на Хрестовоздвиженській? Глуха й суха фіртка на прямому боці вулиці, насупроти «ставка», стежка посеред гінкого квітника, скляна веранда. І вікна над безоднею.

Впереміжку з уявою про зустріч з братом виринала згадка про Лялю Сорокіну. Про її приїзд до Полтави треба було довідатися з непрочитаного ще листа, що лежав на Мірріному пакеті, на писемному столі. Але наймогутнішими колами ринули попід край свідомості, поспішли вдарити в груди, — враження від зустрічі з Наталією Олександрівною.

Бабуся налякала Віктора: тверезий і проникливий розум самітньої і вже безсилої людини, на нещастя, працював з безжалісністю рахункової машини. Але взявся він за непосильну задачу, — довести абсолютність відвічних істин і простих зasad, заперечити глузд новітніх порядків і проповідей. До болю загострився її смак. Її і принижує, і катує убо兹тво: самотня старість... Так вона не хоче жити!.. Ні вдень, ні вночі не влятається спати сумління. Проти всього світопорядку й природи бунтується серце: жадає бессмертя.

Наталія Олександрівна, красуня, стала лисеням: розрослася й покругліла голова, а постать її — хвостик, тінь. Висохло обличчя. На знак рівності перетворилися губи. Обабіч рота дужками, дрібносін'кими і на всю щоку, вишикувалися біленські й рожеві зморшки. В ярах над губою сивиною зацвів чорний чагарник: вуса!..

Льока кинувся відчинити братові двері, а Ляля, хоч сумніву не було, спершу до вікна, а потім вискочила обняти приятеля в коридорчик і зойкнула від надміру щастя. Льока, в білій сорочці з парадною краваткою, в модних штанях, неймовірно виструнчився й зміцнів. І до Вікторового плеча не пріпав, а лише викинув назустріч руку. Радість свою тамувати і не міг, і не хотів. Ляля, в останню мить, засоромилася бабусі

й Льоки, — не повисла у товариша на шиї. І ухилилася від Вікторової спроби по-братерському обняти «бордовий бобрик» і, нічого дивного, зав'язану на грудях літню хустинку. З морозу ще червонощока, стояла вона розстебнута, але в шапочці і вже ладна була розплакатися: таке щастя! така досада!

Запекли самообвинувачення: вона по-дитячому розгубилася, провалила довгождану зустріч! З пам'яті виринув розумний плян: не заходити до Лисенків першою, почекати принаймні до вечора, до ранку...

Коли дівчина вже заспокоїлася, прояснила й зняла пальто, дідько підштовхнув, — їй на очі потрапив московський лист! І досі не прочитаний, заклеєний!

Жаль стало. Ляля побігла провулком з пальтом під рукою. В другій — лист.

Але вона мусила ввійти в береги. Перегоріти. Віктор не заступив їй дороги. Не гукнув навздогін: «Стривай!»

... Цілковите задоволення. Свідомість, що в перший вечір з родиною вмістилася переважна маса Вікторового досвіду в Києві й основні тривоги полтавців. Ясно стало, що подібного вечора в цей приїзд уже не буде. Вдруге так не засяє лямпа над українською скатертю. Так не забагровіє знову відсвіт вогню на килимку й на підлозі перед білим ліжком у сутінку кімнати з книгами. Стільки тепла будинок над черепицею, бляхою й соломою провулків у розлогій долині ладен умістити раз на зиму, на рік.

23

Віктор учора, в Полтаві, і Віктор сьогодні, на київській станції!

Схоже, що планета розщепилася надвое, що творяться нові атмосфери. У дзеркалі заспана і невмивана пика під козирком ватяної кепки, дерев'яний ковнір зімнятого в дозі пальта. Предивні почуття: з кам'яного мішка та під кам'яне небо «всеукраїнської клуні»!.. Незнайомі постаті в коридорі над київськими коліями й перонами і посеред амфі-

театру сходів до залі в партері. Придущена низькою стелею людина раптом перевтілилася в мачинку на мармурових шаблях, покотилася блискучими площинами до дверей на площеу.

Досить людині проспати ніч у вагоні під пальтом, а ранком не поголитися, досить людині навіть уявно простираждати вві сні... То які ж, які прірви в душі проорює багаторічна в'язниця? Які гори нагортують поміж рідними й близькими десятиліття заслань і таборового животіння?

У Києві о шостій ранку тяжко було самого себе розпізнати.

Дві години тиняння по станції. На п'ять хвилин, з сіреневим чемоданчиком у руці, Віктор вийшов з двірця.

Жива панорама: цукрова пустеля попід півколеса вікон над землею, сугорб гостроверхим кряжем, — сніг бузковий і рожевий, плями по ньому жовті, червоні й сині. Що не ліхтар, то дід Мороз. Мов рятункові човни, до білого берега підпливають автобуси. Віддалік на сміливців чекають трамвайні вагони. Та нікуди іхати: університет замкнуто, ще спочивають господарі кутка на горяній вуличці за Критим ринком і Хрецатиком.

Не Київ, марилося, а чорний ліс неподалік. І біла віхола. Така густа, навальна, така ніжна, мімозна.

У безлюдному ресторані за столом. А після чаю з полтавським бутербродом — «виглядання у безвиглядність» крізь вікно другого поверху. Накинуте на плечі пальто. Скромний табір за спиною: чемодан на лаві, пакет харчів біля склянки на глиняном блюдці... Гостряк насміху пронизав щоки. У пам'яті виринув портрет Наполеона Бонапарта — імператор французів у Кремлі спостерігає з усіх кінців підпалену Москву... Що ж спільногого?! Наопашки, як шинеля корсиканця, пальто? Віхола над горами й долами уподібнилася до вогняних півнів посеред дерев'яного міста? Чи справа в байдужості до перемог у минулому, у свідомості життєвої поразки у найближчому майбутньому?

Ха-ха-ха! Маленькому Вікторові — дзеркало тому свідок! — кілька років підлещувала... безсумнівна схожість рис його обличчя й постави на Наполеона Бонапарта!...

На мить він повернувся до столу, взяв яблуко і зміряв поглядом трійчате вікно: в нього можна просунути кам'яничку в два поверхи. А як відчутно незвичність співвідношення своєї постаті й будови! Який простір, яка висота! І ще один досвід: товщина скла... Віхола, казка за шибкою... І що це, справді, за потреба в душі... підмінити місто під білою шапкою — пущею, пралісом? Старомодний романтизм? Антиурбанізм?

...Настирливо вабив намір пофантазувати і навіть підсумувати досвід від розмальовування вигаданих сценок. Як на екрані, у вікні зализничої станції, посеред віхоли, здіймалися знайомі вулиці й будинки, з'являлися знайомі й незнайомі двері. Чути було навіть дзвінки в мешканнях.

Чи заспана Мірра здивувалася б, злякалася й обурилася? Спробувала б позбутися його нетайно? Але як — обережно й делікатно, відверто й грубо? Перед батьками спробувала б нахабу захищати? І в кожному випадку — навіщо і чому? Де щиро, коли про людське око?

З яким «виражансом» на обличці уздріла б гостя Ніна? Хоч правдоподібніше, що вийшов би відчинити двері Володимир Володимирович, може Софія Вікторівна. Знаходились би «приймати гостя»! Що Ніна розповіла їм про зустріч з Міррою на вокзалі й про її полтавські коники? Нічого? ..

...Перші дні вдома, ще перевтомлений, Віктор прокидався рано. Довго силував себе полежати, покуняти, почитати на боці. А як відпочив, почав просипати ранки. Розсерджений турботою батьків — це був, власне, переляк, навіть, виявлення, панікування! — про його здоров'я, нав'язаною йому візитою, з татом, до родинного лікаря Дарагана, — Віктор радо описувався б у Києві. Чого варта була серйозність помислів про переведення синочка з університету до місцевого педагогічного інституту! А яка образлива самовпевненість батьків! Віктор — дитина, майже немовля... Та під кінець відпустки він нескажанно прилип до свого ліжка, до своїх книг, до свого столу з потаємними дверцятами, до кімнати з вікном над кручею. Жахала навіть згадка про київські кутки.

...Віктор нарочито пізно вийшов з дому: хотілося пе-

режити рясніші почуття. Тепер іти треба було прудко. Бризки остраху, як окраєць дощу, посыпали душу: дивись допетлюєшся! запізнишся!

Потяг промчав уздовж перону Південної станції й вчасно зупинився, вказав вагонам, синім, зеленим і чорним, на їхнє місце, — перед станцією. На землю зійшли три гуртки людей... Цілком напевне й дочиста знаючи все, Віктор намагався ще сам себе пошити в дурні, сам себе спробував обдурити, осліпити: заглянув до почекальні і в ресторан. На станційній площі... проїхав простір аж до мосту. Знаючи відповідь, багаторазово повторював мертвонароджені запитання: розрив це «дипломатичних взаємин»? затримка з іспитом, провал? Нещастя це чи «страсті мордасті»?

Засів сумніву не вдався: думка, фактично, зайнята була зустрічю з Ніною, душа вислизала на сонце безнастанно. Проте на подвір'я на Пушкінській Віктор зайшов ґрунчко, на ганочок сплигнув з розгону. Норовита дошка підлоги замірилася шмигонути героя в чоло.

Двері насупроти комунальної кухні відчинила товариша Ніка. Стояла перед ним з посудним рушником і мокрою чашкою в руці. Від морозу ще червонощока. І ще секунду тому щаслива. Задоволення навпіл з гіркотою: Полтава, але чужа Київська станція, Павленки, перемога над собою і здійснення свого пляну помсти, але торжество одноразово й дріб'язковости, фактично — норову. Це, можливо, звичайна поразка, ця перемога. І, таке передчуття, на роки привід для насміху й сорому.

З-поза зсунутих шаф посеред знайомої з дитинства кімнати вийшла нагнута до землі, сіроволоса бабуся. Здогадалася, що Ніна з Києва приїхала сама, що внучка за будь-яку ціну намагалася приховати дивне збентеження, що Віктор весело й відверто іронізував і сміявся над собою і дівчиною. Ніна не знала, на яку стати, як пояснити вдома свій вчинок, як назверх... утрамбувати справу. Про Вікторову зраду не було сили говорити.

— Нічого не розумію! — сказала бабуся, а подумала, що немає чого розуміти й замовкла.

Віктор — як же несподівано! — взявся розглядати й розхвалювати бабусину обнову, — сідлом старечої спини надто затягнуту на грудях блузу: висхідні ланцюжки чорних монет чи медальок на бордовому тлі. Сива жінка й собі глянула, та як серйозно, на свою матерію на плечах і раптом розсміялася.

З-під намулу років і років вивернулася, виглянула молодість. В її голосі задзвеніли бантики гострих звуків. Прояснів вузенький трикутничок її обличчя, зайшлися блискучою вологою її — молдаванські? турецькі? очі. Лише пряма лінія грецького носика... А хвилясте узлісся й гулі чола, кущисте перенісся, обрис голови й плечей, руки — Ніна, Ніна!

Стара Ніна! — тільки вдуматися! — і Віктор з ганку зійшов обережно, поволі, з роздумом. На прощання скоса глянув на насуплену товаришку й мовчки кивнув головою. Не до сміху!

... Ранком, зразу по восьмій, Ляля ввірвалася до Вікторової кімнатки, поклада злополучний лист на писемний стіл, кинула пальто на крісло і, сміючися, стала перед ліжком полюбуватися... своїми ногами. Потім близкавично зняла черевики і, наполовину відвертаючись від приятеля, панчохи. Здогадавшись, що дзвоник у Лисенок знову у відпустці, що бабуся саме в кухні, — довго не тарабанила в шибку і не гатила кулаком у раму вікна, а кинулася на подвір'я, побігла свіжим снігом до чорних дверей.

— Лялá! Лялá Сорокін! — так жартома, на французыкий лад, наголошував ім'я-прізвище своєї приятельки Віктор.

— А панич, звичайно, у ліжку! Ну, вибач, але проспати відпустку...

— Та приляж до мене! — і юнак поклав Фердінанда Грекоріюса, старезний томило «Мандрів Італією», під подушку, гостинно закинув край шовкової ковдри за груди.

Дівчина довго не відповідала нахабі. Не почула? Нагнулася й поставила свої черевики під грубу тином, греблею, на них поклада, здіймаючи, скоса поглядала на Леопарда Леопардовича, вогкі панчохи. А вже тоді спокійно, з розвагом повернулася до подушки й вліпила в щоку дотепника ляпаса. І відразу попросила:

- Відсунь трішки ноги, голубчику!
- Варто було битися! Тобі бракує послідовності!
- А тобі бракувало ляпаса. Тепер ти — досконалість!

Ляля всілася на Вікторове ліжко з ногами й замовкла. Господар ліг на руку, на бік. Приглядалися до жаринох у піддувалі, до сувоїв і обрізків тіней у кімнаті, до соняшного потопу, до нагромаджень барв, прислухалися до дзижчання розпечених кахлів. Цікавило, обох, ранкове прояснення таємничого вмісту кімнати. Турбували поклади чудернацьких стопів настрою. Вікторові гидким уже здавалося валиння в ліжку. Як і покуйовджена зачіска його бібліотеки, кабінету.

Гачки розмови зчепилися по дорозі на Нижні Млини над Ворсклом. Віктор запізнився на сніданок з мамою о двадцятій. А після родинного обіду о шостій всі помисли його зведені були до одного: як би безболісно і для себе і для сім'ї — що за принизливе становище! — вислизнути з дому й у доброму гуморі повернутися до Лялиної «говорильні», *Schwatzbude*.

У чумну пору на Україні та базікання про Росію й наївте Німеччину! О другій вночі батько засвітив світло, але глянув лише на годинника на нічному столику: сина бачити не захотів... Не обопільний це досвід? Не рівнобіжні їхні почуття? Не понад силу юнакові така неволя, таке рівняння на людину дозрілу й досвідчену? Бо що ж зробити з юністю? ..

Та це ж конфлікт поколінь, генерацій у такій площині!

Родині й батькові спокійніше, як я у Києві? Саме час мені відлетіти з полтавського гнізда над долиною? Віктор не жартома сам себе допитував, вглядаючись у білий вогонь віхоли за станційним вікном. Пальто наопашки, — простоволосий Наполеон Бонапарт з Полтави.

Після заходу сонця останні сніжинки пролетіли повз київські ліхтарі. В обідню пору віхола щойно почала лисіти. А ранком вісімнадцятка ледве знайшла Шевченків бульвар, ледве зібралася понад ботанічним садком на гору. І зсадила Віктора не на перехресті вулиць, а, схоже, посеред степу. По коліна в сніг.

Але за кантатим сугорбом на розі Володимирської й бульвару, обвішаний білим хутром, зарожеві знайомий мур

понад пішоходом. Під засніженою знадвору червоною колонадою цілком спокійно світився золотий лист вікна. Університетські вікна над вулицею — що тертушки й хрін! Білий циліндер на ватяній кепці-вушанці. Білі погони на плечах сіренського чесоманчика.

Сонце над Сагарою, — рясний канделябр посеред читальної залі. Віктор — єдина пляма посеред срібних відсвітів, посеред плес на чорних столах. Через півгодини з'явився у дверях, прочно гав до свого столика, проповз під алюмінієву лямпочку-хриовошику сивий дідуган, хліборобський святий в українській сорочці, воскреслий з мертвих Іван Нечуй Левицький. Ворох газет у нього під лікtem.

До десятої години Віктор перебрав, щоб вони не мучили, не свербіли, привезені з Полтави рукописи перекладів з письменників Франції й Німеччини. Нумери лірики творили власне маленьку антологію. Гете вже набралося на кишеньковий томик. На другій шальці вагівниці, для рівноваги, довкола Вергарна, Бодлера, Верлена і Рембо, зібрався дружній гурт французів. Вони аж присідали, щоб сколихнути рівновагу, щоб переважити німця.

Віктор, наче збоку, спостерігав природу своєї впертості, аналізував своє рішення показати професорові Сенченкові півчесомана... перекладницьких вправ. У миршавенській та ще й вицвілій папці з довгими-довгими лацканами, як у ридвані, прибув до Києва «Вільгельм Телль»... Шо з того, що надземні яруси! Риштування місцями промережило вже півнеба... Чародійним талісманом був для Віктора його власний коментар до Шіллера, нотатник перекладача, перелік невдач і досягнень, зреchenь і намірів. До речі, дві перших сторінки — швайцарська пісня 1477 року в оригіналі й по-українському. Невже йому хотілося похизуватися навіть зовсім дитячими спробами творчості? Чи навіщо взято з собою Альфонса Доде? Творчий шлях, так би мовити... Не нарече професор трояндною водою «Лист невідомої» Стефана Цвайга та й «Заячий роман» Франсіса Жамма?! Не здастся безтактністю або провокацією підсовування йому під ніс «Пасторальної симфонії» Андре Жіда! Та серце вже надто багато знало наперед. Ще перед подорожжю до Полтави. Давним-давно.

У читальні, як на мілині чи на кітві, сиділо вже зо три десятки студентів. Але в коридорі вчуvalося — кудлата вікола за вікном! — літо. Бракувало лише запаху фарби й запна. На всіх широтах у червоному будинку розріджена атмосфера. Порожні коридори. Надаремне відімкнуті двері бібліотек і кабінетів. Мимоволі ввижалося літнє відпружнення. Протя за день розрослися нагадки про кінець відпустки, зимової перерви. З'явилися гурти студентів. Зима й літо просто зустрілися, поговорили.

Над четвертиною стола посеред читальні Віктор цілий день грівся, наче біля чумацької кабиці в степу. Обличчям гуляли полум'яні язики: ощасливлювала невичерпність покладів людського знання, незбагненність книжкового царства і культури. У захопленні юнак вибігав погасати університетськими норами. Ледве встигав упоруватися з грибоподібною м'якіттю несподіваних думок і фантазій.

З дивовижною впевненістю — отака глибочезна здогадка! — етика враз протиставилася культурі... Адже мистецтво, наука вирости й зацвіли на полях, угноєних трупами цілих поколінь трудівників... Який приклад діялектики: людство — культура! Або — дійсний взаємозв'язок визиску й доброчинства! Культура як перше, як друге...

Слідом за коридором глухим і сліпим, виринали ясні панелі й простінки вікон на університетське подвір'я. У кожній шибці оживав, ішов Вікторові назустріч... його «автопортрет». Та на близькій віддалі автопортрет щоразу залишав Віктора у вікні, як на коні з піднятюю заслоною, перед дивною публікою сніжинок. Перед густими рядами наскрізь прошитої пунктирами залі.

З підозрілою охотою, з невблаганністю, як на прибережну скелю, на київський день линули хвацькі та пінисті хвилі полтавських переживань. Враження щойно проминулих діб ще забризкували губи й чоло пилинками вологи. На кожне вікно в університетському коридорі припало по кілька історій. Самотужки вони перетворювалися на новітні інтермедії, радше інтерлюдії.

Що уважніше Віктор приглядався до віхоли за вікном, то трагікомічнішим ставав головний герой полтавського дій-

ства, київський спудей — піщанка в говірку казані шо-нянного кулешу, то пекельнішою ввижалася доля рідної Йому Полтави.

Як сто тисяч разів у дитинстві, Віктор пробрів снігом попід вікно своєї вчительки німецької мови і на лутці над головою намацав паличку, свій «барабан». Як колись, постукав ушибку... Кілька хвилин і Йоганна Карлівна рішуче й бадьоро відчинила двері. Руку, костицу, але тонку, рвучко простягнула з затишного передпокою на цементовий ґанок під бляшаним піддашшям, на широку платформу з залишним поруччям. І відразу попросила зайти увечорі. Вона вільна щовечора по восьмій.

Щоранкове чаювання з бабусею в ідалльні. А в галтованих і сріблом, і діамантами, в засипаних снігом вікнах скочили окрайці сонця... Мова несподівано заходила про цілі низки дрібниць з побуту київських кутків, нашвидку різьбилися профілі університетських студентів і професорів, з небуття, здавалося, виринали чітко зформульовані досвіди київських місяців, холодні заключення, тверді рішення.

Бабуся ледве не залилася од сміху, почувши про цілування з Соною Бернштейн під дверима порожньої автодорії... Як старенька то ховала рукою щербатий рот і по-правляла дротинки й мотузку окулярів, то наспіх розмальовувала портрет парочки в повітрі. Серйозно збентежив її «трикутник непорозумінь»: Ніна Бондарчук — Віктор — Мірра Ефрос. Бо такі рани жахливо болять і ятряться. Не такі вони уявні, як здається.

Щоб висловити свої гадки з усіх цих приводів, бабуся з кухні човгала до вузенької кімнатки з вікном «над першим кроком долини» й заглядала крізь відчинені двері до внука. Якщо «старий письменник» порпався в рукописах або дряпав папір, розмальовував записи, вона потихеньку «повертала голоблі» й віdstупала «на заготовані наперед позиції». Якщо він за столом або на колінах перед шафою перелистував свої скарби, — сміливо заходила.

Щодня по дванадцятій прибігала додому мама. З'їдала дві картоплини з олією, сіллю й огірок, випивала склянку чаю з ложечкою цукру. Потім Віктор відводив її до «зеле-

ної брами на коліщатку», часом, аж до дверей лікарні, потрапляв, не хотілося розходитися, у «карболчатий коридор». Неодмінно цілавав маму на прощання в щоку.

Образ матері в очах, як легка і прозора, як жива лінза...

Мати неспроможна поступатися. Сумна й замислена, вона приречена перетерпіти все, а встояти, живою не здатися до кінця. На ній три роки тому перелицьоване, кава з молоком, пальто, ошатний скунс на плечах, наче новий фетровий капелюшок з нерозчепленою петелькою на вершику в густих звитках кучерів. За півроку на її свіжу смолу осіла паморозь. Випала пороша... В маминих очах — рішення: як від берега, відштовхнутися від людей. Щоб нікого-нікого, крім родини, щоб нічого-нічого, крім діла. Отже страх? Чи може зневага?!

Буря, сумніву не могло бути, зносила дахи. Проте Йоганна Карлівна, таке чітке передчуття варте певности, з півдня чекала вечора і надзвичайного гостя. О восьмій порив вітру вирвав двері з рук, грюкнув ними об стіну. На порозі освітленого електрикою передпокою стояла по-солдатському струнка й сіроволоса бабуся, на цементовій платформі, не приховуючи соромливої посмішки, зіг'явся на задні лали білий ведмідь. По батькові з відважного роду, Йоганна Карлівна висунула голубооку — поблякла синява? — голову надвір, зиркнула на снігове хуртовисько, на білі жорна хуги. Раз і на цілий вечір обірвала дріжання кістлявих плечей і спини, зіпила зуби, стиснула губи, заборонила самосуд пальцям, закляклив рукам. У коридор винесла щітку для одягу. Мініяторна мітла з нікльовою сережкою на ручці згребла сніг з пальта і — мов обгризла — з кепки.

Кімната Йоганни Карлівни — Вікторова Німеччина. Не речі довкола, а родичі: тірольський годинник; два дзеркала, — чотирикутна ковзанка в масивній рамі з палісандрового дерева і, теж понад вікном, насупроти, в пудзовій оправі з каменю, схоже на дверцята бароккової шафки; червоний з рожевими карнізами і вставками триптих бібліотеки німецьких класиків; накритий близкучою цератовою обідній стіл, ошатна лямпа з зеленим, на білій підкладці, абажуром;

букові стільці й квітчасті сидіння та спинки «на бантах»; за параваном — вічно свіжа білизна на англійському ліжку; старомодний куфер боком до перського килимка на підлозі; японської роботи, — білі поверхні глибокої різьби на тлі густовишиневої поліровки корпусу, комод, він же — полиски мідних замків — туалета.

Йоганна Карлівна, вдосталь насміявшись, слухала й говорила напрочуд уважно: німецький канцлер! Проте ні вона, ні Віктор думки свої не доводили «до логічного кінця», уникали безпосереднього вислову бажань, надій і політичних прогноз. Щоб не перетворитися, справді, у підпільників, змовників. Щоб не боятися один одного.

Бабуся послідовно оминала навіть слово «Україна». Відсахнулася від органічно чужого народу? Чи прирекла його на смерть, засудила на русифікацію, найкраще — германізацію?

У хурделицю на полтавських вулицях, після півночі в ліжку під стіною довгастого покоїка над Козацьким провулком і над віхолою в глибокій долині Віктор настирливо перебирає продумані слова, витримані, дисципліновані речення Йоганни Карлівни. З-поміж рядків, з пустоти, власне, з мовчанки проростали непевність, сумніви й підозріння. Бо не могло бути мови про розпитування, про досвід німецько-української співпраці й вибуху зненависті між німцями й українцями в минулу війну: не той час.

У суботній день по обіді, о другій годині, Віктор зайшов до Миколи Григоровича Німченка. За півроку вчитель географії, насправді філолог, змарнів до невідповідності. Розрослися в нього лише білі волосинки над рижим горбком, над глинистою оазою на повнометражній лисині-пустелі.

Задумливий дідусь незвично прочинив двері на цементові сходи, так непомітно. А потім підперезана тонюсіньким ремінцем байкова косоворотка пропустила гостя в коридор. Звично смикнувся знайомий носик у червоних жилках. Як рисак вудила, зуби раз і вдруге куснули англійські вусики. Втомлена рука забрала в кишеньку на серці золоте пенсне на чорному шнурку. Для повноти знайомого портрета бракувало півтораметрової палиці, вказівки!

В ідальні Микола Григорович, і сам здивований, і сам зацікавлений, мовчки похвалився гармидером довкола. Не те слово: у цьому приміщенні панував завсідний порядок. Вийняті з шаф книжки стали на обідньому столі багатоповерховими будинками, зразковими вулицями, на канапі — розтягнутими гармошками. Вперше за тридцять років стояння перед вікном у комунальний двір, нутро різьбленого писемного стола отинилося в нього на голові. Скриньки з-під гаванських сигар і з-під печива, різьблені й мальовані італійські шкатулки. Стопки давніх-давніх листів, перев'язані сплетеними з різних ниток і одноцільними шнурочками. Прикрашені сургучовими печатками бандеролі. Архів родинних фотографій, альбоми десятка країн і сотень міст. Боже мій, стільки записників і адресних книжок! Дві шухляди економно списаних щоденників, піраміда рукописів, — спогади в трьох томах, автобіографічний роман — хроніка про 1908 рік на Сіцілії й у Римі та Фльоренції, варіянти й зведені редакція книги про Крим, також «Кримські легенди», статті про Д. М. Овсяніко-Куликівського й про М. Сумцова, своїх учителів.

Від білих дверей з коридору до шпалерів понад вікнами, потрійним мостом знялися над паркетом зеленкуваті томи Брокгауза-Ефрона й жовті — енциклопедії братів Гранат, паперові обкладинки кількох журналів, річник за річником. «Київська старовина» й — ще небезпечніша! — «Україна» Грушевського баштами похилилися на бильця стільців.

У спальні господар запропонував гостю присісти в ногах свого ліжка, а сам, по-старечому обережно, по-старечому безцеремонно, вмостиився в головах, прямо на мережаний край покривала, на подушку. Слухаючи — що можна було тут радити? чим потішити? — Віктор стояв перед бальконними дверима й вікном: крізь морозяні клюмби лілей, косарлика, горицвіту й будяччя заглядав на снігові карнизи й брудно-червоні дахи партерового кварталу насупроти, на потоптану, на роз'їжджену цноту зимової вулиці. Вражений громом тихих слів, повертається обличчям у хату, підходив, мимоволі фіксуючи в пам'яті і парадну красу паркету, і бездоганність

уміло та гарно застелених ліжок, і пропорційність площин та сонячний затишок кімнат, до дідуся, до свого вчителя.

Про університетські справи «розглагольствіє» було зайдим. Досить ключа, кількох тактів мелодії. І лише одне запитання додатково: чи живий, чи викладає Аполлон Георгійович Лобач? Несподівано лезо мислі Миколи Григоровича розм'якло, розплющилося. В два листочки заокруглилися його розщеплені почуття: свідомість приреченности на загибель, на тлі новини про київське благополуччя, на мить була урівноважена надією на милість долі, на справедливість...

Німченкова розповідь, — дуже перебрана чи дуже пошматована? — здивувала Віктора. Отака вже примиренність, отака тихенька безстрашність, отака визріла готовість прийняти мученицьку смерть!

Донька його вдруге на Шведській могилі, психічно хвора. Дружина пішла її провідати. А рівно десять років тому, день-у-день, вона вирвала божевільну з Соловків.

Миколою Григоровичем дуже зацікавилася «Куракінська вулиця»: двічі на тиждень допитується про його дореволюційне життя за кордоном, про знайомство з Панасом Мирним і — гімназійний вчитель їхніх дочок! — з Короленком, про зустрічі, теж до сімнадцятого року, з Сумцовым і Багалієм.

На прощання, зупинивши ще раз посеред книжкового ставка, Микола Григорович так собі, між іншим, сказав, що надумав був, позавчора, рятуватися... А перетрусили свої скарби, вирішив нічого не нищити. Руки не знялися...

Віктор одягався невпопад і смішно. На ший по-дурному перекручувався шалик, гудзики пальта п'ялися в чужі петлі. В голові маса-масенна безсловесних почувань. Невже це справа годин... До цих дверей прийдуть і подзвонять серед ночі «драбанти»?... Відведуть дідуся в довгов'язих черевиках, з золотим пенсне на носі, до в'язниці, а мешкання вивернуть дотори дном... Навантажать тягарове авто документами і забороненими книжками...

Микола Григорович чекав мовчки. Де що жвавіше близмотіли в його очах сині вогни. Як звичайно — поплятку-

вав, покусував губу й англійські вусики. І ще раз потиснувши руку:

— Справді, віриш, почуваєш, що до побачення?! Твоїми устами та мед пити! Але на злай випадок: не повтори моїх помилок, врахуй мій досвід! Бережися наївного ідеалізму, — уникни школи... Бо вона розчавила мене, спустошить тебе... Та не здумай — то не твое діло! — серед площі боронити народ, підставляти плечі під канчукі, груди під кулі! Твоя домена — письменство, культура. Бережи себе, хист!...

Двері ще не клацнули, — знову прочинилися:

— Ти ще не знаєш? Минулої ночі забрано Павла Йосиповича Райгородського! ... Після смерті Лялиної матері, Лідія Яківна Лебеденко, піяністка, літо й осінь провідувала сирітку. Проте дівчинка щоразу то відвертіше виявляла незадоволення, нетерпеливість, нарешті й зненависть... Почала від гостей втікати через вікно в сад або ховатися під ліжко й до гардероби... Потім роками вони зустрічалися лише на вулиці. Двічі за десять літ — справи! — Ляля була в хаті у Лідії Яківни. А Вікторові підтримала компанію охоче. Господиня засвітила лямпу на столику перед Рафаелем і перенесла шерстяну ковдру на парадний стілець насупроти канапи. Обгортаючи неко ноги, пожалілася на морози, на брак палива:

— Не пропоную навіть роздягнутися!...

Віктор і Ляля, в розстебнүтих пальтах, присіли на канапу й спробували, намарне, порадувати бабусю розповідями про Київ і Москву. Лідія Яківна зацікавилася «астрономією» лише назверх. Вона безнастанно хукала й дмухала в складені руркою долоні й безнастанно намагалася натягнути рукава в'язанки аж на пальці. На прощання, в коридорі біля дверей на вулицю, вона подикувала за увагу й запросила зайти влітку, як у неї перед хатою зацвітуть квіти. Побажала успіхів у навчанні й житті взагалі.

Богник в університетському вікні, справді, проплив так і так, під прямим кутом. Як коридори Лідії Яківни. За замерзлою шибкою примарилася постать наляканої жінки. Решту домалювала уявя: на порозі свого льоху стара піяністка погасила свічку. А розмальованій чорними павутинками сріб-

ний свічник поставила неподалік пульту з навпіл розгорнутим на ньому томом Якоба Бурггардта «Культура ренесансу в Італії». Найзручніше їй читати за обіднім столом, біля посилено прогрітої «буржуечки». Страшно глянути було по-під скляні двері й вікно, — Архангельська губернія над Білим морем.

За четвертиною столу — руки... Ралтове затемнення мозку: посеред пам'яті бурякової масти покручі й цибуля суглобів. Не тільки руки удовиці по Василю Юхимовичу Комарецькому, а праобраз його, Віктора, — вчорашньої? інтелігентської? старорежимної? — Полтави. Перед очима — візита на Манастирську, з татом, напередодні від'їзду. Життя це ще? Наземний світ чи цвінтар?.. А звідки в нього така сила притягання? Звідки така певна себе свідомість моральної правоти? На свій лад «рештки старовини» святкують перемогу. Питання лише: над новим режимом? над народом? над брехнею? над наївними сподіваннями? над революціонерами? А щодо нової Полтави: чужа вона Вікторові?

Додому поверталися вночі. І мовчки. Серце пойняв романтичний краєвид міської околиці: дрібноплощенні тераси засніжених садів, розкинуті по них дахи й чудернацька мережа парканів і сухих живоплотів, місяць. Біла Швейцарія перед обоясаною заливничим насилом Манастирською горою, над ворсклянськими луками.

*

Справжнє торжество дня настало перед заходом сонця. Спалахнули вікна читальню залі.

Віктор підійшов до найближчого з них: покоси хурделици лежали посеред Володимирської, як ілюстрація до казок, крижисті дерева Університетського садка, пожарище над плянетою. Ані сніжинки над сінню з червоного золота в небесах, над містом, над Києвом.

Під вечір Віктор натрапив на жилу веселих вражень. Дуже вибагливими течіями і плесами заяріли в очах барви.

«Чотирикутне коло» університетського коридору взялося потішити «самотника серед людей».

Смішним здався обвал книг у Лялиному передпокоД. З-під стелі на голову й плечі дівчини, прямо на підлогу посилалися, забухкали французи, росіяни, німці й італійці. Із спальні вискочили перелякані бабусі в нічних сорочках. Віктор утримався, лише встав з крісла й прислухався: було вже біля дванадцятої. Вечір після замерзання у Лідії Яківни.

Смішними здалися Нініні «тактичні витівки», з дитинства одноманітні й одноплощинні. На міській станції в Полтаві, на вулиці Гоголя, неподалік Олександровської, разом брали квитки на Київ... Дівчина, правда, і здому помовкувала, проте... Перед ними у черзі — пів-Москви: Ляля, Люба Левінсон, Елька в чобітках з калошами, в шкіряній, як у Люби, шапці-вушанці. Люба, Люба Левінсон! Рум'янці на тугій щоці, рум'яні губи. В очах — лукавство, щастя і сила через вінця. Віктор доостанку тримав її за руку, боявся випустити, загубити, намовляв гуртом сходити в Нижні Млини. Зараз же, ранком!...

Коли ж з квитком у руці він вирвався з дверей станції, Люба чекала на нього, до білого розлечена Ляля, Елька...

А Ніна? Смішно, звичайно. І гірко.

О дев'ятій до Віктора підійшов Василь Онуфрієнко. Несподівано ручки Веласкезового карлика обняли товаришів плечі, доторкнулися, холодні, полоскотали шию.

Віктора, зворушеного безнастаним напливом полтавських вражень, біллю пойняла чутливість підстаркуватого фельдшера й безтязно захопленого ботанікою студента.

— З Полтави! Полта-а-а-ави!

І чорноголовий чоловічок обома руками зняв червоно-боке яблуко над серце, над груди. Наче на зірки, в небо, потім дивився, зачудований, на підлогу, в землю.

З університету вийшли разом. Віктор, з чемоданчиком у руці, пішов на Шевченків бульвар, до Басарабки, на Круглоуніверситетську, до Левініх. Онуфрієнко — праворуч, на трамвай перед бібліотекою Академії. До Шайкевичів.

День від пробудження на верблюжих горбах ліжка в холодному закутку іdalні київського пекаря Левіна до — на тому ж місці — прощальної миті свідомості вдався напрочуд містким. Атомізування його, роздріблення на хронологічні мікроряди деталів взяло три тижні Вікторового життя.

Напрочуд строкатий день. Алмазний ранок. Безпрогнозна сіризна пічерного пообідя. Повиколюй очі — ніч.

Радість світанку, — як невблаганність потопу. Над ним, ланцюгові спалахи, — вогні магнію. Щира згода — згоріти, щира готовість примиритися з гріховністю людей і недосконалістю світу. Та над усіма почуттями — прагнення повернутися на залізну колію університетських буднів. Як у грозу, осяння на пів-України. І посеред нього Полтава і Київ, — контури, символи і значення кожного з них у Вікторовому житті. Найтоншої натури передчуття, обіцянки цікавої зустрічі з «філологічним курятником». Більше ніж дивувала, нашорошувала душу сила несподіваної «любові до близьких». Хотілося побачити товаришів на лекціях і перервах. І щоб знову нуртував білий вир пообід у читальній залі, щоб за вікнами на Володимирську знову колесом пішли вечори й ночі.

Стало смішно: Фрідріх Кекуле фон Штраданітц уві сні відкрив формулу бензолу, Віктор Лисенко — формулу щастя!.. Дійсно, цілий ранок, від пробудження, заливалися оркестри святкових почувань, в очах палакотіли різдвяні ялинки. Руки ще складали в іdalні «верблюда», ще метушилися над страйкарем-портфелем, а ноги вже поспішали з хати спиньчатися на ковзькому пішоході між флігелем і мишаюю брамою, крокувати білим канальчиком до довгов'язих сходів з Круглоуніверситетської на площа критого ринку. За одним махом Віктор зіздрався до Університетського парку, обійшов його дорогою й опинився в черзі під червоною колонадою.

У кожній шерезі філологів кілька облич було на дев'яти замках, кілька цілковито буденних, кілька захоплених.

Над колодязем сходів троє байдужих хлопців мовчкі пантрували дівочу параду. Чубатих шпичок не помічали, лише — троянди.

Біля дверей тридцять п'ятої кімнати Віктора зустріла чота рук, як багнети. Захоплений вигадкою, Тарас Лінницький посміхнувся щиро, майже по-змовницькому: нашого полку... Ілько Дзюба соромився жартів, зігнав би їх зі світу. Ніколай Ніколаєв ладен був і посміятися, і відставити веселоці негайно. Іван Федотов вважав сміх за здоров'я, але величать Лисенка Йому не хотілося й жартома. Криця його очей близнула вороже, акуратний носик побілів від напруги. Під кінець комічної церемонії, ззаду, підійшли Лазар Герінг і Яша Епштейн. Поліглот надавав великого значення особистим зв'язкам і знайомствам, тому привітався двічі, — серйозно і «на еспанський лад», з присіданням до підлоги. На томіст «Святий Ґеорг», він же *Jüngling* — ні разу: ледь кивнув головою й пройшов у кімнату, за парту. Йому мало що потрібне в житті, байдуже все!

Дружба? Місткий розум і вразлива душа молодого «Старого чоловіка», Лазаря, — і дзеркальна поверхня «Крутлої посередності», і Яша!.. А огордна «Еспанка», Соня Бернштейн, і худорлява Нюра Віневська: вогнище й болото!.. Як і товарищування Віктора і Мірри? Що це, насправді, поодинокі збіжності й цікаві їм протилежності смаків і поглядів? Адже не суцільне прилягання душ? — Дійсно дружба?

Після першої пари лекцій, німецька мова, морфологія, Мірра стала Вікторові байдужою. Його ще зачепила за живе «ніякість» піднятого з-над парті, з-над книжки обличча: гіркоту розчарування дівчина охоче заставила сірою хмарою. Але чи приховала роздратування? Віктор без пояснень повернув їй подарунок, два томи «Об искусстве» Д. Дідро. Підвів лише розрахунок на превелике здивування киянки: з Полтави приїхали примірники не підписані, — Вікторові, домашні... Дурною вдалася спроба заговорити з сусідкою про Віру Ляшенко, — місце на передній парті поруч Тараса пустувало. Але ще дурнішим було, звичайно, намагання силою розвеселити її, «насісти» на неї, посунути по лаві.

Наступні реєстрації, — напівзапитання в поглядах, згодом непевність себе і майже турбота про приятеля, жаль, спрага поговорити на давній лад, інколи, щоправда на міцному гальмі, обурення, — збиралися в архіві пам'яті: заготівля на нову весну.

Професор Федченко-Тедберг, більше звичайного нащо-рошеня і більше звичайного стримана, розписалася в клясному журналі в автодорії, проте Віктор, обминаючи хвілі студентів у коридорі, пішов з нею в деканат. Потреба знову пережити «вчений ярмарок», впевнитися, що Земля й досі обертається довкола своєї осі. Спроба передати Анастасії Іванівні Лосенко фунтового листа з Полтави.

Зліпок кімнати в цілому і кожного гуртка присутніх — колія попередніх. На обличчях викладачів ані нових зморшок, ані суги небуденних настроїв. Сукні й піджаки перед столом заклопотаного декана. Плечі сивоголової секретарки наструнчені по-молодечому. Брезкле обличчя прогріте надприродною снагою. У синіх очах mrіють рожеві гори пристрасти, гніву, волі до оборони й рішучості... Та поклади терпіння у старої людини суть невичерпні. Незбагненным квітом зацвіла її вікова культура. Не перерахувати вже складників такого досвіду! Не відтворити вже цих двадцятилітніх переживань.

Листа Віктор вручив Анастасії Іванівні в коридорі, біля дошки оголошень і розкладу лекцій. Вона глянула на та-кий анахронізм: послання, безсумнівно, дев'ятнадцятого століття, пристрасть українських людей семидесятих років творити добро... Помовчала, хоч здивувалася наївному ідеалізмові Наталії Олександровні і — справа складна — дивацтву юного посланця, Віктора Лисенка.

А може... Та нічогісінько надзвичайного, крім країни, крім ладу, крім суспільства!

Не вона вибрала й «лікування» для молодого несучасника: надмір переляку, шок...

— Після останнього іспиту заарештовано в моїй присутності професора Алісу Гільдебранд. У наступну ніч, перед світанком, агенти відомої установи забрали з мешкання на Софійському майдані, з ліжка, Аполлона Георгійовича Ло-

бача... Там, безсумнівно, відомо про санскрит, латину й грецьку мову у тридцять сьомій... Сподіваюся, що це їм байдуже. Ім кортить знищити «зубра української філології». Інша річ, якщо на факультеті твориться липона організація. Тоді незавидна ваша доля!

— Заздрити треба вже заарештованим і вже мертвим!

— Не плетіть дурниць! І — чуєте дзвінок? Марш на лекцію, герою!

Анастасія Іванівна Лосенко впевнено прокрокувала кам'яною підлогою до деканату. Порожнім коридором пішла луна: чисто в'язниця або монастир. Вперше вона була такою... Ясно виявила ставлення до подій: підтвердила сподівання, певність, звичайно. В її словах прочулася неждана прихильність. Персональна й понадособиста. Вперше вона була до такої міри втомлена, замучена. Підмочені зеленою тварину округлі брили білого й жовтого мармуру, рожевуваті й кармінові плями та жили. Дрібносінські хлопчики в розпечених до білого жару очах, як масне осердя чорнильного олівця.

Віктор, перескакуючи через три-п'ять східців, збіг на Нінін поверх. До автоторії, сто другої, зайшов услід за професором Дубовичем. За одним рипом. Але з порожніми руками, без портфеля. Нарешті збірна, курсова лекція: вступ до загального мовознавства. Нарешті ціла заля студентської молоді. Полк голів, дерев'яна лявіна з-під стелі автоторії до катедри з жовтого дерева й вузького проходу перед чорною дошкою на три четверті непомірно високої, як у церкві, стіни. У фокусі — збіг білого дня й уяви про університет...

Одноразово в очі зиркнула, цілком зблизька, загроза університетським плянам. Примарилося провалля і ями на життєвому шляху.

Perikkoperlakko, ні, на світі ще не бачений, не знаний тип комічної трагедії. Чортовиння Гоголевого ярмарку на четвертині земної кулі. Ясир у народному маштабі, мільйонові страти завідомо неповинних!

Червоного дерева шлюза, зруб або передпокій з дерев'яних панель створила біля дверей автоторії бічна стіна одностайнно зведених, наскрізь прорізаних двома проходами,

сидінь. Віктор слідом за професором вийшов до дошки й за-
вагався: вільні лави проглядали попід стелею... Яків Михайлович Дубович — його ніяк було не запримітити в деканаті — з катедри глянув на простелений в захмар'я килим постатей. Потім спробував зняти руку й показати «бездомному» на наявні ще в залі гнізда, проте не посмів заслати юнака на Камчатку.

Віктор, руки на грудях навхрест, дві години простояв біля вікна в білій рай ботанічного садка. За цей час острах за свою долю закипав у душі рідкими бульбочками. Непевностей у грудях зібралося цілий фронт. Заяріли в очах і полускалися дитячі ідеї. Що півгодини навідувалася думка про конечність і користь подібної загрози: непевність, як вогонь, як гарп...

Дзвінок у коридорі спантеличив студентів. Дві сотні грудей стримали віddих. Ніхто не ворухнувся. Змарнувати десять хвилин! Прогаяти цілі уступи суворо підібраних, наскрізь досліджених слів знавця мов, чутка була — двадцяти чотирьох, і літератур, найпершого з наших стилістів і естетів, українського перекладача романів Джозефа Конрада й Герберта Велса!

На третю пару лекцій, на політекономію, треба було перейти до сусідньої, сто п'ятої авдиторії. Передні лави молоді, як на фортецю, кинулися облягати Якова Михайловича і впритул до першого ряду парт присунути катедру, таку давню-давню і суху-суху. Маса людей збилася в проходах поміж лавами. А Віктор поза десятими столами пробрався до цільного поруччя над зрубом біля дверей і переплинув через нього на голови й плечі товаришів. Як у глинище. Як у прірву. У коридорі він зразу прилип до живого берега, повз який струмували філологи третього курсу, а згодом умудрився проти течії добратися до самісінських дверей і першим зайти до найбільшої викладової залі університету.

Та через п'ять хвилин свій піджак Віктор залишив стерегти місце в першому ряді амфітеатру над півколом паркету перед катедрою і вп'явся в бистрину проти течії у дверях. Операцію проведено в швидкому темпі: раз — і вже він благополучно виплив на сонячне плесо коридору, два —

і вже промайнув тінявий прогін, три — і вже портфель перелетів з крейдяної печери філологів на сусідній поверх.

З тридцять п'ятої до тридцать сьомої кімнати, в разі затримки приятеля, «таксу» завжди брала під руку й переносила Міппа... Ale з нового півріччя, після знайомства з Ніною, цього вже напевне не буде ніколи. Кінець, звичайно. Новий ступінь у градації людських відносин. Та й навіщо дівчині на довгий час літепла дружба й сповидна любов? Час і межа всьому... Крім того, в разі політичної каші довкола нього дівчині можуть зіпсувати навчання і життя.

Останній згук дзвоника. Густа чорнява зачіски й брів, чорне вбрання, чорна краватка: чоловік на кетрі. Він звичайно підсмукував рукави піджака й поправив накрохмлені манжети сорочки, зручно накрив верхню губу нижньою й узявся преспокійно пробігати папірці з рожевої теки. Згодом згадав про слухачів:

— Це ваша перша курсова лекція?

— Друга, — відповіло професорові кілька наївних голосів.

— То досвіду ви вже маєте, досвіду!

Мойсей Мойсейович Мойся — щиро? — розвеселився. Волосаті ручки відразу склав, пальці хрізь пальці, трикутником, спер на нього чоло й реготався-реготався: друга лекція! досвід! О, Боже, Боже! Отака зелена парость людства! Молодик чи дівчина ще перед гріхопадінням, ще в брамі життя!..

Доскочу насміявши перед чітко розкresленим на геометричні фігури павутинням пологого амфітеатру, професор Мойся жбурнув з обличчя на підлогу облудну маску веселощів. Враз і назавжди, назавжди. Лекцію розпочав диктатором обов'язкової й додаткової літератури для курсу політ-економії капіталізму. Читання, на самому початку, перервав — чорні плянети його очей неквапливо облетіли зали — багатозначною заувагою:

— Обов'язкова література у мене обов'язкова, а додаткова — додаткова. Кожен з вас у цьому переконається під час кольоквіюмів, найпізніше — наприкінці року. Не знехтуйте моє попередження!

Наприкінці першої години «МММ» зійшов з катедри на паркет, на арену, і влаштував «оглядини» студентських записів. Обійшов перші ряди й рукою показував, чий конспект він хоче перелистати. Але піднявся він навіть до найдальших рядів, навіть до помосту понад вікнами в ботанічний сад. Першим ділом підійшов до Віктора. Заграбастав його вміло й звично розглянуваний і читабельний список. Потім зиркнув юнакові в очі й запитав прізвище.

— Лисенко? Та у вас глибоко проораний мозок...

Професор Мойся, скоже було, засумнівався й здивувався: запідозрив маніпуляції з прізвищем і біографією. Погляд його намагався наскрізь пропекти голову юного Наполеона Бонапарта.

На уважному-преуважному обличчі «МММ» — знак запитання! Навіть — допит, кабінет слідчого, катівня!.. Нашорошило його не буденне прізвище, а, власне, національність юнака, студента!..

Вигадливий на несподіванки день: зубець до зубця. Що не зворот його, то нове нагадування нашої історії, то нові погрози. Майбутнє обіцяло безмір неперебаченого. Та, маєтъ, найпевніше зоологічну зненависть на тисячу верст довкола й старанно замасковані пастки на життєвому шляху.

Із сто п'ятої авдиторії Віктор вийшов повагом. Довго й охоче пропускав поперед себе рукави знавіснілої юрби. Хотілося відкласти пропихання крізь густий затор у дверях.

Черги з проходів поміж партами плямистими ріками звивалися у нього за спину, з боків підплівали канали — поміж стіною і дерев'яним амфітеатром сидінь — білявих і темних кіс та чуприн, облич і плечей. У коридорі — перегорони: карколомно люди кидалися займати місця в читальній залі або збігали центральними сходами до секretаріату, далі, вузенькими й темними, — у підваль, до їдаліні.

Віктор щодня спостерігав у залі шукачів вільного місця, проте сам знаходив його завжди й відразу. Не осікся ні разу. А неймовірна байдужість до їди і пиття була в нього з дому, вихована чи вроджена.

Віктор від ранку до вечора перегороджував шляхи хмаркам: щоб вони по вінця налилися змістом, щоб вони вия-

вили свою натуру. Треба було уточнити і почуття, і думки. Найчастіше рука видобувала нотатник з шахти піджака в першу з позалекційних годин, обов'язково — наприкінці дня. Як антрацит, поблизували його викарбовані атраментом рядки.

В обідню пору читальна заля довго пустувала. Щойно через годину молодь зграями починала налітати на похорон рештки ще живого дня. На вистеленій килимом авеню поміж чорними нагробками мовчки переглядалися обличчя, надвое рвалися гірлянди рук. Потім люди за столами довго-довго сожли і кам'яніли. У сутінку надвечір'я подрімували, ледве трималися на ногах, двері. А нічні пасма часу — рими по-обідніх: заля непомітно й поривами знову пустіла. Ставала, під вибагливою мережею сонць, чорною прерією. Що сьогодні можна, синім по білому, записати в книжечку? Увічнити сніг у парку і сонце над містом? В одну мить кінчик пера дохосив десять зелененьких ліній полтавського врожаю і зупинився надовго, до вечора:

— Учень О. Потебні, знайомий Миколи Григоровича Н., Аркадій Горнфельд: «Найкращий твір В. Короленка — його життя!»

— Письменник це «глас Божий» (романтизм), це, за П. Валері, «літературний інженер» (раціоналізм).

— Т. Шторм вісім місяців опрацьовував новелю.

— Дружина Ромена Ролляна по першому чоловікові Майя (?) Кудашова, приятелька Киріенка-Волошина, — росіянка? француженка?

— У Китаї нічні роботи виконують чоловіки.

— Luca Signorelli, геніяльний ілюстратор «Божественної комедії» Данте.

— З латинської мови Оноре де Бальзак був тридцять другим учнем у класі, Жюль Мішле — першим.

— Книга як ілюстрація розростання людських знань і членування їх, уточнення: буквар — «Робінзон Крузо» — настільна книга для серця — книга для совісти — книга для очей!

— «*Nie zur Bravour gewordene Meisterschaft*». — Яка похвала і розумові, і серцю.

Про те, що в університеті йдуть арешти, що, можливо, погроза нависла над ним, що сьогодні Земля обірвала обертання довкола своєї осі, що «фізика» на Землі звернула собі в'язи — ні слова. Як у казкаря Андерсена є «Книга картин без картин», так у нього сьогодні — день подій без подій... Що ж, власне кажучи, трапилося? Жаль закоркував серце? Прочувся хрускіт хребця, злам долі особистої й народної? Промайнув душою чорний образ — справді близького? дуже далекого й кінцевого? — прийдешнього? Це не випадкові втрати. Не зміна лаштунків на сцені. Це, на жаль, не романтизм, не світова скорбота юности. Не перебільшення і не приами все це. Яке певне себе й непідкупне почуття справжньої суті дня, духу дійсності!

У першу хвилину, в присутності Анастасії Іванівни, страх за свою власну шкіру цілковито залив мозок. На мить. Потім уже, навіть уночі, такі завоювання йому вже не вдавалися. В уяві часом визрівали примари-молюски, але їх легко було скаламутити і розігнати. Вже не з'являлося перед очима заключне засідання показового суду в актовій залі університету і, логічне його продовження, — коридор засекречених камер в ізоляторі в'язниці у Володимири на Клязьмі або в Ярославлі на Волзі. Посеред пам'яті виринули острів Соловки на Білому морі й Прядильна вежа кошового отамана Петра Калнишевського.

Уперше під кніець лекцій, удруге по дорозі на ночівлю народжувалася думка — родинна звичка з подробицями доповідати про всі невдачі й турботи — викликати до телефону Полтаву. І?.. Розповісти батькам про... нечувані в наших краях арешти професорів з терористичною метою, про свій страх перед таким життям? Отже «поплакати в телефонну рурочку»?.. Посеред зайняття у збірних авдиторіях і в читальній залі виринав раптом — екран: двері тридцять п'ятої кімнати, сутінок тридцять сьомої. Красуня Гільдебранд на цілу хвилину забула про клясу: залибувалася сонцем у шибці, ранком у вікні. Думку вабило аналізування спостережень над Алісою Прекрасною: жіночість у чистій формі, а по-суспіству — сади й луки дитинства... Поверхові схвилювання, а спокій її цільний, доглибний, вроджений і мудрий. Чуйне-

чуйне споглядання... вченеї жінки. Відверта цілеспрямованість педагога. Хоч і багатоколійна, перебрана розумом простота. Всьому вінок — природність.

Авдиторія професора Лобача вікнами на захід. Аполлон Георгійович сонце проводжало до самих дверей... Довгорукий і довгоногий велетень уже на порозі клясної кімнати мрежив і скошував очі, мовчки перепитував кожного з слухачів. І зразу, без журнала, реєстрував відсутніх. Біля таблиці то супився й надувався, то яснів і розпливався. При тому ганчіркою чухав свою слонячу голову й обсипав плечі свіжого піджака рясним дощем крейди. Вимагав знань, праці.

Чіткість кінокадра, — такі образи перед очима Віктора в сутінкові надвечір'я і вночі, за четвертиною чорного стола в читальні й під час прогулянки то Версалем, то середньовічним монастирем. Роздратований розум протиставив їм слова і логіку. Запопадливо, серед відчаю, вирощував заспокійливі передчуття: послидово в житті не здійснюються ні погрози, ні обіцянки. Надто пізно для щастя настають здійснення. Обживається пекло.

Розум не заважав почуттям закруглитися в слізозу. Зате він неугавно торочив про випадковість Вікторових зайнятій античними мовами й санскритом, нагадував про його намір спеціалізуватися на історії західноєвропейської літератури. Врешті-решт, доводив він, що на всі пертурбациі в житті, пересихання й водопілля настроїв, Вікторові споглядати треба як на історію української людини тридцятих років двадцятого сторіччя, як на тему для цілої серії романів про неї, про українське місто. Психічний шок, як і мрія про мирне пробивання вікон і будування мостів на Захід, лише сприяють творчості...

За пообіддя й вечір образів-символів виріс ліс: дошками навхрест забиті двері, повибивані шибки й густе павутиння в дірках-вікнах, перегорожені шляхи, недобудована колія... Та зблизька Вікторові вздрівалися стежки через пущу. Стовбури чорних велетнів обвивала вічнозелена в'язь надії. Земля і ліс, як прабаобраз майбутніх книг, як рудні міслей-самоцвітів про людське життя і смерть.

Найважливіша з них сьогодні: чи не є ми, проти сподівань, тим, чим ми, справді, в житті, як це не сумно, є? Іншими словами, чи доля людини й народу не є формою вислову їхнього змісту, виразом їхнього обличчя, їхньої ціни? І ще: «я» математичним робом складають «ми»? В якій мірі «ми» припечатує кожне «я»? З якого боку, як найзручніше розкрити цей — як Босфор двоповерховий — взаємозв'язок, що складну цілість? Як заглянути в цей процес? Як осмислити його у згоді з дійсністю, з правою? Вартість «я» й «ми» висловлена чи затъмарена в поділі людей на народи й нації? Алеж, правда, не на держави?

Під карнизом багрової колонади університету в обличчя й на груди Вікторові, наче після вінчання, сипнули жмені рижу. З ким це, з чим довіку разом? З нещастям? Страхом?

На бульварі й на Хрещатику сірий риж штурмував ліхтарі. Навпіл з половиною летючими горами завалив Хрещату долину. На Круглоуніверситетську вулицю, зрідка відштовхуючись від будинків руками й ногами, Віктор полинув, як у лійку, як у вир. У цямрині подвір'я риж шелестів обшибки вікон, об начисто виголені й припудрені мури, а зітер безнастінно погрожував на тріски поколоти фіртку і двері, позвертати шпії дахам.

В закамарку між утепленими повстю дверима й вішалкою мадам Левіна пожалілася Вікторові, що ні чоловік її, ні син не мають поняття про красу отакої напasti, а не погоди... I розсміялася.

— А я все одно пішла. Тільки не до родичів на Басейну, а на гору зідралася! Обидва Фіми мої — дідугани, фе!

Дійсно, вона була обута ще в білі фетрові боти попід коліна, одягнута в брунатну кофту поверх круглогрудої блюзи з тонкого батисту, у вихідну спідницю. I настрій у неї був ще раз на київській горі святкувати зиму або йти в гості.

Через десять хвилин у їdalyni Левіних зчинилася люта буча.

Господиня, не переодягнувшись, у парадній блузі і в ботах, принесла з кухні склянку чаю і — Віктор, яко свят, з'явився додому без вечери, — подала з буфету плетену хлібницю на третину покраїної булки, поставила перед студен-

том цукерницею й масло... У ту ж мить із спальні по-тигрячому виплигнув господар: смугліва рука його з золотою обручкою на пальці накрила хліб і шарпонула на край столу хлібницю, цукор, порцелянову масляницю, блюдце, перевернуту на стіл склянку й мокру, в чорних чаїнках, скатерть.

Мадам Левіна з переляку закричала на весь дім і навалилася — щоб стримати? щоб захистити? — на знавіснілого Фіму-чоловіка. Без окулярів, у трусиках і майці, босий прибіг з лазнички і несподівано легко — старий в обіймах розпеченої дружини раптом погас і розкис — виштовхав батька назад у спальню Фіма-син. Згодом, одягнутий, він збігав на кухню й приніс таз води і ганчірку на компрес. Повз Лисенка проходив, мов повз шафу або стілець. З двоспального ліжка під стіною до півночі чути було стогін, плач і прокльони.

— Дурню, ти, дурню! Ані на краплину не порозумнішав!.. Ах, ти ж, йолопе, йолопе! Намучилася я з тобою, негіднику! А яка ж ти скнара! А нелюд, нікчема! Ще й імпонтент, хабарник, спекулянт, злодій, пройда!..

Віктор в одну мить збагнув небезпеку і точно уяснив як характер, так і маштаб події. Тільки зірвався з-за столу на ноги, але не промовив ані слова. Короткий час дихав надто часто й надто поверхово. Проте дрібка дзеркальної свідомості відразу розрослася на більшу половину звичайної скалі. Вразлива лише несподіваність факту. Та ще — беззастережно виявлена й загострена в гніві закореніла вже за десятиріччя нехіті дружини до чоловіка й синове презирство до батька. Отак живеться життя! Наплутано стільки почувань! А в центрі них, напевне, як сонце, — матеріальна залежність, користь, визиск, зиск, одним словом.

Повторні переживання — бо вже безвідповідальні, по суті, театральні? бо нічні? — вільно розбрелися фантастичною оболонню, квітчастими левадами, заплавами, городами, луками, садами. Аж до ранку залишені розумом напризволяще, почуття насолонцювалися до наситу. Півночі Вікторovi марилося, що до нього знову й знову сікається зморшикуватий і кривий носило-флюгер дрібнісінького чоловічка з сливищими очима в синіх листках чи болотцях, що цвіль на го-

сподаревих скронях-гармошках наближається до його обличчя, загороджує небо. Снилося повторно: раз він труснув нахабу об кантасту раму дверей спинкою, ребрами, раз розплющив, розквасив йому піку, раз — схопився за ніж...

Уві сні Віктор думав, що все це глупота верзеться, що знірів треба тримати на ланцюгу, що кордон зі злочином близче, ніж людина уявляє. Не дивуйся! Не дивуйсь!

Аполлон Георгійович Лобач і Аліса Гільдебранд кілька разів під ранок наближалися до поля Вікторової пам'яті, проте не прорізали її, не проросли в ній, не зацвіли.

25

Три зимових тижні надавалися для порівняння з мнемонічною схемою. Така ж чіткість, така ж зручність для пам'яті. Таке ж поєднання плюралізму почувань і складених віялом думок з однозначністю і майже зоровою всеохопністю цілості.

На схемі можна було розкласти автоматично і підсумувати рай і пекло. Не тільки рвійні ритми й занепадання Вікторового настрою. Ранком, на класних лекціях, вона пожирала мимовільне прислухування до гучних кроків у коридорі й звернені до дверей погляди. Ніяк не вдавалося позбутися думки про в'язницю й камеру, про можливість допитів, знущань: арешту. Турбувало, що душу напруживав лише сам факт, безпосередня загроза, а не беззаконня як таке. Тому що воно споконвічне? непоборне? безвихідне? ненажерне? Тому, що воно стало над Україною небом? Атмосфера...

Тіні Аліси Гільдебранд і професора Лобача лякали юнака то своєю рухливістю і вседосяжністю, то загадковою впертістю, непорушністю.

Часом Віктор — не зі сну! — проکидався й ловив себе на такому вслухуванні в земну глибину, на такому вгляданні в простори!.. Здавалося, наче він — не нитковидний, не водорость, не гриб, не риба! — волосинкою, служальцем, ризойдом навіки прилип до плянети і живився її змістом, ссав її стоголосий сік. Наче він, цілком фаховим чином, досліджу-

216

вав казкові мотиви на витканому історію килимі тиші в університетських закапелках, замкнутих кімнатах і залах, у глухих і помережаних світлом — вікна в білих нишах! — коридорах.

Найбільше Віктор дивувався своєму, не показному, не зовнішньому, спокоєви. Насправді гострі переживання й роз'ятрені мислі височіли мурами, бійницями й вежами фортеці-замку над краєм родючої, зеленої і сливевої безмежної високорівні звичайних почувань. Що, приміром, помітила Мірра? Що, слава Богу, збайдужілій до неї приятель не реготовався з Лінницьким, Ніколаєвим і Федотовим посеред кляси й у коридорі перед автодорією, не зачіпав Лазаря Герінга, дотепника й актора-міміка? Що він — «Затонулий дзвін»! — уникав розмови і прогулянок з розвеселою Сонею Бернштейн і потаємною Нюрою Віневською? Що він, орлом, — руки, справді, нагадували крила, не злітав у залізну прірву сходів на побачення з Ніною і не вскачував у кімнату після дзвінка, не хапав, захеканий, Міррину руку під партою, не штовхався ногами?

Коли, замість умілого, меткого й авторитетного велетня, на першу в січні лекцію з латинської мови з'явився старший викладач Харитон, як у забутті, як із стрілою в серці, Мірра схилилася на Віктора й торкнулася губою його вуха. Юнак відповів поглядом, проте сусідка згадала про «нову добу» їхніх відносин, про свої непохитні рішення. Вона нарочито залишила набиту книгами Вікторову «таксу» на парті в тридцять п'ятій кімнаті. Думала навіть пересісти за вільну парту... за тридев'ять земель, але побоялася відвертого сміху товаришів. Розлука! Дружбі прийшов кінець! «Усе в минулому!» — в пам'яті плуталася клята назва малярського полотна. І жаль було, що вже ніколи-ніколи...

Живий мрець з вуглянним поблиском хижих очей, їжаком підстрижений, сивий і жовтозелений, дідусь з дитячої домовини неймовірно гаркавив і глитав цілі слова й думки. Видно було, як вони намагалися ще застряти в сухій горлянці. Він на мілкому губився й тонув. Згодом сам на себе злостиив і невспад захвалював своїх слухачів.

Міррина карикатура на латиніста вдалася на славу. На великому аркуші чернеткового палеру в ледь помітну лінію було за дві години упоряджено пухке гніздо, а в ньому поселено пташеня в старомодному сурдуті. Боже мій! Воно ледве трималося на пенькуватих лапках. У горлянці в нього яблуком застрав клубок добрих намірів і нитка слів. Ротяра з кінськими зубами, шапочка волосся над потилицею. А очі страдні. Розгалужена на гілочки постать, що сутглоби й хрящики.

Пуд олівця! «Портрет» дівчина ще домальовувала в опустілій авдиторії і в коридорі. Ніколи було навіть засміятися, коли наїжений, такий гордий та пихатий, пташок переплигнув через поріг і по-приятельському — навіщо ж йому запобігати ласки? — обняв старосту німецької групи за плечі, а згодом узяв його, як кавалер паночку, під руку.

Вікторового одерев'яніння ніхто на дві групи слухачів не запримітив. Добре, а зміну викладачів? Чи, може, заміну Аполлона Георгійовича, вимогливого, дійсно, до непорозуміння і до забуття, сприйнято як несподівану полегшу або навіть порятунок?.. Телер курс латинської мови, дослівно, пролиле... Чи кожен із студентів пожалів у душі і за широкогрудою людину, і за фахівцем-клясиком? Хто ж іше не навчився свої почування й думки начисто прибирати з обличчя? Хто ще не придбав собі фіранок на очі?

Свіжі люди, на незнаних досвідах вирощені вдачі. На свій, на незвичний лад оголені їхні інстинкти, виявлені пристрасті. Тепер Іван Дзюба й сам уникав нагоди сісти в читалці за стіл поруч земляка. І сам помічав бурхливе розростання зненависті до Віктора. Бажання розправи над товаришем, спрага, схоже, помети «паничеві» роями висипала на душі. Фактично дивне було все це, безпідставне, проте било з незбагнених глибин ключем.

Щоправда, в клубку Іванових почуттів часом мигтіли і пасма кровної прихильності. Але навздогін їм пролітали, почерзі, стрічки первісні, незабарвлені й сліпучі. Морем шумувала безтолоч звитків заздрості: вона вбирала безліч рік і струмків...

Насуплений, злий на весь світ, вражений у самісіньке серце, Дзюба, врешті-решт, не витримував двобою з складним текстом і з пастками німецької граматики. Примушений був, щодня, розшукувати Віктора Лисенка.

Інколи зніяковілий, часом просто задерикуватий і нахабний, Іван нахилявся над столом і намагався недогризком олівця швиденько надписати у книжці значення найнезрозуміліших слів. Та Віктор, звичайно, не витримував... і виводив товариша на страту в коридорі біля лутки вікна насупроти актової залі. Наплювати йому на внутрішній опір мозку і на роздратування селюка! Він добивався цілковитого прояснення читаного тексту й засвоєння граматичних форм або мовних правил і законів. Він примушував лінівий розум тепліти й парувати. Розходилися часом ворогами, інколи — братами.

Тарас Лінницький, після восьмигодинної зміни в порту, на лекціях куняв. На ніч брав у Віктора конспекти додому. Віра Ляшенко, його вагітна дружина, за вечір встигала їх переписати: після відпуски надіялася повернутися до кляси, боялася втратити рік часу.

В останній вечір третього тижня Віктора порадували «англійці»: Іван Кириченко й Гільда Штауфенберг. Цілий день молодята споглядали на товаришів, як на кущі, як на дощові баньки на воді, як на хмарки посеред ясного дня. Проте зустріч у читальні нагадала Вікторові про Урал, Сибір або Ташкент під Паміром... Прийняв він товаришів по навчанню, як дома. І пригостив найкапітальнішим з латинсько-російських словників. Дещо зацікавлена незвичним довкіллям, Гільда здалася «господареві» просвітленою і доброю. Також розумною: з двох можливостей вона завжди вибирала гарніше, чесніше, важливіше... Все було в ній, як звичайно: висока-висока рама крихкеньких плечей, порожні груди, розлогі й пласкі скельця рогових окулярів, звабливий та ще й штудерно виплеканий світ зачіски... А найважливіше, що в юній жінці зникло настроєве недокрів'я. Сонце близнуло у віконце.

Кириченкове бусурманство прояснило. З розпоротого лантуха сипонула пшениця, а Віктор не сумнівався, що рух-

не цемент! В заціпленому навіки обличчі блискало живе золото щастя. Порівнювати Івана треба було не з биком і не з горою: Кириченко — серце дзвона... Така міць, така цільність натури. Звичайно, плюс самовлевненість, плюс безцеремонність, плюс цілінний егоїзм вискочия з крайньої хати на околиці села.

Віктор кількома наворотами любувався з-під лоба папрою закоханих рук: як вони, не витримавши муштри, кидали на зшитки свої ручки й олівці, як вони просідали на розкритий словник погрітися, обнятися й цокнутися обручками. Очі Гільди й Іванові саме в той час врізувалися в латинський текст з потрійною силою, проте несподівано м'якли посеред абзаца і намагалися вибратися з мережки рядків, щоб почати герць заново. Чудотворна влада почувань.

Читальна заля до того опустіла, що острів Кириченків і Віктора ненадовго став осердям Атлантіди. Рівно о десятій годині погасло сонце над цілим світом. Крізь рівнобіжники віконних пробоїн у світ цей ринула ніч. Засклени просвіти темної зали були, як профіль гідроелектрівні, греблі. Залита електрикою — в тінявих берегах срібні озера на меблях і стінах! — порожня бібліотека здалася нікчемною спробою заперечити ніч, переяскравленим камуфляжем, оманою. На дні вестибюля загорілися запасні вогники. Востаннє грюкнули двері університету. Вулиця сива, плямиста: плеса і лілії світлотіней. Понад її кам'яним берегом чорний острів, — загін голих дерев.

Оперову площу в той зимовий вечір уявля оздобила не-згасною облямівкою, перетворила її на медальйон і герб: Вікторів Київ! Засипаний снігом іграшковий парк, знівечений морозом квітники та арка світляного моста над містом і Україною... Навіть між народами і країнами? Між сусідніми днями?

На свіtlі перед Театральним рестораном Іван і Гільда переглянулися: Віктор, дійсно, стояв над краєм пішохода, наче на вершині гори. І розглядав святковий майдан, наче гірське озеро в лісах!.. А потім він, розмова і ріденька ущухла, пішов з ними через площу, попід крамницями наступного кварталу і понад садочком Золотої Брами. Іван цілком покри-

жанів, а в середині палав. Гільда великим зусиллям золі відкладала намір запитати товариша, де він, власне, мешкає, куди це він так пізно прямує.

На розі Малопідвальної, біля дверей крамниці, Віктор враз зупинився і розкланявся. Кириченко і — тепер уже теж Кириченко — Штауфенберг помліли: мефістофельський настіні заливав його обличчя хвилями, очі його тріумфували, розвеселилися губи. Віктор, як газету, цілу дорогу читав їхні почування, страхи і бажання. Бачив, не дивлячися, вгадував їхні переглядання, таємничі знаки й багатозначні потиски рук. При тому, це й образило, — він не сердився, а сміявся, розумів.

Добре, що Гільда не почала з ним воювати, не запитала, наприклад, чим так полонив його Оперовий майдан. Відповідь би була: «Ще не всі люди, що оселедці з діжки!»

Добре, що Гільда не образила його, не запитала про наміри... Їхня крамниця, справді, відчинена до півночі. Ще довше працює лише універмаг на Фундукліївській і Хрещатику.

Іван Кириченко, радянський службовець, і вісімнадцятилітня дружина його німецького роду ще зросталися, ще пристосовували свою ходу: у всьому шукати «середнього пропорційного». В одну картину мусили вrostи широке бобрикове і довгов'язе чорної шерсти пальта, штучного хутра шапка з солідними заворотами й чорна, кордон синіх ромбів над чолом і потилицею, в'язанка з китицею, два портфелі, препарарадний велетень на ремінні й старанно бережений недоносок. До символу визріла карикатура! Разом з тим, чим тут нехтувати? Що зневажати?

В душі не бракувало інтересу до — закоханих? — товаришів. А поготів — цікавости до студентського подружжя, визнання сміливості і — не безсумнівої — рації таким чином унормованого побуту, так укладеного пляну життя.

У цей вечір, уперше за три тижні, Віктора привабило звичайне перекреслення мінусів, бажання оздобити листочки душі хрестиками, плюсами, надіями. Також дві вже новорічні візити до професора Сенченка враз перетворено було на чистий успіх.

Зразу після поверту до Києва Віктор заніс на Інститутську свій рукописний архів... А з приводу кожної речі в ньому треба було сказати кілька слів. Схоже: виправдатися, попрохати про узгляднення віку перекладача і завдання школярського перекладу, інакше кажучи, обставин.

Глухий і німий, професор щоразу нахилявся до столу й брав манускрипт за манускриптом в руки і читав кожен з них, проглядав, знову налягаючи на бильце крісла. До найдавніших рукописів, до найпотрібніших попереджень діло не дійшло: Федір Іванович, усміхнений, здивований, майже наляканий зливою весінньої енергії, встав з-за столу і поклав руку юнакові на плече. Глянув йому в очі й вибачився. Чезрез п'ять хвилин за Віктором причинилися двері.

Через тиждень, хвилина в хвилину, Віктор знову опинився перед тим самим, дійсно, як летовище вночі, столом. Професор — у кріслі. Мова, не випадково, відразу зайніла про «Дві редакції „Вертера“ Гете»: деталізований відчit, підсумок спостережень і заключення про літературу, обґрунтування Вікторового рішення обмежитися, дослівно, порівнянням текстів. Бо «Вертер» «патологічно суб'ективний» початок довгого ланцюга автобіографічних творів Гете, це завдання для гете-знавця. Для такої праці треба вивірити цілу гаму прозаїчних і віршованих писань генія, треба злагодити характер і міру автобіографізму в чотиричленній лінії «Фавста» й також у чотиричленному «Вільгельмі Майстері». А ледь замасковані визнання фундаментальної у своїй широті, фундаментальної і в переосмислені фактів «З моого життя. Поезія і правда!.. Тільки уявити собі таку велич!

Скалки Гете — Фавст, Мефістофель, Майстер... Демонізм і ворожа моралізаторству людяність. Особа серед життєвого ярмарку і спроектована в безконечність, в алегорію, в символ... Сам письменник нарік свої твори так: «скинуті шкірки ящірки», «сліди моого життя», «шмаття моого життя»!

— Одну можливість бачу, — закінчив монолог Віктор, — досліджувати романі Гете порівняльно і в сукупності. Корпус, принаймні, його прози!..

Професор Сенченко дійсно захвилювався, засміявся. Рука його безпоганно смикнула вилогу зеленкуватого, як

тютюн, піджака. Його баска голова, сіра вирізка волосся на-кленена на завушия й потилицю, і рвучка шия раз і вдруге спробували позбутися крохмалевого ярма. Чорні очі, насправ-ді темнокарі, заіскрилися. В ту ж мить вони набралися най-шляхетнішою на світі вологою.

Дивно, проте професор не зіскочив з крісла: сидячи задумався над важливим, фактично, рішенням. Про тяжкість текстуальної аналізи висловився чітко, проте обережно. Голосніше додав, що він чекав у даному разі компілятивної праці з коротким оглядом приступної літератури, з посиль-ною критикою авторів і з натяком на особисті спостереження студента першого курсу.

— Отже, — докінчив професор, — домову про «Верте-ра» залишаємо в силі? Але дослідимо, радше порівняємо, дій-сно, дві редакції роману? Побіжний матеріал розщіпимо на низку тем, завдань, і прилучимо до великого дослідження про романи Гете!

— Дослівно! Бо теми це наскрізні. Наприклад: автобіо-графізм прози Гете... Виходить, що частково й теоретичні завдання підлягають рішенню негайно. Або: «Епістолярна форма у Гете»... Треба проаналізувати записи «Вертера» і, наприклад, структуру розділу в романі «Вільгельм Май-стер»... Чим, справді, Федоре Івановичу, пояснюється нахил Гете перевантажувати початок розділу замками й мурами філософського змісту та ще й запускати під них хвилі пси-хологічної аналізи? Яке захоплююче завдання, Боже, Боже! З чим треба пов'язати цю особливість стилю «Вільгельма Майстера»? З ясною натурою автора? З його практицизмом? З його жадобою до пізнання об'єктивного світу й антипатією до переборщеного суб'єктивізму, до Сократового гасла: «Піз-най себе»? З його теорією жанрів і стилів? З ідеєю про кля-сицизм і романтизм? Може, це просто «комунікативність Гете», його доброта, доброчинність, мудрість? А може, тільки звичайна особливість стилю того часу або заперечення того-часної традиції! Я ж, Федоре Івановичу, ще нічого, нічого не знаю!

— Ви вже мало знаєте, Вікторе! Ви нічого не знатимете років через сорок або п'ятдесят, як напишете десяток томів монографій, досліджень, праць!

— Бо творець, — пожартував Віктор, — витрачається на книги. Випаровується, так би мовити, на вогні альтруїзму.

На професора Сенченка, сумніву не могло бути, вже чверть години чекав його асистент Леонид Іванчук.

— Обидві є в нашій Фундаментальній бібліотеці. Перша з них також на Подолі.

— У Фундаментальній бібліотеці? — мав намір перепитати Віктор, але Федір Іванович його вже не слухав. З бібліографічної картки, як лікар рецепт, написав вказівку на дві додаткових книги:

Курт Форстройтер, «Німецьке „Я“-оповідання», Берлін, 1924;

Кете Фрідман, «Роля оповідача в епіці», Ляйпциг, 1910.

Вийшло, що господар з усієї сили виштовхував гостя з хати. Проте Віктор відходив на раніше заготовані позиції з боями, з гураганним вогнем. Він поспішав довідатися про деталі розмов Гете з Наполеоном, другого й шостого жовтня 1808 року, в Ерфурті й у Ваймарі.

— Федоре Івановичу! Таллейран фактично був свідком лише початку авдієнції? Потім розмова відбулася аи раір? Що насправді Наполеон сказав про «Вертера», за віщо роман критикував, так і не відомо? Нотатки канцлера Мюллера це єдиний документ?...

— Мюллер переказав слова Гете.

— А сам Гете, значить...

— Є дещо в листах. Усі свідчення про побачення з Наполеоном — пізніших років. У 1814 році Мюллер нагадав Гете...

З малої вітальні, на підмогу професорові, вийшов ніжніосінський чистунчик Леонид Іванович. Під сорок років тулуб у нього ледь-ледь набубнявів, а голова з лисиною двома ріжками — мисливця, радше феноменально тямучого юнака... Очі — індуса.

У розмову він не втрутився. Лише, як біля вогнища, червонів, а на прощання, мов з вікна вагона, махнув Вікторові дитячою ручкою, поклонився. Віктор на сходах звів дух і озириувся.

Федір Іванович з роздумом причинив двері. Рівно на годину залишився з Леонидом Іванчуком, горішком, до речі, дорогоцінної породи... Він так і вабить, запрошує... помилитися! Всі триста шістдесят градусів зрозуміння. На сто вісімдесят розкинулася поступливість найрізноманітніших гатунків... Зате решта квадратури — пронизана спектрами діаманту! — вибагливість, твердість!

Консультація у професора вдалася діловою. Адже добре, що більша половина надхнення залишилася «вдома». Навіщо йому, Вікторові, розповідати, а Федорові Івановичеві знати, що київському студентові з Полтави симпатичний консерватизм серця Гете й поступовість його розуму? Чи дуже цінні, оригінальні його роздуми про порівняння українського характеру з німецьким?.. Віктор зміг би з двох рядків «Років навчання Вільгельма Майстера» — «Лише всі люди творять людство, лише всі сили в їхній сукупності творять світ» — за вечір виростити гуманізм й універсалізм великого німця в усій їхній багатогранності, розгалуженості, складності... Та чи пасує таке зайняття професорові університету? Чи треба було Федорові Івановичові повідати кілька загальновідомих афоризмів олімпійця? Наприклад, про користі від старанності або про спасеність мовчанки!

Настрій був збуджений, навіть бурхливий. Разом з тим не мажорний, у мінор. Давалося відзнаки незадоволення собою: яка нахапаність — не знань! — відомостей! І, з усього проглядає, — примат уяви, поетичний нахил до будування пірамід!..

Віктор не пожалів, що довго петлював містом і погуляв попід музеями потойбіч парку. Висновок по довгих роздумах виявився простим: на цей раз професор Сенченко погодився з самовільним звуженням у трактуванні теми, йому навіть сподобався підстрижений «Вертер», однаке, рано чи пізно, йому набридне лихо, а не учень... Може, краще рівненськими покосами жати, за розкладом, лекції й служняно

опрацьовувати вказану літературу з усіх чисто предметів! Оце й буде «освіта». Все одно, голубчику, вище носа не плигнеш!

А ранок, а наступний день: несподіванка.

Безбарвна, навіть страшна в цю мить, така бліда, бузкові губи, Гельда Штауффенберг-Кириченко підійшла до Віктора і хитнула, мов у неї оленячі роги, показною зачіскою в бік деканату. Очі її при тому зиркнули загадково, майже глузливо, пальці її, бурульки, бавилися олівцем... Але в деканаті на Віктора чекав не міліціонер, а Федір Іванович: призначив побачення після третьої пари лекцій, гукнув юнака ще раз — і познайомив з професором Дубовичем:

— Віктор Лисенко, моя знахідка, — і він засміявся.
— «Пробшу, Якове Михайловичу, „любить и жаловать“!».

Проминуло кілька годин. З деканату в коридор вийшов професор Сенченко, слідом за ним, з важезною «такою» в руці, червоний і до краю збентежений Віктор Лисенко. По східцях Федір Іванович збіг з такою швидкістю, так сміливо переплигував їх, що юнак відставав від нього рівно на чверть пути. Коридором пішли нога в ногу. По-діловому й мовчки.

У деканаті професор Сенченко, дещо офіційно чи одну йоту святково, пояснив новину кількома відрubними реченнями.

З сьогоднішнього дня Віктор працюватиме у Фундаментальній бібліотеці. Щоправда, стіл йому відступає Федір Іванович, проте обслуговуватимуть студента на загальних засадах, на рівні з аспірантами, викладачами й професорами університету. Подруге, треба Вікторові знати, що бібліотека має ключі від шухляд столів. Отже, в разі потреби, книги забираються на полиці, в обіг... Але без домоги це трапляється дуже рідко.

І це все.

Хто дозволив студентові засісти й працювати у Фундаменталці? На якій такій законній підставі? Віктор навіть не зажнукнувся розпитувати.

Подякував двома словами, стримано. Але все одно розхвилювався і зиркнув на вчителя так, що Федір Іванович

задоволено посміхнувся і тут же, посеред деканату, перед столом Анастасії Іванівни, поклав руку на Вікторові плечі. Обняв.

26

Після трьох тижнів жаху проминуло .. багато? мало?
— три місяці «посту».

Настала, перша у Києві, весна.

На Володимировій горі Віктор прочиав Ніні й Фещенкам лекцію — сміху було, сміху! — про Ляйбніцеві монади, про «вічну любов», «вічну красу» і «вічну жіночість» ідеалістів. Володимир Володимирович при тому корчив смішну піку, Ніна звично чміхала й смішино прикривала рота долонькою, Софія Вікторівна посміхалася весело. В очах у неї кували жар чортики.

— Кант, німчура, визнавав за невичерпні два джерела краси: небесні світила над нами і моральний закон в нас, — і Віктор закинув голову на спину: південь щойно почав плавитися, небо над містом підплывло золотом.

— А я знаю, а я знаю! Тебе справді цікавлять філософські системи, школи і вчення! Впізнаю тебе, впізнаю нашого шкільного мудреця!

— Вузький мій фах у школі був — географія...

— Але перш за все ти поет!

— Та ще й з великої букви! З дуже великої!

До Хрещатика зійшли алеями пара за парою. Софію Вікторівну прикро вразив Нінин розрив з Віктором: «Характерець, я вам доловжу!» І цікавили Вікторові університетські справи. Як вона висловилася, «успіхи». Незадоволена відповідями, вона запитала відверто:

— Але сьогодні починається наречті «мир і благодать»? Ви знову буватимете у нас запроство і часто? Ну, голубчику, якщо це не секрет... Це правда, що ви працюєте у Фундаментальній бібліотеці університету?!.. З сивобородими й підсліпкуватими професорами?...

— Так, так і так.

— То ви, дійсно, Наполеон Бонапарт!

— Звичайно, що Наполеон! — Віктор приснув зо сміху. Софія Вікторівна тим часом скуштувала полиню:

— А наша Ніна працює холодком, по-во-лень-ки. Якби не чортячі здібності... Може б, тоді вона бралася до діла інакше? Ні, справді! Перечитує, вперше по-французькому, «Жана Крістофа» й «Зачаровану душу». На дитячий кітпалт вірна своїм «зорям»!

— Ніну можна лише «довчити», але не навчiti або перевчити. Її переконання, засади, уподобання вроджені, спадкові. Як і її вітальна сила. Як і її смак, ритм, світ. У дитинстві вона вже була дорослою.

— Зате дитяча наївність залишиться в неї до старости!

— Геній, якщо не занадто рано, якщо не саме вчасно, то пізно старіють...

Софія Вікторівна наморщила носика весело, посміхнулася лукаво. Намірилася тарахнути Віктора кулачком по спині з усієї сили, а насправді — дзвіобнула: «Шарамижник! Циганчук!» — додала. Сум її щирий, що за рік життя в одній кімнаті вони добре розкусили, але не полюбили одна одну, що неймовірно розрослася й пустила коріння любов між племінницею і дядьком.

Над Царською площею почекали на ар'єргард. Усі разом, як на команду, зиркнули на чорно-зелене шатро парку на Володимировій горі.

— Ще надто чорне тло, — зауважив Фещенко, — маючи опусінські листочки.

А Віктор, як заключний акорд, сміху ради, процитував Гете: «Півжиття вивчав я ріст рослин і дерев».

— Вчена голова! — і Софія Вікторівна спробувала розкуювовдити мудрецеві зачіску.

— Запевняю, запевняю тебе! Ти навіть не уявляєш собі... — спрбувала заступитися за товариша Ніна.

— Помираю з голоду! — запротестував Володимир Володимирович.

Ані разу за вечір ніхто більше не згадав про Фундаменталку, Сенченка й гурток західноєвропейської літератури. Володимир Володимирович знов, як Ніні болить най-

дрібніше протиставлення «шкільних друзів». То нічого, що вона сама й здавна визнала безліч Вікторових переваг. Головне, що крихітку Віктора дівчина завжди приберігала для себе: вона з дитинства боялася розлучитися з товаришем на чисто й навіки. А прилюдного приміряння їхніх здібностей, характерів і їхньої зовнішності вона ніколи не зносила. Взагалі не любила точити баласи з баляндрасами. Як також Вікторову «психоаналізу» і його підземні, печерні «плавання». Вона дивним чином розбиралася в подробицях родинного життя незнайомих сусідів з багатоповерхового будинку над каштановим сквером і, хоч таємно, линула душою до людей на трамваєй зупинці чи в університетському коридорі: «Ну, чому, Боже, не жити зовсім просто! Не „летунство“ дарує щастя людині, а земля й простота!»

Софію Вікторівну спонукали до мовчанки «Фещенки». Її до подобиць цікавили перипетії Вікторових днів і розростання його здібностей та спроможностей. Її почуття до Віктора двоїлися. Часом у неї виринало бажання підрізати Вікторові крила, пригасити його вогні й посадити молодика на землю неподалік Ніни. Часом їй хотілося побачити юнака на океанському обрії, в надхмарі.

Вікторові ціле пообіддя докучала думка про людське «безграниця», про впорядкування людського «прикордоння» здоровим глуздом, розумом. Чому такі зайві наші «околиці», наші інтимні визнання й самовивертання в колі близьких, у родині? Чому те саме безоглядно дарується безіменному споживачеві мистецтва? Для роману приберігаються «Американські гори» зимового Києва, кригою підмиті пішоходи стрімких вулиць, березневі плескачі й коржики снігу в університетському парку, цілі сніжні поля в гущавині ботанічного саду. Для роману викарбовано в пам'яті спалахи електрики в ранковій авдиторії і з'яву світлової сили недвечір'я в пригаслих вікнах. Для роману придатний опис людської байдужості. Зате у клясній кімнаті й у читальній залі ніхто не потрібен никому. Ледь тепліє полохлива симпатія людська. Непевні її плями. Прозріти треба, щоб помітити в людях прошарок спільніх понять і братерських почувань!

Як п'ять хвилин за читанням, так промайнув вечір у Фещенків. Мова зайшла про Київ: Софія Вікторівна привезла з Житомира Винниченкові «Записки кирпачого Мефісто-феля», а тепер не знала, що з прочитаною книгою зробити. Володимир Вилодимирович кпив з неї й натякав на жіночу легковажність: «Добре, що ти не привезла додому хоч з пуд динаміту!» Ніна радила покласти роман у шухляду стола й забути про нього. Мовляв, як прийдуть нічні гості, то хай потішаться...

Розмова почалася в трамваї, на зупинці насупроти Золотих воріт. Отак заживо у нас поховано стародавню столицю. Ще в сімнадцятому сторіччі стояла побудована з рожевої пінфи брама, від міста підперта попружними арками фортеця, а сьогодні... Наш Михайлівський Золотоверхий монастир, наші святині... зруйновані, дослівно, на наших очах! Решта чекає на новий рік тисяча дев'ятсот тридцять четвертий... Не мав Київ щастя і в літературі.

Від Києва два кроки до Берліну. Його увічнили Гутцков, Шпільгаген, Фонтане. Його карбують новітні майстри: Гайм, наш сучасник Деблін.

Ще ближче з Києва, географії насупроти, до Парижу. Півмільйонове місто Людовіка XIV розминулося з письменством. Але від Оноре де Бальзака почавши... І так до Золя й Ромена! Чекайте, а Париж Дюамеля, а...

Писемний стіл і канапа під завішеною килимом стінкою буфета — межа неподільного володіння Фещенків. Вікторові вони нагадали колишні мури Парижу й автора проекту грандіозної перебудови світової столиці, власне, сітки паризьких бульварів барона Османна. Для підтвердження цілковитої подібності вуглика кімнати з серцем Парижу він намальовав плян міста з околицями і позначив на ньому кілька цікавих для історії письменства адрес. Зі справжнім знанням справи описав літературні сальони столиці в добу Наполеона III.

На намальований олівцем Париж безоглядна Софія Вікторівна, сміх у її венеціянських очах, глум у венеціянки на губах, поставила цукорницю й намазану маслом булку на мініяюрній тарілочці.

— Прикладне мистецтво! — пожартував господар.

— Замазане мистецтво! — уточнив гість.

Ніка розреготалася. І намагалася утримати склянку гарячого чаю від самогубства, поглядала на свої коліна і на килимок доріжку під ногами. На стільчику біля комоди присіла Софія Вікторівна. Блюдце у неї на колінах, у руці — кругленьке печиво: бузковий пасочок поміж шоколядною половинкою і — прилитою парафіновою масою. Кусала вона його карат за каратом.

За вечір прохолонули вулиці Києва. Синь над містом замерзла. Квітнева ніч, навіть березнева.

Трамвайний вагон рушав з кожної зупинки нарочито лініво. І рухався цілу дорогу нехотя, з гамлетівським роздумом. Левіних довелося потурбувати по одинадцятій.

Круглоуніверситетська вулиця притихла у січні на всю зиму й весну. Під час річних іспитів мадам Левіна запропонувала Вікторові, в разі потреби, працювати вдома. Фіма додав, що його столик у родинній спальні стойть без діла вже цілий рік... Але Віктор подякував: «Жодної потреби!»

Зimu й весну, щоранку, Віктор боявся так опритомніти, що сон про власний стіл у Фундаментальній бібліотеці розв'ється раптом і назавжди. Пам'ять щоразу дарувала йому нову копію першої години в казці. Біля дверей Фундаментальної бібліотеки професор Сенченко зупинився на мить і попередив: якби на початку обслуга часом обминала Віктора, то звернутися по допомогу треба до Варвари Тарасівни Вовченко... Вона, звичайна бібліотекарка, донька українського мистецтвознавця, учня, до речі, київського вченого Бартоломеччі, людина вона енциклопедичних знань, послідовниця, як філософ, Олексія Микитовича Гілярова, як мистецтвознавець — співробітница Федора Івановича Шміта.

Перед директрисою Фундаменталки студент стояв, як перед престолом, як у церкві. Від незручности злегка посміхався. А, на турецький смак, п'ятдесятілітня красуня, напомінована ніжними соками брюнетка, недоброзичливо глянула на Федора Івановича і, здається, відвернула півпогляд від Віктора: «У нас, мов, бракує столів, а ви, справді... Що за витівки!» Федір Іванович блискавично перетворився на грозу

філологічного факультету, в норовистого й безоглядного професора Сенченка: «Відступися, геть з-під ніг»!

Те чорне полум'я, що часто пестило Віктора, спалахнуло попід стелю й спопелило «туркеню».

— Я вас ні про що не прошу. Чи це вам ясно? І стіл залишається в моєму розпорядженні. Потім... я вас попереджаю! І не вперше, а востаннє...

Федір Іванович затремтів. Зненависть його — вже осо-биста! — ладна була ринута через вінця. З «туркенею» ніяк було професорові залишитися собою: говорили по-російсь-куму.

Віктор, зімнятий, знівечений на початку бою Федора Івановича з Туреччиною, до читальню залі зайшов, хоч і збентежений, переможцем. До дна збагнув понадособисте зна-чення своєї праці й всю серйозність розрахунків свого вчи-теля.

О четвертій годині в нього на столі вже виросло три гірки — справжня ліга націй! — книг, до столу підійшла бібліотекарка в сталевосірому халаті: Вовченко. Її вузеньке обличчя, трішки підсинені губи посміхнулися. Голубі очі вищерть залили скельця окулярів по саму сталь оправи: зра-діли. У портреті її запам'яталися ниточки й плямки сивини в білявому волоссі, непомірне для дрібної жінки чоло, суха рука з рожевою долонею, свіжими на дні пальцями. Відразу запам'яталася її легка хода: в сап'янцях ноги? крилата?

У червні Віктор і Ніна разом приготувалися до іспиту з мовознавства. Свої конспекти читали в Пущі-Водиці, день перший, і в ботанічному саду, день другий. На третій день засіли у Фещенків біля писемного стола. У день іспиту вже о восьмій зустрілися в читальній залі: конче треба було хоч перегорнути декілька книжок.

Від дванадцятої години обое вже стояли в черзі перед тридцять п'ятою кімнатою. Ніна зайшла першою. Перед професором Дубовичем опинилася позачергово: за партами сиділо півтора десятка «думних»... Віктор підсів до стола Михайла Яковича через годину. Питання попалися йому навпіл «безгласні», навпіл цікаві.

На початку іспиту професор даремне намагався виштовхнути молодого чоловіка з рами конспекту, розворуши-ти його, наприкінці — цікаві Вікторові проблеми! — зупинив раз і вдруге: досить! У матрикул Яків Михайлович пропонував «відмінно». А сказав, подаючи на прощання руку, що він чекав від Віктора знань частково ґрунтovніших, безпечно — рівніших...

Через тиждень відбувся іспит з політектономії капіталізму. На столі перед катедрою у сто п'ятій автодорі лежала колода карток. Стояв неподалік безпритульний стелець. Воно професор М. М. Мойся відпочивав поруч студентів. А потім знову, радісно ехидний і дотепно ехидний, обходив «дорогих товаришів» і провокував обмін думками, закликав на герць. Та наставав час і кудлата рука, і кучерявий палець мовчки показували студентові на двері, — до побачення, друже, до осени! — або запрошували подати матрикул.

Віктора МММ різнув почесні серце:

— «Відмінно» вам за розум, хитрість і такт, не за знання!.. Приготуєте і соціалізм по-лікнепівських брошурах, хоч і ловко, — заріжу!.. Адже вас заб'є «задовільно» і «добре»? У вас же величезні амбіції, мій дорогий, правда?

Почалися річні іспити, німецька й латинська мови, іділюю. Закінчилися — тихим докором Дубовича, відвертою по-грозою Мойсі.

Як заманулося негайно полетіти в Полтаву! Проте Віктор перебрався від Левіних на Круглоуніверситетській до «первенця» свого, гуртожитка над Володимирським узвозом, за університетом, і до двадцятого липня, з ранку до пізньої ночі, пропрацював у Фундаментальній бібліотеці.

Таїна ночі навіщувала Землі катастрофи. Та на світанку з-під світової загати на крайнеба приснула золотінь осяйною цівкою. Сонце дощенту затопило Полтаву. Повеніуникли тільки вибалки та яри на околиці. А потяг ще довго

долав Гольфштром молодого саду посеред степу жовтих хлібів. Літо сайтом засліпило очі й позавішувало вікна вагона.

Віктор приїхав не тільки додому, а також у минулий рік. На безлюдному пероні Південної станції на нього чекав Льока. Брат точно так зніяковів, навіть зблід і розгубився, точно так обняв і мазнув Вікторову щоку прісними губами. Тільки сам він виріс на голову. Ручку валізи скопив уміло й упевнено. Натомість його біла соколка в чорну смугу змаліла до нестями, ладна була тріснути. Рукави її ледь сягали за локти. У дверях станції, від несподіванки, розреготалися: полтавський автобус, навіжений, примхливий від самого народження, хвацько підскочив до пішохода і збирався, погрюючи, попихкуючи, заждати на них... Не треба було ні петлювати три кілометри вулицею, ні дертися стежками на шпиль до альтанки й собору.

Як і рік тому, і як зимою, бабуся вибігла зустрічати внука на узвіз перед кам'яничкою. І Віктор, як дитину, знову підняв і пересадив її через поріг. Як рік тому, і як зимою, о дванадцятій влетіла в кімнату мати, без чверти перша — батько. Як завжди, Віктор поцілував матір біля зелених воріт лікарні, провів тата до банку, рівно годину, обнявши, простояв з Наталею Олександровною перед вікном у долину, над урвищем. Вдома на нього, як щоразу, титрицею плигнула Ляля: де ти, мовляв, волочився? Знаєш, що ми з бабусею чекаємо — не дочекаємося, а ти шляєшся! Канчуками б тебе спотворити, забити мало! — І вона, сув'язі ніжностей переплітаючи дурничками і грубістю, сміялася й біснувалася. В очах у неї, переважали зелені відтінки, — світляний калейдоскоп. Наморщувалася так, мов обличчя її лоскотали проектори.

На Ворсکло, як щоліта, ходили з Льокою удвох. Ще три тижні збігали по крутолобій горі до рапаної, аж білої, доріжки посеред вологих луків і обов'язково наскрізь прошивали болотяний ліс. З вивернутих посеред алеї дубів шпурляли дрюччя, каміння й глиняні грудки в чорно-синій зеленкуваті дзеркала водоймищ. Надовго залягли в пісках, над рікою. По пояс засипані дюнами сосники і ріденькі топольки. Зелені чупринки очеретів і колючі хмарки пирію...

Під вечір на мокрі плавки натягалися «дорослі штани»: голюки поспішали понад берегом до містка. До лісистого, осокори, острівця за водоспадом. Обминаючи садиби потойбіч ріки, сюди пробивався Зіньківський ліс. Звідси видно було грузьку дорогу в соснових печерах.

Інколи поверталися додому зарання. Часом брали курс на Полтаву перед заходом сонця. Як на високорівні рожевим вогнем спалахували хліби, а в долині горіло верхів'я лісу, як на луках починали ключитися стебельця тіні з-під стовпчиків дротяніх огорож. Копирсали землю дружно і пружно. З надлюдським апетитом гризли червонообоке небо на горі, за парками.

Вікторова розмова з родиною відбулася в день приїзду. І вдалася вона довго і ґрунтовно: продовжувалася «від обіду до безконечності». Опівночі Віктор ще раз навідався в ідалю і присів на ліжко батьків, хоч мама вже спала, а тато, не засвітив лямпи і підтакував невпопад. Не спробував навіть запалити цигарку. Зате не треба було й ні повторювати, ні розгалужувати, ні продовжувати.

Розмова з Віктором нікого в родині не заспокоїла: всіх турбували, навіть бентежили його здібності, його успіхи! Він, звичайно, поруч навчання, вступив у гурток професора Сенченка й поринув в історію німецької і французької літератури, брався за вивчення тузеня європейських мов, у голові у нього снувалися задуми перекладів, статтей, досліджень... І це в наш час, у нашій країні! Страшно радити. Страшно і відмовляти!

Всі погодилися: Фундаментальна бібліотека, як проектор, спрямувала на Віктора увагу «сильних мира сего». Студії Гете й німецької літератури, щоденні замовлення на книги німецького видання віщували, безсумінно, не так аспірантуру й професуру, не так успіх у житті, як таємні підозріння влади й потворні обвинувачення. Батькам марилися вже в'язниці, заслання, концентраційні табори в сибірських лісах. Навіть страта юнака, розстріл. Адже в Європі вже почалися пересування кордонів: на весні Німеччина здійснила приєднання Австрії, восени — Судетського краю Чехо-Слов

ваччини. За ніч виростили непрохідні ліси національних і державних простирич.

Льока з пристрастю підтримав брата. Лисенків назвав допотопними страхопудами. Бабуся зацікавилася напрямом думок таких людей, як професор Федір Іванович Сенченко. Після цього розмова набрала іншого характеру.

Мама встала з-за столу й лише зердка прислухалася до «великих слів»:

— Замір Миколи II перенести столицю Російської імперії до Києва; російські намагання асимілювати Україну й поширити освіту та розвиток техніки; додатні й від'ємні наслідки, для цілого світу й для України зокрема, першої світової війни та революцій в Росії і на Україні.

— Гуманізм і лівацтво як пануючі вітри новітньої історії.

— Правомірність німецьких прагнень до об'єднання своєї нації в централізованій імперії і загроза — для України!

— німецьких апетитів, зrozумілих, звичайно, на землю; короткозорість колоніяльної політики англосаксів і Франції: «Сам не гам і другому не дам!»

Тільки після непомірно довгої розлуки трапляються такі відверті наради душ, такі пристрасні саморозкриття. Потім тижнями совість навідуєть сумніви. Бо під час ревізії занадто чітко та впевнено висловлених переконань пожобленим виявляється сумління. Щодня думка повертається до зайвих переборщень і безсумнівних загострень. Надприродна принциповість завжди трішить нарочитістю і ніяк не вміщається в будень. Але на чисту воду при тому виводиться забріханість, радше, недостатня охайність і м'якуватість та мутність своєї власної думки. Роки, століття несвободи й терору перетворилися в суцільну й несхідиму осінь марного існування. Що не день, то листопад нездійснених жадань і потаємних мислів.

Через день після приїзду до Полтави, увечорі, Віктор з Лялею відвідали Ніну. Втрьох допізна гуляли у парку Франка. У першу неділю ранком Віктор з Ніною побували у Зіни на Новопроложній. Господиня зойкнула від несподіванки й кинулася до кухні відчинити двері. А Віктор тим часом

уліз крізь вікно в кімнату й приліг на печеристу отаманку з «Більшовиком Полтавщини» у руці.

— Босяк босаком! Ніякі тобі університети не впливають!

Гість справді по-бояцьському смикнув Зіну на канапу й поцілував у щоку. Ніна, звичайно, не підозрівала Вікторової обізнаності з «підвальним життям» і з кодом ніжності своєї соромливої приятельки з рожевощоким і веснянкуватим обличчям. Приятельки? Від Ніни вона неугодно ховалася. Навпрост приречена була Ніні заздрити! Вікторові вона інколи натякала на свої дійсні почування, на болюче незадоволення своїм дрібноміщанським животінням. А п'ять років тому вона вголос мріяла полюбити босяка, грубіяна, бандита, горилю...

Босяк глянув Зіні в очі й пішов на кухню привітати справжню господиню дому й понишипорити по книжкових за- капелках. У заставляну-перезаставляну меблями й горшками кухню, у побілену крейдою вітальню, в окуповану розлогим ліжком спаленьку з вікном у сусідський садок привела Зіна його... Дійсно, то був перший день у Полтаві! Згодом, упродовж років, він читав Зіні на цій канапі свої переклади, свої оповідання, драму про російсько-японську війну і романи!..

Зіна, як завжди, розпитувала Ніну. Вікторові — ані краплі уваги...

Про її справи треба було здогадуватися. У неї не траплялося ні неприємностей, ні щастя! Зіна терпіти не могла школи. Але педагогічну кар'єру вона мала за найпридатнішу для жінки. Напівросіянка, україністку, в час безоглядної русифікації, вона вибрала за фах: порядний труд для совісної людини! Тверезе хазяйнування своїм життям поеднувала Зіна з... кутом зору героїні-ідеалістки. А вроджену скромність і дивну боязкість з комплексним будівництвом замків на хмарах.

Звичайно Наталія Олексandrівна вже не переступала порога свого дому. Проте раз побувала з Віктором у Соняшному садку і Петровському парку. Перший вразив бабусину душу буйним оновленням зеленого світу, другий обрадував такою вірністю: як здавна, скільки вона пам'ятає... Зранку

ані душі не було над квітниками і в алеях. На лавочці перед пам'ятником Шевченкові й музеєм, Віктор вголос читав, на прохання й повторював, Верлена.

У Києві, сучасному, розумна Наталія Олександрівна не шукала Петербургу, імператорського. Проте атмосферу Вищих жіночих курсів і Київського університету імені Шевченка вона, свідомо, ототожнювала. Робила це з переконання, що наука і професура, що молодь і весняні бурі ідеалізму в основі своїй споконвічні, як природа.

Безнастанно розмова заходила про Вікторові студії, про його майбутнє. Та щоразу кінчалася вона думками про світ почувань, реакцій вісімдесятньої людини, про її душу: вигорілий степ це, звичайно, але на видноколі вздріваються й пасма брості...

Наталія Олександрівна признавалася, що вдень вона не боялася ні самоти, ні смерти, лише — вночі. Тричі на тиждень вона цілком щаслива, як до неї о п'ятій приходить єдиний і останній учень її: Льока.

Наприкінці серпня прохолола й здичавіла ріка, поблякла, зажурилася долина Ворскла.

Віктор, напередодні від'їзду до Києва, провідав своїх знайомих. У Миколи Григоровича Німченка потрапив на родинний обід. Познайомився з братом його дружини, вчителем з рідних їм Сорочинець. За столом він не міг ані слова сказати. Лиш дивувався: нічого не знат про тамтешній Покровський собор вісімнадцятого сторіччя та його історичної вартости вівтар, ані слова не міг сказати про рід моргородських полковників Апостолів, як і про гетьмана Данила Апостола, про Глухівську Велику раду та «Рішительні пункти». Так мовчали вдається лише справжнім профанам та ще справжнім знавцям!

Лідія Яківна Лебеденко сказала: «Щоб ти не втік, щоб не налетіли комарі!» — і прикрила скляні двері на квітник. До темноти не відпустила гостя додому. Її все набридливіше турбувала доля чоловікового архіву. Як жаль, що вже ніколи не будуть зібрани в книгу його статті з російських, німецьких та італійських журналів! Як жаль, що вже нікого не зацікавить його трішки недописана історія італійського ми-

стецтва! Катувала її думка про долю сотні фотографій і адресованих їм у Херсон і в Полтаву листів видатних українців. Боялася тримати все це дома, боялася віддати до музею. Щоб документи не переполовинили. Щоб самій не потрапити «на оленячу фарму».

Вікторові «на схови» дістався пакет фотографій «Італія, 1914».

У день Вікторового від'їзду до Києва Наталія Олександрівна не спроможна була піднятися з ліжка. Знесилені руки над цямриною сіро-багрової барложки. Замкнуті очі. Нашорошений слух.

За чотири години до потяга на Київ Віктор ще раз на Хрестовоздвиженській вулиці. Уже треба було поспішати додому і ще можна було постоити над бабусею десять або двадцять хвилин, навіть півгодини.

На прощання вісімдесятлітня рука довго-довго розмітала Вікторове чого, довго-довго пестила його скроні, щоки, губи і підборіддя. А бабусин пальчик розмотлошив і пригладив чорні брови юнака. Віктор поцілував Наталію Олександрівну в обличчя і в руку. Але не витримав — яка невдача! — розплакався, розридався.

28

Київ у серпні. Ранній трамвай перед станцією. На бульварі Шевченка пересідання в порожній вагон. Кінцева зупинка посеред зірки: Софійський майдан. Володимирова гора.

Все, справді, як торік. Спостереження і тотожні, і різні. Бо дні нашого життя — як люди: скожі поміж собою й нерідко однакові. Рік життя — як людство, в такому разі.

Дніпро під горою, що квітка. Сині, голубі, білесі жужми кущистого півника, косарика. В лісі на Лівобережжі — його стебло, пагілля.

На розводах задніпрянської блакиті і над парками на кручах, над містом білим вогнем спалахують і гаснуть піраміди сонця. Мариться і начисто зникає розвіяна сивина козацьких вусів і бабине літо.

Як і рік тому: з самого ранку в університеті. У руках чимодани. Іх дві години треба підпихати по піdlозі переповненого людьми коридору до дверей мешканевого управління. Щойно перед обідом Віктор добрався до гуртожитка на Новопавлівській. За два квартали, до речі, від Фещенків, від Ніни.

Цегляний корпус, поверхі віконних пройм у цементовому обрамленні. Ганок, як нігти, під неозорим полотнищем камінців. Скляні двері в сталевій рамі. Суміш запахів біля сходів над сонячними каналами. А довкола колоса, від зупинки трамваю, старенький квартал двоповерхових середняків понад кленами, півкругла брама на подвір'я. Від містечкової вулиці в долині з розплесканими краями, — засипані глинища будівельного майданчика, парость ріденкої трави, червона хвилька тимчасового паркану під зеленим моріжком. Колос над добротними провулками на пагорках, над кам'яними запрудами старих садів.

Слідом за Марусею, комендантом гуртожитку, Віктор зайшов до кімнати на дванадцять ліжок. Виявилося, що гуртожиток розташувався на одному поверсі, що для студентів призначено тут тільки дві залі. Решта кімнат — мешкання одружених викладачів та аспірантів.

У теплому кутку кімнати два ліжка поставлено було вздовж стін: звільнено площу для стола й стільців. Одно з них вибрав собі Віктор. На друге, через півгодини, кинув свої речі Владислав Міхальський.

Свідомість не встигає навіть найгроміздкіші з вражень ні розібрati, ні розкласти. Як непотрібні вже нікому моделі й макети на смітнику, в пам'яті стирчать наклеєний на зелений пагорбок цегляний велетень гуртожитка й обрубки карликових провулків у долині. Всунуто сюди, в кімнату, дванадцять ліжок і жовту шафу для одягу. Добро це привалив непомірно великий передпокій з білою щоглою коридору, люмінісцентними лампами освітлені пасма кахель, мерехтливі басейни дзеркал і сталь попарних крантів. Віктор, рушник на плечі, зубна паста, мило й бритва у руці, повернувся до кімнати.

Владислав Міхальський подав руку, мокру й холодну, так неохоче, так байдуже зиркнув на сусіда, так — от до

чого, мовляв дожився! — покривив губи, що Маруся спалахнула від зненависті й швидко вийшла з хати. Ковдру й гору жовтуватої білизни залишила на стільці. Віктор, страшенно зацікавлений несподіванкою, приліг, у свіжій сорочці й напрасованих штанях, на ліжко почитати, а згодом запросив неймовірного гордія до столу на полтавські котлети, пундики, коржики і яблука.

Владислав вийшов з кімнати і, дослівно, через дві хвилини приніс з комендантської чайник води, дві чашки з блюдцями, ложки й цукерницю. І, так поспішно, за годину, розповів історію двох кревних родин, історію своїх поневірянь. Навіть їхні страшні таємниці.

Його сухотний батько був директором семирічки у Кам'янці Подільському. Марусин — обидві родини й мешкали разом — у школі тій грубником і двірником. Владислав виріс у Марусі, у чорноокій красуні, на руках. Після заслання її тата на Соловки, вона подалася на Донбас, а нещодавно об'явилася в Києві... Сам Владислав закінчив педагогічний технікум, вчителював три роки, потім поїхав у Ніжин до дядька й вступив до педагогічного інституту. Але наприкінці першого курсу навчання припинилося: у Кам'янці Подільському доторів його батько. Повернувся ж з похорону — не застав дядька... Тепер старий викладає іноземні мови якутським ведмедям! Якщо викладає... На весні спалахнув процес у легенях... Маруся негайно роздобула для нього ліжко в Качанівці. Решту року він дожив у Кам'янці, у хатці Міхальських на Руських Фільварках, насупроти церкви. Там доживають свого віку обидві матері, Марусина і його.

— А ми, бачте, зібралися під одним дахом у Києві. Маруся, пролаза, влаштувала переведення з педінституту в університет, тільки на перший курс, роздобула ордер на гуртожиток... Фактично сестра моя! Така розумна, така тонка, така практична, така хитра, а в тридцять п'ять літ ще самотня. Не одружена, бездітна... Все влаштовує наші справи.

У душі Міхальський тепер сам собі роками пояснюватиме несподіваність найцирішої в житті сповіді, вимовлятиметься. Його жалитиме власна голизна, часто навідуватимуть його незручність і безсилій жаль, каламутитимуть душу йо-

то дивовижні сумніви і підозріння, груди і голову, як паро-ним молотом, плющите несумірний страх, іноді — жах. Але не було вже сили критися й мовчати. Треба було звільнити душу, — повість про мізерну, про скнару долю, як ківш пекельної сірки, вивернути на свіжу людину.

У цю годину ще Маруся турбувалася його совість. Тридцятип'ятирічна жінка через п'ятку років посилає! По-сиві-е... Та кому ж так соромливо й сміливо пропосміхалися її губи? Для кого вже півжиття пропалали її вишневі, власне чорні очі? Владислав стояв біля вікна, проте бачив перед собою не горбатий травник і не муріваний кряж Львівської вулиці потойбіч долини, а вкраїнську красуню... Куцого підлітка за їхньою хатою на черешні, одчайдушну дівчину-чарівницю, заповзяту жінку: ледве прихованій рум'янець на щоках, з дня на день грозові очі, причісану сріблом хлопчачу зачіску.

Владислав, наприкінці монологу, заявив, що розмови з ним завжди «одинарні». Він від народження «глухий», відвернутий від людей. У ньому вже просто не вміщується власне горе, заздрощі й чорні-пречорні ясновидіння. Провидцю, згідно з його словами, людина цікавить тільки під одним, і останнім, поглядом: як джерело надії на видужання і — якщо мова про Україну — на перемогу.

— У найспокійніші, у найщасливіші години я думаю про самогубство! Ніколи — в лютъ...

Владислав натякнув, що Вікторова обережність, мовчанка, дуже розумна, зрозуміла, природна, що Вікторова реакція могла бути куди бурхливішою. Навіть дивно йому, що Віктор не перелякався:

— Заздрю вашому здоров'ю, вашій поміркованості!

Віктор промовчав: надто відносні поняття і здоров'я, і поміркованість. Прибрав зі столу й підсунув валізку під ліжко.

З кімнати й гуртожитка пішов відкривати новий шлях до центру міста й університету.

Владислав, тонюсінський і довгов'язий, присів на ліжко і зігнувся у три погибелі. В одній долоні — дуплиста щока, в другій — стеаринова скроня. Мілка-мілка хвилька темно-

русявого волосся поза вухо опинилася поміж виплеканими нігтями й пальцями: зачіска поета, вінок! Ще мить — і живий мрець лежав на постелі. Сили йому вистачило розстібнути ковнір сорочки і розсунути зашморг краватки.

Цементова доріжка, травою і бур'янцем порослі коржі глею, глини і піску, сірий і червоний брук зубчастого подвір'я, низенька брама, дивна вулиця: пішоход і клени тільки з одного боку.

За трамвайною зупинкою Віктор звернув у Чехівський повулок. Кам'яна просіка з гори, чорна ущелина. Зате кругла долина під ним — коряк сонця. Два біліх корпуси з закругленими фасадами, півколони. Між ними посаджено приземкуватий і круглоголовий парк. Це колишній університет для жінок. А на гору положком — провулок Коцюбинського: тераси садка під балконами висотного будинку письменників на розі з широкоплинною магістралею, з Фундукліївською. Звідси, під каштанами, п'ять чи десять хвилин ходу до опери, до Володимирської.

Владислав, як блідолицій коршак, цілу дорогу турбував уяву, залітав поперед Віктора: прагнув докінчити розмову. В його білесих очах плавали розмочені зірочки. Злі й заздрісні брови, що чорні блискавки. Донизу заломані коралі гомоніли одноразово на всіх регістрах, як скельця на вітрі. Не відомо: була це остаточна щирість у всьому чи надхненне самофальшування? Була це нестяма пораненого, необережність придуркуватого чи агентурна робота?

Навіщо Вікторові зраджено Марусині таємниці? Чи цей виродок не відає, з якою установою співпрацюють в обов'язковому порядку команданти — і весь штат! — гуртожитків і готелів?

Віктор, зашморгнувши душу канатом, спокійно зайшов до бібліотеки. Просто: професор Лисенко повернувся з відпустки!.. Цікаво було б глянути на себе збоку. А потім ще перебрати, перевірити свої власні почування. Назверх це дитяча ніяковість. Глибше залиг прошарок самообвинувачень: букет з претензійності, нахабства і низки... несодіяних злочинів та вад. На дні варився смертоносний напій легкодухоти.

Три хвилини перед стендом нових книг у головній залі бібліотеки здалися Вікторові схожими на п'ятибаний храм... Йому вздрівся вже тихесенький — громова луна в соборі! — оклик, привиділися вже й грубі «проводи». Думка доводила вже, що найважливішим у такому разі було — не наполягати, а зрозуміти обставини й людську психологію. Не зчепитися, Боже сохрани й помилуй, з «туркенею», а розкладнати-ся й мило посміхнутися на прощання і, напевне, до наступної зустрічі. Професорові Сенченкові треба доповісти про цю оказію не негайно, а принагідно. Адже не треба, щоб з ним, Віктором, в'язалися в його пам'яті невдачі, неприємності, гидкі сцени.

Віктор ще раз переміг себе й таки відчинив двері до читальної залі.

Прибраний стіл чекав на нього, навіть спалахнув від радості, майже заговорив. Сонце в пообідню пору позолотило вікна на Володимирську й Університетський парк. Решту сумнівів розвіяла Варвара Тарасівна Вовченко: підійшла і — мовчки? — посміхнулася, направила сталеві окуляри і взяла замовлення на книги.

До вечора — і ночі! — спокою не давав Владислав Міхальський. Все знову й знову верзлася його постать біля вікна, до столу підходив сутулуватий піджак. Вздрівалися рясні штани з — порожніми холощами. Часто тінь його, як пам'ятник, розсідалася на стіні: лук спини і спертий на руки й коліна гостряк птичачого обличчя.

Такий фільм не пасував до безконечних параграфів граматичного тексту. Віктор виходив у коридор і прислухався до великоплощиної й багатоповерхової тиші довкола. Проте перед очима, як на воді, коливалося безкровне й вутле обличчя Владислава, від лівої скроні на праве вухо серпом зачісане волосся. Таке примочене, таке покірне. Ввижалися старанно розчищені й обрізані нігті, біла шкіра й суглобисті кістки його рук. Схожі вони, до речі, на циркуль і на сажень.

Вікторів багатогодинний монолог за столом у бібліотечній шухляді на третьому поверсі червоної коробки і посеред чітко напнutoї нитки коридорів — роман за обсягом і — в українському письменстві цілком новою — формою. Але но-

ваторство це треба осмислити: витягти його, мов човен, з моря на берег.

Хай їм хрін — задумам традиційним і половинчатим! Обложити треба фортецю найсамобутнішу, найнедосяжнішу — роман про реакції на події й речі единого в ньому героя, сина сучасного міста на Україні. То нічого, що такий твір довго нікому буде читати! То нічого, що цей «колодязь у мозок» назавжди залишиться поза оазою нашого письменства!..

Що, насправді, сучасник рве у письменника з рук? Хто турбує солодкий сон класиків у книжкових шафах домашніх бібліотек і на полицях державних книгосховищ? Зовсім інакше висловлена, проте та сама думка: яка роль наявних, хоч масою нечитаних шедеврів письменства? Мають значення для культури невизнані або забуті твори?.. Чи золотий запас літератури не є надбанням виключно фахівців? Чи критика й історія письменства не творять амтосферу, кисневе шатро для так званих «бесмертних творів»?.. Щоправда, снуються чутки, наче Італія напам'ять знає Данте, а Грузія Руставелі. Цілком своєрідне явище — культ Шевченка на Україні... «Кобзар» поволі перетоплюється на корпус народних пісень!

Міхальський?.. Виверження почувань: уболівання й співчуття, презирство й огіда, підозріння й страх... Виринала незмінна думка — заздрість? — про вільні народи і їхніх творців. Життя без боязні за долю своєї рідної мови, своєї культури, своєї нації й держави, віддане праці, уточненню, вивершенню особистого бачення світу, впорядкуванню системи переконань і найближчих душі ідей!.. Визрівати і багатіти і як народ, національна культура, і як особа!.. Примарився великий літературний доробок — більша від України площа тонко виписаних красвидів батьківщини Європи, незображенне царство барв, дивовижне розгалуження й бездонна глибина психології, типаж книг — половина людства в обкладинках, ну, і повсюдний полиск сліпучих правд!

Кротича незрячість сусіда на ясні прояви буття, його жадоба заглянути у свое й України майбутнє, його зогняні ясновидіння посеред брудної ночі щодення — коли не з ро-

ману, то для роману. Молодий чоловік що розбита об камінь скарбничка: горбок золота! Зустріч з ним обшпарила Віктора й одноразово обсипала зашпорами: досі таких глибин душі сягали тільки музика й захоплення.

*

О десятій вечора Віктор повернувся до гуртожитка. Кімната його над зеленим моріжком і містечковою вулицею на дні долини схожа була вже на касарню. Владислав Міхальський радо відступив йому стілець біля столу й показав головою на чайник. Сам він присів на ліжко перепочити. Від утоми він на коліна майже ліг, наче шукав на підлозі голку. Знесилився, а не довів «колгоспникам» ні тези про животворний вплив старого мистецтва на сучасне життя, ні переваг гуманітарної, навіть класичної, освіти, ні думки про трагічну переоцінку суспільством математичних та природничих наук і техніки.

Проводир «технократів» Гриша Куценко, змагався з філологом витримано, найделікатнішим чином, але проколював супротивника наскрізь. Цікавився, до речі, рішенням україніста... в університеті взятыся за русистику... В незнайомому товаристві захищатися було небезпечно. Міхальський спалахнув і, здавалося, — за півгодини згорить. А юний математик і Шевченків земляк свої твердження не формулював, не артикулював: штампував! При тому, гнучкий, тендітний і гарний, насолоджувався логікою власного вислову, красою своєї мови. Він не хапався за чорнияву зачіску, не прикладав долоні до розпеченої чола, не заплющував по-театральному свої насмішкуваті вуглінки. Довго треба їх роздмухувати, щоб віра у свою правоту перегоріла в них.

Владислав — писок хорта в долонах, гостряки ліктів у небо! — був йому гідкий. Старомодні нісенітниці дратували: викладання логіки в десятирічці, латинська мова та ще й грецька! Ну, що це, насправді? «Королівство за одне розсудливе слово!» — мовляв Ф. Ніцше.

Гриша Куценко трохи розійшовся. Вияв його почувань — спроба пожартувати і, разом з тим, всерйоз допити чайсидячи за столом. Але Віктор, встаючи до чемодана за яблу-

ком, устиг перевернути стілець. Ласа рука напасника повисла в повітрі... Стіл чмикнув зо сміху: Лисенко, як іграшку, цілком на дитячий кшталт, потяг стілець за бильце до ліжка. Наївний селяк так засоромився і зашарівся, що ладен був сплигнути з дзвіниці сторч головою. Верхи на стільці підскочив до Віктора познайомитися червоноголовий юнак: рожево-жовта головешка й мички, язики полум'я на вітрі. Зовнішність кремезного сорокалітнього. Тільки веснянкувата шкіра обличчя незграбного й неоковирного та дрібненькі кринички посоловілих очей — молоді, зелені. Про вдачу людини, насправді, горали, як у рупор на площі, пригнутий до губів, перенапруженій так носа і гарячі пасма рота, конячі зуби.

— Яцун-Камушадзе. Власне, Камушадзе-Яцун. Найкраще: Георг, Гео... Чого ж нам, справді пишатися!

— Український грузин?

— Та навпаки! Грузинський українець... по матері. Батько звичайний грузин. Це значить — надзвичайний: грузинський поет. Не чули? А мій дід грузинський історик і романіст. Ні, фу-ти! Історичний романіст.

Хлопці посміхнулися.

— І вас, з дозволу сказати, принесло з Грузії до Києва...

— На Україну. На батьківщину покійної матері.

— Таку романтичну голову розіділювати мало!...

Сухотний еллін знову зчепився з «варварами». Гео обережненько присів на Вікторове ліжко й п'ятгодини приглядався-прислухався до ворожих сторін.

Гриша, математик з Канівщини, догола роздягся й спокійно ліг, рука під голову, в ліжко. Спати ще ніхто не збирався: можна було до кінця дослухати ним же самим розпочатий диспут з Міхальським. Підмінив його історик другого курсу Микита Козолуп, кудлатий пітекантрол з Кривого Рогу.

— Тебе, страховище, треба у шахту спустити погоничем, а ти приперся в університет! — підсумував першу тему п'ятигодинної вже розмови Міхальський.

І це була велика поразка його. Вражена заля затихла. Дванадцять пар очей одноразово прострелило виліплену ло-

пятою, бриласту голову кароокого шахтаря: розкричиться, піде бешкетувати чи змовчить?

Тільки соняшні зайчики у тінявих печерах під бичачим лобом воружнулися та й завмерли, налилися горяччю, помасніли.

— Наведену вами, друже, думку я щодня зустрічаю в кожній парі очей за верству довкола університету. Сліпим очам тим, вибачте, ніколи не сточити глупоти... А що ви таке говорите — дивно! Де ж нам узяти інтелігенції високих ретістрів та ще й родової? З Чорного моря виловити, з братських могил підняті? Самі знаєте, що надія у нас єдина: може, голова на наших плечах і в десятий, і в двадцятий раз відросте й — потонич тірко посміхнувся — зазелені!

Дурна сміливість, незугарна відвертість шахтарчука в чорній краватці схожа була на провокацію, в іншому випадкові — дорівновала, фактично, самогубству. Відступ приєднім було відрізано. Протинаступ значив для кожного з товариства — погром власних переконань, плювання у власну душу.

— На такого ідіота й розсердитися годі! — Владиславова лайка приховала фронтальний відступ, відплив полемічної пристрасти. І початок зацікавлення «металургом», на певний час навіть прихованої ніжності.

— От идиota слышу! — розрерогався Микита.

Поперше, він тонко прочув, теплі пласти у словах Міхальського. Подруге, позірність їхніх противенств стала раптом цілком ясною. А безпосереднім приводом для сміху була, власне, половина російських слів на устах і — нічого дотепного! За столом сидів жидівський хлопець, біолог, з Коростена! — карикатурно-семітське акцентування цілком вуличного вислову.

Нарешті Віктор помітив, що він давно підібгав подушку під себе. І здогадався, що ліжко його, як у школльні роки парту, обсліли товарищі. Воно не дуже надавалося для порівняння з телеграфними дротами, а вони з ластівками. Однаке птичим було легке пурхання жовторотих думок і — дивна в собачий час — чистота юнацького цвірінькання.

З Гео Камушадзе, третім супротивником, Владислав Міхальський сперечався до третьої години ранку. І в третньому стилі. Гришу Куценка, математика й раціоналіста, конче треба було б перемогти й навіть стерти з лиця землі. Це, дійсно, втілення типових рис саморобної філософії нашої доби. Микита Козолуп, історик, є небезпечним не так ворогом, як спільником, побратимом. Він — спрошуваč, махіст. Як у пляні «філософському», так і — народна кумедія! — побутовому. Найприродніший поляризатор: святий і гвалтівник.

Гео Камушадзе-Яцун удався інтерпретатором. Його ділом було розчепити все сущє на світі, уточнити вміст чи зміст світу. Свої цілісні й універсальні теорії мистецтва він розвинув з жадібно випнутих розходжень не так поглядів, як смаків.

Саме під ранок Міхальський і Камушадзе усвідомили й визначили свої принципи та позиції: українець вчепився за корінь реалістичного писання — відображення безмірно химерної дійсності, грузин за корінь мистецтва романтичного — посильне перові здійснення найсвавільніших ідей, вимальовування бездонних проваль і надхмарних вершин людської уяви. Кожен з них свідомо і на всю силу нагинав правду у свій бік. Гео заперечував істину, що доробок поета дійсно зрозумілий лише на тлі історії, визнавав лише «голе читання» нашого сучасника. У такому разі Владислав заходився доводити значення первісної, авторової системи думок і, головне, образності твору. Несподівано для себе самого наголосив відвічну красу поезії!

Втомлені мудреці неждано очунювали й хапалися за мечі. А лямпа над круглим столом посеред сонних ліжок так біліла й мружилася, наче збиралася нарешті погаснути.

Була рівно третя година ночі, коли Гео Камушадзе запропонував гуртом зустріти день на Володимировій горі над Дніпром. Владислав Міхальський зиркнув на сонцепоклонників, як на божевільних, поволі розстібнув сорочку й присів розшнурувати взуття. Коваленко завагався. Та перемогла в ньому іронія, насмішкуватість і втома. З Віктором і Гео вийшли з гуртожитка лише два філологи-русисти: син черні-

тівського агронома Сашко Джура й Валя Іщук з Горлівки, з учительської родини.

Галицький базар серед ночі — сонна фортеця. Урочистість похорону на Львівській вулиці: пустота, височезні ліхтарі. Як хін за хвилину перед початком вистави з української історії — Софійський майдан. Хлопці крокували з беручкою напругою. Троє з них легко, розмашисто: ограйдний Гео, стрункий Віктор, широкоплечий атлет, напрочуд тонкий у поясі Сашко. Валя, дрібносінький юнак з волошковими очима й надутим, таким круглим, чолом, прів і млів, проте не відстав від товариства. Не прогавив ані слова приязної—приязної, майже полюбовної розмови.

На Володимировій горі було холодно: у товаришів дрижали плечі, цокотіли зуби, померзли вуха. Обнявшись, хлопці просиділи на лаві до скідсонця, а потім чкурунули парками аж до Аскольдової могили, аж до Печерської лаври.

Назад повернулися тролейбусом і трамваєм. За Галицьким базаром троє сонцепклонників висіли й подалися до гуртожитка погрітися й поспати, а Віктор поїхав відкривати Америку. Вперше у житті спустився з цієї гори до Жидівського базару, вперше під'їхав до залізничної станції з цього боку. На пероні зустрів потяг з Полтави: Ніну.

29

Залишилося тільки знизати плечима. Повтор, дійсно, схожий на жарт. А перше вересня в університеті на Івана Купала?

Віктор, як торік, виринув з темного коридору на підошву останнього кола до білого м'яса позализуваних східців «залізломіні». За спиною у нього здалеку—здалеку зоріла лямпа в чауновій клітці, перед ним, п'ять або сім і три кроки, поволенки брала гору Ляшенко-Лінницька, нетерпляче скакала до «філологічного курятника» Ефрос. І знову, знову: кремезна, ограйдна Віра вже в осінньому костюмі, а Мірра, курілка, у накрохмаленій блузочці й — жовtotарячі та червоні маки! — рясній спідниці. По літньому.

250

Ще більша несподіванка: за літо цілком обновилися його тогорічні почуття до кожної з них! Що це? Потреба переміряти досвід? Сліпа примха чи прояв людської вірності й усталеної приязні? Свідомість повсюдної гріховності нашої чи казковий чагарник доброзичливості або й самовідданості?

Назверх симпатія ця така природна й буденна, така наївна. Та насправді синє вітрило її завбільшки з небо, вогонь її радости і щастя — полум'яна плянета.

До дверей тридцять п'ятої Віктор підійшов легко і весело. А компанія товаришів стояла, наче на похоронах, наче перед могилою. Чи не з минулого року по сьогодні мовчкимовчки простовбичили тут губатий і окатий Ніколай Ніколаєв, присадкуватий телепень у зморшкуватих чоботях Ілько Дзюба, за літо сполотнілий вихился й чаклун Тарас Лінницький, геройчно витривалості й нестерпно красномовного самолюбства — «Начальник станції!» — Іван Федотов. Звідки така нездоланна сила у кудыги?.. Аж ні при чому тут і молодість, університет, і свідомість спільніх зацікавлень у сучасному, схожість долі у майбутньому.

Сіра хвиля отруєного життя вже в дитинстві розмила м'яку породу. Страшними колочками закам'яніли в людях таємна заздрість і дрібничковий розрахунок простака, відверта байдужість і всевладна неприязнь переможеного, переслідуваного, підпільника до собіподібного... Льодовиковий краєвид замість ідилічної галівини степових або лісових квітів: гранітні брили й чорна рілля поза обрії. Що це, насправді, за холод? Що це за чужина в серці: пореволюційна какофонія? урожай винищень і колективізацій? у повітря висаджений дім на пустырі? суспільна невиробленість? дикунство?

Виринула звична думка: чи огидна нашему «козацтву» солодкавість поляків не є насправді злитком перевіреного досвіду, мудrostі?

Віктор в одну мить потрощив примерзле довкілля: райдугою заблистили заяріли і колихнулися неоковирні крижини, з розгону хлюпнули на них сліпучі пристрасті. Перед дзвінком підійшли — нерозлийвода! — Лазар Герінг і, чernoокий красень з ікони, Яша Епштейн. Подільський чернець

з сивиною на риженьких скронях не тільки розсмішив хлопців, а навпрост повивертав і, як горшки, як шапки на тин, порозвішував на кіллі душі, нутро. «Jüngling» тільки Вікторові кивнув головою: з рештою товаришів у нього жодних відносин. Він, мов експрес, що не зупиняється на роз'їздах і дрібних станціях.

Нюра Віневська засоромлена. На два кроки поступилася в авдиторію, мов у глибину світської вітальні: «Treten sie, bitte, näher!» Губи безкровної бльондинки з римським профілем, з крихкими плечима в ту ж мить покисли, попліснявали: «графіння Потоцька» незадоволена... свою напівфальшивою дитячістю. В її погляді вже наруга, презирство. З-під землі виросла й цілковиго засліпила Віктора усміхнена брюнетка з коралевим ротом під стрічкою вусиків: Соня Бернштейн.

Абсолютно впевнено хапаючи найтеатральнішим чином кинутійому «ялтинські» руки, юний Гомер вголос порівняв красуню з стобарвним вогнеграєм на тлі нічного неба. При тому обое розреготалися так, наче раптом вони опинилися насамоті, за численними дверима цілком пустого мешкання або в пралісі.

Навчальний рік знову розпочала професор Федченко. До стола пройшла твердою стопою і посміхнулася обережно, майже силувано, роблено. Доки Лазар Герінг усівся біля Ялі Ештейна, доки Віктор утихомирився з Міррою, вона поринула в конспект вступної лекції. Її рішення, дослівно, останньої хвилини, було геройське: обминути підсіяні «примусовим асортиментом» початкові абзаци й сторінки... Непідкупна і вперта шведка по батькові, німкеня по матері, підійшла до таблиці і вибрала на карнізу гранчасту крейдину: хай вступ до германського мовознавства буде «чистою науковою»!

Білим вогнем приснув пісок її короткої зачіски. Непроглядними стали сірі очі. І на кожне слово — кітва!

Наприкінці другої лекції до кімнати вкотився коротконогий і червонощокий «Шарік» — уже шістдесят років дійсна ця етикетка! — і швиденько сів посеред ставка вільних парт. Вісімдесятлітній професор Красновольський, учитель Сенченка, Дубовича і Гедберг-Федченко, вперше відступив цей

курс... Вже останній з загальних: тепер у нього залишилася тільки праця з аспірантами!.. Довгождана полегша, майже радість і гордість за свою ученицю не цілком затопили в душі старанно розряджений жаль. Часом у серці мигтів нікому не адресуваний докір, майже образа.

Обом хотілося, хоч на перерві, хоч посеред натовпу, побути вдвох. Схоже було, що треба поділитися неподільним, віддати чи передати достеменно своє, себе. Проте всі наміри пішли догори дном: Віктора в коридорі, у дверях, під руку підхопила Віра Ляшенко, Мірра опинилася в парі з невимовно гідким її Тарасом Лінницьким.

— То у вас, дорогі мої, діти пішли? Дівчинка чи хлопчик?

— Звичайно, що син! Князь Ігор! — розсміялася Віра.

— Вже здоровенний козарлюга. І цілком-цилком у маму!

— Звичайно і цілком-цилком! — перекривив дружину Тарас. І при тому від зненависті зблід і задріжав. Довго не міг впоратися з роздільними люття губами. Через силу пригасив спалах уяви і жорстокості.

На звороті студентських шерег за деканатом, Віра вирвалася з натовпу й потягнула за собою Віктора в темний передпокій лінгвістичних кабінетів, у вузенький закапелок перед вікном на піддашші.

— Чи ви помітили нашу взаємну неповагу й зненависть?

Але Віктор, щоб трохи пригасити гоготання пристрастей в розпечений до нестями жінці, пожартував:

— Та я вас і поважаю, і люблю!

Віра щиро засміялася і невдавано пригласла. Несподівано виринув додатковий плян сповіді:

— Я вас,шибенику, теж люблю. Кохаю... Тим тяжче мені. Тим менше я розумію саму себе й ті дні у вересні, у жовтні... Чому, справді, я вже першого вересня, отже рік тому, запросила до нас на Андріївський узвіз Тараса, а не вас?!

— Та слава Богу, що не мене!

Віра чмикнула зо сміху й притиснула Віктора в куток закапелка, під вікно, поцілувала товариша в щоку.

— Вас я, першим ділом, посадила на трон, на захмар-

ний. А собі вибрала «скромного смертного». Так привабила природність його українства без найдрібнішої домішки. Так причарували повені його настрою. Так примарилось кохання з ним до самозабуття. Дійсно, до небуття!

— Кохання до смерти! Навіть кохання мертвих...

Віктор ще дві перерви простояв з Вірою в закапелку піддашши, перед вікном у колодязь університетського подвір'я. Жінка спочатку раділа, що немощний Тарас, як лев-доходяга у клітці, кидався до дверей автоторії й на дві хвилини повертається за парту. Згодом виринуло бажання — з'явилася така примара! — щоб чоловік відшукав її у передпокій біля вікна і з розмаху загилив би Віктору в губи, в пiku, у вухо...

— Перший день в університеті. Після лекцій Тарас пропів мене додому й залишився у нас до ночі. У трамваї смішно пнувся за мене заплатити: кавалер! Увечорі надхненно підлабузниувався до мами... Як він міг їй сподобатися!? А я ледве не луснула від щастя: успіхи на всіх фронтах! До світанку не спала. Не Віра-галушка я, а життєвий стратег на всю губу, он як! Та раз, через три тижні, після лекцій ми поїхали в Пущу-Водицю й розпрощалися з сонцем на узлісі над канавою й полем... Уперше після прогулянки Тарас заспішив додому, не залишився вечеряти, не зайшов до хати попрощатися з мамою... Раптом зійшла на землю грубо розмальована казка: дійсна дійсність. За ніч страх випік любов до найдрібнішого корінця... Шлюб я взяла, ви знаєте, не заради дитини. Заради матері!

— І після переляку кохання вже не повернулося? Тараса вам навіть не жаль? Сьогодні ранком ви так гордо пропливли повз нього. А він, здається, з роботи? Вантажить у порту?

— Не вантажить! На вагівниці... Адже потрібні гроші...

— А цілий день що твориться з ним, ви помітили? У нього ж не було, звичайно, жодного розрахунку! Він не помислив про «домашній віттар» і влаштування «комфортабельного життя» у столичному місті. В цьому я певен. Він

теж пережив кохання чи потят... Природна самотність людини прагне...

— У тому то й справа, що Тарас птичка. Пусте цвірінкання... Голова його не надається ні для розрахунку, ні для розмислу. Кругле безсилля, кругла безволіність, кругла безвідповідальність!

Чекайте, Тарас і розумний, і здібний. Тарас просто лірик, м'якушка, це так. Тарас аж занадто типовий українець... Адже як українець не розчарував він ні вас, ні вашу маму? І, вибачте, чому це так раптом упала ціна на красне серце, на «настроєні потопи»? Чому?

— Тарас розгубився, втратив голову. Якби не університет, утік би він світ-за-очі. Я, я мусила шлюбу добиватися, йому погрожувати судом. Тарас сподівався, що все це сон, мара. Надіявся проснутися...

— Другий бік медалі. Зате на вашому озброєнні є тепер... ну, вивірений кут зору, чи що, в майбутнє.

— Майбутнє, майбутнє! Я не підпушу Тараса більше до моого ліжка... Він рік уже спить на канапі. Ми обходимося дома без розмов! Майбутнє!.. Я вас ненавиджу зараз, Вікторе!

— Маєте підставу. Бо я нагадав про вашу чотирократну відповідальність: ви занедбали родину! Ви дивно думаете про життя своєї дитини, своєї матері, свого чоловіка, про своє власне... Та що це, справді, дитячість, летковажність чи та-ка безсердечність? Вас надить усе те, що родину ділить, розмиває, що дрібнить, збіднює і забруднює життя. Ви без роздуму взялися старанно-старанно викреслювати кожну цяточку доброти у своїй душі й занадто легко знецінююте все незаперечно добро в чоловіку. Ви дійсно сліпа жінка: що не крок, то помилка.

— Я вас ударю в піку! Я вже ненавиджу вас!

— А в житті стільки краси! На життєвій ріці такі величні течії важливих змістів! Чому ж не жити вам з Тарасом гарно і для шляхетного діла? Тож ви типова українська пара: пересаджено ліричний і дуже жвавий стригун-чоловік і, — Віктор усміхнувся, — монументальна чи просто розкіш-

на жінка. Завідомо й не в міру сантиментальна й безперечно практична.

— Філософ і янгол!.. А Тарас надірветься на роботі й, одноразово, вилетить з університету. Це вже ясно.

— Не розумно вам зараз підтримати батька й чоловіка?!

— Цілковито сісти на шию матері?.. Бо я університету не кину...

— То треба вам обійтися стипендією! Доки масте... Нічна робота в порту несумісна з навчанням в університеті, з філологією! Виходить, просто карикатура!

— Карикатура? На що карикатура?

— Карикатура на навчання. Карикатура на вашу любов, на вашу родину, на вашу людяність! На ваш, Віро, патріотизм!

Віра відмахнулася й ринулася бігти до тридцять сьомої автоторії, на лекцію Харитона, латиніста «Шпоньки». Віктор пішов услід. Спостерігав, як під черевиком приятельки засовався й застукотів об кам'яні береги розхитаний ряд чорно-буриятних цеглинок підлоги, як двері автоторії звичайно проковтнули останні спини студентів і викладачів. Тінь жінки на стінах крейданої печери — головата гора на пробіжці.

Мірра Ефрос витримала одне випробування за другим дуже легко, цілком дрібним напруженням волі. Бо для неї фактично нічогісінько не значили такі пилинки, як Галля Костюченко або Тарас Лінницький. Відчутними були характеристики, але негативні, мінусові, Віри Ляшенко й Тетяни Новак. Нейтральною, живим трупом здавалася ій Гільда Штауфенберг: кістяк в окулярах, з бутербродом у руці.

Міррі жаль було Віктора. Дівчина дивувалася, що надщерблене дрібка її настрою не погасла, а неймовірно розрослася й розгорілася. Душа дивним чином подобріла й поніжніла. День, дійсно, уподобився до ткацького або ганчарського варстату, до горна. Неймовірно швидко набирали форму й одноразово гартувались відважні почуття, спішно снувалися заміри на сьогоднішній вечір і на майбутні роки.

Гидка сцена біля тридцять сьомої, як солина, роз'ятрила, розхвилювала Вікторів мозок. Розмова з Іваном Кири-

ченком і Гільдою Штауфенберг у коридорі була нудною, вимушеною: після літньої перерви треба знайти кілька слів... Трохи цікаво було заглянути в горщик їхнього супружого життя. Був це розпад, була це криза? Чи процес визрівання звичайної родини? Але Кириченкам уже набридло братися за руки і, наче в лісі насамоті, прогулюватися в чорно-біло-червоній юрбі філологів у крейдяному коридорі на піддаші університету. Кожен з них обережно-обережно підкresлював свою автономію, навіть самостійність. Нарочито оголювався договірний і відносний характер шлюбу.

Для свіжого ока ясною була наявність і розходжені у родині, і сподівань на вірність людського розрахунку.

Mirra вийшла на поріг кімнати в ту мить, як Галя Костюченко з-заду пробралася до Віктора й затулила йому очі своїми кісточками. При тому вона зчинила чисто дитячий вереск і писк. У ту ж мить — здивована? сповнена презирства і гордоців? — «англійська ескадра» зняла стяги на щогли й мовчки пішла в коридорне море.

Поводження Тетяни Новак з зализаною, з худюсінкою Галею спантеличило всіх присутніх. Люди замовкli і розійшлися. Наче трояндами, повинута рожевими і червоними плямами, дівчина розплакалася й не могла до купи зібрати ні своїх почувань, ні своїх думок. Заховані у Віктора на плечі очі безнастанно натрапляли на розлучену приятельку.

— Хто він тобі такий? Братіка знайшла!.. Перед ким це ти вздумала уніжатися? Ах, ти, паразитка, ах, ти, щенок!..

Гідкий мовний суржик-шріт, типові словеса. Запал, гамірка непритомність і сліпота містечкової дикунки.

Тетяна Новак, могутня, ледь грубувата красуня, сплотніла й задихнулася, але не повалилася на кам'яну підлогу, а прожогом кинулася в кімнату. На порозі, засліплена сонцем, збила Mirru Ефрос з ніг. Не здійснила пекучого заміру: вчепилася у провинницю, потягти Гальку за волосся до авдиторії.

У порожньому і невичовганому закапелку коридору Галі-Дощечка розповіла товаришу, що ціле літо вона пропрацювала в Луганському на паротягобудівельному заводі в цеху, що за два місяці літньої перерви англійська філологія й

університет перетворилися на казку. Дійсно, з дому вона знову виришала, як у мрію, як у неправдоподібне й неможливе. Й завжди здається, що в люди й однак не вибраться.

За літо вона так скучила за Тетяною, що цілу ніч пропала в її ліжку. Тетяна довго сміялася, потім довго пробувала товаришку зсунути, прогнати, проте безуспішно.

Її напутні реберця Віктор перебрав, як клявіші, програв якусь рвучку пісеньку. І поцілував дівчині кінчик носика.

По дорозі до сто п'ятої автодорії, на збірну лекцію з всесвітньої історії, Віктор і Міппа зустріли в натовпі Ніну. Зустріли й загубили у дверях. Але перерву прогуляли знову втрьох: зайдши, юнак і дві дівчини «під руку», аж до біологічних музеїв і до географічного факультету. Назад, помираючи зо сміху, довелося навипередки пробігти по дві сто-метрівки.

Професор Радецький, дрібненький чоловічок у чорному вбранні, надиво западливий і голосистий промовець, на хвилину розгніався. Його золоте пенсне спалахнуло вогнем, але відразу й погасло: старанно приготовану сентенцію можна було відкласти, а необережно посіяна в автодорії причепливість аж зазеленіє швидко люттю... Професор Радецький, кругленький і сутулуватий, стояв на катедрі усміхнений, щасливий! Задоволений своїм рішенням? На пам'ять йому прийшли ліберальні часи? Згадалася молодість й імператорський Університет святого Володимира?

Ніна, геройня, ризикнула зняти на ноги півтора десятка «бізонів» і з особливою радістю проконспектувала лекцію від початку до кінця. А Віктор, перед невдоволеною, перед насупленою залею, схопив Міппу за руку й збіг з нею на помість над амфітеатром парт і над вікнами в ботанічний парк. Не наважився турбувати студентську братію й відкладати початок лекції ще на хвилину другу.

— Цікаво, правда? Якби наші ручки здогадалися розкрити зшитки й занотувати принаймні декілька фактів і думок.

— Старий і красномовний професор... А на наші ручки мало надії! — пожурилася Міппа.

Мірра, на завороті залізних сходів ранком і цілий день, здавалася Вікторові схожою на незнайоме ще, проте не чуже і не вороже місто. Проста, однозначна ясність і незаперечна ніжність небес над великою-великою складністю, над сіткою вулиць і кварталів на всі боки й пляномірно зведеного буття вже з діда й прадіда рафінованої людини.

Часто Віктор не міг стримати уяви: сам себе, як у дзеркалі, бачив не на лекції, а перед залізницею станцією. Щойно здано на склону валізки. Перший по纽约 безіменного міста, перший погляд на показний бульвар і, за чавуновою огорожею, квартал зелені... Блукання до вечора, до ночі. Неждано кмітливий юнак згадував про порівняння своєї приятельки з містом. Найсміливіше, найупевненіше крокування... у протилежному до бажаного напрямі. Захоплення щойно відкритою красою... з несподіваним пасажем до вже знайомих і нудних місць. Зате безвихідні закапелки і кам'яні лантухи та римські катакомби просочувалися на велелюдні магістралі понад кілометровими квітниками і парком.

Виринаючи з задуми, Віктор щасливо посміхався: цікаво було вибирати зеренця спостережень і інкрустувати образ київської приятельки і, поруч, свій власний. Цікало порівнювати людей. Що значить: приятель, приятелька або друг, подруга? Чи має їх Віктор, і кому він приятель?.. Адже лише щирий, а не безмежно вірний, не до самозречення, не до самозабуття! Дружбу тяжко було трактувати поза найнесподіванішими сплетіннями найрізномірніших проблем. Безмірно ускладнювала справу доглибна й драматична роздвоеність — чи тільки у нього! — душі. Може це просто молодеча незгармонізованість свіжих і строкатих рядів почувань і думок? На п'ятдесят років щохвилинної натуги в ім'я самовговтування і славнозвісного самовдосконалення. Треба було знайти спільній знаменник для вродженої вимогливості до себе й людей і такої ж поступливості, для настирливості й безхарактерності, для формалізму й радісної готовості забути про другорядне й дрібне, для культу талановитих і сильних поруч з братерськістю і mrією про допомогу найдрібнішим з нещасливців, для плянування творчості й праці в небуденних маштабах і зворушення від маленької знахідки.

Підсвідомість легше поглинала колоди важливих реакцій, плідних думок і шляхетних намірів, ніж дрібну тріску гострюючих обрубків фантастичних жадань, пекучого роздратування і пристрасних поривів до помети за спартачене життя, свое і вже цілих поколінь земляків. У Віктора над головою палахкотили блискавки. *Anima christiana* потрапила в шори. Юнака вабила боротьба, *vita activa*. Очам ввижалися пожежі під стелею неба. Адже час уже за будь-яку ціну обирати нахабне збіднення життя, безсромну профанацію історії, хитре приниження гідності й неугавне знекровлення й обкрадання батьківщини.

По стеблинці не перебрати і в цілому не збегнути все багатство і весь жар національних почувань і пристрастей людини. Не розрізнати в людині дитинного захоплення й кінець світнього жаху, неправдоподібної в добу панування раціоналізму самопосвяти і визивної жорстокості, несказанної ніжності і безпам'ятної патетики. Разом з тим, національне почуття це не штучний басейн, а розгалуження природних потоків, безмежжя відтінків, півтонів, відсвітів. Вони вільно переливаються у сferах своїх власних і сусідніх понять і координат.

Три завдання дошкуляли Вікторові сливе неугавно:
розвізнення, і правдиве, і тонке, і принципове, нації
й народу, національного й народного;
значення національного, і як властивости, і як спону-
ки до художньої й наукової творчости;
взаємозаперечення почуттів національних і клясових,
станових, та сфери їхньої нейтралізації.

Революція пощербила колись всюдисущий етнографізм і нанівець звела народницький романтизм. Тепер у нас усе це треба не тільки унормувати, а й заново роздумухати. До розумної міри, звичайно. Як це зроблене у Скандинавії, у Швеції. Зате розуміння нації у нас стало тверезим і суттєвим. На порядок дня потрапили українізація шкіл і міста взагалі, урбанізація України. Покалічений історією організм виявив нахил до розростання, до набуття повноцінної складності. Найубогіші громади, як до справедливості, як до сві-

тла, пішли на соціальну поляризацію: «*popolo grosso*» й «*popolo minuto*». Замість уроеної й пропагованої безклясості!

Виникло питання: соціальна структура обумовлює долю нації чи, може, вона є обумовленою національним характером чи національним спрямуванням, завданням? Взагалі, яке почуття і за яких умов в'яже людей міцніше, а ділить чіткіше — станове чи національне? До якої межі і в яких народів кожне з них владніше регулює життя особи, її приязнь і доброзичливість у будній день?

У Полтаві Віктор наполягав на своєму: пристрасть і воля створили все суще на землі. Так здійснювалися заміри особисті й національні. Інша справа, що все досяжне окові являє собою рештки імперій людського духу, жалюгідні острівці посеред океану лискучих енергій мозку й багрянцю сердець.

Але доводилося помовкувати в Полтаві про свої сумніви. Літературну творчість на Україні він вважав за неможливу. Для себе — у всякому разі. Щойно розгромлене письменство, щойно сплюндрована культура, щойно видушені голодом мільйони людей були тому красномовним доказом. Або треба було вибрати відверте «Іду на вас!» — і рано чи пізно полягти разом з черговим покосом культурного доросту України.

Віктора смертельно лякали дні поверхового читання, безуспішних спроб писання й недоумкуватого споглядання довколишнього життя. Спасення віра? Хай живе буденна суміш комічної величини й серйозної дрібності, наївної доброти і легковажної жорстокости, здогадливого розуму й самовпевненої глупоти? Найважливіше — течія, буття!

Навіть Вікторове зацікавлення мапою людських надр, як багатств, так і вад, часом пригасало, коптіло. Безпотрібним здавалося йому приглядання до шорсткості буденних характерів, до буденних перипетій. Важливим було тільки картографування чи картограмування національних контрастів і противенств на Україні. У душі ніколи не гасло, не затмрювалося передчуття нової хвилі Варфоломіївських но-чей. Українці, ясно кожному, — гугеноти навіть на Україні.

Денно і нощно Віктор аналізував і фіксував у пам'яті найдрібніші здобутки, свою національну совість і свої, напрочуд строкаті, соціальні інстинкти. Виясненням підлягали тисячі фактів, починаючи від зустрічей у дитинстві дружніх і ворожих очей до — комічного? дивного? — становища українців і української мови у столичному університеті. Ми пристосовуємося, а не до нас пристосовуються!

На осійне озеро свідомості випливали численні човни.

Національне почуття стало на світі загальновідомою таємницею. Хоч воно проглядає в людських очах і обличчях, хоч воно жужимить і окрилює душі, хоч воно мовчки спонукає до дії наші руки і наш розум.

Це воно щодня заново випікало Вікторову нехіть, особисту байдужість до Ілька Дзюби. Воно пальним обливало літеплу приязнь його до Віри Ляшенко, Тараса Лінницького або Галі Костюченко. Це його дратувало малоросіянство обережного Івана Кириченка і войовничої Тетяни Новак, українофобство потайного Ніколаєва і відвартого — від «обігу» стримувалося тільки кілька «останніх слів» — Федотова. Це ним уже наскрізь проросла сліпа від старости дружба з Ніною Бондарчук. Воно так лисніло, задоволене, в щасливі години зайняТЬ з Аполлоном Георгійовичем Лобачем, а згодом — з Федором Івановичем Сенченком. Таке в людині жадання спільноти в несказанному і незображеному. Звідси, звичайно, і повсякчасна ймовірність несподіваної розбіжності, нежданої непримеренності. З національного.

Над «залізним проваллям» і — більше вражена, ніж здивована несподіванкою — біля дверей Фундаментальної бібліотеки Мірра чекала, доки Віктор віднесе до деканату груповий журнал і позбудеться найдивнішої у Києві, такої товстопузої, «таксі». Його портфель набитий премудростями світової філології й «особистими паперами» таємного радника Гете і, теж ваймарця, Шіллера. У масу книг, зошитів і різноманітних тек, наче молотом, увіткано було фантастичну кількість томів і томиків з рясно-рясно закладеними сторінками: «інзелівські» поезії і листи Рільке, поема «Sagesse» Верлена, Вергарн, Бодлер, щоденники Мопасана, Жамм. Збірка віршів Верфеля з портретом юного автора

з весни вже дновала й очувала у правій кишені Вікторового піджака, напохваті. Бічні кишені було напхнуто вдвое згорнутими сувоями рукописів й записниками. Не піджак, а панцер.

Віктор жартома і звав себе: Кирасир. Kürassier, Cuirassier. Коли як.

З парадних сходів, рука в руку, Віктор і Мірра злетіли «кур'єрським».

— Ти... ти навіжений! Ти чорт... Мефістофельович!.. Та я вб'юся... у самому, що називається, розkvіті молодості!

— Тетяна Новак не вбила тебе, не вб'ю і я. Невже ти думаеш...

— Тетяна мене делікатно посадила в авдиторію, наче у крісло.

— А ти ніжки склала, як «V», victory. Зняла над світом ноги та ще й позадавалася штанцями!

— Та я тобі, нахабило!.. — і, сміючись, захлинаючись від речоту, дрібносінька дама в рясній еспанській спідниці, у білій блузочці з тісним рукавчиком, раз і вдруге спробувала добитися до грудей і обличчя чорнявого кирасира.

По Володимирській пішли попід Педагогічним музеєм до Академії, потім униз по Фундукліївській до Хрещатика і піднялися по Миколаївській до Міррінного пародного наступ проти сквера на площі Франка. Віктор конфіскував Мірріні книги. І погрожував їх ніколи без викупу не повернути. Дівчина не хотіла зважати на сірі туманці на соняшній поверхні вулиць. Безнастінно вона кидала одну й починала іншу гру. Часом брала товариша «по-дорослому» під руку і раптом — затемнення сонця! — серйозніла.

— Скільки тобі, дівчино, років зараз?

— Тільки но було п'ять, а це вже п'ятнадцять плюс чотири.

— Ти старієш... у тригонометричній прогресії!

Несподівано Mіrра сказала серйозно:

— Якби я знала, що ти на ціле літо залишився у Києві, що ти читав в університеті! Я двічі їздила з дачі на Чернігівщині до Києва й годинами просиджувала в парку перед твоїми, виявляється, вікнами, перед університетом.

Серед білого дня на Хрещатику вона просто-просто й відверто розповіла, що за ціле літо роздумів їх не пощастило розгадати свої настрої, свій намір пригасити дружбу з Віктором, що за літо вона неймовірно скучила за Віктором. Віктор, здається, — її університет...

— Настріждалася за університетом!

Мірра засміялася. Не стала глузування розвінчувати. Погодилася.

Біля дзеркальних дверей насупроти театру Української драми Мірра умовляла сьогодні, зараз зайти до мешкання і познайомитися з її матір'ю. Хотіла з Віктором пообідати. Мусила, нарешті, показати свою бібліотеку.

— Побережи маму! Побережи родину від такого сюрпризу!

— А справді... Ці стіни ще не чули твого імені!.. Твого, единого з усіх... Дивно?! Вік...

— Не той настrij, Мірчику! Надто вже я щасливий! — умотивував свою відмову юнак. — Маю охоту працювати, замісць Шіллера писати вірші!..

— Таким я тебе найдужче люблю! — і Мірра двічі почіувала товариша в губи. Раз — викуп за книги. Раз — за «висоту польоту».

Такою привабливою, як у цей день, Мірра досі була тільки едину мить саме рік тому, на університетських скодах. І ще ніколи — такою зосередженою... на розгубленості, такою цілеспрямованою... у світляний туман.

Над пообідніми світотінями, над сонячними пlesами київських вулиць, Віктор ішов, як берегом теплого моря.

Від щастя млів розум. Університет і товариші на своїх місцях. Чудодійні семафори відкриті у рік і роки, у життя.

Проте Віктор не проминав вікон букіністичних крамниць на Фундукліївській. Він удруге приглядався до виструнченого за шибкою оригінального Бальзака, до німецького десятитомника творів Тагора й до серії розкладених віялом різномакліберних видань Метерлінка. А Мірра, як проходила повз красу й багатство, все це бачила і ні. А Мірра слухала й чула Віктора лише краєчком вуха.

Віктор думав і говорив... про Бальзакову сентенцію: «Що таке мистецтво? Концентрована природа». Віктор згадав про своє дитяче захоплення «Садівником», «Гітанджалі», власне, Тагора у копійковому виданні «Універсальної бібліотеки», про Метерлінкові «Монна Ванна» й «Синю птицю», а заодно й про «бельгійську Швайцарію»: Шарль де Костер, К. Лемоне, Жорж Роденбах, Е. Вергарн.

Виринула проблема дво- і багатомовності літератур, народів і держав: Бельгія, Швайцарія, Фінляндія. За нею слідом — одномовність різних літератур: Ірляндія, І «окремі питання», «виняткові винятки»: справа з кельтами, Албанія, Прованс, Каталонія, Македонія, швайцарські ліліпути, «археологічні мови» західніх слов'ян... Для обговорення надавалася низка, безліч «історій». Чи людині нашого часу легко уявити «духову географію», історію культури Скандинавії? Адже Данія це, так би мовити, скандинавський суходіл, Норвегія — її романісти! її епіка! — наймолодший з «архіпелагів» північних германців... Ібсен ще писав... А Фінляндію його рука, як борошно по столу, розтрусила посеред Азії...

Тричі на день Віктора навідувалася думка про листа від Лялі з Москви. Навіть губи складалися в посмішку й вогнинки точилися в очах по-бісівському. На Хрестатику, головний плоштамт насупроти Миколаївської, на Віктора чекав лист, поздоровлення з днем народження, чекала бандероля: Verlaine, «*Liturgies intimes*», 1892; Comtesse de Noailles, «*Les Vivants et les morts*», 1913. Перші видання. Та не з Москви! З Полтави... Тиждень тому Віктор провів Лялю до пошти на Стрітенській: вкинули листа і, вже останні відвідувачі, здали пакуночок.

Віктор, задихаючися від реготу, написав кілька рядків у Москву: «Що ж це ти, Лялюк, смієшся над старим письменником, над клясиком полтавської літератури? Тобі вже час, дівчисько, знати честь. І хоч заради поваги до моого віку й до моїх літературних заслуг не знущатися надо мною так жорстоко. Діти, щоправда, взагалі жорстокі й безоглядні.

Але, будь спóк, я провчу тебе на сей раз. Красненсько подякую, звичайно, за пам'ять і книги, а потім... Хіба не зустрінемся в Полтаві! Вже з осени приберігай різки. Вже зараз закочуй, Лялюк, спідницю!..

Учора до Києва повернулася Ніна. Як угаділа мене на пероні — жахнулася: я не спав цілу ніч. У гуртожитку братія поштувала мене філософією, пригостила східсонцем на Дніпрі.

Ніна нагадала мені про день народження: привезла мені квіти з Полтави й по поцілунку від кожного члена моєї богообоязливої родини. А «від себе» не поцілувала. Тільки по-злодійському зиркнула мені в очі й ткнула кінчиком пальця в кінчик моого благородного носа. В моєму віці про день народження ліпше вже не згадувати. Але ти, дитино, зрозумієш це тоді, як доживеш до моїх років.

А тим часом, Лялю, живи щасливо, головне — думай про все гарне і добре, отже про твого, насправді, дорогого, навіть дуже,

Віктора».

1. 9. 1938

30

Пиха ватяно-вутлої і цілковито сивої Анастасії Іванівни Лосенко чисто міністерська. Її заняття і завдання — державної важги, імперської. Професори й студенти філологічного факультету мають право наблизуватися до її стола на десять тисяч морських миль. Але Віктора вона запитала і про здоров'я Наталії Олександрівни, і навіть про його гуртожиток. В її присутності професор Сенченко призначив Віктору побачення на Інститутській в середу о четвертій.

У призначений день, як ніколи досі, зустріч закінчилася не о п'ятій, — о десятій вечора. Двічі в кабінет Федора Івановича — і словом не обізвалася! — заходила господиня дому. Порухом руки професор пропонував, не перериваючи розмови, підійти до столика біля дверей: на ньому красувався рожево-бузковий китайський сервіс на чорній з золотом таці. Кавник, іграшковий молочник, як стародавній куферок, — цукерниця, мініяптурні чашечки й блідечка, на листомодібній тарелі чітко по діагоналі розрізані бутерброди.

266

Нові переклади поквапно розсортовано: «Вертер» і «Вільгельм Телль» — стало жаль! — потрапили до лівої шухляди стола; Бодлер, Малларме, Верлен, Рембо були жадібно й всебічно проаналізовані і вченими, і поетом. Віктор охоче підтримував професорові наміри дещо змінити текст, але марно. Уточнення одного місця розводнивало найістотніші образи, підмивало й розвозило цілі рядки й строфи твору.

— Серед поетів я скромник: пам'ятаю про мій чин і про мої завдання. Тримаються золотої середини. Канчу в богів тільки двох-трьох феноменальних відповідників, світляніх фокусів, збігів надхнення. Ну, прошу в богів мовного дощу, повені... Тоді я швидко каналізую й просушую барвне роздоля, а вилов, без міри й пощади, вганяю в скнару, у одноразову, клясичну форму!... Може, я мушу спробувати писати роман. Бо я тяжко мирюся з прозовим орігіналом. Маю нахил його «пристосувати» до мого смаку й нашого часу. Схрещую з автором шпади... Чи це в душі я не шаную прозаїчної форми, Федоре Івановичу?!

— Ви певні, що прозаїчна форма більше поверхова, що вона пласкіща й одноманітніша від віршованої?! Що зерно істини в італійському вислові про перекладача як зрадника — *traduttorе, traditore* — затавровано поетів, а не прозаїків?

Мова зайшла про тисячі неточностей і грубих помилок у «класичних перекладах» світових творів на мови найрозви-неніших народів Європи, про природу літературної творчості, — ріст її на перегної шедеврів попередніх епох, залежність мистця від притягаючої сили слів, речень і текстуальних течій. Щоденно несподівані для автора відкриття нових обріїв теми і нових тем... Нездійснімість або пустопорожність най-сміливіших задумів, первісних замірів...

А які непереможні похибки відомі в історії письменства! Наймарканінша з них — заголовок «Дон Кіхота» на всіх мовах світу. Замість лицаря з сумним обличчям — „*figura*“ значить по-єспанському також «обличчя»! — вигадано сумну постать, сумний образ Кіхота. Хоч речення тут цілком просте: „*Cabalero de la trist figura*...“

Розмова набирала чудернацьких спрямувань, зачіпала теми віддалені, горді своїм розміром і свою вичерпністю, кіль-

ка разів сідала на мілину жартів і змінювала по тому свій курс до невідомості.

Адже мистецтво, як підґрунтя для творчості, мав на увазі Карл Краве: «Мистецтво є таємницею народження старого слова»?! А разюча сліпота, заздрість і недоброзичливість на віть найбільших з людей літератури! — Листування Гете з Шіллером здавалося Граббе цілком беззмістовним, пустим...

Зате вже згадуваний нами сьогодні Людвіг Тік — «божевільний янгол»! — першим кинувся готовувати до друку й видає твори Ленца, Новаліса та Кляйста! А до того, Боже май, переклав Шекспіра й Сервантеса, представив своєму народові Кальдерона і Льопе де Вега, Гоцці й Гольдоні, Свіфта й Стерна, Камоенса й Гольберга... Чоловік написав і надрукував двадцять вісім томів «Творів» плюс чотири томи «Критичних писань». Частина спадщини ще лежить облогом...

— А я пам'ятаю голосліяні твердження про ворогування Тіка з «духом класицизму» і навіть з ранніми романтиками, про Тіка як «антитпод» Гете. Пам'ятаю намальованій Йозефом Штілером портрет Тіка і жовті вклейки факсіміле в продовгуватих зшитках «Історії західної літератури» за редакцією любого мені з дитинства Федора Дмитровича Батюшкова... Щось у моїй свідомості насичує підозріння, власне, сумнів у «першорядності», у геніальності Тіка!.. Глупістка, по-українському, радше, дурністка, звичайно.

Федір Іванович приснув зо сміху.

— Це у вас буденна некритичність, один з розповсюджених видів дитячої мімікрії, інфекція, так би мовити, друкованого слова. Дивно тільки, що німецька наука пішла, голубчику вашим шляхом!

— О, та німецька наука! Вона... так я уявляю... занедбала також вивчення моїх улюблениців... ось такого віку, — Віктор наставив руку під пояс, — Ленав і Теодора Кернера... За два місяці до загибелі останнього в бою з Наполеоном поетова сестра Емма увічнила брата на аркуші паперу, а тітка його Доротея Шток, за тим шкіцом, намалювала портрет олією... Так от він, поет на портреті, і простояв у мене перед очима всю юність: чорна рукавиця на ефесі адъютантської шаблі...

— Усю юність! У... сю юність!!! — перекривши Федір Іванович. І — не посміхнувся — просіяв. Узяв з цукорниці кубик рафінаду: не срібними щищами, а — як циркуль складені! — перстами.

— Та ви маєте мене за двадцятилітнього недоука, професоре!

— Ні, ні, Не двадцятилітнього, не недоука... Це вже напевне скажу вам!

Сміх обидва стримали одноразово. Та як! Ще раз переломився настрій. Після павзи діловою стала розмова. Не було ні охоти, ні потреби, ні можливості згадувати розкіш ілюстрацій у Коховій історії німецької літератури. Було не до фантазій полтавського хлопчика й підлітка про німецькі війни з Наполеоном і про Кернерів дім біля підніжжя замка Вайбертрой та його гостей: Улянд, Гауф, Меріке, Тік, Гайзе. Рік прожив у ньому Ленав. Заїждвали родичі баварських і вюртемберзьких королів.

Ще живим і вже недоречним був намір згадати тонкорунні томи Гербеля «Англійські поети у біографіях і зразках» 1875 і 1877 — «Німецькі...» Що не рік, то ясніше поблизували сторінки настільних у дитинстві книг, то образніше можна було передати настрій тогочасного читання й навіть запах тих викопаних з полтавських закапелків і закомірків... скромних фоліантів.

Найближча й остання в цей день нагода для посмішки — Вікторів проспект, плянк студій з історії німецького письменства. Професор здивувався й — отакий курйоз! — просіяв. Його поголена голова, мідь дрібного й круглого обличчя, раптом стала новонародженою — тому й щасливою? — плянетою. Сукном наблищений місяць, — якби не масло смоляних очей, якби не самозадоволений і радий попустити рот. Але іронічні губи плянети в оригіналі процитували думку Шлегеля про однаково вбивчі для людського духу — систему й безсистемність наявчання, про потребу їх практичного поєднання.

Як Віктор ненавидів і як любив бездонний «формалізм», свій вроджений нахил до ясності й повноти, певності й чіткості у всьому, до — чиновницького? — порядку, порядку, порядку! Людську неповноцінність, малокаліберність самосві-

домости, чистий інтуїтивізм творчості, розбещеність і легкочіткість він тяжко прощав навіть найгеніальнішим «зорям».

Вікторовому пляну студій передували аж два, сумарний і деталізований, «Змісти»:

1. Середньовіччя. Сторіччя 15 і 16. Барокко. 18 сторіччя. *Sturm und Drang*. Класицизм. Романтизм. Ст. 19 і 20.

Від Карла Великого до початку «двірської поезії» (770—1170). Дв. поезія (1170—1250). Пізнє середньовіччя (1250—1400). Гуманізм і реформація (1400—1570). Сантименталізм (до 1750). Кльошток, Гете (1750—1832)...

Професор Сенченко перегорнув низку аркушів. Зулинився, вражений, на густо-прегусто заквітчаних сторінках рукопису, присвячених Гете і Шіллеру та їхнім попередникам, сучасникам й епігонам.

— Не марнуйте часу на складання подібних таблиць! Бережіть, ущільнюйте час!...

Федір Іванович знову сів у крісло перед столом і, замислений, прочитав ще чернетку Вікторового пляну вивчення світової філософії: Геракліт, Перменід, Демокріт, Сократ, Платон... римська філософія, антична містичка... Августин... сколастики... Еруно, Бекон, Декарт, Спіноза, Гіббе, Локк... Лляйбніц, Кант, Гете, Гегель, Гумболт, Шопенгауер, Фіхте, Ницше... Мить і записка оголосилася під палітуркою теки, поїхала на край стола. Професор не запитав, чому список не доведено до двадцятого сторіччя, чому в ньому не згадано філософію «периферійну», зокрема слов'янську, чому такі величезні аркуші з притиском перекреслені чорнилом навхрест і по координатах. Ані пари з уст!

Але Вікторові і так було вже прикро. Свідомість незаперечної дитячості своїх полтавських вигівок і марив виростла у нього за останні тижні, дні й години... А над столом Федора Івановича вона несподівано заяріла, розквітла рожею. Проте ясною стала лише тому — самозахист? — також відносність не тільки власної, а й людської дозрілости взагалі.

Федір Іванович вглядався у Віктора відверто і потайки, зближька — і щоразу в деканаті — здалеку. Вабило обличчя юнака: як ріка, воно мінилося і «текло». В берегах розуму сплелися мрії з тверезою доцільністю, з усвідомленою метою

— навіть східчастим завданням — життя. Професор полюбив розшифровувати гру світлотінєй і крючочки іронії на обличчі юного земляка, юного поета. Радували його манери поводження, чітко виструнчений характер і чарівна настороженість серця, веселки його метких уявлень, грома метафор, повінь зірок на блакитному тлі і хмари мітів на ранковому небі.

Федір Іванович вийняв зі столу робочий плян з романістики на шість семестрів... Віктор не здивувався, що професор університетські курси з германістики взявся урізноважити повним набором романістичних дисциплін. Обох їх не влаштовують триста двадцять вісім годин з французької — другої, додаткової! — мови...

На осінній семестр призначено було побачення з героями французького середньовіччя і вивчення їхньої мови. Передбачено було також курс французької метрики від кінця середніх віків до вісімнадцятого сторіччя включно. Зимою розпочнеться курс провансальської мови. Поруч студії письменства й мови сімнадцятого і вісімнадцятого сторіччя. Сучасна французька граматика і стилістика з наголошенням на фразеологію й віртуозне володіння синонімом і паронімом та антонімом плянувалися на два семестри третього курсу. Віктору впали в око групи лекцій про французький прийменник, про гомафонію, типові помилки і faux-amis французької мови.

Наступний етап, четвертий курс, — діалектографія французької мови, сучасна італійська мова... А додана до пляну бібліографія! Шістсот сторінок „*Façons de parler*“ — книга про французький синонім; німецький том про французькі слова спірної етимології; антологія французької мови, — від спорту до техніки; „*Le bon usage*“ або „*Précis de Grammaire française*“, — тисяча і триста сторінок, «Французька фонетика» — триста сторінок... „*Lezioni d'Italiano*“ — триста п'ятдесят сторінок... Десяток назв лише до короткого курсу приватних лекцій з порівняльної граматики романських мов!

Літературу до історії нового письменства Федір Іванович не зіписав і не міг зіписати.

... Обоє вже стояли біля стола. Віктор чекав на «відпускну», Федір Іванович свердлував свій записник.

— Домовимося просто: вівторож, четвер, субота. Щоразу від четвертої до п'ятої.

Було теж так пізно, що професор погасив лампу в кабінеті. Він о десятій лягав на спочинок, вставав до праці о п'ятій ранку. Темна й маленька почекальня з вікном над дахами Олександрівської й Інститутської вулиць, над музеєм українського мистецтва. Нічний затишок у передпокої творило матове світло з мережаних дверей до вітальні.

З мешкання вийшла до чоловіка й гостя серйозно спантеличена, майже налякана дружина Федора Івановича. Щоб до такої пори, щоб п'ять годин проговорити — такого ще у домі Сенченків ніколи не траплялося! Консультація, нічого сказати! Глянула на розпечених, на втомлених: Федір Іванович був святковий і приготований до виснажливих боїв; Віктор — лише тросям прив'язаний до землі — рвався в надхмар'я.

Професор засяяв перший. І спробував звільнити шию від накромленого ковнірця, звично перекосив плечі, мов зібрався одним поруком тіла скинути з себе темно-темномаслиновий піджак. Мить загрожувала небезпека, що юнак повернеться до спраї або з пересадою почне вибачатися.

Але Віктор мовчки вклонився дамі. Посміхаючись, устиг намалювати у пам'яті її образ. Тридцятилітньою доночкою професора здалася свіжа бльондинка у шерстяному костюмі й падних туфлях. Вражуючої краси сіра нитка й облямівка блюзи з жовтої шкіри.

— Ми домовилися про безліч речей! Пляни на шість вісім семестрів. А головне — обговорення нових перекладів... Знаєш, Віктор — посолець неба! Може, ще ніхто у нас так не перекладав, вже ніхто так і не перекладатиме! Від Гете й Шіллера до французьких ліриків!...

— Та я не протестую. Я лише не приховую моє здивування: не впізнаю тебе. Я щаслива за вас і за нас!.. Значить, вам цікаво, значить, у вас плянується навчання, набирають форми творчі задуми!

— З Віктором неймовірно цікаво...

— Не кажіть, не хваліть! — і Віктор затулив собі вуха. Сенченки засміялися. А Вікторові було не до того. Йому

легше було б завоювати світ, ніж цілковито подолати себе, до тла виявiti природу своїх сумнівів і зневіри, збегнути свою вузькогрудість і самоту, неміч і спалахи свого розуму, чутливість і глупоту свого серця, нарешті, свій порив до європейської культури і свою ліричну просторікуватість.

— Федір Іванович уперше в житті зустрів такі лінгвістичні здібності, такий тонкий розум, такий поетичний хист і смак, таку серйозність, таку працездатність, таку вроджену культуру й простоту! Зрозумійте це і не закривайте більше на дитячий кшталт вуха й очі!

— Та заспокойся! Віктор знає собі ціну, — перервав патетичний монолог дружини Федір Іванович.

— Звичайно по святах, як розвіюється сумнів щодо нашого майбутнього як нації, коли здається, що мого внеску праці й надіннення тільки й бракує Україні. Не в будні, як панує свідомість невимовної дрібноти своїх сил і марноти всіх наших спільніх зусиль, коли здається, що ми хоч не загинемо, та животітимо на світі...

Ні професор, ні його дружина не сказали, звичайно, ані слова. Вони ніколи не зачіпали в розмовах багатьох речей. Найперше, ні з ким, — політики.

— Вибачте, — попросив Віктор, — по-дурному вийшло, цілком несподівано.

Сенченки розгублено посміхнулися й у такт хитнули головами. Не тільки вибачливо: радісно!

За кремезними, за височезними стулками дверей поволі заховалися спарені голови й — такі ж, виявилося, дрібненькі! — постаті Сенченків. Справді, Федір Іванович середній чи малій на зріст? У нього тільки плечі борця. А обличчя від утоми — під очима! — зватянило. Кістлява голова професора взвібрала в себе пригорщу азіяцьких рис. Понад вухами й на потилиці, над дзеркальною затокою Татарського моря, наїждалася сіра шарость. Під стать йому, вогнеокому, — гожа Ізольда білорука.

Світла на сходинах численних поверхів юнак ніде не зачіпав: не світлив, не гасив.

Поспішати до університету було вже надто пізно. Зате на Інститутській по-літньому пахли дерева. Особливо виріз-

нявся подих клейкого листя тополь на горі і в долині біля Хрещатика.

31

Найлпропам'ятнішими в році були перші збори гуртка західної літератури наприкінці вересня, у п'ятницю.

Російська доповідь Бориса Левковича «Толстой і Стендаль» була наслідком щонайменше три- або п'ятилітньої праці. Боже, з яким наджненням, як автор читав багаторазово перероблену і переделовану, фактично монографію! З яким жалем випускав він такі неоціненної краси, такі важливі для науки і людства розділи і партії свого рівномірно полакованого опусу! А вимушено промовчані — так підібрані, так відточенні! — примітки... Так, вони — побічна течія теми, але в них, як у клявішах, зібрано безмір лун, у них енергія історичних особистостей, у них — сонце найпристрасніших і найніжніших сердець. Це злочин, випускати хоч слово з такої праці про літературу божественної Франції й — та це ж четвертий Рим! — Pociї! Poci — і!

Студент п'ятого курсу просто заборонив собі сумніватися в тому, що його праця надрукована в «Наукових записках» філологічного факультету й перевидана книгою в Москві, що його праця відкриє йому двері в аспірантуру Київського університету, а краще — Ленінградського, Московського.

З надокучливим — що за дріб'язковість і невгомонність! — професором Сенченком аж кричало вже навіки розпрощається. Щоправда, з ним можна було і примиритися: після закінчення аспірантури, він би, Борис Левкович, залишений при катедрі, швидко навчився триматися з учителем незалежно.

Всупереч батькам і товарищам, між іншим, він не вважав себе за слабодуха. Інша справа, — він ворог грубіяності, прихильник м'якеньких рукавичок. Він добре зізнав ціну собі й своему дослідження. Адже жоден факт не прослизнув у нього крізь пальці, навіть натяк на стосовані до теми джерела й ідеї не промінули повз його увагу. Крім того, Борис не аби-

якого значення надавав своєму спадковому спорідненню з Францією, своїй французькій мові. Мати його, лікар з швейцарським дипломом, виросла в Парижі: восьмирічною дівчиною виїхала з Одеси після 1905 року. Батько його, інтимний друг Бенедикта Ліфшиця й товариш російських футурістів, закінчив Сорбонну. Іхній рід володів букиністичною крамницею на Володимирській й антикварнею на Хрещатику, насути проти Прорізної. Левкович батько, Борис Йосипович, умудрився двадцять пореволюційних років завідувати своїм власним райкомом і зберегти цілу половину свого мешкання за рогом, у білому будинку понад боком опери. Велике вміння жити з людьми.

У минулому році Борис Левкович мав велику долю від про верлібр у Франції й Росії. А після неї випадково розгорілася розмова з Віктором Лисенком. Петлюючи освітленими й темними коридорами третього поверху, вони порушили таку безліч просто захоплюючих і спірних тем, з більш віршем покінчено було за півгодини, що довелося у вестибюлі одягтися й пробрести у віхолу на Софійський майдан і ще сто разів протулятися від кам'яних сходів з Оперової площині до управління залізницями, що у неї на карку, і до скверика Золотої брами на Володимирській. Годин з дві тушчювали попід вікнами Борисового палацу й букиністичної крамниці його батька. Завала спільніх зацікавлень і тільки назверх простих простирич.

На розі Володимирської й Оперової площині Віктор уже сто разів перерахував шість непоказних будиночків насупроти театру. Дрібнота їхня звелічала й одноразово зацьвожкувала містечковим багном сей храм Мельпомени. Борис уже втомився й потребував часу на роздум.

Розмова з Вергарна і його відвідини Брюсова і Москви перейшла на історичні жанри поезії, головне, на олександрійський вірш у французів, німців і росіян, потім робилися обопільні строби узагальнення вражень, заключень, досвіду. Погодилися на тому, що французький вірш дещо «мінералогічний» альбо статичний, а німецький ляблійний, рослинного характеру . . .

Заговорили про вроджений нахил Шіллера й Гумбольдта до самоаналізи, про егоцентризм творців, про кангтіянське розуміння життя як «доцільності без мети» і т. д.

Після рум'яної розмови в снігопад Борис став уникати зустрічей з Віктором. Звичайно, у нормальному стані він ніколи так не задавався. І не став би, рожева людина в тяжкому пальті й вушанці, ректи, що Франція загине від власного скептицизму, що його, глибокодумного, заспокоює читання світочів філософії в оригіналах, зараз, між іншим, випадково надібане в родинній бібліотеці листування Фіхте з Шеллінгом...

Віктор стримав посмішку. Віктор підхвалив оратора:

— О, читання виявляє саму суть людини. Що та як вона читає...

Зате ж Борис Левкович і наговорив тоді чорт зна скільки невимовно захоплюючих речей! Зникла втома, ані сліду від послідовності й самоконтролю.

Як Борис розмалював раптом богемного генія з Парижу межі сторіч — Альфреда Жаррі! Як проаналізував спробу останнього написати епохальну п'есу «Король Уду» й створити театр абсурду! З яким знанням з'ясував Борис намагання оригінального француза закласти основи «науки уявних рішень» — патафізики!

У снігу перед будинком дійсно славнозвісних спершу розпрощалися, а потім ще довго говорили. Борис навіть поклонився вже церемонно у стилі китайського кота, проте взявся знайомити товариша з сусідами. До речі, насупроти Левковичів, двері у двері, мешкав український шекспірозвінавець Сергій Розенко. На другому поверсі... І так було перестріляно всі вікна всіх поверхів й усіх парадних.

Борис Левкович здивувався: такий непогамованій настrij, такі осяні перли... власних знань! Захопився своїм власним красномовством! А ранком, замість сонця, зійшов під небо ліс страшних примар.

Де поділися вчорашні почуття дитячого братерства!

Та що це він говорив з чужою людиною! Треба було признаватися в нелюбові до професора Сенченка й точно до-

повісти про загасене й непоборне українство таких безневинних, таких обережних, таких наляканіх уже, таких, нарешті, любих йому Розенків? Треба було, по-дурному, — яка легковажність! яка невдачність! — знищити рідний Київ і, власне, сторозтерзану Україну, щоб признатися в коханні до Петербургу в Ленінграді? Треба було носитися зі своєю антишатією до сучасся, до верхоглядства й партійництва в російській культурній політиці? Та ще й пояснити цю антикультуру й антицивлізацію браком справжньої любові до людини і її мистецтва та науки. «На руїнах органічного суспільства зацвів чортополох: взаємна байдужість, взаємне презирство, огіда до самоподібних і повсюдна злоба ... Жити стало можливим насамоті зі старим мистецтвом і ще вільним — європейським! — письменством: попусту доведеться накопичувати знання ... Нам заказано творчість ...

Віктор наперед зінав, що сповідь товариша на ранок перетвориться на жаль і переляк, проте спішно обогороджуваючи його парканом з запитань, проханнями про уточнення й приклади. Цікаво було уточнити їхню подібність, майже тотожність їхнього світовідчуття, як також — різницю в їхньому світогляді. Така спорідненість зацікавлень ... поруч протилежності творчих завдань! Батьківщина у Бориса Левковича — «Росія з вагонного вікна». Або — як протест проти державного засилля й однопартійного політиканства — Франція. Типове: герой Борисового дитинства — бачений лише на фотографії Андре Левінсон, материн приятель, петербуржець і парижанин. Згодом — мамин земляк, одесит, звичайний гість на Оперовій площі, професор московського педагогічного інституту, літературознавець і письменник Леонід Гросман.

Легковажні й забобонні уяви Бориса Левковича про Україну не здивували Віктора. Невдачність ця вдень і вночі мститиметься на ньому! Адже він чужий у рідному місті і на батьківщині ... Україна — чорне вітрильце на блакитному обрії життя — турбуватиме його до домовини! Чи ж доводікати йому про свою візію України? Про коло вогняного проміння в ранкових димах, про сонце у zenіті над всесвітньою блакиттю і плянетою??!

У тридцять л'ятій кімнаті — Сагара. «Верблюди» підперли горбами стіни й розсілися на лутжах вікон. Дослівно: стіл долговідача й Федора Івановича в оточенні. Найщасливішими, виявилося, були незадахи: стояли у холодному коридорі й заглядали у лазню крізь наєстіж відчинені двері. Віктор сидів поруч Мірри під стелею й смажився. Часом мусив, аби дівчина могла передихнути, прилягати на парту. Згодом, у свою чергу, він опинявся у приятельки за спиною. І пробував нігтем розкреслити й розмалювати її спину.

— Нахаба!

— Гоген. Поль Гоген, мальяр з Франції, — у свою чергу представився Віктор. Перед обговоренням доповіді Віктор і Мірра постояли з Ніколаєм Ніколаєвим, а потім знайшли Бориса Левковича. У пустому закапелку перед червоним вікном у небо його трясла пропасниця. Очі уподібнилися до складних кіноапаратів: вони одноразово пропускали безліч фільмів на різні екрани. Чи міг він второпати їхній зміст? Лякала його безліч пустих кадрів, хвостів?..

Борисові ясно було, що маса слухачів привалила жа двобій споконвічних супротивників, що Люся Абрамов не пошкодує снаги... Його рука силкувалася безперебійно підносити цигарку до губів і вчасно виrivати її з зубів.

Тонкокоста людина у темноси淫ому вбрани, краватка темноси淫на теж, низьча від середнього зросту. Тонкорука. Очі — петрів батіг, ніжноголубі. Широколисті. Промінєсті по-дитячому, по-старечому? — Чоловіча хустка у третмливій руці. На скроні.

Федір Іванович вслухáвся в обговорення бліскучої доповіді. Разом з тим вглядався в обличчя кожного з промовців: вивчав своїх учнів. Сліпота й безоглядність Абрамова відразу набрали форми ворогування: чиста жорстокість! Людина цілковито втратила глузд. Навіть його спільники, його однодумці не сміли помітити ані однієї додатньої риски. Це бо компляція!

Рішення професора було далекосяжне. Не заважати «критиканові» досхочу повторюватися й урізноманітнювати свої закиди. Адже всі вони цілковито стосувалися його влас-

ної праці про Фавста в європейських літературах. Тільки написана вона надто сміливо, а її «самостійність» місцями комічна, місцями наймана. Часом з ідейного боку — небезпечна.

Люсю Абрамова, як постать, як особу, як чорну пляму на тлі повсюдної сіризни, ніяк було в університеті не помітити. Бездоганна постаза і зрист, найшляхетнішого каменю очі циклогічної потужності. Рум'янці на мужньому обличчі свідчили про здоров'я й повний розквіт людини.

В університет він прийшов після закінчення Київського політехнічного інституту. Там його батько був деканом радіотехнічного факультету. Всі чотири пори року інженер хвачько й гордо носив на чорних кучерах чорний капелюх. Чорними були його пальто і вбрання, краватка і панчохи, черевики і рукавиці, нарешті — спортивель. Справді, чорна пляма!

Уже роки половина університету слідкувала за перипетіями його роману з Ханою Ліфшиць. Кого не цікавило їхнє щастя і їхні обопільні спроби порубати Гордієві вузли болісного кокання! Вони прогаяли всі нагоди назавжди з'йтися або назавжди розлучитися. Як вони хотіли і як боялися нарешті заспокоїтися, вгамувати свої мариви й ревнощі!

Люсю Абрамов — геній. А його товариші — суцільна посередність, «відсутність будь якої присутності»! Проте зрідка геній дурів — манірився. Частіше — прубіянив.

Часом Абрамов кликав Левковича на прогулянку коридором і навіть призначав зустрічі у місті. Двічі або тричі за чотири роки він підійшов до безнадійно самотнього товариша. Звичайно, наче підлеглого, викликав для розмови. Підсилав Хану для переговорів.

Дівчина ж супроводжувала мудреців, Геральда в чорному капелюсі, Ленського, тенорка, — у синьому. — Два капелюхи й були єдиними серед студентів на цій географічній широті.

Борис Левкович захищав свою курсову працю від Люсі Абрамова... критикуючи її слабості. Він пояснював, що завданням дослідження було — в історичному пляні оцінити літературу актуальної зараз теми, що «Толстой і Стендаль» —

справді надто претенсійний заголовок для його скромної праці, проте його надихала така широта й повнота...

Абрамов далі не міг стримати ревогу й гайдко перекривав Левковича. На всі лади повторював: «Толстой і Стендаль надихнули мене... Толстой і Стендаль...»

Усе підтверджувало думку Федора Івановича про кожного зі своїх учнів і слухачів. Його принципи відбору аспірантів знову були підтвердженні: жрім здібностей, таланту, розуму, треба було бути... Наявною мусила бути духовна спорідненість, одним словом!

Розлечений і меткий, професор говорив швидко, рішуче, зі стриманим запалом:

— Праця студента Левковича сумлінна й зразкова. Також талановита. Критики не збагнули її природи: вона виростла з історичного коментаря до бібліографії цієї теми.

Дарма у слухачів склалася враження про ерудицію Абрамова. Це знання Бориса Левковича... А значення цієї фактично монографії не у відкритті мас досі некапіталізованого матеріалу, а в тонкій характеристиці історії й послідовності вивчення теми французькими, російськими і німецькими вченими.

Наприкінці жовтня Абрамов прочитає нам дововідь про опрацювання легенд про Фавста у літературах європейських народів... Запевняю вас, що товариш Абрамов уже сьогодні може сповна перерахувати зроблені нами закиди Левковичеві на свій власний рахунок. Усі ми здивуємося подібністю й характером досягнень і недоліків обох авторів! Тільки Борис Левкович, немає сумніву, висловить у жовтні ової зауваги до праці Абрамова з притаманною йому стриманістю, деликатно!

Почервоніла й мокра публіка від щастя засяяла. Більшість людей ринула до дверей, в одну мить опинилася у коридорі й на сходах.

Абрамов почекав, доки з професором Сенченком домовлялася про наступні дотовіді Хана Ліфшиць, доки Федір Іванович говорив з гуртом знайомих студентів. Коли ж до нього, підбадьорений посмішкою, підійшов ще й Віктор, не витримав.

— Цікаво було подивитися, правда?

— Корисно, — одним словом відповів учителю Лисенко. — І раптом додав, що, проглядаючи річник німецьких романістів за двадцять сьомий рік, він натрапив на думку про «Манон Леско», 1731, абата Прево д'Екзіля, як попередника, як дослідно Vorstufe und Appositionata Стендалевого роману «Червоне і чорне».

У Люсі Абрамова образа й зло вирували. Він запалив цигарку і пішов на професора... На Вікторове плече лягла костяна рука: «Досить, мовляв, пасталакати! Забирайся хочти, пігмею, геть!» Але юнак спробував чинити спротив. І глянув на нахабу... Тоді рука — їй би підсунути держак канчuka! — виліпила: Віктор Лисенко отинявся за спину Люсі Абрамова... На щастя брила обурення відразу тріснула навпіл, покололася на безліч пластів і шматків. Розпалася.

Федорові Івановичу рішення далося легко: треба стримати гнів і відмовитися від нав'язаної йому розмови. Легко... проте він враз уподібнився до зварища. З сажі не хотілося викопувати навіть Вікторової — про що в них зайшла мова? — ідеї, думки. Хоч зразу вона здалася продуктивною, віртуозною також.

Мірра з коридору побачила сцену біля столу, вибрик Абрамова. Тільки трьома пальцями скосилася за дрібненький гудзик своєї блузи й чекала, що Віктор вийде до неї. Злякалася вже, коли слідом за товаришем дріботіла в залізну пашу сходів: так палаха його рука, за тридев'ять земель заletіли його очі. Київськими вулицями пішли нога в ногу, рука в руку. Проте між ними легко вміщалися відстані, простори. Марилася розлука.

— Мовчиш? Занятий?

— Мушу зв'язати жорстокість, погасити шал, жадання помести, порив до розправи!..

Вони вже збиралися найкрутішим місцем Миколаївської, повз Міррин будинок-квартал, були вже біля площини Франка.

— Він ще теплий, гарячий, — сказав Віктор і прикладав долоню до стіни, до жовтої колісся.

Дівчині трохи забракло відваги, щоб запропонувати прогулянку над Дніпром, розмову про тягарі, що перекосили їхній вечір, про людей взагалі й зокрема. Дуже хотілося серед ночі над рогачем ріки обніти Віктора, защілувати.

Юнак за дорогу накарбував з найсвіжішого досвіду цілі діжки шелягів і цілі скрині імперіялів. Мовчав.

Цього вечора вивергнуто ляву — з найбездонніших місць... Треба було до подробиць вияснити складники цієї зненависті й — особистої та національної! — образи. Не до вподоби були йому приятельські поплескування по плечах, фальшиві обнімання навіть щоденні потиски рук... А тут разом — штовхання, стуоан знахабілого чужинця, зайди!..

Про все це поговорити б у родині. Полум'ям би спалахнула Наталія Олександровна. З півслова збалнула б його почуття й потребу перелити їх у думки й слова — Ніна... Прислушавшись, приглянувшись, він чув уже її голос, бачив її розсерджені очі: «Зріж ти і образу, і зненависть до буденного розміру! Заспокойся, прошу тебе, любчику, облищ, забудь!»

Чи поділила б таке обурення Мірра? Відчула б природність його любові до батьківщини, законність його словами не висловлених вимог: шануй мою країну, або залиши її назавжди??

Віктор на багряних пагінках почуття впитасав легасів. Пожарища сумлінно й послідовно використовував для збільшення списку своїх літературних задумів, для збагачення образної системи зафіксованих у пам'яті й уже давно залисаних на папері фрагментів як своїх оригінальних творів, так і перекладів. Для уясковлення своєї мовної палітри.

Заради такої мети вільно ускладнювалися й спрошувалися події, здіймалися обмеження своїх фізичних і духових можливостей, нарочито затемнювалося розум.

Дійсно, доповідь Абрамова «Легенда про Фавста в літературі» відбулася наприкінці жовтня. Як завжди, у тридцять п'ятій кімнаті, хоч публіки зібралися — заля. Прийшли на

свято науки батьки долговідача й батьки його критика — Левковичі.

Слово Бориса... зворушило Люсю Абрамова, взяло за серце Федора Івановича й дочиста всіх присутніх. Після цього треба було запрудити зливу хвали, силоміць направити думку на критичний лад. Твір змістовний і написаний ефектно, дотепно, з кількома карколомними пунтами було й прочитано майстерно.

На хвилину відпросившися від студентів і гостей, Федір Іванович підклікав Віктора й познайомив його зі своїм «бальзакознавцем» Валерієм Стороженком і «скандалісткою» Ганною Остапенкою.

— Прошу вас познайомитися також зі мною! — пожартувала дружина Валерія, українська Валентина.

— Дуже прошу! Нічого не коштує! — відповів Віктор. — Але не ручуся, що не плутатиму Валю й Валю!

Всі засміялися.

— Чому б одного з вас не переіменувати?! — і звернувся до подільської дівчини: — А ви ото така відома скандалістка?

— Не скандалістка, а скандалістка! Велика різниця...

— Не будь дріб'язковою! — втрутилася в розмову Валентина. Її підтримав Валерій.

— От так друзі! А ще на борщ запрошуують!

— Не так на борщ, як на Труханів острів, на Дніпро! Прошу змінити наголос!..

Сміялися доскочу й — троє плечей, три пари ніг — одноразово переступили поріг у славнозвісний коридор.

— Які ж ви мені рідні! Які хороші! — признався Віктор на прощання.

— Та нас зараз обійматимуть і цілуватимуть, — спокійно зауважив Валерій. А його дружина, широколиця бльондинка з зеленими очима, по-родинному розставила руки.

— Ніколи б не поцілувала хлопця, чоловіка! — заявила, ховаючи лосмішку, Ганна.

— І я також! — підтримав її однодумець, Віктор.

На третьому поверсі розійшлися: Лисенко пішов за портфелем до фундаменталки, ліворуч, Стороженки ще заглянули до літературного кабінету, праворуч, Остапенко злетіла вниз, до секретаріяту, й адміністративним коридором і позв автогорії історичного факультету вийшла на дно яскраво освітленого вестибюлю.

Головою гуртка західноєвропейської літератури з зимового семестру став Валерій Стороженко. Хана Ліфшиць взялася спішко перепрацювати, скоротити й перекласти на українську мову, приготувати до друку в «Наукових записках» свою статтю «Гете і Бомарше».

У січні, після двотижневої відпустки, Віктор і Ніна повернулися з Полтави до Києва. Зразу по шостій ранку побудили Фещенків. Володимир Володимирович, озутий у картаті капці, у заправленій у штані спідній сорочці, відчинив двері й побіг на кухню запалити примус, поставити чайник. Ніна ледве встигла чмокнути його в щоку. Софія Вікторівна, ще сонна і вже усміхнена, розцілувала «полтавську молодь» лежачи в ліжку. Відразу попросила гостя на хвильку сховатися за шафу. Потім, розглядаючи в дзеркалі зім'яте й покрите рожевими рубцями обличчя, старанно причісувалася й просила Швиденько розповідати полтавські новини.

А події на Україні, як у Полтаві, так і в Києві...

На університетських сходах Віктор наздогнав Анастасію Іванівну Лосенко. Вже три східці перед «філологічним курятником». Щойно прийшла на службу.

Червонолиця з морозу, а сива-сива. З чорного каракуля шапочка й манті. Гумові боти на кремезних кнопках з чорними спинками-черепашками.

— Ви щойно приїхали з Полтави?!

І шкіряна рукавичка бабусі торкнулася Вікторового ліктя. Раз можна було пройтися вздовж пустого коридору. До побачення через годину-другу розпрощалися біля дверей деканату.

Юнак, мов хворий, обережно зійшов на третій поверх, до кілометрового коридору. Ним можна кружляти до вечора...

У ніч під новий рік, власне, о п'ятій ранку, заарештовано батьків Бориса Левковича. У той же день з їхнього мешкання вивезли бібліотеку, родинний архів, як також коштовну збірку французького, російського й українського малярства, музейні меблі... Через тиждень, божевільний від горя, Борис добився побачення з прокурором республіки. Та воно закінчилося несподівано: студент п'ятого курсу університету здерся на канапу, зняв зі стіни портрет вождя й надів його охоронцеві на плечі. Через дві години бездумного сміливця розстріляно.

Влітку, зразу після закінчення державних іспитів, професор Сенченко з'їздив до Москви: добився зарахування Люсі Абрамова до аспірантури Ломоносовського університету, влаштував Хану Ліфшиць перекладачем у видавництво іноземної літератури. Роман з Люсею, ревнощі та безсонні ночі припечатали її університетську кар'єру: диплом вийшов у неї другого ступеня.

Перед Федором Івановичем скрізь і охоче відчинялися двері. У нього багато учнів і шанувальників, друзів і просто добрих знайомих та земляків, земляків.

Хвилини на Інститутській вулиці були лонумеровані, мов етальони. Підготоване було кожне слово лекції з романістики, кожна зауважка до перекладів з французьких ліриків і нових тез і розділів з дослідження про дві редакції «Вертера» Гете. Навіть бібліографія до Вікторових студій була, як рецепті, приготовлена, віписана на відривних аркушіках бльокнота.

Тричі на тиждень Віктор здіймався ліфтом до червоних, до гвардійських дверей і обережно натискав на завжди перечулений дзвоник у бронзовій проціві. Якщо двері йому відчиняв професор, то доріжка відразу стелася до кабінету, якщо господиня дому, — дві або три хвилини можна було полюбуватися живим гобленом за вікном застеленої килимом кімнати, бібліотеки.

Доки учень роздягався, Федір Іванович виймав з золотого коробочка таблетку й запускав її собі під губу. Вітання обмежувалося одним словом. Ні про віщо на світі професор ніколи Віктора не розпитував. Навіть про погоду. Ніколи не вивляв ані жалю, ані радості. А після лекції з «туркменської вітальні» назустріч їм виходив Леонид Іванович Іванчук. Увага професора спрямовувалася на нього.

Часто Віктора залищали одягатися насамоті. Доводилося тихенько причинити за собою двері й збігати сходами у мініятюрний вестибюль над Інститутською вулицею у пригніченому настрої. Федір Іванович нічого не хотів знати, крім Вікторового навчання, Вікторової творчості: не зводив очей з однієї грани. Нікого й нічого, крім діла: «Не можна жити всім!»

Коли вже юнак не витримував «холодної обробки металу», коли він вирішував запропонувати сухому й надутому професорові замінити їхні систематичні заняття принагідними консультаціями, Федір Іванович щоразу помічав наміри свого учня й сіяв раптом від щастя. Хвалив дивовижні успіхи юного філолога, висловлював захоплення хистом і працьовиттю... Признавався, що дуже любить їхні заняття, що любить Віктора. Тоді все раптом переоцінювалося. На поверхню пам'яті спливало, що свою творчу роботу Федір Іванович починав перед світанком, а закінчував її перед початком лекцій в університеті.

В усі боки гейзерами били животрепетна вдячність і зворушлення... Професор Сенченко цілу зиму й весну підбирає, змінював і безнастінно погоджував з Віктором зміст їхньої майбутньої антології французької поезії в українських перекладах.

Зате щира розмова відбулася між ними двадцять сьомого червня, у день Вікторового від'їзду до Полтави. Двадцять сім і двадцять два його щасливі дати!

Федір Іванович запросив Віктора на десяту ранку. Приготував для нього справжню виставку книг про італійське відродження. З вересня будуть за цим столом розпочаті студії з італійської мови...

Дві години Федір Іванович говорив про п'ятнадцяте століття в Італії: перебудова міст, палаців, вілл і замків, здійснювана, між іншим, частіше практиками, власниками великих майстерень, зрідка лише ученими архітекторами; вплив флямандців на італійське мистецтво, зокрема Урбіно.

На хвилях надихнення вчитель і учень потрашили з ренесансу аж у вісімнадцяте століття. Сама собою виринула проблема еклектизму в італійському будівництві, -- запозичення форм єгипетських, античних, готичних і т. п.

Віктор ще раз обговорив з Федором Івановичем принципи позабіографічної історії мистецтва й письменства. І відверто поставив два цілком несподіваних запитання: поперше, про «однобічне» наростання лівих, у політичному пляні, тенденцій у світовій літературі; подруге, про причини русофільства в німецькому письменстві. Відповідь на перше з них була звичайною констатацією: нам, українцям, треба найменше з усіх народів Європи боятися демократичних тенденцій останніх ста п'ятирічок років. На друге послідувало запрошення до порівняльного вивчення духовності Німеччини, Франції й Росії. Факти ж тут, дослівно, дивні: німці у французькому письменстві, зокрема у Бальзака, часто позитивні герої, у росіян — негативні; кадри русофілів серед німців — це люди «елементарної сили», — точний відповідник... германофілів у Франції.

Федір Іванович вчасно порадив Вікторові не залишатися в Києві на літо, відпочити в Полтаві. І спробувати повернутися до забутого за осінь і зиму перекладу «Вільгельма Телля».

Та найголовніше: яому можливим здавався початок нової війни — європейської і світової — у цьому, у тридцять дев'ятому році!

Вона дійсно чекала на поїздку до Голосєєва, наче другина. Вікторові припала роль байдужого чоловіка.

— Завтра буде останній день погоди! — пророчила ворожка. — Я чую вже верхи осени, перевал, прикордоння, межу... І ні за що не відповідаю, нічого не гарантую!.. Рушаємо завтра!..

Чорна голівка, щоб уникнути репуту, кидалася на всі боки. За нею, звичка, бігала рука: за обов'язок уважала прикривати дівчині рот.

— Ворожка і матрона, жена, — крізь сміх і сльози додала Софія Вікторовна.

Володимир Володимирович не гаяв часу, — скопився з канапи й кумедно вклонився Вікторові, на прощання потиснув руку. І відразу лістъ верхи сів на стільця, — нарочито глибоко «втопив» Ніну в обіймах, театрально плющував небогу в щоку й другу. Спробував заплакати: таке розлучення, такий сум!

Софія Вікторівна обережно прилягла на обшиту золотим позументом подушку, на багряний оксамит, і сміялася досхочу. Може, згадуючи родинні перекази й пережиті сценки старомодних прощань з присіданням на дорогу і т. д.

— Канапа не терпить пустоти! — серйозно зформулював фізичний закон Віктор.

Такий рідний йому, хоч і такий різний, кожен з учасників мансінського театру на Галицькому базарі! — Ніна, що сестра. Нахил її до граничного спрощення не має нічого спільногого з простацтвом і породжений він не добою, а природний і родинний. Дівчина більше сумнівалася в собі, ніж у людях чужих і в людині взагалі, і уникала «високих регістрів». Усе видатне й велике на землі Ніна охоче розглядала з поважної віддалі. Для ясності.

Скромний «Винниченко», воюючи і жартуючи, тільки й боявся розворушити свої молодечі спогади, власне, захоплення революцією. Та не українською, а більше російською, а найперше світовою!..

Софія Вікторівна за десятиліття зібрала цей куток у родинному мешканні. В очі впадали низки відповідностей,

єдність самодержавного смаку... Не основної маси речей, і випадкових, і дешевих, а цілого каркасу дрібниць, прикрас, форм, матеріалу на власноручно «переодягнутій» тахті і подушок, — багрянець і золото, темна синь і срібло.

Про господиню красномовно розповідали туалетний набір, коробочки й медальйони перед овалом дзеркала, рамці, бронзові, родинних портретиків на писемному столі...

Та перш за все живий образ Софії Вікторівни: расова голівка на багряній подушці, як на скульптурі піднесена до заплаканого від сміху обличчя — біла рука, бароккова баня кіс на потилиці, золота сережка на ліпному вушку. В пам'яті виринув музей: мармурова мініяторя трецьких часів на оксамиті, в коштовній скринці.

Зовнішність ажурна. Нутро ж людини несподівано заговите: природна серйозність, за жіночістю, за тіжністю гіркий досвід, — «сучасна трагедія». І навіть мужність, на свій лад, спротив звірячій добі.

Ніна любила надвечір'я. Грала й співала біля вікна, відчиненого на широкий пішоход і на запертий парканом списів каштановий сквер. Не зважила, для прикладу, на прохання, не пішла на доповіді Бориса Левковича й Люсі Абрамова: розучувала, як завжди, Лисенка, Стеценка, Степового, Леонтовича, вдосконалювала, ще з Полтави, Грігову «Пісню Сольвейг» і «Вокаліз» Рахманінова.

Час був уже пізній, не для музики. А дівчині kortilo сісти за рояль, щоб перебити й затопити обурення. Вікторове самомущтування, Вікторова непоправність лякали її з дитинства, гнівили до цілковитої сліпоти... Проте радити йому — зайво!.. Вона закам'яніла, вона, чорнява, почорніла, коли її полтавський Наполеон, верхи на віденському стільці, пожалівся Фещенкам, що його привалили філологічні тексти, що його розчарувало покварене читання вночі. Разом з тим, природно з'явилися на світ Божий не тільки спонука, а й забаганка глиати класичні твори, можна сказати, цілі літератури, світову поезію «похапки»... Не іронія долі? Чи звичне й типове зчленення життєве? Діялектика буття? Просто: література як

фах, — майбутній історик письменства або мовознавець... неугазно потопає в морі книг, таким чином учиться плавати!

Ніна знала, що клини Володимира Володимировича підбиті доброзичливістю, що Вікторові стріли в супротивника — світляні, ілюзорні. Тому дзенькоїт їхніх мечів слухала охоче, проте не зважала на нього теж охоче й часто. Думала про своє або залітала в безпозітряні простори. І в товаристві насолоджувалася самотою.

Сьогодні обурення її не переросло в тнів і не закостеніло. Не дратували її ні Софія Вікторіана, ні дядько. Їй було насправді нудно: очі влягалися вже спати, густо соловіли.

На Новопавлівську, у свое логовище, в кутку залі, за щафою, учений лис Микита повернувся опівночі. Проте не заснув до схід сонця: лежав, підперши подушку під бильце, й любувався, наче Гете Римом, Січчю Запорізькою. І дочитав щоденники Рільке.

...Надто приближно, звичайно! А була й невимовно, до болю достатня, подібність недільного краєвиду у студентській спальні до ранку в горах. Обов'язково було узгіднити форми, порізати надмірно натуралистичні місця картини й підкреслити, побільшити надто кволі й віддалені, затушкувати й навести її барви й відтінки, у скопи проміння над землею погнути скляну батерію вузькогрудих вікон. Ковдри на ліжках це, безсумнівно, високогірний краєвид: пенькуваті ґрунти після порубу лісу, провалля. Мов на «полі честі», довкола лежали черепи, кістки і трупи. Бракувало тільки орла.

О десятій Віктор вийшов з гуртожитка і, крізь присадкувату браму, з подвір'я на перехресті заштатних вулиць. Одна з них, що велетенська голобля на дні заваленого цеглою яру, друга, поперечна, підперезала обручем діжку-гору. А через півгодини він і Ніна вскочили на Львівський, на Галицькому або Сінному базарі, у трамвай, на розі за дружарнею, насупроти скверу й кінка.

Зібралися до лісу на прощання з осінню, намірилися погарцювати на привіллі, та як вагон наскочив на заячу орду, як обабіч у вікнах спалахнули соняшні жарти, — понепритомніли, помаліли, помовкли.

Несусвітній велетень, наче пальцем, ганяв по місту трамвайчики і заlossenотаих, заворожених, засліпленіх діток, маленьких і дорослих, у них.

По дорозі до Голосієва промайнули знайомі вулиці, домана Василя Онуфрієнка і Шайковичів, розмаяли згадку про дошкільні роки, про перші в житті книжечки, про Вікторову появу у полтавській школі, про зустріч з Ніною.

На гору, як торік, пішли шосою аж до рільничого інституту на площі, на талівині. З-посеред дороги любувалися долиною, — на спаді тераси сизий дідусь носив оберемки трави в дощату халупку під дубом, Байковою височиною вдалині і пришипленими до землі димарями «Сталінки».

— Теж українське барокко, — і рука показала на інститут. — Але не Кричевський, не полтавське Земство! Я, знаєш, виявляється, не лише чудасій, а ще й ревнівець! Та який!

Звернули ліворуч, у чистий ліс на кругому скилі, на засипану листям стежку до озера. Недільний ранок у царстві осени. Ще траплялися дуби зелені, частіше — з брунатною прошвою. Як підпечень. Постіль жовті корони кленів. Спідні гілки — найбарвніші.

— У цю пору торік на голосіївській шосі ми зустріли Аполлона Георгійовича Лобача... Пам'ятаєш по-старечому свіже обличчя, наповнені кров'ю тонюсінькі жилки на носі, і злодійські, і ласі очі з-за пенсне... Маскування, прикидання, пустотливість по незнану, по незвідому межу... Не знаю, просторікуватий він був чи придуркуватий. Але: вже був!!! Тихеєнко посміхнувся й зиркнув нам крізь пенсне в очі. Свіжа краватка, твердий ковнірець. Ну, і дуже молода жінка збоку...

Ніна посміхнулася весело й схвально: чітко й здоровово розуміла механіку міжлюдських відносин і ролю як всілякої любові, так і кохання в людському житті.

Її стан, що гума: його б цілком затиснути пальцями двох рук. Її голову й смаглячу шию манулося прирівняти до дзвіничка черно-вишневої квітки. Тичинки в ній і мачинки, крилами — ластовиння під грушкою. Проте обличчя дівчини було схоже і на писочок лисиченяти. Різко виділені на ньому могут-

ні вужі брів і чорний місток між ними, дозріла пристрасть бездонних, трішки таємничих і часто сонних очей, дивовижний розмай циганського волосся.

Віктор, як звичайно бувало з ним у полях і лісах, розщедрився на допитування й увагу, на обмін досвідом і порадами. Ніну такі прогулянки й такі розмови завжди трохи забили і трохи дратували: всі висновки, врешті-решт, не заzemлювалися, а вмикалися в «небесну систему». В дитинстві й тепер.

— Кожен стогад, кожна зміна лаштунків на кону життя так настирливо і так даремне натякають нам, дубовошкірим, на плінність земного буття, на закон часу... Я ловлю себе часом на кумедних думках, на абсурдних ідеях. Мені, наприклад, здається, наче я приберіг для майбутнього частку з про минулого та не використаного часу, власне, нагод...

— ?!

— Наче я, і люди взагалі, можу пред'явити комусь свої жалі й претенсії, можу добиватися звороту неповноцінно використаного або нещасливого часу. Я часто радію, що, для прикладу, за два роки життя у Києві довелося мені тільки раз, дякуючи тобі, послухати оперу, тільки раз, теж дякуючи тобі, потрапити до драматичного театру...

— Отже «аптекоуправління» зобов'яже майбутнє підтягнутися й додати Вікторові решту квитків!..

— Підтягнутися! Хай мені повернуть два роки словна, бо я й на всі двадцять позов лодам! — і юнак простягнув Ніні руку, долоню, розчепірені пальці.

— Порушене право людини на щастя! Порушено конституцію життя-буття! Що то за дитинство було в нас? А наші київські кутки!..

— Алеж, хлопче, у Києві ти ж не два роки. І від народження нам не по двадцять... Що ти собі думаєш! Я не хочу!

— Не щокай! Зрозумій, що я вимагаю щастя з відсотками.

— Я не щокаю, а чогокаю, власне. Якщо виграеш позов, любчуку, поділимось. По десять років назад кожному. І щастливих, добрے?!

— Знаєш, я перепутав північ з півднем! Аж у путівнику прочитав, що шпилькові ліси підходять з півночі аж до Пущі-Водиці й Подолу, а листяяні — з півдня до Голосієвого... Чуєш, як у суміші осінніх запахів розплівається аромат дубів? І як усе це назвати?! Що здолає, чого тут досягне епітет? Чи багато допоможе порівняння? В який ряд поонять перенесе запах метафора?! Що вона узагальнить і що індивідуалізує? Куди спрямує, звабить думку?!

Ніна — що вона ще чула? — не збиралася шильно вслушуватися: кинулася бігти від товарища настіки, осені назустріч. А як запримітила погоню, спробувала злетіти зі стежки понад ліс у жовто-червоних долинах і на горбах, спробувала швидко видряпатися на живу терасу дерев і, може, перескочити на найпершу хмару, спробувала збігти під небесний укіс.

Щоб Діяни не переганяли й не перемагати, Віктор, розриваючи метри свіжого й злежаного листя, фінувся борознити найкругіше ребро лісопарку, збіг до води, — щоразу націлювався прямо на велетенські стовбури в яру, — посеред озера.

Довколишні складки землі, зелені, жовті, майдже білі, брунатні, рожеві й криваві пласти вершин і сполучені краї розлогих і крутых балок нагадували мушлю вуха з закинутою в неї сережкою. У Віктора перед ногами світилася до дна аквамарина й виблискував блакитний томаз. Вдалині горів білий кришталль. Тіністий бік ставка зеленів і жовтів, як берил, як вогняний опал, як бурштин.

Ніна пробралася з-за осокорів на кладку в три дошки й обняла плечі героя, припала грудьми до його спини. Віктор дарма спробував розв'язати вузол її рук на своїх грудях, дарма намагався дістати пальцем до її носика-прушки. По дорозі натрапляв лише на пружинисті кучері.

— Бачиш, Чижику, мармуркові розводи, дивовижне літво, тонкі закам'янілості води?! Дивись, проглядають риси дна...

Щедра осінь. М'якість барв і податливість ліній красовиду. Розкіш ця, як газ! Так вона просякла довкілля! Її можна наливати у склянки й келихи. Разом з осіннім теплом і з лісовою прохолодою...

— Дослівний вираз це, штамп чи лоєзія — «трунок осені»?! Такий день викулає всю калосту, усе паскудство цілого року.

І знову, по дорозі в сусідню долину, над узліссям:

— Глянь на зелень, приторошенну сивиною. Глянь на білошкіру деревину посеред дубів. До гіантських розмірів побільшено японського карлика: таке воно крихке! Так і подеруться його незчисленні сутлоби! А шляхетне, — такту вистачило не переростати понад найвищого дуба. Стільки відтінків жовтини: дуби ще зеленіють, а воно зів'яло.

Півгодини прошарудили лісом. Обминали дороги й стежки, не цуралися живоплотів і канав. Раділи сонцю в барвистих гілках. Перепочити лягли під скіртою сіна на луках.

Ніна показала рукою на ялину над лисимкосогором на межі найрозлогішої і найкрутішої з долин і на виструнчених поруч зелених малят: родина!.. Віктор розповів литовську легенду про Егле. Як після смерті Жальвініса дружина його з горя перетворилася на ялину сама й перетворила на ялинки своїх дітей.

Поміж блідорожевою лускою й зеленим верхом бору, поміж стосами дров над ногатим зелом, рінню дороги і багряним лісом листянім — проміжок на всю гору, в небо. Дerezові чатари на крутому, що стіна, скилі, стрункі кущі з простягнутими до сонця п'ятаками й гривениками, липи й черешні на морогах, в улоговинах і вибоїнах луки — пенькувата верба.

— Мені надокучає страх, що дитячих вражень від природи не вистачить до кінця життя.

— Схоже на тебе. Вже й кінець життя!

— Бо за час нашої прогулінки вже багато води сплило... Голосієве нагадує сонячний годинник. По ньому снують, згідно з космічним законом, незчисленні стрілки й стрілочки — тіні вікових стовбурів, пагілля кущів, тичинок найнепримітніших квіток...

— Виходить, не ліс це, а годинникарня. Фактично, Мозер і Ко!?

Віктор лежав на боку й любувався цілковито безтурботним сміхом товаришкі. Згодом сів на моріжку по-турецькому

й став схожим на охялого ченця, навіть на юного Будду. Дівчина качалася по траві, захлиналася від ретоту. Власне, тонкокоста й худенька, проте цілком дозріла жінка в темно-синьому вбранні. Блюзочка облямована червоним. У її голосі, в її погляді, в порукові її рук — невідана досі, небачена повнота настрою: від ніжності до раювання й до насміху. Крикаві пожежі й дим, туман і сон в очах. Для швидкого обрахунку недосяжна багатогранність характеру. Складна гра почувань.

— Ну, дурносміху, в чому справа?! — і юнак однією рукою спробував полоскати дівчині ребра і шию, другою — не дозволити їй втікати, відкручуватися і навіть ворушитися.

Цілком несподівано товаришка піддалася й погасла, жарти обірвала рішуче. Нагла зміна настрою була нежданою в цю мить, але, в цілому, давно знайомим гостряком її вдачі. Віктор мовчки ліг на спину й довго наводив краї білих і порожевілих островів і суходолів, довго розмірював сині-сині моря й океани. Знав: наближається завжди неприємна йому розмова про потворність його вражливості і його холод, про його переборщену ретельність і його приховане честолюбство. Після цього зайде мова про дивну однобічність їхніх відносин з дитинства по сьогоднішній день.

Промине відома наперед доза часу й настане година, коли Ніна стане ще раз вибачатися. Вона пожвальить чутливість товариша і його розум, до небес піднесе його працездатність, визнає чудернацьку безкорисливість його натури і його вірність, його конячу терпеливість у дружбі. Треба буде дівчину ٹгамувати, причісувати болючі жалі, найщирішу на світі самокритику.

Ліс на чересах високорівні налився волнем і погрожував довкіллю страхітливим вибухом. Тим часом балку вже поділив кордон: злива світла неугавно поступалася вечору, ночі. Віддавала надвое покраяні корони дерев, кущі й пасма бур'янів і плеканої трави.

— Червоне і чорне! Chiaroscuro італійської opera seria!

— Кяроскуро? Опера серія?

Віктор, щоб якнайшвидше спричинити землетрус й пе-

режити радість примирення, нарочито уник споконвіку безплідного перебирання їхніх насправді простих відносин, розходився доповідати про свої знажідки, зокрема про книгу Стендالя про Россіні, про своє читання у зв'язку з підготовкою передмови й коментаря до «Вільгельма Телля».

... Отже італійська опера серйозна, *seria*, й комічна, *buffa*, принцип кіяроскуро, світлотіні, контрасту в оформленні лаштунків, у мізансценах і в музиці, — чергування кантилени з кольоратурою і т. п. — як основна естетична категорія першої з них, видатні режисери й стіваки Італії... Найтікавіші Вікторові — Б. Мереллі, він, у добу Рікордджіменто, добився розквіту героїчної й патріотичної теми в італійській опері: «Вільгельм Телль» Россіні, «Пуритани» Белліні, «Маріно Фальєро» Доніцетті, «Набукко» й «Льомбарді» Верді. З виконавців ролі народного героя Швейцарії в опері Россіні — бас Люїджі Лябляш.

Та звичайно несхібний розрахунок виявився на цей раз марним. Ніна рішуче підсіла до товариша. Болота застояних настроїв на її обличчі всі разом злилися в одно бажання, ринули в єдиний канал і швидко затопили твердінь обличчя по обрій.

— Ти був на Подолі в Академії? Ти позичив «*Vie de Rossini*» й подумав про мене? Ти...

Наполеон Бонапарт, з переляку, навіть не воружнувся.

На одну мить, як Ніна, гаряча й сліпа, нагнулася над ним, як доторкнулася губами до його брови на скроні, до вуха, його душа спішно розлучилася з тілом. А після повороту взялася напрочуд гарячково хазяйнувати.

У друге за вечір щезло самовладання, коли Віктор, стрижений всесвітньою німотою, зиркнув на дівчину. Вона лежала поруч на боку і... З очей на її щоках спливали струмочки сліз, а губи у неї покам'яніли. Вона, якщо то було мислення, ще раз намагалася збалнути: чому? наївіщо? чи справді?

Образа до того швидко заливала груди, що пересихала негайно. Дивно, звичайно, проте над водопідллям сліз уже кирикала надія, що Віктор, дивовижний клубок несподіванок, любить її і кохає її... на свій лад, на незвичайний. Його, чу-

дасія, зв'язав би поцілунок, злякала б крихта виявленого почуття. Неждано, негадано дівчина збагнула донкішотство товариша. А, можливо, образа була така глибока, що її зараз чи й назавжди треба було приковати. Чи таким чином виявлено було дозрілість жінки й людини?!

Нічого подібного до сварки не відбулося.

Увечорі над озером, як палали вже лише під лінійку відрізані верхи лісу на горах, по дорозі додому, дівчина цілком просто й спокійно запитала товариша, чи він ніколи не любив її й не любить, і чому він не поцілував її. Злякався поцілунка?

-- Брак традиції, Чижику! — засміявся Віктор і смокнув приятельку в щоку. — Ти мені, що сестра. Мінус, звичайно, братерську глибину любові, мінус братерське розуміння тебе, мінус тридцять тисяч різних імпульсів та інстинктів... Ти мені, мов дружина. Навіть давня вже, немолода. Таких дружин цілють чоловіки на залізничних станціях, в портах і на летовищах... при зустрічах і на прощання... Наче ми з тобою давно вже одруженні, нас давно вже обсіли от такі вже мамині синочки і мамині доці, недоростки, одним словом, також недоуки, лінгюхи, нероби!

— Не смій зачіпати дітей! І чому це лінгюхи обов'язково мамині, а не татові?!

Горнило жартів і сміху легко поглинуло споторнений, іржавий і погнутий настірій. Але натовп у трамваях і в тролейбусі, метушня на Думській площі, суета вечірнього міста передчасно розлучила, навіть і нарізно упакувала друзів. Примусила їх замовинути, побути насамоті з собою. Обезивалася тільки погляди.

Володимир Володимирович, у похмурому вестибюлі з мертвим ліфтом за вкритою павутинням дуже дебелою сіткою, помігив намір гостя спішно розпощатися, зірвати отже спильну вечерю. Справу врятував Нінін гнів. Софію Вікторівну відразу збентежили спроби юної пари приховати чорні цяточки, сухі лінії й жилавість їхнього настрою, непевність себе й заклопотаність. Що вони нарobili в лісі?

Ніна цілий вечір була байдужою, розчарованою і сон-

ною, проте не дозволила гостю піти додому раніше від звичайної години. Багато говорили. Не обійшлося без сміху. Ніна присіла до струменту й взяла кілька Грігорівських акордів, а Віктор з цього приводу процитував Гете, — про накил тиранів до ніжної музики.

Усі засміялися. Ніна замкнула покришку рояля, просто підійшла до Вікторового стільця й, задоволена, пригнулилася до бильця, підборіддя оперла на товаришеву чутрину, долоні приклада до його щік.

— Одно прошу: не задушни. Бо мені завтра на лекції!

Фещенки, Ніна, Віктор, кожен на свій лад, знову розрятвалися. Ледь не полускали зо сміху.

Проте цілий вечір давалася візнаки тяга до сумнівних образів, сухих думок і безнадійних висновків. Град Вікторового невдоволення пересік і потовк українське письменство. В найістотнішому, бо найчитабельнішому, жанрі, в романі, воно і провінційне, і мізерне. Низка рис його навпрост ображає: скромність тут досить аж до отида, навпіл вимушена й природна в чужій державі двомовність багатьох авторів, заповідне народолюбство в рапортічній мірі, позичена граматика, спрошенство в естетиці, примітивізм світогляду, брак філософського мислення й системи... На додаток, ще й заборона цілих творів, цілих авторів, цілих епох: не зібрано, не вивчене, просто вилучено!...

З історією нашою, з західнього теж, мистецтва зайшло ще далі: пам'ять про давнє змерла, про сучасне — спішно відмирає. Як характерно — на Україні вимреслено університетські курси з історії мистецтва! Не тварварство? А Вікторові вдень, наяву, і вночі, вві сні, марилися присвячені українському мистецтву енциклопедії й безконечні серії книг на всіх рівнях змісту й альбомів найрізноманітнішого обсягу й формату... В нападі красномовства він проектував і помахом рук накреслював уявні монографії: «Алімпій Галик», «Будівничий Степан Ковнір», «Іван Григорович-Барський»... Обов'язково двотомовим виданням — уточнення й вигадано було для насміху над самим собою, для сміху! — увижaloся йому дослідження «Василь Кричевський». А «Нарбут», а...

Його заключення «про стан нації» зводилося до підкреслення ганебного безсилия, провінційного животіння й — козацька надія! — полохливости свого народу. Найшкідливіше для нас — перенаголошення провин потворного ворога... Гірша від бловотини наша романтична, сантиментальна й пустопорожня любов до України! Як страшенно турбувала юнака історія загнивання, ще до татарської навали, й загибелі нашої імперії, Київської Русі. Як також сам факт — справді типовий, красномовний? об'єднання траукаїнських племен — вікінгами, скандінавами, чужинцями.

Чи така історія, чи такий факт надаються для стівжиття з вірою в органічне визрівання державотворчої сили українців, в абсолютну неминучість культурного й державного відродження України? Ще питання, власне два, — культура це теж політика? політика це теж культура?!

Боротьба, справді, культур... І політичну, і культурну боротьбу України з Росією треба назавжди припечатати, втілити в образі терезів. Звичайно, що терезів! Двох шальок терезів!..

33

Нініна правда. У понеділок небо стало низьким і свинцевим. Кригою було підбито брудний світанок і хмарний день, вечір — соняшними черепашками. Жовті й червоні ліхтарі на київських вулицях і в парках почали з цього часу навипередки обсипатися на пішоход, листя збиратися, забиваючи стік, над бруком. Часто ранками й вечорами, інколи також вдень, скиглили або й гірко плакали дерева. Листям волота пробігала, іначе хвилька лаку. Роздумні черешні й цілі низки дрібних сліз капали з них, як з носика посудини.

Непомітність безнастанних змін погоди, як і настроїв, Вікторові ніколи було потувати. Листопад, мов із-за рогу, вийшов у дощ Вікторові навпереди й загородив, чорний велетень, дорогу. Руку свою поклав на плече завороженого книгами, людьми й містом.

Потоп на Галицькому базарі, на горі... Як під таку зливу виходити з вагона, як підставляти голову й плечі під Ніягару?! Бракувало сили, щоб підбігти понад будинками до мишачої брами, щоб ушкварити через розлоге подвір'я до хмаросяга.

На голі дерева, на голе місто блискали блискавки, у небі, схожому на металургійний завод, громіли громи. — На нещастя, на голод, на мор, як кажуть. Але хто ж з нас звик до щастя на цій землі й чекає добра в майбутньому??!

Коли через десять хвилин Віктор знову вийшов з гуртожитка надвір, твердо, без роздуму пішов до відкритої сухою пилокою, до присадкуватої брами, дощ уже, дивним чином, цілком ущух, дальні блискавки осяювали не повсюдні борулі води, а цілі поля роси, у півміські ліси розжотилися громи. Сива шапка озону вирувала над землею.

Непомірно просторий, неекономний передпокій не міг не здатися низьким і безжалісно приплющеним. Але в непогоду він, хоч пустий, — і теплий, і затишний. Ані людини, ані людини! Канальчик світла на стелі, криниці електричного сяйва над дверима кімнат. Над вхідними, комендантської і ванної, — бурікові лямпочки горять двадцять чотири години на добу. Посеред найдовшого простінку чекає на гостей стандартна канапа з високим бильцем у дубовій рамі.

Звичайний ландшафт. Лише лист на круглому столі, неподалік входу, — позачерговий. І не валяється, — був спергтий на підніжок лампи чергового. Під підсмаженим абажуром.

Передчуття було приемної несподіванки, ще однієї й останньої радості на сьогодні. В останню годину доби...

Віктор, усміхнений, зацікавлений, привітався з компанією. Міхальський щойно влігся й — треба було промовчати, звичайно, — безсумнівно нагадував хворого Некрасова в кабінеті, напередодні смерти: замучений, виснажений, намагався ще працювати, творити, жити. Перевантажений папером «пес» зразу перевернувся на ковдрі. Пальто розставило рукава й налетіло на вільний досі стілець ззаду й абияк повисло на бильці.

— Усе гаразд? Слава Богу! — і Віктор вийняв з гаманця кишенськовий ніж, розпоров листа.

— З дому? З Полтави? — запитав Михальський.

Віктор уже нікого не слухав, нічого нечув.

27. 11. 1938

Вітю, дорогий мій!

Я знаю, друже мій, Тебе здивує наш позачерговий лист, навіть злякає. А може, бачу Тебе перед собою, Ти зрадіеш листу, в Тебе засвітяться очі... Насправді ж я пишу його, щоб причинити Тобі горе. Саме тому відкладаю його вже другий тиждень. Тому вже два листи писали ми Тобі з важким серцем.

Спробу приховати від Тебе полтавські події тяжко люснити. Це не розум, а серце замовляло нас не поспішати з такими повідомленнями.

Ну, а врешті-решт, мушу написати Тобі, що 15 листопада померла Твоя вчителька й велика Твоя — і Льокина! — приятелька Наталія Олександровна Лісовська.

Через два дні поховано її — як і чому так вийшло? — під Воздвиженським монастирем, на жаль, майже під залишничим насипом, на дні яру, а не на новому цвинтарі на Кобеляцькій. Полтаву в цей день заливав дощ. За гробом пішло п'ятеро людей. Льока, звичайно, серед них. Протъопав під зливою від Хрестовооздвиженської до цвинтаря й додому. І, як ми й сподівалися, зліг, захворів. Ще не ходить до школи. Хвалити Бога, на цей раз обійшлося без запалення легенів.

Дорогий мій, хай втрата дорогої людини допоможе Тобі злагнути важливість і красу людського життя! Воно не лише може бути гарним, і коштовним, воно — треба бути лише зрячим! — таким справді є. В житті треба прагнути широї і стовідсоткової угоди між розумом і серцем.

Хай людянім буде Твій розум, а серце Твое хай буде розумним, голубчику!!!

Крім мене обіймають і цілулють Тебе бабуся, мама і Льока, герой.

Ми радімо, що Ти живеш у Києві, а серцем все одно тужимо за Тобою щоночі й щодня.

Твій

Тато.

П. С. На похороні була і гірко плакала Нінина мати.

Ніяк не можу докінчiti й заклеїти листа, тяжко розлучатися: дуже вже скучили ми за Тобою.

... Отакий вантаж довелося, хоч не несподівано, взяти на плечі!

Та найголовніше — підняти його. Щоб коліна при тому не підкосилися, щоб не впасти на ліжко, не розридатися!

Передчуття й досвід обіцяли полегшення, швидке, навіть казкове вивітрення болю. Надовго залишаться коротко-тривалі крутіжі розбурханих у непогоду почувань, назавжди — милування живим у дзеркалі пам'яті і любим образом.

Піддати чорну гору на плечі могла тільки Ніна.

Опівночі, двадцять п'ять на дванадцяту, летючі кроки Вікторові на пішоході?! Ніна, не чекаючи на дзвоника, скопилася з канапи, накинула пальто й проскочила у передліжкій і у вестибюль. Віктор безшумно переплігнув через усі п'ять східців у темному й несподівано спинився віч-на-віч з приятелькою.

Листа відібрали мовчки. Тоді дівчина — просто чи безцеремонно? — засвітила в кімнаті спершу люстру, а потім знайому лампу на писемному столі. Софія Вікторівна, з ліжка, запітально глянула на гостя й простягнула до родички голу руку за посланням. Володимир Володимирович замовк, чекав повідомлення про смерть найрідніших, про арешти в Полтаві... Ну, от. А в Полтаві померла восенидесятирічна бабуся. Що з того, що Нінина, Вікторова вчителька? Треба було у Києві скаламутити ніч?

Усю природність, усю розумність ставлення людей до смерті Наталії Олександрівни, до похорону бабусі поруч братських могил, неподалік розстрілюваних у революцію польських патріотів, Віктор сприйняв і дотлибінно збагнув уже

тоді, як воно ще оформлювалося й шукало вислову, як воно перебувало ще в майбутньому часі.

Треба в таких випадках переживати насамоті. Ніна дозвідалася б про все завтра в університеті. Жаль стало, що прийшов сюди, що побудив людей, наробив шелесту.

Посеред ночі смуток виявився таким настирливим, як масло на воді. Гарні думки дівчини пробивалися крізь нього, щоправда, без найменшого зусилля. Вдень же повідомлення про смерть слабої бабусі породило б лише мить наскрізь двоїстого почуття: збулася розлука! Але: закінчилися найрізноманітніші страждання й страхи!

Розмова друзів схожа була на партитуру опери, — стільки в ній знаків, стільки в ній нот. Оперову сцену нагадував і вузенький куток просторії кімнати: Віктор опинився на канапі, на постелі приятельки, Ніна, за писемним столом, біля ліампи з червоним абажуром, сиділа в нічній сорочці, в накинутому на плечі пальті, Фещенки, лежачи, вслухувалися в музику, вдвівлялися в обличчя головних акторів і дивувалися складності людських відносин, життя.

— Я не була близькою Наталії Олександровні. Я не пропсякала в неї далі передплокою. Не мала, здається, ні великої потреби, ні запрошення до хати. Бабуся жила виключно тобою. Ти був дійсно її щастям. У тобі вона житиме далі, в поступованих твоїх, у писаних твоїх, творах! — Ця, можливо, правда найглибше різнула вухо й, за одним махом, навпіл розшматувала серце. В ній була сильна доза гіркоти. Наявна була також схожість з офіційною промовою на жалібних скрипинах, зборах.

Мешкання — як назвати: знайомих? друзів? — Віктор залишив рівно о дванадцятій. Отанування своєю волею, чіткість маштабів були вже такими, що насичене озоном повітря й просторе вже, високе небо над столицею ощасливили юнака до нестягі. Навіть краї чорної хмари, горя, спалахнули сонцем і зарожевіли. Над Києвом примарілися вогняні цяточки, зорі.

На розлогих, на набухлих почуваннях треба вже було скосити поля нежиттездатних ідей, довгов'язих рахітиків, зе-

ленину. Лише кілька думок про покійницю як велику захаїдку в його житті, як коштовний зливок рідкісного характеру й багатих знань розуму й серця треба було приберегти для давно вже початого осмислення небуденної особистості, навіть видатної доночки свого часу, сторіччя віри в прямолінійний поступ й зведеного на міцній основі раціоналізму, століття шляхетних поривів європейської інтелігенції й ідеалізму дивної напруги.

Серце жадало самоти. Ясно було йому, що страждання за ніч розмие гору давно вже сподіваного горя, що мариво навпіл з мрією за ніч наскрізь проберуть хмари й на ранок сонце бризне самоцвітом. Розум прагнув уникнути всього цього. А принаймні — розраховував на добрий вилов спостережень і заключень. Турбувався про досвід. І за добро мав у таку годину товариство, гуртожиток.

... Осінь, зиму й весну Віктор зустрічався з Ніною сливє щодня. Крім, звичайно, субот, крім, часто, неділь. Хоч раз на день він злітав до подруги на третій поверх. Двічі-тричі на тиждень вони разом слухали по кілька лекцій, а раз — у сто четвертій і сто п'ятій автографіях — усі три пари. Після обіду й до одинадцятої вечора, — останнім виходив з бібліотеки, Віктор працював у Фундаменталці. Ніна, до дев'ятої, — у студентській читальні.

Ані разу за навчальний рік не трапилося, щоб Віктор не навідався до приятельки. І завжди просив — вийти з ним на прогулінку коридором, звичайно, разом з її заштатним другом, теж «французом», Миколою Піснячевським. Каропкий чистунчик з Гумані забив і відштовхував обох полтавчан, Віктора і Ніну, в однаковій мірі. Над його худорбою жартувала дівчина. Радив йому не розв'язувати краватки й ніколи, Боже вбережи, не роздягатися напіч, — товарищ.

Миколі надзвичайно пасувало його прізвище: пісня зчуvalася в мlostі й мальовничості його очей... На порівняння з ліричною піснею штовхали уяву по-жіночому витиниста то-стать і його — теж огидні Ніні! — справді дівочі повадки. А як наливалися сумом, наче ображені, як несподівано перетворювалися на жадібні й веселі вогнища його очі! Завжди з

ним в одне були сухенькі губки. Крізь них повсюдно проглядала крейда жахливого недокрів'я. Вражала гра надзвичайно скользького й тонкого, глибоко вирізьбленого обличчя. Таке витанцювання рухливих зморшок обабіч то мертвого, то побабському запопадливого ротика, таке жокетування наструнчених і довжелезних брів. Найбільше осоружні Ніні й Вікторові — зміїні порухи надто красномовних рук і плешей!

Віктор, жартома, правив Миколою, як машину, як роботом: наскрізь бачив його податливий характер, мінливість його настроїв, слабість м'язів. Крім того, Микола просто неймовірно боявся лоскотання. Як він часом рвався звільнитися й утекти від Віктора! Як він комічно вигинався, як плигав під стелю й плавував по підлозі, як ретутався зі слізми в знависнілих очах!

Миколі шкодили як пересадна поступливість і доброта, так і комічна примхливість й уразливість занадто тонкошкірої натури. Взнаки далося й те, що зріс він, чуйний, вразливий, сприйнятливий і схильний до самозречення, без батька, в жіночому товаристві: обожнювана бабуся-казкарка, карника красуня-мати, дві кароожих тітки, дві синьоглазих сестри-чорняки, близнючки.

Микола Піснячевський студіював романську філологію, власне, французьку й італійську мови, хоч одноразово назвався в консерваторії. На вечірньому факультеті. Мав абсолютний слух. Писав музику. Вже вважав себе учнем Левка Ревуцького. Ніна, з початку нового року він зачастив на Галицький базар, не знала, де його, чудо, посадити. Ладна була зацілувати не лише його руки, а й ноги.

Віктор і Ніна? — На світі не було, немає й не передбачалося такої сили, щоб поколоти, роздрібнити або хоч розпушити й вивітрити таку споконвічну приязнь! Віктор зрадів, як уперше в його присутності до Фещенків зайшов Микола Піснячевський. Навіть як Ніна, в поспіху скинувши з ноги ї одягнутий уже черевик, вискочила у передпокій відчинити двері в самих панчожах і ледве не кинулася засоромленому гостю на шию. Не виринули ревнощі, недоброзичливість не затъмарила серця. Навпаки!

На Хрещатику пообідали разом. П'ятирічний стілець до столу це не п'яте колесо до воза. Надворі Ніна взяла під руку композитора й поета, белькотіла від щастя й пустувала. На жаль, Володимирова гора й парки над Дніпром потонули в снігу. Фещенки ж сподівалися нового охолодження дружби Віктора й Ніни. Не могли навіть уявити розвитку наступних подій. Розгубилися від несподіванки. Перевагу в душі віддали Вікторові обос. І цілком напевні, цілком.

Ні Фещенки, ні Ніна не запитали Віктора, чому після цієї неділі у нього раптом забракло часу, з якої це причини він дні й вечори просиджував у міській бібліотеці під засніженим Купецьким парком або в передпокій гуртожитка на какаші. Книжка і зошит на столі, записник у кишені. Та чистою і незалеречною правдою було: так швидко він ще досі не ріс, так він ще ніколи — Рільке, Верлен! — не перекладав, так він ще ніколи не читав, так він ще ніколи не жив! ..

На розмови до Фещенків та ще в присутності «музичного філолога», Віктор забігав раз на місяць, на півтора. Влітав до мешкання й здіймав бучу на цілий світ: жалівся на голод, подавав пальто Софії Вікторівні, Винниченка й Ніну виштовхував з дверей, погрожував залоскотати Миколу.

— Їдемо обідати! Людина помирає з голоду, а вам байдуже!

У червні Віктор три дні чекав на закінчення Ніниних іспитів.

На станцію проводити їх поїхали і Фещенки, і Піснячевський. Як потяг уже рушив у дорогу, Микола побіг за вагоном і кричав у вікно, у замкнуте, що він не витримає, що він приїде до Полтави в липні або в серпні.

34

Мірра, як і було домовлено, по обіді повернулася до університету, зайшла до Фундаментальної бібліотеки й попросила Варвару Тарасівну Вовченко викликати в коридор Віктора Лисенка. Через годину вони, вже без книжок, вийшли

з брами Академії на Подолі. На Контрактовій площі сіли в порожній ще трамвай, поїхали за місто, в Пущу-Водицю.

Стовбури червоних сосон на галлявині, на закруті трамвайної колії посеред бору, нестерпно палахкотіли. Ніяк було на них глянути. Відсвіт полум'я, марилося, ворушив жерсть пересохлого листя й навіть ґрунт.

На свободу рвалися плечі. Тяжкими стали пальта. Півтори години пройшли над світлою ще просікою. Вдалині й поблизу довго яріли соняшні просвіти. Довго ще морок лісу на верстові залі ділила сітка, як гратеги, соняшників просік та алей. Лячно стало посеред пущі, як решти світла ринули за обрій. Затримай їх пригорщами!

Щоб не збитися з дороги, назад подалися самою просікою. Мірра, куца, часом зупинялася перепочити, мережану шапочку-пушок тулила до Вікторових грудей, мовчки обіймала його ватяне пальто. Перенапружені й стурбовані, вони одноразово почули у мертвому лісі шелест, одноразово помітили першу косу снігової жрупи над алесю.

Засвічені вікна трамвай чекали на них посеред білої галлявини. Довгасті острови землі виглядали тільки з-під вікових сосон понад рейками. Побілів і Поділ. Припудрився Київ.

В університеті час був ще ранній. За столиками в підвальній їdalyniвечеряло з п'ясотні студентів, — доїдали вінетрет, допивали чай. Можна було ще спокійно потрацовати годин з три або й чотири.

Зразу по дев'ятій Віктор, раз і вдруге, обійшов кутастий перстень коридорів: сьогоднішні враження просилися на польчики, прагнули впорядкування. Позбувшись рукавички, Мірріна рука охоче зачіпала Вікторову, проте негайно виривалася на волю й утікала назад у підбиту ватою шкіру в разі контрнаступу. Боялася. За безлистим кущем, вкритим червонулою ягідкою, Віктор розстібнув Мірріне пальто й зверхній гудзик шерстяної блузи. Намір був прикладти долоню до її ший, відчути її тепло й пульсування крові. А вона з усієї сили перехопила пальці й розгнівалася. Тоді Віктор уявся мовчки визбирувати напам'ять красу осінніх форм і барв. Або мірку-

вав уголос з бур'яном, з кущами і деревами. Надовго забув за свою приятельку. Дівчина силувалася не відстati, не загубитися.

До размови повернулися непомітно. Мірра знову пояснила Вікторові свою нехіть до справжнього вивчення філології, свою нехіть — о, боги! — саме до всього німецького, Німеччини. Вона убоялася, а їй треба було вивчати французьку мову, французьку літературу. Якщо вже філологію, то романську. Відкинуте було Вікторове намовляння вступити в гурток західноєвропейської літератури. Такої відваги не можна було з неї викресати. Також дати товарищеві хоч зразок свого віршування дівчина відмовилася. Бо вона не поетка, бо писання її пусте-пустісінке.

— Так упираються, з таким переконанням тільки люди дуже скромні, цнотливі й талановиті!

— Або пустотарожні! Ні, просто буденні!

Віктор стверджив, що Міррі бракує не інтересу до літератури, а віри у свої сили й завзяття. Дівчина призналася, що насправді вона щодня й щоночі зайнята... своєю майбутньою родиною: прагне уявити своє помешкання й чітко розгледіти в ньому образи її майбутнього чоловіка й дітей. Дівчинки й хлопчики, найкраще.

Під час зимової відпустки від Мірри прийшов у Полтаву мильй лист: їй захотілося поговорити з товаришем. І неймовірним здалося, що аркуш паперу й коверт з написаною на ньому адресою знайдуть Вікторові двері в Полтаві й вікна!.. Через тиждень вона перед світанком зустріла приятеля на пероні київської станції й поїхала з ним у гуртожиток на Ново-пазлівську пити чай на катані в переддлії.

У наступну п'ятницю після лекцій дівчина цілком серйозно заявила, що її мати, її родина, це значить батько й сама вона, чекатимуть на Віктора в неділю. З'явитися треба в них, хоч живому, хоч мертвому, о сьомій годині вечора.

— Буде чай? З тортом?

— Буде чай. З тортом.

Обом стало моторошно, проте й смішно. Стрепенулася,

ожила фантазія, зацокав мозок. Хай буде за плечима й таке переживання!

В неділю увечорі Віктор ішов з Думської площею на Миколаївську й думав лише про те, щоб так по-дурацькому не посміхнутися в Мірріних дверях. Його роздирає сміх: «Чом не жених!..»

Відчинила двері Вікторові худосінка бльондинка в чорному костюмі. Надзвичайно випущена і ніжна. З розкішною зачіскою. Відчинила й зніяковіла. До мешкання запросила несміливо. В цю ж хвилину до них підійшла Мірра. Неймовірно насуплена, неправдоподібно розгнівана, мовчки забрала Віктора до своєї кімнати, власне, спальні в бібліотеці. На ній теж чорне. Спідниця чорна, чорним шнурком зав'язана біла блузка в чорних пасмах.

Крізь відчинені двері найбільшої з кімнат проглянула несподівана картина — щонайменше два десятки гостей розмістилося на канапі, кріслах, стільцях біля столу й на ослоні перед роялем. Відвернувшись, споглядаючи місто, стояли люди в кожному з трьох вікон... Старі, середнього віку люди в траурі, молодь і діти...

— Померла моя бабуся. Хата родичів зійшлася. З'їхалися з усіх усюдів.

У п'ятницю, після повороту дівчини з університету, вийшла на прогулянку понад сквером, до театру... Саме зібралися ступнути з пішохода на брук, як бабуся, вже мертвa, скилилася на внучку.

Мірра попросила Віктора побути з нею трохи. Познайомилася з юнаком зайшли її батько й дядько, материн брат, директор ленінградського видавництва «Academia». О восьмій Мірра і Віктор пішли на прогулянку містом: горою вийшли на Круглоуніверситетську, спустилися до Критого ринку й Хрещатика, а повернулися до дзеркальних дверей по Миколаївській.

Через тиждень Мірра принесла на лекції цілий пакет коштовних книг для Віктора, подарунок: Ж. Вандріес, «Мова», М. 1937; А. Мейе, «Вступ до порівняльного вивчення індоевро-

пейських мов», М.—Л., 1938; В. Томсен, «Історія мовознавства до кінця дев'ятнадцятого сторіччя», М., 1938.

Броджена доброта людини. Проте кожен торив такий, кожна зустріч з нею, мов рукою, перехоплювали Вікторові горло, безжалісно роздували Вікторове серце. Страшно було, що за парадною фасадою розмашистих почувань приховано зовсім не байдужість до книги, а відчай.

У липні від Мірри прийшло Вікторові з Криму, Гурзуфу, два листи й три картки. А в день від'їзду Лисенків на відпочинок у Великі Радути — телеграма.

Гостю три дні приймали Віктор і бабуся.

Розташувалася Мірра у Льокиному закомірку.

З ранку, вже під час сніданку, до їdalyni, як вихор, як смєрч, влітала Ляля Сорокіна. Підсідала до столу й наливала собі чаю. Обгорнутий у газету рушник кидала вона через півхати на шідвіконня.

— Лялю, не бери хліба, не маж його маслом! — обзвався Віктор.

— Ах, ти хамло! Нарочито... Він мій найлютіший ворог! — зверталася вона до Мірри.

— І мій!..

По дорозі до Нижніх Млинів заходили за Ніною й Миколою Піонячевським. На річці — за три дні тричі! — зустрічали Любу Левінсон й Ельку. Цілий день разом купалися й поверталися додому гуртом.

Раз за три дні Мірра й Віктор до півночі гостювали у Ніни. Слухали музику.

Раз — приймали французів і Лялю у своєму дімку над кручкою. Микола, вивертаючи господареву бібліотеку, від несподіваних знахідок шалів. У таку мить він нагадував голодне пташеня: розчепірені щелепи й ротик, жадібні очі.

Увечорі виїхала додому Мірра. Ранком сів у робочий потяг Віктор. Нарешті він знову узріть свій Єрусалим: шлях і лікарню в дубовому парку, пошту, кооперацію на розі, свою першу школу й собор на горі, над Подолом. Сонгород.

І послухає дідом насаджений ліс над Орчиком.

З людьми, взагалі кажучи, треба бути, поперше, простим і, теж поперше, мудрим. Будь-яким коштом. У гуртожитку найголовніше обмінати запанібратства, воно глушить індивідуальність і творчість, і, теж російський вплив на нас, — розперезаності. Росіяни, до речі, визнають ці риси за свої, за національні. Навіть вихвалюють їх. Лише інколи звужують їхню географію: коломенсько-московська розгнузданість і т. д.

Розум замеречить неприязнь і відчуження між людьми, засудить неповноцінність любові до рідного й доброзичливості до чужого, скнарість і скроминущість почувань, сухість натури, висміє задертий у небо, відвернутий од земної юдолі ніс. За рівненьке прилягання людських уподобань й ідеальне припасування різних світоглядів не проміняє він наявну складність і багатозначність міжлюдських відносин, живу плутанину побутових особливостей, культурних рівнів, досвідів і вдач, широких забобонів і природних та накинутих людині переконань, оригінальних світоглядів, роз'ятреність національних і, теж животрепетних, соціальних почувань.

Віктора навпрост лякали то стримані, то зающені пристрасті гуртожитка. Особливо в суботні вечори. Ледве не вимушено, так боязко підстушали його товариші до кордону з небезпекою. Зате ж як вони потім витоптували потойбіччя! Виговорювалися дощенту. Хрипли.

Ті, нарочито вирощені в собі Віктором найбуйніші почуття, які він згодом сам брався проподівати, з яких він брався плекати сім разів перебрані живці, ті чудернацькі ідеї, на які він у певну годину влаштовував полювання дичини, одним словом, мисливський сезон, хлопці, захлинаючись у спорі, висловлювали вголос, підтверджували руками й кулаками. Добивалися якнайповнішого вислову. Кожен з них ладен був на решту життя помандрувати на Колиму, в Магадан, на Воркуту, в Туркестан, за Урал. Головне — підкинути і своє слово у вогнище.

Звичайно, Віктор повертається до гуртожитка біля півночі й відразу лягає у постіль. По буднях світло горіло ще з півгодини. Часом годину, по святах — до другої, до третьої ранку. Довелося навчитися читати й писати серед ярмаркового здигу. Такі безсонні ночі виснажували тіло й турбували розум. Адже сукупність слів, висловлена його товаришами, його земляками, була, напевне, пробою серця й думання самого народу. Це такі відверті характери у хлопців чи така це безмежна цілеспрямованість мозків?!

Віктор, наслухавшись, надивившись, щоразу повертається до думки про конечність розрізнення типів розумності людей. І про потребу розрізнення здібності й мудrosti... Та на ділі безліч почувань заважала цьому: характер таких от сміливців переплутувано було з їхнім розумом. Тяжко було злагнуті, що стримувало його від негайногого засуду цієї зеленої братії, університетського козацтва. Надто багато спільногого було з ними. Терпеливість і своєрідна прихильність його до особисто байдужих і навіть осоружних йому часто людей були проявом національної єдності, спільноти національних інтересів? Адже це не тільки буденна людяність? Адже занадто легко вгадується тут роль підсвідомості?!

Справді, з якого ряду понять є їхня близькість? З якого ряду й ступня — їхні розходження?! Чи Вікторова нелюбов до них була глибокою й справжньою?.. В очі впадало математичне неузгодження: фанатична прихильність, визнання кровної й духової спорідненості були сумаю цих багатьох відчужень і, фактично, відвертань, незадоволень.

За одну ніч на перше жовтня у Віктора набралося три поверхні страхів у душі.

Над першим столом погашено світло. Не скуювдженено, опівночі, ходне ліжко. Вся кімната зібралася в кутку Лисенка й Міхальського. Хлотці засіли на постелях і довкола дубового гриба... Приходня запримітив кожен, — як він натнувся й поставив теку на підлогу, як зняв кепку й надовго притулився до шафи. Зовсім недалеко було, між іншим, до посмішки й привіту. Проте ніхто не ворухнувся. Розмова точилася довкола Мюнхену, угоди Німеччини з Англією і Фран-

цією... З Європи чути було моторошне крокування війни. Над головами людства нависла лягівна історичних подій.

Так замислитися, так налякати Віктора спроможні були виключно стриманість прикінцевих висновків і цілковите засекречення найцікавішої кожному з них проблеми. Ніхто не згадав України!..

Ta для таємничих ходів нецензурної думки залишено було місце в кожній з голів. I час було відведено для мовчазного узгіднення її з мережею світових подій, з рештою мороки.

Гриша Куценко, математик, першим устав з-за столу й висмикнув з штанів полі сорочки, усівся на постіль й роз'язав черевики, навмання кинув їх під ліжко. Владислав Міхальський зняв руки до... сонця й позіхнув: спробував затягнути в пельку й проковтнути всі ковдри в кімнаті.

— Схоже, що наше «образовані» добігає кінця! Щось воно довкола нас «образується», — вголос докінчив він думку.

— Туди, правду кажучи, йому й дорога! Будь воно все про

кляте!..

Микита Козолуп спати тішов з першим ешелоном: з головою склався від світу під ковдру. Сміхотворна трагедія історика: розрив між прописами власного розуму, обережністю, і вродженим жаданням відверто злити свою пристрасть і гіркоту, до корінця вивернути своє нутро.

Проте на цей раз вулкан ані разу за щілий вечір не вибухнув. Тільки розпечена лява кілька разів обшпарила йому кістки та душу до тла спопелив радісний вогонь. I включення Австрії до Німецької імперії, і Мюнхенську угоду Козолуп трактував, безсумнівно, як визнання права нашій на об'єднання в одній державі...

Микита Козолуп говорив холодно, твердження свої пояснював логічно. Та ніхто з присутніх не наважився глянути на сусіда, щоб не зрадити свого захоплення й мрії. Кому не ясно було, що на черзі, вчувалося, — Україна!

Ані разу не дійшло в кімнаті до бучі. Кожному вздрівався трибунал, засекречений процес, свідчення «сексотів» і, вимущені, однодумців, товаришів.

Ніч — другий поверх Вікторових переживань і страхів. Аж до пробудження товкалася в ньому половина людських жалів і жажів. Опання не для відпочинку. Північну раду своїх гайдамаків розглядав він то здалеку, то з лупою в руці, як картину. Щоб поставити її у фокус, щоб знайти вірну перспективу, доводилося то пересувати живе мальовило, то самому забігати світ-заочі. До ранку юнак кидався в ліжку й кричав уві сні: треба було так багато відкрити й збагнути, сплести в єдину мережу безмір самообвинувачень і витравдань, пояснень, застережень, треба було безліч разів відступатися й поступатися, стверджувати й наступати. Бо ним вигадана нелюбов до земляків — то справжня любов, тільки ймовірно вимоглива, тільки обмежена глузdom.

Цікаво, дужче й пряміше чи далеко простіше й легко важніше люблять нашу землю й наш народ товариші? Потім, чи дерево такої любови глибше розгалужується й могутніше розростається в людей щасливіших націй і світових держав?! Звичайно, любов, не зарозумілість, наприклад, не вибагливість, не претенсійність ... А доглибинне зворушення, а любування мовою, звичаєм, красою, а певність кровної єдності у віках минулих і майбутніх.

... Ретельно вивчав багатство форм убогоого кутка, світок казенних меблів, гами барв та примхи свіtotіней. З построеною увагою досліджував постаті козацтва, вираз облич, мову посмішок і розгалужені кінчики губів, світло очей, розпарені площи скронь і чіл, узлісся зачісок, риси ший і плечей, з найбільшою увагою, — руки, пальці, нігти. Все це: просвіти, щілини в таємничу печеру, вікна, двері в дім.

Раз уже настав шабаш, погасла свідомість. Лише Гришині очі ще світилися антрацитинами в оксамитній темноті. Віктор став притглядатися до них й швидко розлізняв смагляве обличчя й вигинисту постать типово українського красеня. Природня вишуканість його манір і гумор рішуче приваблювали до нього ... Відштовхували — кам'яні пасма егоїзму, цілинна безоглядність самоука. Смішила безпорадність і розгубленість столичного селюка . . Проте одинарна думка про нього завжди буде прорахунком. Як і складна, до речі. Тут визна-

чити потрібно характер і розмах мінливості, руху. Тоді двоїстість і складність людини виявить тебе як повтор, як однomanітність, як простота.

Цілу ніч вважалися широко — й вузькості, круглі й довгасті голови. Микитина мармиза й червоний чуб Гео, худій м'ясисті лиця, мертвотні й лискучі щоки. Переважали хlopці чорняві, але досить було і русявих, — як стоги злежаної соломи, як вутле синце. Хемік з Конотопу — «Велике Щабе»! — як перемитий пісок на випеченій, на червоній глині. Щойно з горна, з кузні, його губи, В підібраних на жіночий смак рогових окулярах, чотирикутних скельцях особливого призначення, слозилися вічно червоні, завжди хворі очі Геркулеса й Ловеласа. А лаврські мощі, а жовтий кістяк на подушці!.. Міхальський, марилося ізві сні, не доживе до ранку. Так стало жаль, що Віктор уві сні зупиняв дихання й довго прислухався... Він, до речі, часто висловлював... спільні погляди на речі й справи. В найпершій редакції. Бо, на жаль чи на щастя, він їх відразу мусив пошматувати й зібрati до невіднання: учуднював форму й перекручував зміст. Свої твердження загострював він до самозаперечення й абсурду. Його думки так і пахалися до безглаздя, до прірви. Вислови тонких почувань і думок, уже по дорозі до слухачів, перетворювалися в самообдурування, в самооббріхування.

Владислав ледве встигав приховати здивування, проте захищав несподівані погляди з усієї сили. Від вимовленого не відмовлявся. І ніколи не зупинявся посеред дороги... До ліжка лягав «почитати» триголомшений власними словами. Спільник Владислава справжнього, не мальованого, мовчки, між іншим, посміхався... Стільки разів Міхальський не витримував... прихильного насміху й схоплювався з постелі, кидався на клятого філософа, намірювався його вдарити, здіймав гвалт, вереск, зойк!.. Віктор же читав. Посміхався неповинно, здивовано. Згодом пантрував, як свічечки чіпляли на мученика пресолідні окулюси. Твердо знов: Міхальський — бездумна гарфа. Роздратування його — луна прох і бур, перешихтовка, леління настроїв, хвороблива чутливість, непримітність.

Після найтяжчого з нападів відчаю, Владислав Міхальський вперше підів до Мефістофеля, до чорта, на ліжко й проговорив тоді, в раю, до світанку. Озутий у розшинувані ботинки, обмотаний ковдрою, сухотник погасив світло й повернувся в гості, — довго не міг розпрощатися зі своїми нещастями в минулому, зі своїми чорними передчуттями.

Уві сні Віктор і тепер повторював свої найвищі умовляння, намагання розбудити у мізантропі гін до продуктивного, до творчого життя. Закликав ніколи не розлучатися зі своїми героями або з предметом своїх дослідів.

Смішно-смішно пригинав голову й пробирає занедбану чуприну дерев'яними пальцями Микита Козолуп. Знявся з Вікторового ліжка на ноги, але переміг себе в останню мить Гео Камушадзе: не став доводити вірність своєї теорії про іманентний поступ культури, про приреченість непридатних для життя суспільних укладів, узаконеної брехні. Його обличчя в долонях, за гратами пальців, надавалося для порівняння з будинком і подвір'ям за дощаним парканом з просвітами... В тіні садка, чути було, що гарчав пес на прив'язі...

Поруч з грузином, на ліжку преспокійно засідали Сашко Джура й Валі Іщук. Кожен замислений на свій лад, кожен заслуханий у свої передчуття. Віктор до ранку вивчав зібрані ввечорі злітки з інших облич. Гео Камушадзе це гірські кряжі й хижі провалля черепа, повторно дозві щелепи, дрібненькі озера у кратерах, шевеління вузьких ніздр, рожева шкірка в риженъких слізках, червоні волосинки. Сашко Джура — корабель вікінгів на морському дні... Справді, білесі очі, римський ніс, високе чоло й тонкі щелепи давно залило море непрітомності. Щоправда, блідий лицар неугавно мінився: то мимо проходили бурі, то з сонцем чергувався місяць... Сашко вже знов, що грядуть події. І що все любісінько обійтеться без нього: на цей раз і завжди... Кругленський писочок Валі Іщука посміхався непевно: «Невже з ясного неба та градом сипне каміння й розтрощить університет?!» Його дитяча долонька раз-по-раз підтирала м'ясистий рот.

Коваленков боявся свого українського походження. Охоче нагадував, що він зі Стародуба, з Брянщини, з Росії.

До сліз смішна була також його теорія про згасання пам'яті у дорослих людей і про нездібність до мов... справжніх чоловіків. Проте він умів нахапатися знань й дуже хитро повести-ся на іститі.

Опасистий дядько в зім'ятих штанах щовечора підходив до хлопців за круглим столом, посміхаючись напів вибачливо, напів винувато. З ним треба було пожити довго, щоб побачити, як він коверзував і заносився. Крім того, Коваленков тямив погрожувати, вимагати, шантажувати. Він неймовірно далеко цілився й досягав свого. За ніч Віктор до міліметра вивчив прищувате обличчя в чорних вуграх. Наче в повознях, немите. Водянисті очі його, як просипалися, ронили по сльозині. Намертво прикипіла до гарбуза жовта чуприна.

Несподіванка — руки: плекані пальці, нігті... Справді, може Коваленков складна людина? Підпільний опозиціонер чи сексот? — У кованому куферку возив він по світу чотиритомник забороненого владою Єсеніна.

Уві сні Віктор сміявся над знахідками своєї думки, над вигаданими сценками й напливами вичитаних сентенцій. Товариші ввіювалися йому в образі підпільників, то просто наївних селюків з натягнутими на голови ковдрами, розпластаних на ліжках голяків. Непокоїла скалка чийогось досвіду: «Не всі люди — люди...» Навіоворіт буде: «Усі люди — люди...» Приземлювалася й спішно наближалася, як літак, сентенція Розанова: «Життя наше (наша біографія) є організм, а зовсім не окремі вчинки».

З маривом довелося прововтузитися до ранку. Думок не вдалося ні позбутися, ні додумати до кінця.

Поверх вражень — юний день: гуртом усі кинулися до ванної голитися, гуртом чаювати за «дубиною», гуртом застягли в дверях... Владислав Міхальський вже з ранку «величався», надувався. Махав рукою, щоб проходили собі мимо, щоб тільки не зачіпали. Віктор зі своїм загоном чміхнув провулком з гори й на гору, мов навздогін, навипередки. П'ять хвилин і вже на Фундуклівській, п'ять хвилин і вже на Володимирській. Квартал-два праворуч і хлопці вже впливають під червону колонаду. Нестримна потреба нахапати в

груди повітря й, взагалі, прогріти мотор, прогнати машину. У поглядах товаришів ані згадки про навіяні ніччу передчуття й турботи, про настороженість сердечъ і таємні розрахунки мозку.

Кожного з них було за віщо любити й ненавидіти.

Як гуртожиток схвилювали новини про автономію Підкарпаття й про Віденський арбітраж у цій справі! Не спромоглися своїх почувань і думок приховати лише троє студентів: захлюпаний шіною шахтар Микита Козолуп, ласий на крайності Владислав Михальський та сп'янілій від казки Гео Камушадзе — Яцун.

У той вечір Віктор на розі Чехівського провулка зустрів Коваленкова. З трамваю вийшов надзвичайний міністер Його Величності... Людині нічого вже більше жадати... Осяйну течіку з написаними горківським почерком конспектами права рука св'ятково передала лівій... Та раптом піха розпалася, обсипалася. Погас оскал конячих зубів. Коваленков не підійшов до компанії біля столу. Віктор зігнав філософів зі свого ліжка. Проте збори продовжувалися ще довго. Сашко Джура, чернігівець, сусіда Росії, широко дивувався: яка може бути держава з гудзика, якщо кожух... Та нехай не пхнуться поперед батька в пекло!.. Валю Іщука лоскотало дзюрчання двох потоків думки: «Дивись, з якого боку воно заходить!» — «Нічого подібного во вік не настане, звичайно!»

Чернігівський Аполлон з натугою переборював насміх над пречкосіями. Клишоногий карлик з синіми зірками під округлим чолом притглядався виключно до своїх власних розмислів. Віддавався їм цілковито й надовго. У Гео Камушадзе несподівана географія душі: на звичному місці для гори самолюбства розквітли у нього болотяні лілії, впорядкований серцем і розумом пралис... Юнак володів грузинською й російською мовами, частково також вірменською й українського, проте доводив кожному свою нездатність до лінгвістики й намагався заперечити або довести спільність кореня філологічних здібностей і поетичного обдарування. Зацікавлення духовим життям, читанням, своїх товаришів було в нього не мілінним,

не болотяним, не рівнинним, а скелястим: шукав довкола творчості й розуму.

Гео писав вірші... І на півслові зупиняв похвалу своїм писанням, навіть образові, слову. З несамовитою люттю критикував свої твори. Кричав, що час уже кидати подібні іграшки, нахвалятися перейти на прозу... Він стане романістом. Тільки: грузинським? російським?

І баскій румак часто поглядав на Віктора, стриг очима.

— Українським! — вирішивав Лисенко. — При тому: поетом, драматургом і прозаїком. Спочатку — перекладачем!..

Двічі про це говорилося. Двічі юнак наливався люттю чи гартом. До згоди не могли дійти. Гео сприймав пораду серйозно. Його вабила незвичайність її, здійсність її. Навіть практичність...

Сашко прощав товаришам тільки... віршописання. Пам'ять про Вікторів стіл у Фундаментальній бібліотеці, про його читання німецькою й французькою мовами розрослася в ньому й набрала хворобливого характеру. Юнак втрачав від заздрості глузд, сліп і блід. Сашка хапали болючі конвульсії, нападали, дослівно, хвилини й години затемнення розуму. Сам він був дома в українській поезії, в українському романі. На пам'ять знов «Енеїду» Котляревського, Руданського й Остапа Вишню. Сумлінно вивчав російську класику, але ненавидів російське народництво й фольклор. Дарма тужився збагнути велич доступних йому лише в перекладах найбільших авторів Заходу. Приліп до нього... Беранже!

Грузинський «недоросль» і донбаський «вишкрабок» втихомирювали, гасили Джурину неприязнь до Лисенка. Споткоєм і байдужістю Віктор часто доводив Сашка до відчаю, до розpacу.

— О, чого я мовчу, відмовчуся? Це культура уваги...

На жадання простоволосого лицаря помірягтися силою пам'яті чи знанням поезії:

— Гете правду сказав Еккеману: «Ерудиція це ще не мислення...»

Університетська читальня служила русистам аварійною станцією. Звичайно вони працювали в бібліотеці Академії

наук. Там Сашко Джура навчав Гео української мови. Сам учитель дивувався і багатству свого знання, і закоханості в рідному слові. Найбільше — нововідкритій красі на кожному кроці.

Заняття перетворилися в «добові». Валя Іщук став «професором підпасичем», Коваленков — «невільним слухачем». Сашко заливалася від щастя й сміху. Гео ніяковів: та він доладу не знає й російської ...

Прислухаючись до веселих завдань, до перекладання російських текстів на українську мову, Валя Іщук особливо рішуче перепрацюував збірку своїх віршів про своє місто, — «Горлівка». Коваленкову, прослухані ненароком і збоку, лекції відкрили кілька Америк. І збагатили й відсвіжили його мізерний російський і злежаний український словник. Несподівано він збалнув різницю між східнослов'янськими мовами. Вперше почув про особливості їхніх синтакс.

Віктор, як людина в справах поезії цілком безстороння й у віршуванні не запідозрена, щонеділі заново прослухував «Горлівку» від першого до двадцять четвертого номера. Спершу, звичайно, всі зміни, нові строфи й рядки. Підлягали обговоренню буденні й яскраві слова, дешеві й коштовні звуко-сполучки. Часом карлик зупиняв Віктора порухом руки й задумувався. Любив при тому міцно стиснути свою бороду й погнути рот у три погиблі. Часом він допитливо заглядав товаришу в очі, збиралася кристаликами синьки в примурженіх зірках та просвердлити співрозмовнику голову насикрізь. Не задовольнившись зауважами, завжди надто стриманими, Валя вимагав докторської дисертації про заміну кожної строфи, кандидатської — про новий рядок і просто бурі захоплення найдрібнішим відтінком збагаченого за тиждень звукопису.

Світло від жилки надхнення засліплювало Валю. Наставала ж дenna година — він ніяковів, ледве не вибачався, лестився. Бувало: закидає руки на потиличю й думав. Розмову заводив про вузькість своїх духових зацікавлень, про свій нахил до второваних шляхів, про бажання, фактично, зовнішнього успіху, офіційного визнання, — «дачі в Криму» й мешкання в Москві ...

Щоб розсмішити Шоленгауера, Віктор розповідав йому про дисертацію Олексія Микитовича Гілярова, київського професора, на тему «Залах фіялки за даними хемії», 1900. Щоб зацікавити, про філософські проблеми Шіллера або Стендалья, про погляди Кляйста на музику, як на корінь людської культури або про втілення поетичних ідей в музиці Вагнера, про силу волі Гете, Альфієрі, Фльобера, Ібсена або про млявий розум Гоголя й Руссо, близькавичний у Мадам де Сталь, про мрійливість Шатобріяна... Найорганічніше вабила Валю Іщук ідея про безпосередній зв'язок надхнення митця й розуму. Отже про творчість як акт художнього мислення.

У неділю, напередодні походу товаришів до редакції «Советской Украины», Валя Іщук й Віктор Лисенко двічі підперезали гору під їхнім гуртожитком, по Гоголівській і по Тургеневській, і ледве не добралися до Жидівського базару. Віктор радив Валі показати збірку комусь з російських поетів у Києві. Радив бути обережним. А як подавати її до видавництва, то в Москву. Найкраще, в «Літературну газету». Валя Іщук навпрост озвірів:

— Ви радите мені відкласти друк твору!.. Вам мариться «програмна поезія» Брюсова в мене, книжною здається моя мова!.. Лише не штовхайте мене таким чином на український шлях... Я хочу належати до літератури державної, так, імперської, так, світової... Не хочу за мою працю піти на заслання або загинути у в'язниці. Не хочу, не піду! Я прагну визнання, заохоти, почести й слави!..

Згодом додав тихо:

— Я, бачте, вже росіянин... українського походження. для мене, напевне, ще чужий російський народ, але рідні мені російські поети від Пушкіна до Блока...

Віктор докінчив тираду приятеля несподівано просто:

— Вам би пожити в Росії.

У понеділок після лекцій Віктор опинився з Валею в коридорі «Советской Украины». Півтори години мовчаки пропсиділи на дерев'яній лаві під вікном: чисто лікарня довкруги, неподалік операційної. До редактора поет рушив обережно, несміливо. Трохи примуржлив очі, посміхнувся. Можливо, що

відбивався від нестерпно набридливої мрії, від бажання сьогодні вийти на балкон і глянути на вічне місто над Дніпром, на всесвіт. Через двадцять хвилин сновида щасливо обігнув стіл секретарки біля відчинених у коридор дверей і промаршував, олив'яний солдат, повз лави під вікнами до сходів у партер. На ньому палає одяг. Як казан, як горщик, обличчя лизали язики полуум'я й тіні.

До компаньйона, як людині викованій у Горлівці, йому не було діла з того моменту, як чорноголова дама стала з-за паперів, ктурунала півкроку зі свого прохідного кабінету й показала рукою: «Прошу, заходьте!» А повертаючи від редактора, Валя почував лише соняшну клятвятуру коридора, чергування вікон з простінками тіней. На сходах ледве не вбивається, не впадає. Нижній коридор пробіг, вулицю перескочив і став насупроти чавунових гратів під рожевим корпусом фабрикідрукарні з буряковою прибудовою, на трамвайній зупинці.

Разом, без домови, товариші зійшли біля Чехівського провулку. Разом, без домови, пішли на дно долини, до молодого садка поміж білими велетнями з круглими зрізами по краях. Разом, не стищуючи ходи, зібралися по вулиці Коцюбинського до Фундуклівської.

Відсапнули.

— Багато приемного почули? На грамотія натрапили?

— Цербер. Рудий бульдог з метеликом на бичачій шії.

— Перелякав вас? Дощенту витрусили з вас «кураж»?!

— «Горлівку» мою написано і навіть названо, з провокатичною метою. В ній бо насправді Горлівки немає, немає донбаського пролетаріяту й стахановців. Жалюгідний твір мій це «вилазка класового врага»... От що. Не дарма її автора так спокусили, так причарували формалістичні викрутаси. Ними підмінено в «Горлівці» партійну загостреність і народність змісту... Отже це справжня отрута, заготовлена для радянських людей. Зброя це в руки міжнародного фашизму!..

— Добре сказано, чорт візыми: «Видно пана по халівах!»

— Живим би меті вибратися з халепи. І нічого, нічого

крім лекцій, крім зубрячки! Поїхати б на Донбас учителювати...

— Редактор вас начисто відштовхнув. Зі страху!..

— Хочби на цьому кінець... Боюся, чи мене не заберуть...

— Він забув уже про вас. У нього на гачку не така рибка.

— А мою кишеньку вже наскрізь пропік рукоятис... Ще годину тому... а зараз я боюся самого себе!

По дорозі до університету Віктор прийнявся «лякати» Валю Іщука. Поет намірився порвати свою «Горлівку», не хотів чути про «захалявну творчість» й безпогані писання для себе альбо в запас. А впертий полтавець умовляв не здаватися вже замолоду. Йому добре було говорити про значення поезії, зокрема, про теорію т. зв. «антиципації» у Гете. Отже про визнання здібності поетів до «передзнання», до випередження ними здобутків досвіду. Підкреслено було також віру Гете в розростання поетичного хисту навіть у періоди т. зв. творчого затишня.

З-під багряної колонади йонійського ордеру, з мармурового східця київського акрополю, Віктор тяжнув на олив'янного солдатика... Розкарячкуваті ніжки запотідливо лупали кам'яну плянету: поспішали дорватися до бібліотеки Академії, до гурту приятелів у залі живтих столів. Жилаві ручки проштовхували «зефір», наче весла «дзеркало вод». Нагромовані жахами голівка ладна була і на плаху скотитися: марилася провіна... В уязі — Валінне обличчя; на блідому круглячку надруковано «Поразка!» А Валя Іщук умів затайти в собі вдачу, щастя. Проковтнути заряд торя не міг: завжди поспішав до товаришів.

Віктор дивився йому вслід і вже бачив, як зараз сплювуться з-за столів на дні залі рибки до вікна в коридорі. Гео Камушадзе-Яцун враз запіпіть зуби й, непритомнючи від зневависті, метне в небеса блискавки живчі. Сягне, від зловтіхи, понад хмару й обвалиться раптом на землю Сашко Джура. Жаль, звичайно, проте який же з Валі та поет! Свин-

ська неволя, безсумнівно, та глупота й молодика — в наш час рипатися зі своїми писаннями й мріями!..

Коваленков не стримає задоволеної посмішки: хай всяка знає своє місце! Не розминутися вже з ученими й поетами! Геній!..

36

Від університету до гуртожитка пробрався Віктор крізь хуртовину навгад. І навпомацьки: Руки й ноги читали на стінах міста й на стовбурах дерев маршрут подорожі. Теплі джерела, не гайнучи часу, збігали на чоло, на скроні й потилицю юнака, збиралися, навпіл зі снігом, в долинах очей. Обминали тільки вали губів.

Перший затишок — у норі брами. Зате довкола «хмародера» над краєм перевернутого в долину подвір'я — таємниче заливання й свист з пекла. Чисто операова техніка. З дитинства знайомі ефекти. Як на кону — і підметений ганок, і вишите морозом скло освітлених дверей над сніговим кряжем. Саме по плечі герсою.

З головою враження накрили його в передпокії гуртожитка: обидві студентські залі втекли від морозу до приміщення внутрішнього. Поміж ліжками залишено проходи для аспірантів, до комендантської, до ванної... Віктор зірвав з себе ватяну кепку й розретався. Аж напіл перегнувся. Сміхом відповіла більша половина ліжок.

Без слів ясно було, що переселенці чекали на нього. Хоч ніхто й словом не обмовився про комічне побоєвище за його постіль, здалося підозрілим, що для нього знайшлося місце під стіною, понад бильщем канапи, біля самого стола, що він опинився поміж Гео й Микитою, найвідомішими глядіяторами двадцятого сторіччя. В той час, як Вікторів сусіда Владислав опинився на Камчатці чи в Португалії. Останнє місце в передпокії. Радше, перше — єдине! — у вузькому коридорі!

Табір уже збиралася погасити світло, як Міхальський пробрався до Вікторового ліжка. Образа на хлотців уже трохи вляглася. Захотілося, як звичайно, напіч перекинутися словом і пожартувати.

— Моя дурна голова...

— Три слова, проте все сказано!

Передпокій загиготів. Морем захвилювалися ковдри.

— Ви помовкуете, проте цим ось бикам і ваша мовчанка подобається. Щось у вас спільніше з цією шпаною!

— Бики й шпана! Ви, дійсно, влучно сказали про вашу голову... У передпокій знявся регіт, погасло світло.

Над дверима горіли червоні жуки, проте Владислав Міхальський посеред каркасу з ліжок нагадував комаря в павутині. — Як він пожалів, що не пересилив звички, що піддався, що потъопав до Віктора! А який лемент зняв, як кльвувесь світ!

Ранком Віктор нарочито відстав від своєї компанії й пішов до університету з Владиславом. Серця Шопенгауера вистачило рівно на півдороги: він відверто тайся й смішно дувся. Другу половину — захлинався. Втратив і міру, і глузд.

Отже: в наш час справді цікаво вивчати лише історію революції на Україні і в Росії. Во час уже забагнути красу національної весни над Дніпром і неспроможність московського Листопада збагатити життя незграбної імперії. Революція зруйнувала народ і пережрала революціонерів. Зникли ідеалізм і навіть звичайна ідеальність...

Міхальського вабили революційні теорії: хотілося прірівняти їх до історичних подій.

— Ну, частково це можливо, — заключив Віктор.

— Якщо мова про офіційну історію. Якщо про дійсну, то ні. Так суворо нічого не заборонено! Краще вже досліджувати російсько-українські літературні зв'язки. Я, друже мій, пишу книжищу «Лесков і Україна». Маю вже, знаєте, двісті сторінок рукопису...

На третьому поверсі вони розпорощалися. Владислав, щоб докінчити кілька думок, ще на дві хвилини притримав

руку товариша. «Лесков і Україна» тема дуже багата і вдячна, хоч про неї Віктор, звичайно, нічого сілько не може знати.. Чудно, проте це факт: Владиславу що не день, то дужче хотілося прочитати Вікторові написане... Тільки де? коли?..

— Бувайте здоровенькі, ваше преосвященство! — і Віктор задкував уже до сходів на «філологічний курятник». — До побачення, гошубе, «на том же месте, в тот же час»!

— Хай би воно їм згоріло!

— Warum denn згоріло?.. Au revoir! — через поручні посміхався Віктор до захопленого творчими привидами й звабами, плянами, до вдаваню розлюченого лева.

Міхальський просіяв, одначе рукою махнув гнівно: «Відстань, ти, від мене, Іроде!»

«Лескова і Україну» прослухав Віктор у міській бібліотеці під Купецьким садом.

Наприкінці січня й на початку лютого читальна заля по недільних вечорах пустіла зарання... Звичайно, Владислав розмахнувся на велику книжку, назбирав у своїх шпильках безліч добра. В нього зоркестровано історію політичних ідей дев'ятнадцятого сторіччя й пребагаті свідчення мемуарної літератури. Щобільше, автор спромігся, як будинок, як вулицю, реставрувати ціле крило старого Києва.

Віктор не сподівався такого багатства значних і дрібних фактів і такого виконання. То зернистий, то мальовничий матеріал було старанно перебрано й талановито скомпоновано, змонтовано. Було що похвалити. Міхальського теж вразили добродійність щойно прочитаного, плідність творчих зусиль, урожайність теми. Він зразу задрав носа і зпав у святковий тон:

— То-то! Треба було з розумом і талантом народитися на проклятій землі! Мені б свободу й незалежність творчості... Коли б ви, лоботряси, хоч уявити могли творчі муки!.. Та дописати що ось річ для мене важливіше, ніж життя!..

Віктор несподівано спалахнув:

— Спробуйте, ваше преосвященство, обйтися без сліз і без псевдоромантизму!

Про все це протеревенити можна було вечір. Та Віктор різко повернувся й пішов до свого столу, до своїх книг. — Досить!

Піввечора Владислав провозгувався з ножем пніву в серці. Другу половину — з раною, знесильям, кровотечею... Обов'язково й... обов'язково, коротко кажучи, треба було відправлятися до Віктора на локлін: від його прихильності залежав тепер розквіт «Лескова», без нього, виявилось, ніяк було до діла уяснити свої власні пориви й думки. — Як не для Віктора... Не було, фактично, для кого творити, писати!...

Юнак з восковою головою десять разів проходив позад стіл товариша в коридор на водолій і десять разів повертається до вікна, до морозяного квітника. Склесний чубок і зібрана над груди рама немічних плечей досягали середини нижньої шибки. Чорна краватка звисала над білою стіною сорочки, над сірою прірвою фалд і виношеного, і вилцілого піджака.

... Цілий вечір прочекав на товариша. Боявся тільки, що сусіда напомітно складеться й зникне, чміхнє, що прогавить. Нарешті, Владислав здався на ласку переможця: привчавав до Віктора й ліктями сперся на стіл. Мовчав. Але в погляді його відбито і розгубленість, і благання.

На цей раз Віктор сам запропонував їхати додому не з Думської площі, не Прорізною вулицею, а з Софійського майдану. З Володимирової гори довелося тони пробиратися сніжним полем, шукати стежку.

Мова зайшла про Лескова. Потім Віктор грунтovno й співчутливо розкритикував хворобливі заскоки сухотника. Радив витинати й безжалюно досліджувати аномальні почуття та ними збуджені заспільнення розуму. Бо треба, нарешті, роззброїти, для початку, сумніви в понадрядовості людської істоти, треба назавжди заказати собі надто примітивне й злісне, фактично, прирівняння людини до тварини. Треба начисто поєбутися плутання людської фізіології з людським духом! Ну, спраці, навіщо так перенаголошувати нашу фізіологію? Як не знайти такого місця для травлення чи статевого гону, щоб вони не кидали тіней на щоденну свідомість, на сонце буття?! Як можна цілим серцем не полюбити твори-

во нашого мозку, культурну атмосферу нашої плянети, досягнення техніки й живе чудо поезії й мистецтва!

Про свої хвороби, про свої найінтимніші таємниці Міхальський вперше спробував поговорити з Віктором під час зимових іспитів. Світочі в імлі середньовічних склепінь і сонцем осяяні коридори настроювали на дивний лад. Але Віктор, після щойно складеного іспиту з німецької синтакси, чути не зміг про сухоти й про невдачі Владислава в ліжку. Роман, до речі, зі служницею: любовні сценки в чужому мешканні або на горищі лук'янівської кам'яниці.

Віктор учепився в Міхальського, як почув про його знайомство з В. Чагівцем, лубенським перекладачем Ленав на українську мову. Сам же розповів зворушливу історію знайомства румунсько-французького письменника, сухотника, Панаїта Істраті з Роменом Ролляном.

Потім у вирі захоплення промайнули контури незліченних тем. Від Вольфганга Грезера й відкриття та отрацовання ним Бахового «Мистецтва фуги» до вірменського архіву найстародавніших на світі письмен, документів і книг на горищі світу — Матенадарана. Від дивно скнаріх на слово творців «однокнижників» до — теж дивних! — письменницьких пар, як брати Гонкури, Еркман і Шатріян або Ільф і Петров, і ледве не авторів-фірм: Дюома-батько.

Війна з комендантом гуртожитка, з Марусею, закінчилася не то перемогою, не то поразкою студентів. Усі повернулися до кімнат, але вже після зимової відпустки. Ні одна з ворожих сторін не відновила бойових дій.

Але кінцевий іспит з політекономії соціалізму Вікторові довелось приготувати в бібліотеках. У передпокої ніяк було читати. Не використаними залишилися книги й дві «тівметрові гори» перев'язаних шпагатом — екстракт з науки наук! — різнобарвних брошурок. Передбачався бій. За диплом, за дочиста всі задуми й пляни!

МММ — професор Мойся — не прогайнував ані нагоди: на кожному з кольоквіюмів по десять разів, дослівно, через студента, викликав Лисенка:

— Лисенко! Лисенко все знає!..

У його відповіді і вглядався й вслухався з переборщею увагою. Згодом насмішкувато посміхався... Раптом професор, після найвіддаленіших рейсів по авдиторії, йшов прямо на зближення з супротивником і зупинявся перед ним... І щоразу боляче тицяло Віктора пальцем у труди й лід ребра. Тяжко було збагнути й класифікувати як сам характер почувань МММ, так і їхню причину.

У неділю — гурт їхав з обіду — професор Мойся опинився в трамваї неподалік Ніни й Піснячевського. Але в одну мить розшукав він також Віктора. І звернув увагу, навіть кивнув головою, на Софію Вікторівну, на Володимира Володимировича, на Фещенків... На Галицькому базарі, пропускаючи компанію повз себе, він, цілком природно, відмовився від звільненого місця, щоб поручкатися з Віктором, Ніною і Піснячевським. І ладен був знайомитися з Фещенками. Вічно діючий вулкан доброзичливості!..

Понеділок перед сто п'ятою авдиторією. У коридорі, поверхи дверей, налито зимового сяйва. Натовп студентів. Несподівано спалахкують скельця окулярів і пенсне. Черга цікавих перед шпарою замкá, перед непомітно прочинененими стулками дверей. Вже за два десятки сміливців потонули в червоній ополонці!

МММ з вечора чекав на Віктора, Ніну, Піснячевського. Зустрів їх, як родичів, як дітей. Віктора й Ніну взяв лід руки й церемонно підвів до стола, усім трьом показав на колоду карток, потім на пустий амфітеатер і на два десятки «мисливців» у двох перших рядах.

— Пригощайтесь! А товариство вам знайоме, свої люди, друзі!

Дійсно, скраю обох рядів сиділи, в першому, Лінницькі, далі Бернштейн і Віневська. Над ними стурбовані — Коваленко, Джура, Іщук і — сліпта голова в долонях — Камущадзе...

На Віктора одноразово глянуло кілька пар очей. Соня зашарілася й зиркнула весело: «От, дивися, клопіт! Хто б думав...» Нюра надулася: «Тобі добре! А тут час лине, лине...

Вже незручно відсиджуватися!» На Віриному обличчі написано: «Ми, брате, не забаримося, провалимося. Я — що в тумані, чоловік — посеред пекельної ночі! От буде музика!» Коваленков — надіявся на чудо? — посунув свою картку на край столу й вказівним пальцем підпилював третє запитання. Решта пальців тримала в долоні мокру хустку. Піт заливав чоло й біляві очі. Не іспит, ясно було, — лазня!

Сашкові мало бракувало, щоб розрерогатися. Справді, дуже, дуже чудний розрив, навіть прірва бездонна між читанням поспіль зрозумілого конспекту лекцій і несподіванками іспиту... Валя Іщук намагався прояснити розум і напругою волі вичитати з клятої пам'яті хоч послід знання. І уникав смішинок у Сашкових очах. Боявся, що ні к селу, ні к городу розсмістеться, розрерочеться... Гео, хижий котяра, ладен був стягнути зі столу скатерті з череп'ям політекономій. Йому треба було вберегтися, — не забити насмішкуваного Мойсю, не заколотися.

Ніна, звилася чайкою, визвалася відповідати першою. Після іспиту, ледве стримуючи радість, залишилася в аудиторії чекати на Віктора. Піснячевський махнув рукою, навіть посміхнувся: «Бувайте, щасливі, здорові! Бо я...» Жодному з них професор Мойся не поставив ані одного додаткового запитання. Навпаки, він зулиняв найнеповинніші спроби польоту понад середину. В обох матрикулах МММ солідно вимальовував «відмінно». Підписався, як на грошах, гарно. І пропів студентів, як гостей, до дверей. Побажав, спершу Ніні, потім Вікторові, щасливої відпустки, рішуче потиснув руки і... пожалів, що в Полтаві бував лише на станції, проїздом. Рукою показав, як об'їжджає місто.

... У вівторок ранком університет охнув: професора М. М. Мойсю, ката й інквізитора, заарештовано, ув'язнено.

Треба було готовувати низку важливих курсів. Не до зими було в стародавній столиці. Германістика! Така ж порція романістики. Всецілня історія. Перекладання Рільке й фран-

цузьких поетів: спроба під керівництвом професора Сенченка закласти основу майбутньої антології.

Віктор ані разу не поїхав з Ніною і Піснячевським до Голосєєва або в Пущу-Водицю, ані разу не пішов з ними в театр або до кіна. Нестодівано для Фещенків відмовився навіть від спільної екскурсії до Лаври! Часу залишалося для нотування в записнику. Та ще в пам'яті безнастанно накопичувалися буденні й сліпучі спалахи київських вражень і образів, чужих і власних думок.

На місяці, безлюдній плянеті, перебував Віктор до самого «виходу», з Ніною, на Володимирову гору. Зате у травні — рік наперед! — він назавжди розпрощався з позалекційним читанням, як німецьким, так і французьким. А іспити з основних німецьких курсів — наступні вважалися за «вторинні»! — були фактично тільки уточненням студентських знань. Без жодної несподіванки як для професури, так і для слухачів.

На підготовку іспиту з всесвітньої історії — до дев'ята-надцятого сторіччя — дано було аж сім днів! Так багато, так мало.

Сумніву не було, що він, Віктор, розчарує професора Радецького. Так само, як рік тому, — Якова Михайловича Дубовича. Жаль було при тому й власної пристрасності до западливого красномовця й балакуна. На руймовицях її, вважалося, проростуть зелені гайки бур'яну, проб'ються поміж камінням і розквітнуть маки.

У подобі, в образі жвавої людини, навіть красномовного півника, ясно вчувалися і гранітний каркас натури, і до блиску загострена свідомість справжнього, хоч і загнаного на слизьке, історика. В слова його мало було вслухатися. В них треба було взглянутися. Вікторові щолекції здавалося, що він, слухаючи Радецького, пластично сприймає два світи: чітко й обережно висловлений і зручно затаєний, незбалансований, підводний. Патос і захлинання крутленського вченого на малопонадзвичайних ніжках у лакових черевичках славилися поміж університетськими дотепниками й карикатуристами. А бідаці не бракувало навіть золотого пенсне на носі!.. Та ніхто не

помічав його промовчаних висновків, думок. Його, фактично, вчення. Зміст його зраджували Вікторові щолекційні маріти: імператорський університет, сурдут на професорові, бездоганні ковнірці й манжети.

Іспит з всесвітньої історії відбувся в тридцять п'ятій кімнаті. Розпочався о восьмій ранку, закінчився рівно о дванадцятій ночі.

Знаючи про любов професора до важливих і навіть кумедних дат, Віктор засів у студентській читальні виписувати з конспекту цифри. Деякі з них він обводив і червоним олівцем, і чорнилом. На них покладалися гарячі надії... Від справжнього знання не вдалося за день знайти й хвостика.

А Радецький чудово вмів зів'яти, надутися, збайдужіти, зрохолонути, заснути.

Щогодини Віктор літав на «філологічний журятник» і крізь ярмарковий натовп пробирається до самих воріт раю й пекла... Об одинадцятій з них вийшла ще надто зібрана й надто розгублена, ще напружена і вже вільна Ніна. О другій прийшла з дому й відразу стала в чергу до іспитової автиторії Мірра. Перед нею зайдли на сповідь Герінг і Епштейн. Між п'ятою і сьомою вечора позбулися неймовірного тягара й по черзі випливли в коридор напівраденькі, напівзасмучені Сашко, Валя, Гео й Коваленков.

О восьмій Віктор розпрощався на літо з Вірою Ляшенко-Лінницькою, з Тарасом: «п'ять» зі світової історії у дружини, «три» у чоловіка.

Віктор підійшов до своєї щоденної автиторії об одинадцятій. Перед ним було — на цілий курс! — двоє «студистів»...

Іспит відбувся несподівано: професор Радецький посадив Віктора перед столом і звертався до нього щоразу, як на свої додаткові запитання ніхто з семи присутніх не спроможний був відповісти коротко й речево. Як доводилося пригадувати дати! Залишивши насамоті з Віктором, Радецький відразу забрав у студента картку. Знання було вже доведено? Бо вже була дванадцята година?!

А у Віктора в душі воружнулося бажання ловоювати, хоч половину запитань у картці лішче було б обминути, а про

декотрі — Карл Маркс про селянські рухи! — язик уже не повертається говорити.

— Не день, а Вавилонська вежа! — сказав Радецький. І запитав, чи Віктор не грає в шахи.

— Дивно, дивно! Голова у вас аналітика! — додав громадський майстер і чемпіон Києва.

З університету вийшли разом. Виявилось, що професор Радецький мешкає на Оперовій площі, в будинкові Левковичів.

37

Три тижні робітництва у серпні. Наскрізь осмислене намагання вирізати з мапи світу край села над річкою й ліс за Орчиком. Решту плянети до найменшого з образків можна зім'яти й викинути до коша.

Залишили собі так і не обжиту, так і не побілену маєтку на дідовому дворищі, килим города на рівному скелі попід живий очерет у березі, дуб через найвужче місце річки. І забути про події як на Україні, так і — березневі, весняні! — на Заході. Що, насправді, значить окупація Чехії й Кляйпеди Німеччиною? За чиєю згодою угорці захопили Підкарпатську Україну?

На порядку денного була розробка золотої жилки радості, зворушення й тихого, без слів, сміху. Щоб не зорухнулися при тому губи, щоб тільки очі потепліли.

Усі Лисенки, слідом за Віктором, пресерйозно й преввичайно називали Великі Радути... Барбізоном, а дідів ліс — Фонтенебелью, зигін за ним і рубець пшениць неподалік Біскайською затокою, а високорівню на обрії — Піренеями.

Раз за три тижні Лисенки, з мамою, потрапили на ловлю риби на Кривому. Зустріли сонце в човні посеред озера. Двічі пройшли ліс, теж гуртом, родиною, перед сьомою ранку. Проте звичайно виходили з дому після сніданку о дев'ятій. До обіду тато водив синів лісами. Відновлював у пам'яті розглянування посадок, розшукував головні жмутки алей, основ-

ні фокуси зелених променів. Потім батько й Льока залягали в старому бору, в днонах, над шахівницею. Віктор у цю годину рушав по маму в Барбізон.

Чорнявий блазень, одягнутий у широко розстібнуту байронку, у старанно напрасовані штані з синюватої парусини, обутий у безжально подряпані черевики, сливе щодня вташтовував театр на дубку, посеред річки. Мама щоразу і сміялася, і боялася. Чи не злетить справді з циганської голови, чи не попливе понад стіною очерету ледь притулений до чуприни «заслужений бриль»? Чи не сприсне pagliaccio, скоморох, в Орчик, навмання жидаючи в річку кошки з обідом??!

Посеред ідового лісу особливо легко розмотувалася пам'ять про неісходимі літа і маминого, і Вікторового дитинства. Які безконечні літа! Яка слътота осіння за парою затуманиним вікном на сільську площа! Які снігопади посеред норовистої й пишної зими! Яка казково одностайна й чудом промежана весна!..

Що за бездонна книга — наша пам'ять. Безмір її колодязів так зручно увібгано в форму речень і сторінок... Залишилося книгу читати. Вияснити — в якому ж пляні життя з роками ускладнюється, а в якому — чи не на жаль? — спрошується. І який тонус надає нормальній людині — не спогад, звичайно! — пам'ять.

Щодня мова заходила про радісні переживання. Вони ж розворушували до сліз тіrkі заключення й тривожні передчути. З розмаю серця тільки крок до Крижаного океану розмислів і досвіду.

Мама любила медицину. Не могла знайти для себе іншого місця в житті. Проте й на душі в ній накопичилися моря складних і болісних почувань. Якщо розчарувань, то не в медицині, не в гінекології, а в людях, в жінках. Греблі могли обрушитися кожної хвилини. Дійсно, народ перетворився на купу гнилої й перемерзлої картоплі. Не знати просто, що з нею робити! ... Рештки нашої інтелігенції бояться своєї власної тіні. Міську й сільську злідоту до того вдалося збити на манівці, що для неї немає вже ні шляху вперед, ні, звичайно,

повороту до колишньої добропорядності. Люди знахабніли й подуріли. В озвірілих головах парує куліш недоварених ідей. На серці в кожного осіння непогодь, вечірні сутінки, ніч.

У цілому ясний для мами настрій сплюндрованого народу тяжко було зрозуміти до ниточки й розкласти по словах чи нотах. Тут не могло бути місця для самовпевненості. Чи можна, в разі війни з Німеччиною, сподіватися на одностайність і твердість народу з таким досвідом за плечима? «Хай тірше, аби інше!» — за певних умов — вивітриться в народі за три місяці, за рік німецької окупації... Росія визволить Україну від тевтонів... З її армією являться на батьківщину мілйони наших земляків, сонми героїв...

Мама розміreno й обережно йшла дорогою. Обминала вибійни й камінці. І не спускала з очей розстроєні місцями шереги зелених кварталів. А Віктор крокував надхмар'ями. Не від того був, щоб побувати в калюжі, упертися в середину куща або розцілуватися з ялиною.

Віктор охоче йшов маминим жаданням назустріч, чітко формулював ще не висловлені нею запитання:

— Чи гуманітарні науки в нас не зведено до рівня фундаментальної пропаганди? Чи не є література й мистецтво коштовною грою, отже предметом розкоші? Чи не щоречнішим було у такому разі — він визнав несвободу історика письменства й навіть мовника, він наполовину погодився з маміним розумінням культури! — студіювати медицину?!

Віктор лам'ятив мамину пораду. В години страху й зневіри він безнастінно повертається до думки про вивчення «безпечних» наук, про «мовчазне існування»... Та завжди у такому разі він виходить до ватяної стіни: все було влаштоване... Лише мозкові й серцо бракували крові. легеням — повітря.

Слідом за нічним маривом наставав ранок, пробудження, поворот до небезпек дійсного життя. Звідусіль спливала золота риба ідей. Моя казка: досвід вивчення людської фізіології й досвід вивчення, для прикладу, глибини й тонкості, складності й простоти словесного мистецтва людини — це сфери діяльності нашого мозку, що живопис нашої свідомості!

— При чому тут казка, дитино! — мама заперечила Вікторову «термінологію», проте не його захват багатогранністю людського розуму.

Спудей, що на дорозі лосеред непомітного вже майже насипу, ще до стежки через червоношкірий бір, намагався вистріляти якнайбільше думок. Перш за все, щоб докінчити розпочату дискусію: медицина поглибує розуміння життя, а мистецтво — буття... Нашприклад, характерне для нашої доби відчуження людини від самої себе! Лікар так не відтворить людську свідомість і так не розмалює — як предмет вивчення! — людський розум, як Піранделльо. Тільки філософ з позицій чистого розуму може проконтрлювати — й устійнити якість! — практичний розум, як також узагальнити дані про людський характер. Лише письменник ладен скопти притаманні сучасникові зміни в психіці, зокрема його намагання розбудувати таємну свободу в умовах зовнішньої несвободи. А чого варти спроби Ніцше звільнити розум від давніх — відродження! — ідеалів. Або Ібсенові — звільнити нас від спраги добра і, до речі, матап, також природознавчих, позитивістичних уяв про людину, як особу.

І далі:

— Звичайно, раціоналістична, картезіянська традиція Франції не менше близьуча, навіть...

Мама посміхалася лише поблажливо, не задоволено. Саме такі от філософування її дратували й лякали. Саме та-
кий блиск її сліпив. Вона відвертала голову. «Непотреб!»

Але Віктор устиг ще доповісти їй про свою віру в те, що не лише історія формує людину, а й людина «детермінує» історію... Вірити, звичайно, бо цього знати не можна. Тим більше, що на твердому знанні в ньому завжди виростає сумнів, навіть безнадія. Справді, наш сучасник тому й страшний, що він увірував, увірував у наскрізний раціоналізм і універсалізм. Йому вже мариться розпускання націй у тепленькій водичці, наче це звичайні барви народу, і безтолоч світової держави!...

Подруге... Вже зовсім забракло часу... Віктор мусив розповісти мамі про недоладність своїх уяв, почувань і думок

шодо безпорядку в історії й розгардіяшу на земній кулі.

Як його вразив факт, що Німеччина приклад, власне, державної децентралізації, а саме Франція — централізації, послідовної й цілковитої. Або — з іншої опери — що рука Людовіка XIV пригасила світло еспанської мови й еспанської поезії при французькому дворі й захистила таким чином таланти Расіна, Ляфонтена, Буальє Й Мольєра... Або: Наполеон Бонапарт під час московської пожежі чотири дні диктував зміни в статуті «Французької академії» й «Французької комедії»...

Ну, як тут не подумати про нашу долю, про нашу історію, про Україну! Заборони нашої мови, нашої в старовину багатої культури.

А як закортіло Вікторові зараз же обговорити з мамою найхарактернішу рису німецького світовідчуття й світогляду, — дух «Gemeinde», громади, своєрідне народництво, схоже, частково, на український культ козацтва і т. д. Тільки далеко пізнішого оформлення, звичайно, — вісімнадцятого, початку дев'ятнадцятого сторіччя.

... У батька був дуже підвищений тиск крові й дуже нерівномірний, з перебоями й прогалинами, пульс. Мама заборонила його напружувати, турбувати й хвилювати. Хоч тато настирливо переконував її, що над шахівницею він заспокоюється, що взагалі йому ніщо не загрожує, що серце у нього здорове й могутнє, шахи було проголошено поза законом. Тато й Льока тільки чекали, що Віктор знову поведе маму в гущину за Криве, а найдальший закапелок лісу...

Віктор чітко розумів, але не міг повірити, що батько невиліковно хворий, що мама ні на йому й нічого не перебільшувала, не переяскравлювала. Тобто... Та цього він не міг уявити! Бо це... дурниці! Як це може бути?!

... Коли мовчазне побоєвище під ялиновою набридало спостерігати, Віктор улягався в гамак або надовго йшов на край бору, на пояс пісковика над тополевим розмаєм. Тут він за три тижні прочитав монографію Г. Дієма «Образ Німеччини у творах Шатобріяна», том — біле чудо! — трубадурів, книгу Андре Моруа «Страждання юного Вертера». Тут він, то рівно-

біжно, то непомітно погрузаючи в одне з завдань, допрацьовував, мов параграфи, короткостінські розділи ще в школі розпочатого оповідання про п'ятирічного хлопчика, заглиблювався в давно перекладені й нові сцени «Вільгельма Телля», несподівано вписував слівце в одну з тузеня за останні два роки створених поезій, суттєво вдосконалював свої київські переклади з Гете і Рільке, з Бодлера і Верлена, примірявся до шедеврів ще незайманих.

Тут же, для сміху, нотувалися всілякі нісенітниці. Наприклад?.. Наприклад, спроба по чотири особи вишикувати на аркуші паперу всю французьку літературу: Бальзак, Стендалль, Нерваль, Мішле; Бодлер, Верлен, Маллярме, Рембо; Бональд, де Метр, Бурже, Баррес; Ламене, Пегі, Бернанос, Моріяк... «Цапи», супротивники, шахісти зрідка навідувалися до «зеленої канцелярії». Обнявшихсь, вони — боліче було дивитися! — пантурували двадцятирічну дитину... Віктор то наче розмовляв з кимсь відсутнім, то на срібній ниточці, на промежі сяйва, балансував у голубому піднебесі, над жовтим, з зеленими лісами, килимом Полтавщини.

Жаль було як розчуленої, зворушеної людини з усміхненим обличчям неземної доброти, так і перенапруженої людини-пилки, людини-бліскавки. Жаль надміру обабіч.

Раз перед вечором компанія рушила в глибину лісу, зібралася на височину над долиною, над кленовим листком посадок і борів, над дзеркальцями річки посеред толоки, над десятком дахів і білих стін великого села.

Не відвикала мама, звичайно, нік-хли. Та за три тисячні життя в «Барбізоні» вона душою прилипла до Віктора. І вже ясно передбачала зненацькі слізинки серед дня й осінню сльозу ночами.

Над дідовими тополями Віктор прочитав їй щойно закінчене оновлення й свої поезії, нові сцени з «Телля» й переклади з німецьких і французьких поетів. А під час їхніх мандрів лісом розловів про сальон маркізи де Рамбуїе, сімнадцяте сторіччя й зародження Французької академії, про французьких жінок вісімнадцятого сторіччя, потім — несподівано? випадково? — про найбільшу німецьку поетесу Ан-

негту Дросте-Гюльсгофф, про сальони Генрієтти Герц й Доротеї Мендельсон, про Кароліну Шлегель, Беттіну... Віктору спокою не давали старі, зокрема університетські, міста й містечка Німеччини: Гайдельберг, Ваймар часів Гете й Шіллера, — лише шість тисяч населення, до речі! — або Кенігсберг Гаманна й Канта.

Проте була мова й про засекречену, приховану течію соціальної проблематики в назовіні аполітичних романах Фльобера, про його не лише титанічну працездатність, а й про його араціональну, здається, вимогливість до себе. За 1861 рік написане лише дванадцятий, тринадцятий і чотирнадцятий розділи «Салямбо»!

Зачеплено було також Росію. Власне, типовий прояв російського характеру у М. Бакуніна. Як він зіскочив з візника, діло було в Парижі, й кинувся допомагати робітникам руйнувати той дім, у якому він колись довго мешкав.

А Віктор любив навіть думку про флюорентійські залі в Уффіці, у Старій і Новій Пінакотеці Мюнхену, в паризькому Люврі, у мадрідському Прадо!

Мамі не сподобалося його порівняння Росії й Бакуніна з Європою й світовими музеями: кожному своє... Богові Боже, кесареві кесареве. І попросила нагадати їй французьку пріказку:

— Comparaison n'est pas raison!

— Не моя рація? — і мама поцілувала Віктора в щоку, а потім також обняла. Засміялася, вийшла, й заплатакала одноразово. В думці вже прощалася з ним.

■

Хату, в день від'їзду додому, замкнули, як і торік, в обідню пору. Востаннє пройшли ліс, повз червоний бір, з чеснотами в руках. Віктор і Льюка сім кілометрів протарабанили речі до найближчої станційки, роз'їзду, через дідові лущі, понад дорогою серед пшеничного поля й понад краєм заповідного степу. Татові й мамі припали вузлики.

У Полтаві, вже в провулку, назустріч Лисенкам вийшла Ляля Сорокіна. Вже видно було й бабусю перед дверима жив-

того будиночка над кручою. Ляля відразу вчепилася за Вікторів чемодан, потім спробувала вирвати й Льокин. Ані мама, ані тато не віддавали своїх бебехів також.

— Підписано, уявіть собі, пакт про дружбу Росії з Німеччиною! Фотографія в газеті: Сталін і Молотов з Ріббентропом у Кремлі... Що це таке? Твердий мир? Чи захота німців до війни? А ми, виходить, збоку, за спину? Надовго?...

Лисенки замовкли. Віктор пожартував: мовляв, братиме завтра квиток до Києва «з поворотом». Батька роки мучили передчути, власне, передбачення, що Вікторові не вдасться закінчити університет, а Льоці й школу. Це незмінна тема його ледве не щоденної розмови з мамою... Тепер же він повис над прірвою, як на ниточці:

А може, обійтися без війни? Може це справа років... і років?!

38

Згадка бризнула під стелю щойно пробудженої свідомості: сьогодні дві пари лекцій і дві години вправ на водній станції. Отже — Труханів острів, Дніпро! Золотий розклад! Цілком байдуже, чи він подовжує, чи він скорочує день.

Насправді Вікторові давно відомо, що сьогодні обкрайно буде капітальне читання, на швидку руку підготовано буде лекції, проте й саме тому знайдеться раптом час для розглядання стенду нових книг у бібліотеці, для кабінету преси. Безсумнівно, що він не лише добайдикує вечір, а й занотує безліч слівць, вражень і думок. І зранку намірився й спробувати щастя... На замітці була низка кривоголових строф, недоладних образів, безталанних рядків. Здавна снувався намір підняти український пратор над тузинню досі недосяжних шедеврів Рільке й Верлена.

Посмішка зраджувала бажання дочекатися полуночі й на човні вибратися зі старого річища на середину Дніпра. Марилися пляни світлотіней у сумирній затоці й прошита сяй-

вом, розхвильована глибина й настовбурчена широчінь ріки перед залізничим мостом. Заїскрилася жадоба набродитися білими пісками, зворами й дюнами, налюбуватися блідоzielennimi хашами над химерним плетивом лівобережного водопідлля, наслухатися шемроту бідолашних осик.

Другий рік до перевозу ходили гуртом. Ніхто не кинув Віктора. Ніхто не відстав ані разу, не поспішив до міста, хоч отаман щоразу безпотрібо заводив компанію на краєчок острова, наче обов'язково було міський пляж пройти понад блакитним оксамитом ріки. Слідом за ним ватага розмірювала гори з райськими садами й карбувала в пам'яті природний собор над Лівобережжям і Україною. Приземкуватий Поділ з-за Дніпра щоразу скідався на чудернацьку сухозлотицю, на тандиту. Ані сліду історичної величині: пук повсті, волосся на сірій лінії попід кущі над водою.

Як зірки, як вогники у Дніпро, відразу обсипалася згадка про споглядання іруч над рікою і мережки вигійкуватого парканчика пошід коліна палками вишуканого парку в небесах. Звичайний маневр здійснила на світанку, в мить пробудження, невгамовна думка: фронт її засяяв дзеркалами й відступив до своїх давно укріплених і старанно замаскованих шанців. Зваба усвідомити обсяг і значення, фактично, порівняння, точніше, протиставлення нагірного міста, столиці, й Труханового острова, піщаної низини, першоелементу.

Острів став для Віктора уосібненням рівнинності й диччини, первісної простоти й матеріялу, майже символом непримітивності, мертвоти і праобразом відданої на зруб культури, згуби. Та над отим утіленням у широчінь і безмежжя, над отію покорою й згідливістю самої землі утвердили пориз і складність як передумови творчості й культури, як провісники надії й перемоги — Київські гори.

Але протиставлення піщаної низовини горам, таке яскраве в уяві, дотла гасло в записі. Бо думка занадто складна й об'ємиста? Бо в мозку бракує слова відповідної загостреності? Думка, висловлена на папері, спиняється під кучугурою проблем чи просто фальшивих дрібниць? Виявляється її голизна, дитинність або — в спрощенні — непридатність для життя?

Чи це авторове почуття відповідальності за написання? Адже рукопис завжди схожий не лише на свідоцтво, а навіть на заповіт і спадщину. Непомірне хвилювання з самого ранку.

Знову, як у перший день навчального року, зворушила поява Федченко-Гедберг у дверях тридцять п'ятої автиторії, професора Дубовича — тридцять сьомої.

Зосереджена в собі й обережна — на лезі ножа! — тричі на тиждень, по дві-три пари лекцій на день, приходила германістка... Найглибше розкиривалася її душа, як у вікно над цямриною університетського подвір'я заглядало ранкове сонце... Вона так надіялася на добру потоду в автиторії. І вже третій рік уникала зайвих контактів зі своїми слухачами. Хоч голос твердої й улевненої в собі жінки тримтів від хвилювання, коли в кімнаті вздрівалася близкітка задоволення й вдячності, коли в кімнаті виринало зацікавлення її науково. Щойно розпочато було курс діялектології німецької мови.

Чи ще хто з товариців щоразу так радів, коли до надто присадкуватої, непомірно довгої автиторії заходив Яків Михайлович Дубович?! На столик між чорною стіною таблиці й продовгуватим вікном високо над підлогою, людині понад груди, щоразу — в уяві, на жаль! — ставилися квіти.

Подобалася навіть постава літньої людини, на охорону грудей наставлені широчезні плечі, масивна голова зі старанно зачісаними на лисину ще темними волосинками. Щоразу дарма здавалося, що двері надто низькі для професора Дубовича. Цікаво було спостерігати звичне відміряну посмішку кароокого професора, потім... Інколи Яків Михайлович цілу мить стояв з похиленою головою над столиком, руки на течці, а тоді здіймав очі на своїх давніх знайомих — що він насправді думав тиро кожного з нас, германістів? — і заглядав у глибину пустої шухляди з двома рядами запилених столів. Часом перед початком лекцій він стояв над краєм таблиці струнко й на своїх учнів поглядав, зніаковільний, як на іспитову комісію, як на синедріон.

Говорив Дубович спроквола, зате наскрізь продумано, точно, гарно. Ідеальний порядок. У рамцих кожне твердження й слово.

До меж притомності сягнуло в ці тижні почуття, що і німецька діялектологія, і вступ до германського мовознавства, і — професор Федір Іванович Сенченко! — курс історії західного письменства це вже відкриті моря філології. На цих широтах пахнуло вже спеціалізацією, фахом, науковою.

Вікторові навпрост марилося, що тепер почнуть бурхливо кристалізуватися не лише зацікавлення, а й тверді наміри кожного з його товаришів, що довкола нього денно й нощно міцнітимуть великі й середні таланти.

На водній станції треба було вчасно зареєструватися. Проте Віктор хотів десять хвилин порозкошувати в товаристві Якова Михайловича. Крім того, він здавна привчав себе... вкладати постіх у рамці статечного й розважального. Треба, виявляється, достеменно виконати програму дня!.. не поспішаючи, досягти всього, скрізь і вчасно!..

Східці на залізних сходах можна переплігувати, звичайно. Можна полякати — не треба збивати з ніг! — здивованіх диваків, знайомих і незнайомих телепнів і лайдаків. В одну мить Віктор прогупав з університетського горища до їдаліні в підвалі. Проте не став у чергу до стола: тільки глянув на камурмосені паровози й ешельони борщи й тарілок з гідким м'ясом і жовтеньким, сірим або брунатним гарніром до нього, незчисленні блюдечка й склянки дешевого десерту. Ніколи вже було чекати. Не хотілося тут бути. Віктор кинувся до буфету й навмажні надпіть склянку компоту. Та на всі боки фотографував на пам'ять ляндафти й тубільців. На покручених сходах до секретаріату роздер рум'яну булочку з присипаною зернинками шапочкою. Зшито її з рубчастих трикотничків.

У мертвому коридорі понад дверима партійного комітету й профспілки, неподалік ректорату, на Віктора перелякано зиркнули й припинили розмову двоє професорів, два приятелі, дві карикатури: довгов'язе чуперадло в золотих окулярах, з пішиною чуприною, і — носова хустинка на покритому цюрками поту місяці — витрішкуватий курдупель, видно, незрівняний копотун і мимра. Поворот ліворуч... Аудиторії історичного факультету, що сколошкана пасіка... Сім разів

переміряні речення й зважені слова в коридорі — гули й бутіли. Глипання очей і шастання поглядів стоголового натовпу були схожими на перші гілочки близкавиці, на подики бурі. За дві-три хвилини п'ять разів почулося слово «війна».

У вестибюлі, перед вхідними дверима, неподалік від приkleеного в кутку приміщення книжкового кіоску, Гео Камушадзе-Яцуна обступили Валя Іщук, Сашко Джура й Коваленко. На кожному з облич — а їх теж було по кілька на плечі! — безліч пар очей. Безконечні сальви поглядів.

— Наші війська на світанку пішли на Польщу! Цілком офіційно... Радіо повідомило, що ми визволяємо єдинокровних братів західних українців і західніх білорусів.

Гео захлинувся. Ладен був не їхати на Труханів острів, а залишитися в університеті й чекати на новини з фронтів. З фронтів!.. Два з його реторичних запитань були справді капітальними. Перш за все Росія воює з Польщею чи з Німеччиною? Подруге, якщо це змова Москви з Берліном, чи друзі разом битимуть і Захід, чи «розберуть» Польшу, а далі «буде видно»?..

— Сьогодні у нас сімнадцять вересня? — запитав Віктор Лисенко.

Тroe з компанії цілком серйозно підтакували та ще й хитнули головами. Потім раптом розсміялися. Гуртом.

Вікторові припала роль поводиря. Сліпці назирком висипали з-під червоної колонади й пішли, вже по Володимирській, по Фундуклівській, по Хрестатику. Ніхто з ватаги не заважав грузинові нагортати Кавказький кряж найнесподіваніших здогадів і передбачень. Юнак вирував, бував.

Валя Іщук в університеті вже притих, надворі — «упто-коївся». Маршиував і не прислухався до «кунака», до спроб чернігівського дотепника Сашка трохи покепкувати підшибиницею, до брянського крука. Не здивувала його мовчанка «полтавського бурбона». Раз так пішло... Справді, запахло порохом. І захитався університет. У такому разі ніхто йому не потрібен ані гуртом, ані вроздріб, товаришочки!

На Фундуклівській, над пішоходом, вікна обклеювано пасками з накраїнок газет.

— Паперові грати. Надійна, між іншим, оборона... На випадок бомбардування! — тихесенько зауважив Сашко. — Добра баба на озброєнні! З такою артилерією не пропадеш!

І Сашко Джура не витримав, розреготався. Неуковерзна жінка, двірничка або прибиральниця букіністичної крамниці, здерлася на книгарську драбинку й по-котячому намагалася дістати рукою до верхніх шиб і розмашисто, і витійкуватого вікна.

— Техніка, звичайно! — і Гео скопився за живіт, потім за чуприну. Нарешті здогадався, обняв стовбур каштана.

У цю мить уперше захвилювалися груди горлівського карлика. Звичну церемонію продемонстрував стародубський лісовик: засяяли конячі зуби, посміхнулася мозаїка з сірих черепашок і жовтого пісковика, а права рука передала лівій портфель. Святково бліснули мідні застібки.

З Володимирського узвозу до Дніпра гурт збіг, мов у зелену шахту, круто сплетеними доріжками. До пам'ятника Магдебурзького права: «... оборванная колонна на память несуществующих прав». Нестовна три тижні, як Микола Григорович на прощання подарував Вікторові старий пугівник по Києву: обгорнув книжку газетою... У дверях на цементові сходи Німченко стояв насуплений. Втомився, поспішав навести звичайний порядок у серці й у голові, пралнув залишитися на самоті. Губи його поплямкували нетерпляче, зуби хапали на розпрану волосинки англійських вусиків. Тоді в Полтаві світова війна була відкладена на середину сорокових років. До справжніх аргументів на користь таких передбачень зовсім невільно додано було й жарт: хай Віктор спершу закінчить університет і аспірантуру, а тоді вже можна починати бойно!.. Насправді миру в Європі зистачило з того меншу рівно на п'ять днів. Сьогодні, через двадцять два дні, рушила в перший похід Росія.

Єдина тут «заковіка»: ліде вона з німцями проти антанти чи з антантою проти німців?!

Віктор, мов підтека, близкавично збирав у себе крапельки «субстанції» для контролю: цікаво було спостерігати світлотіні ще звичного й уже настороженого міста, незнайо-

міх людей і товаришів. Цілком досить було недомовленого слова й напівлогіду, поруху губів, пік або руки, зморшки чола або носа.

Обличчю несамовитого Гео дуже бракувало маски. Живі карикатури, як на кону, демонстрував Сашко. Його «особиста цензура» викреслювала тексти коментаря, проте дозволяла найкрасномовніші жести, — замашисті польоти ботинка й гостряки знятого над животом коліна. Валі сам собі не дозволяв додумувати становище до кінця: він мав псячий нюх... Він уже встиг прочитати зміст своїх передчувань, передбачень. Коваленков не помітив приводу для турботи: все, цілком напевне, піде якнайкраще!

Вікторові сьогоднішній подарунок нагадав російську іграшку Матрьошку: війна у війні, а в ній війна... Безліч воєн, грандіозних і дрібних, відвертих і таємних.

Уже сімнадцять днів світовій війні, один день — український.

Людська психологія це в грізну годину чи збіг обставин? Харон, щоправда, світлоголовий, з білими бровами, в матросці з синім ковніром, аж двічі зачекав на Вікторову компанію. На річковому вокзалі на Подолі притримав свою «берлину». І на Трухановому острові, як поверталися до міста.

Поспішаючи на реєстрацію, на лекцію, хлотці тарахнулися лобами у дверцях ковчега. Вдруге — ледве не посиалися з дерев'яного помосту на причалі в Ахарон. Яко кавуни.

Фундаментальна бібліотека звично дисциплінувала вражений подіями розум, утovтала надмір почуття й до норми пригасила непомірну уяву. На чотири години Віктор потонув на таку глибину «історичної граматики німецької мови», на якій по кілька сотень років сяяли забуті людьми відкриття й досягнення, на якій по сьогодні яріли течії лінгвістичних взаємовпливів, на якій душу радували скрижали наструнчених, мов галебардами, рисками приrostки, нарости і закінчення вже багаторазово перевтілених граматичних форм.

Диво зникло разом і дочиста. Віктор опинився за першим столом біля дверей квадратової зали з двома рядами круг-

лих колон, перед відкритою книгою. Злякався: неймовірна тиша за спиною, перед носом тисяча сторінок настовбурчених і пересолених, переперчених гіерогліфами абзаців, дерев'яного тексту.

Таємний плян, двохповерховість, зашифрованість Вікторових слив щоденних записів тяжко збагнути чужій людині. Легко забути первісне значення, глибину верству рядків навіть самому автору. Та чи книжечки ці мережалися для перечитування? Настане час, коли їх можна буде використати для роману про юнь тридцять років, про ногі університетських вікон над світлинами горами столиці? Чи сторінки ці потрібні в день їхнього карбування? Може, вони — як самовислів — цілюща вільгота, животворний тонус, мінімальна доза творчості?

У нотатнику не згадувалося прізвищ або імен товаришів і знайомих. У нотатнику не було свідчень про свої власні настрої й теми своїх роздумувань. Нагадати його зацікавлення чи спалахи пристрастей мусили сполуки слів, найчастіше — вичитані речення, чужі визнання, скарги, жалі або наміри, завдання, твердження. Вони мусили нагадати візерунок власних ідей. «Фльоберові життя здавалося паскудним, і він намагався уникнути його випробувань, „живучи в мистецтві“». «Фльоберівська вдача — визнавати навіть те, чого він насправді не любив („Нанта“ Е. Золя)» . . .

Сімнадцятого вересня, без вказівки на дату, занотовано було для пам'яті тільки кілька французьких слів: «*tompre l'oeil*» — омана і т. д., «*se ressaisir*» — прибрати себе до рук, опам'ятитися і т. д. А була потреба зібрати в книжечку, мов у коробочок, повну жменю намиста й блискіток, знахідок безсумнівно історичного дня. Хотілося, зокрема, підсумувати перші спостереження над самим собою, над товаришами, над університетською молоддю, над киянами. У цьому трактаті можна було б самотужки розчепіти сплетення потуг розуму з хвилями почувань. Чорнокнижника вадив замір порівняти свій досвід з відомими заключеннями мудреців. Данте вважав, що більшість людей, на дитячий лад, живе згідно з почуттям, а не

з розумом. У «Книзі друзів» Гофмансталь записав, що тяжко збагнути прості, а не складні, характери.

39

З крамниці Віктор вийшов преспокійно та ранго замахав рукою й кинувся на трамвай, що стояв перед Золотою брамою. В одній руці був легенький пакуночок: сто грамів чайної ковбаси, фунт халви, шматок хліба. У другій — непомірно «патетичний» портфель, пуд людської премудрості.

Від зупинки за Галицьким базаром Віктор пішов не додому, — до Фещенків. Хоч було вже біля десятої вечора. Запитав у дверях Володимира Володимировича про Беатріче Портінарі.

— Чекає на вас у кіні! — серйозно відповів господар.

— Хто це? Хто це такий? — запитала Софія Вікторівна, як уздрила гостя.

— Старий Дант з Фльоренції, Аліг'єрі! — і Винниченко перетворився на тріумфальну арку.

— Ви пропали, голубе, всерйоз і надовго! Я дуже зла на вас!

— Покутую гріхи. Кару відбуваю за нахабство...

— А що це у вас у пакунку? Щось смачне?!

— Це бібліотека на колесах...

— Не забивайте баки! Я питтаю про оцей ось пакуночок!

— і Софія Вікторівна вже зморщила носика! нюхала заморський крам.

У пустому чотирикутнику передпокою сміх був задушений долонями. Вільно розреготалися в кімнаті Фещенків.

— Ми за вами скучили, нікудишній хлопчисько!

— Ніна з горя виписала собі індуса й поїхала з ним на «Чапаєва».

— Тільки не бре-бре! На «Чапаєва»!..

Як у день повороту Ніни й Віктора з Полтави, ранком, на світанку, так і тепер, увечорі, в кімнаті з затемненими

348

вікнами, треба було висміятися. При тому до того просто, до того бездумно, наче купальникам доплисти до мілії й берега. Та через десять хвилин, як тоді, так і тепер, уже погускли зморшки облич, закам'янів емаль очей. Хоч тоді, наприкінці серпня, можна було цілий вечір бавитися в мир і війну. За два, несповна три тижні надія на мир вижовкла й облетіла сливе до тла: грудневий заморозок посеред вересня... На кожному дереві в безлистому саду заяріли вже давно переспілі розрахунки на зміну режиму на Україні. На війну!...

Наприкінці серпня, мов посеред безконечної ночі, перед світанком, трюкнула хвіртка, відчинилися — незамкнуті? — двері... Крохи історії почулися в домі, в царстві маячень. Страшно було, що історія пройде пози наші двері. Страшно було також уздріти у дверях тогосвітню потвору.

— Ваша небога! — представив тоді Ніну Віктор. — Позцілуй дядька й тітку!..

— Отаке чорне й вилицькувате, отаке кошеня в нашому роду! — засумнівався Володимир Володимирович. І спокійно застібав маніжку сорочки. Софія Вікторівна, присівши на канапу, взувалася.

— Macht nichts, реверанс, кніксен і по поцілунку дядькові й тітці в міс! — і додав, показуючи на дівчину: «Воно в степу виросло. Крім мене, порядних людей не бачило!»

І почалося, і почалося! — Та Фещенки поспішали до праці. Софія Вікторівна тримала вже чоловіка під руку, коли він, на прощання, гайдко зморщив носа: такий аромат пішов по світу після договору Москви з Берліном, отакі були справи на світі.

Ніна примусила Віктора на годину-дві приземлитися на канапу, «приканапитися» фактично, а сама лягла на своє звичне місце в їдалні, потойбіч — стіл, шафа, паразан — від Китайського муру. Проте заснути нікому не вдалося. Віктор до того розійшовся, до того смішив товаришку, що вона залипла під ковдру, накрила голову подушкою й реготалася. Сльози заливали щоки й пальці обох рук. Потім гість роздобув з кишени піджака синеньким розлінійовані жовті аркуші своїх

виписок з путівника по Києву й влаштував іспит з історії міста як собі самому, так і рабі Божій Ніні.

— Хто з вас знат, що Києво-Печерську лавру засновано року 1051 за селом Берестовим? — запитав Віктор.

— Хто побудував Ковнірів корпус лаври?

— Та Ковнір, я думаю...

— Степан Ковнір, ти маєш на увазі? А друкарню, дзвіниці Дальніх і Ближніх печер, Кловський палац?...

— Питати далі? Таких йолопів... Дзвіниця лаври найвища в богоспасаємій Російській імперії — 96 м. 52 см. Дорогу з Печерська на Поділ прокладено в 1715 році, поширене Олександровський, тепер Володимирський, узвіз у сорокових роках минулого сторіччя... Що ми знаємо про Івана Григоровича Григоровича-Барського, про його будови в Києві й по всій Україні?.. Так, так. Дзвіницю Софійського собору 1701—1707, як і браму Заборовського 1746 побудував Шедель, наш добрій знайомий...

— Андріївський собор — я знаю! Растреллі!

— І коли? І що на місці Старокиївської фортеці? І що його розмальовав Григорій Левицький-Ніс, батько Дмитра Левицького? І що Растреллі побудував Царський палац і розбив парки на кручах?!

— А ти? Що ти знаєш?

— Без аркушів чи з аркушами?

Ніна реготала. Ладна була скочити до Віктора на канапу й боротися, битися.

— Що я знаю? О, що Меленський побудував колону Магдебурзького права, ротонду на Аскольдовій могилі, що теперішня Велика Васильківська це колишній Васильківський шлях, що в 1870 році прокладено славну Прорізну вулицю, що Пушкінська не так давно звалася Новоєлизаветинською, а Шевченків провулок, їй-бо, був «Козьєболотской» вулицею! Ха-ха-ха!

Ніна не стерпіла. Обмотана ковдрою, влетіла до Вікторового закомірку й вихопила з його рук велемудрі аркуші. Правда. Дійсно: «Козьєболотская»... І присіла на канапу дочитувати нотатки на жовтих аркушах. На них згадано було

історію Миколаївської вулиці й Вищих Жіночих Курсів, історію фруктових садів, виноградників і ботанічного садка та Університетського парку. Ніна, як і Віктор, не чули досі, що у сімнадцятому сторіччі з Києва вивезено було саженці для Ізмайлівських садів у Москві, що Володимирова гора звалася спершу Михайловою... А люди Києва!.. Професор Мерінг проситься — «дряпається» — у роман!

— Київ розминувся з письменством, мистецтвом! — Ніна глянула на Віктора здивовано.

Заворожена сторона? Чи цвінттар ми? Проминула вже наша історія чи перед нами ще новітня державність?!

Згадали, що Ляля кинулася по Москві на розшуки будівель наших Зарудних, по музеях творів наших земляків. З'їздила до Гоголя в Абрамцево. А говорити по-українському вже не соромиться, а не втне!

— Ляля дивачка. Ляля насправді краща, ніж вона на перший, і на другий, і на третій погляд здається. Ніж я про неї роки думала, ніж я ще й зараз думаю...

— У Лялі чудово розташовані вікна: на всі боки — такі дзеркала озер, вужі таких річик в'ються за блакитний і рожевий або за прізний, вогнитий обрій над пущею. У неї є затишні вуглики й закапелки, навіть кімнати, може — хороми... В цілому: багато зворушливої добродти і вроджені культура. Ти спостерігала, як вона любить дітлахів? Ти бачила, як вона ламле бузок над урвищем? А що значить для неї книга! Вона живе по сусідству з наджнечням... А от під'їзд до цього «дівочого світу», до цієї «будови», перелякає навіть бувалу й сміливу людину: бульдозерами понівечений ґрунт, — мов ракети стирчати над багном, над ярутами й горами, сосни, і замість дверей — ворота, дірка біля руймовища. Ляля це споконвічна новобудова!

Ніна поклала руку на Вікторові пруди, на серце. Встаючи з канапи, торкнулася його щоки. Зрозуміло: за Лялю. За «портрет».

О десятій Віктор був уже в університеті. Стояв у підвальчику мешканевого управління, коли з напівлідкритих дверей під боком його гукнула Маруся, комендант гуртожитка на

Ново-Павлівській. Намір знайти собі нове приміщення несподівано відкладено. Перемога дісталася найнепомітнішому з бажань: ще пожити зі своїми хлопцями, навіть померзнути зиму зі своєю компанією. Від звички воно? Прихильність натури?!

Зате жадного клопоту! Віктор злітав на «філологічний курятник», нюхнув свій коридор і привітав Анастасію Іванівну Лосенко, збіг назад на третій поверх до Фундаменталки, й замовив здані на літо й нові книги.

Університет у такий день ще холодний, притишений і сонний. Ніякого тобі захоплення, надеждення! Він мудрий, мов наїжджений шлях, а ти — зарання хороший новак... Димком стелиться перед очима неспівмірність досвідів і температур!... А холод, зайнятість знайомих! Без п'яти хвилин не розчарування.

Щоправда заіскрилися скельця сталевих окулярів у Варвари Тараківни Вовченко. Мова зайшла про Бестужевські курси в Петербурзі та їхні зв'язки з Україною, про декана історично-філологічного факультету І. М. Гресьса та його, чужу нашій сучасності, історичну школу, його анахронізм та ще й чудернацький: в наш час фундаментальна праця про Тацті!

Але, на його думку, це найбільший історик Риму. От і все!

А в Університетському парку неподалік пам'ятника Шевченкові, на круглому перехресті вікових алей, до Віктора підкralася й пальчиками затулила йому очі — Соня Бернштейн.

— Живемо в час напасників і завойовників!...

Тоді «естанка» нащвидку чмокнула його в губи.

— Ви не вчитесь цілуватися, а розучуетесь!... Волосся, мов ніч, очі, мов циганські волнища, щоки, мов рожевий світанок... Усе на світі розуміють губи, а поцілунок виходить... Виринає філософська проблема: що ж, у такому разі, поцілунок за штука? І чому занепадає мистецтво поцілунка?!

Соня запропонувала пройтися пустопорожньою алеєю понад музеями, а згодом — перебратися в спокручені алеї ботанічного садка за університетом. Сміх ущух на цілий день.

Потас Везувій: дівчина у жовтні одружиться. Без будь-якого примусу... Її майбутній чоловік — професор консерваторії у Москви, автор популярних біографій західноєвропейських композиторів і праці наукового, дослідчого, характеру про Гріга.

Та її рішення було незбалансно складним і тяжким.
— Отак народжується шлюб!

Проте наречена ладна була розплакатися. Професора, давнього знайомого родини, дівчина поважала, щоправда, додглибинно... Йому сорок п'ять років. Лисина від скроні до скроні й до потилиці. Доброта й дитяча злагода на пасці, на папушниківі.

Дві години Соня ділилася своїм щастям і, обіймаючись, плакала у Віктора на грудях. Не до приховування було їй ні своїх найінтимніших переживань, ні сумнівів, ні бридких її самій розрахунків. Професор чистосердечно признався, що досі ще не зінав жінки, що його переслідувало побоювання... Разом з тим, жагучу еспланку так підкупало заможне життя серед аристократії Москви. Гости, друзі її чоловіка — перші музики Росії... Так далася її втімки новина: «Гріга» підписано до друку!

Найнестерпніше в її становищі — цілковита невимушенність, цілковита воля. Вся морока виросла з жарту. Та ще й зараз Соня могла запропонувати своєму вченому телепню замість шлюбу — довічну дружбу. На радість може й... переліканому вже нареченому.

Така вийшла перемога! Так здійснено дивовижний задум юної киянки!

За три наступних ранки перекладено було з «Вільгельма Телля» більше, ніж за три тижні в лісі Великих Радутів. Ніж у Полтаві за літо. Глибшою й багатшою була самота за звичним столом у Фундаментальній бібліотеці, ніж у полтавській кімнатці над кручею? Бо тут розгін був на рік, на роки праці? Бо зранку, вдень і вночі поруч ступдювали вчені, твор-

ці? Бо перед колонадою університету, перед вікнами бібліотек і читалень стояв посеред парку наш поет, наш Шевченко?

Шіллера, разом з українським рукописом, Віктор замкнув у шухляду о другій. Ніна й Микола Піснячевський чекали вже на нього біля вікна навскіс від дверей Фундаменталки. З проханням, з надією на зрозуміння й помилування, юний композитор з індуськими очима поглядав на подругу й неутавно торохтів: сили бракувало стриматися. Така гураганна пристрасть, немilosердна вразливість, незмірний поспіх, нечувана відвертість!

На дні середньовічного закапелка — мальована церква на шпіл присадкуватої брами, плитами бруковані дворища, надмогильний мармур, святковість безлюдного собору, поміст у рівень з оборонним муром над зеленим урвищем і — мов гігантський басейн! — Дніпром. Увесь світ цей довкола дзвіниці — видиво завершених уже й тільки намічених ще уризків назбираного серцем і пересяяного розумом понадсловесного твору. Музика? Чи таки раз в історії письменства досяжна цільність і узгідненість, красномовність ліній і барв, глибина до крапельки визрілої, такої суворої й щедрої... такої книги поезій? Після терзань вирізаний для найспівзвучнішого з сучасям роману — стержень української історії, а не Лавра??!

Біль у музеї українського мистецтва. По світу розвезено західки наших надр і урожай нашого генія!

У Пущі-Водиці в останній день літа. Поруч Віктора — дама. Чорненька трісочка з посохлими губами, з веснянкуватими щоками й грушкою, з витійкуватим оберемком циганського волосся на пічеристій голові, з очима, подвійне диво, зовсім тужними і зовсім безжурнimi. Микола Піснячевський — гончак. Не міг інакше. Мусив обнохати стежки, мусив, на-випередки з власною уявою, оббігати кожен узвіз і кожен косоріг, мусив вискочити на золотом оздоблену далину.

...Першого вересня перед початком лекцій, Віра Ляшенко-Лінницька заманила Віктора в кінець коридора й не відпускала його до дзвінка. Нікому не дозволила їм заважати. Твердила, доводила, що світ опинився напередодні війни, що довкола таємно здійснюється мобілізація.

Під час перерви теж ні з ким не вдалося поговорити. Мірра відпустила Віктора на ярмарок. Вирішила почекати й перечекати. Але соня — відразу обрізала, пообривала всі нитки посмішок і всі в запалі одноразово започатковані діялоги: вивела товариша, як з пожежі, за руку...

— Жодну з моїх ідей, — відповів на запитання Віктор, — не можу преміювати. Голова моя пустим-пустісінька. Але пригадав я по приказці кожному з нас. Для себе: «Пильний носа свого, а не кожуха чужого». Гарячка? А для вас, о, немилосердне сонце Кастелій: «Старого любить — тільки дні губить».

— Запропонувати нареченому «дружбу до гроба»??!

Віктор замовк. Уважав тему за вичерпану. Мовив лише: «Кармен!»

Мірра за цілий день не встала з-за парті. Свої почуття приховала цілковито, затушківала до невідзінання: нічого, крім байдужості. Після лекцій Віктор запропонував покатати її на трамваї. А з Софійського майдану вони підуть Володимировою горою, парками Купецьким і Царським. Як завжди.

П'ять хвилин вона почекала на товариша над крицевим прорубом сходів. Дно його схожим було на ляльковий театр. Анастасія Іванівна Лосенко скористалася з нагоди, — мить біля столу нікого не було, й повідомила, що о десятій годині тридцять хвилин Німеччина оголосила війну Польщі. Багато-значно глянула на юнака й зручніше всілася у своє крісло, підперла щіву, сизо-жовту, голову старечкою рукою.

Світовою війна стала вже на третій день. Хоч Вікторовим припущенням і плянам усуспереч, «тевтони» не пішли штурмувати ні лінії Мажино, ні Бельгії.

■

Животрепетність розмови з Фещенками була цілком відповідною до «історичного моменту». Мозок вибивався з сил, але не міг передбачити наслідків подій ні в українському, ні у світовому маштабі. Його неспроможність виявляли найхарактерніше хвилі тъмяного і майже недорікуватого сміху.

Ніяк було в такий вечір не згадати «інока Філофея», його теорій про Москву як третій Рим.

— Сей ієромонах . . . — серйозно розігнався критикувати Винниченко.

— Не ієромонах, інок, інок! — вчепилася в чоловіка Софія Вікторівна.

Господарі й гість ледве не подушилися зо сміху.

Спір однодумців точився до півночі. Навипередки Росію прирівновано до Німеччини й Заходу. Мова була про татарщину й рабство, зневисть до свободи особи й народів, байдужість — навіть возвеличення! — до сільського й міського бідацтва, про леонгіевщину, слов'янофільство, достоєвщину, як також про сонце італійського відродження, про слідний навіки аристократизм французької культури сімнадцятого сторіччя й німецької на межі вісімнадцятого й дев'ятнадцятого. Як треба скласти реєстр обвинувачень — споконвічних і на всіх щаблях! — російських учених і письменників проти Німеччини й Заходу! Чимало параграфів було б у ньому: від презирства до буржуазної, скнарої-скнарої, кущої й зажерливої душі, від пересадної ожайноти, нахилу до впорядкованого і працьовитого життя, природного визнання ієархії людей і цінностей, своєї питомої ваги в суспільстві особисто, до порівняння слов'янофільства з певними ідеями Фіхте, до міщанської балаканини про «духові касарні» Канта!.. Час уже визнати, що мілітаризм та імперіалізм притаманні людяні, а не Заходові чи Сходові!..

Під кінець розмови кожен з трьох подумав, що стриманість була б на місці й сьогодні, що дарма так високо заletіли й розпасталакалися.

Усім захотілося відплисти від цього берега й глянути в інший бік, на сіренський небосхил.

Софія Вікторівна запитала, Віктор охоче відповів про нерозлучну пару: Ніна — Микола. І показав, як у коридорі на третьому поверсі майорять щоперерви больонські вежі Гарізенда й Азінелла. Довгов'яза та тонка поруч кущої, по плечі.

Перед будинком сміялася Ніна: вдвічі вищий за неї — стояв на східцях — Микола, не пропускав дівчину додому.

Потім композитор, музика й філолог нав'язався проводити Віктора до гуртожитка... Та отинилися вони аж на горі, на Львівській: довелось, з бегемотом у руці, протъопати назад до Галицького базару.

Микола Піснячевський не думав про сон. Пожід на Західну Україну вивернув його навиворіт. І турбував роман з Ніною: його довелось переконати, що дівчина для Віктора, мов сестра, що Віктор на всі лади обох їх любить, за обох радий, ні, щасливий.

40

Потреба виникла чітко розрізняти триподіл подій, співвідношення особистої долі, майбутнього батьківщини й, фактично, цілого світу. Тінь війни химерно перекосила нестерпно обважнілу осінь: раптом в один бік потекли ріки давніх надій і відвічного страху. Височезними, до неба, лісами погроз заросли обрії. Людська сподіванка була на весну й на ранок, хоч багрець і рештки блакиті над ним нагадували вечір і прощання.

Віктор прибрав себе до рук. Обгородився хвилерізами. Як ніколи досі слідкував за графіком праці. Намагався гаданням про нове перекроювання світу надати відносно загального характеру, не допитуватися про долю рідного краю й — обдурившись самого себе — непомітно повернутися до роздумів про природу творчості й ролю письменства та культури в суспільстві історичному й сучасному. Про парадокси часу.

— Невдача з наладнанням життя в державі як спонука для завоювання свіжих крайін... Воєстину добро виросло з млявого зеренця, а зло з пробоевого!

Такі ж парадокси:

— Справедливість це ж не зрівняння, це — індивідуалізація... Бо різний рівень, різна якість, різна ціна як кожній людині, так і кожному народові чи нації.

— В усуспільненні, в удержанні майна і життя гинуть, а не розквітають властивості поліфонічного суспільства

й індивідуалістичної атмосфери, — сердечність, братерство й навіть соціальність. Байдужість усе це перетворює на сушняк, на ламань, на хмиз.

— Письменство й культура створили атмосферу довкола планети. Всюдиуща й усім досяжна, вона стала для людини буденною. Політики готують з неї добризо!

— Та однак творчість проростає за видноколо. Суходоли культури й мудrosti постакуть з коралевих рифів, з кільчення забракованих варіантів попередніх майстрів, жалюгідних дрібниць, непрощеннего простацтва та наївності, з квіту споконвічних думок.

Найдужче дивував Віктора свій власний нахил шукати архирозумної мети історії. Звідки, справді, така віра в цілеспрямованість споконвічного бігу подій? Яку долю за цим оптимізмом приготовано було для Вікторової батьківщини?!

Мольєр за тринадцять років мандрів посеред фронди сімнадцятого сторіччя ні разу не вздрів такої несподіванки, як Віктор зі своїми хлопцями, до компанії прилучилися та-жож Владислав Міхальський, Микита Козолуп і Гриша Куценко, за один вечір у Києві. Народ валував Хрестатиком. Від Думської площа до рогу Фундукліївської вулиці тяжко було пробратися: депутати Західньої України опинилися в живих гніздах... Кияни дивно поринали в думки посеред юрб і дивно переглядалися. Революція, державний переворот у кожній людині!

Вікторові, на порозі листопада, вздрівся літній сонцеворот нашої історії. Примарився Густинський літопис: народний здвиг і піднебесні зогнища на Івана Купала.

Він тільки мигцем побачив один-два профілі «західняків». Він побачив людське пожарище. Навіщо було в нього пхатися? Про віщо можна було гостей розпитати, про віщо поппередити?!

Микита Козолуп і Гео Камушадзе з розгону кинулися в пожежу й попливли до мети рішуче. Валя Іщук і Сашко Джура на мить розгубилися, проте пішли слідом за смі-

ливцями. Гриша Куценко зустрів гурт дівчат з математичного факультету, потрапив у полон. Віктор з Владиславом ухитрилися годину простояти на камені над бруком, не піддалися хвилі роз'юшеного народу. Потім — пробралися до Прорізної, де на них чекало аж три вагони трамваю.

Міхальський боявся такого шарварку. Вже боявся впасті, боявся задихнутися: взяв товариша під руку.

— Я втомлююся й одужую від радості. Здається, настає наш час.

Решта хлопців повернулася до гуртожитку після півночі. Кожен з них байдуже проминає ліжко Коваленкова. Кожен з них прямував до «лежачої читальні», до Віктора й Владислава.

Ранком новопавлівська звата опинилася в університетському вестибюлі прямо перед наклеєним на фанеру, перед поставленим на підлогу оголошенням про засідання гуртка західноєвропейської літератури, про доповідь студента третього курсу філологічного факультету В. Лисенка на тему: «Дві редакції „Вертера“ Гете».

Несподіванка зразу нікого не обрадувала. Швидко вилющив з шкаралупи добре почуття, звичайно, Гео Камушадзе-Яцун:

— Так і треба! Чи всі ми безголові?!

Валю Іщука розібрала цікавість. З домішкою як непомірно живової надії на провал доповіді, так і долі доброзичливости. Саме на місці був би цілком посередній успіх!.. Вир у душі Сашка Джури зразу й надовго повернув його спину до товарища. Це вже занадто: Фундаментальна бібліотека, закордонні мови й книги, а тепер ще «Вертер», Гете! Виходить, справжня парада... злом блиснуло жадання засміяти «юного генія». Та відверто, в очі, й прилюдно!!!

Коваленкову подобалися обидва стільці. Він ладен був шубовстнути, в разі потреби, будь-яку мірку хвали і будь-яку хулу. Зараз або через два тижні. В разі провалу чи успіху. Однаково.

Віктора несподіване оголошення теж приголомшило. Доц неприязні товаришів його не налякав. Рука не скопилася за парасольку, не відставила ховнірець, не витягла з ки-

шени хустку... Талановитість малювання, форма літер і добір фарб привабили очі. Почуття вдячності до незнайомого мальра на порозі свідомості зустрілося з думкою про багато-колійність і взаємопов'язаність життєвих функцій людини. Плякати обабіч фанерних площин — обумовлені його працею і нагадують зони квітки... Зразу виринула мисль про своє-часність і простоту всього сущого на світі. Таким чином, як досповідь студента, настає час для першої книги й збірки творів...

Потім, уже насамоті, все було засліплене турботою про типову вагу самої доповіді.

Чужі почування розкладалися й підсумовувалися легше, ніж власні.

Тут не докопатися було до головного й типового. Тут недостатніми були й двадцятиповерхові спостереження. Тут дна не було ні аналізі деталей, ні безконечним їх зчепленням. Просвіти, кінці думок, висновки були насправді новими початками.

Типова світлотінь — і мозок, і серце. Бо з осійними площинами в них межували химерні поля холоду. Поруч надхнення й самозабуття колосилася правда про зартість непоказних у дійсності здобутків і дрібноти, отже приводу для радості.

Професор Тамара Леопольдівна Введенська — курс історичної граматики німецької мови — зайшла до тридцять п'ятої. В ту ж мить двері навстіж відчинилися: до авдиторії вдерлися Віра Лященко й Тарас Лінницький. Чоловік задихався й докупи збирав останні пилинки тями. Звичайно синювата й зеленкувата шкіра його ще й побіліла, посивіла. Червонощока дружина, мов щойно з лазні, парувала. Не зважаючи на мовчазне незадоволення Тамари Леопольдівни, Віра, першим ділом, написала й підкинула Вікторові записочку: «Чекаю на доповідь з нетерпінням. Як чудово!»

Кожне з очей п'ятидесятилітньої брюнетки перед столом, надзвичайно тендітної й у всьому поміркованої, проте вольової, дивилося на цю ранкову сценку під різним кутом зору. Помітно більше з них, праве, все й завжди сприймало то простіше, то добріше, то байдужіше, мале й гришлющене,

сама карина, надзвичайно густа й підсіяна золотими іскорками, — і глибокодумніше, і драматичніше, і зліше. На цей раз воно дивувалося: що у Віктора Лисенка спільнотою з Вірою Ляшенко, дружиною Лінницького?

Введенська, після загибелі чоловіка в авіакатастрофі, до речі, росіяніна, француза по матері, співпрацювала й товаришувала з професором Дубовичем. Разом вони бували у Сенченків, зрідка навіть у пошесті чуми по республіках.

Ніна та Піснячевський розшукали Віктора на великій перерві, щоб заявити протест: поперше, чому про доповідь їх не попереджено заздалегідь і давно; подруге, «Вертер» до болю цікава тема, проте не різночитання, не варіянти роману, звісно.

— Тільки не це, тільки не це, голубчику! — і Микола справді намірився поцілувати приятеля в губи.

Ніна скривилася від болю. Махнула на свого спільника рукою, мовляв, Віктор уже знає, Віктор уже, будь певен...

— Навіщо мені переповідати загальновідоме? Що ж мені знайомити слухачів з Льоттою Буфф і її нареченим Кестнером? То я напишу в передмові до перекладу роману на українську мову... Розмалювати тогочасний Вецляр? Побалакати про захоплення «Вертером» Наполеона Бонапарта, про китайську порцеляну з зображеннями Вертера або про оперу Жюля Массне «Вертер»??!

Мірра нічого про доповідь не знала? Чи, може, чекала, що Віктор розкаже їй, повідомить її??!

Рік тому Стороженко запросив Віктора в гості й обіцяв прогулянку Дніпром у власній душогубці. Вже рік Валентина Стороженко неугавно досліджувала Вікторові уникання й час від часу нагадувала йому про Дарницю, дідову світлицю з вікнами на всхідний грушник і приб вишника, на брусований причал. Дніпровська Венеція!

Хвалилася, попід волосся червоніючи, іхньою дитинкою, розумненьким хлопчиком. Ганна Остапенко привозила йому з міста подарунки, вирізуvala у вишнику й на очах у клишоного кавалера мережала прутник кишеньковим ножем, з газети робила справжні пароплави, дуже великі й укладисті.

За все це молодий чоловік розплачувався поцілунками з притягуванням і любов'ю на все життя, до домовини.

Віктор двічі-тричі збирався махнути в Дарницю, ще минулої осени й весною, але стримав пориви, обмежився гостюванням уявним. Перебрав збережені пам'яттю сільські запахи, барви й заготовані в Сонгороді, в Полтаві та в Києві прибережні краєвиди. Поволечки перегорнув дуже багату колекцію бабусь і, куди скромнішу, — дідів. Нарочито прослухав записи у таких випадках звичних розмов. І залишився у Києві.

Бентежила його, майже соромила, при тому непідробна й рідкісна чистосердечність Валі, дружини. Не Валі — чоловіка.

Віктор Лисенко й Валерій Стороженко — однодумці, спільники, Бракувало їм тільки особистої priязні. Цілковито.

Валерій скнарий на слова. Та вчинки його безпомилкові. Зовнішність — кочегара. Ні щілинки, ні просвіту духової культури, спадкової чи набутої інтелігентності. Проте Віктора відштовхувала не зовнішність пролетаря, а свідомість... Справді, Валерій дивно, бо наївно, вірив у народність, у народ. Хоч в унісон з українською історією, здається.

Усе, усе було противоказане... Надмір грудного панциря такий показний: глядятор! Дубовий стовбур шиї, брили щелепів, губатий рот, ведмежа чуприна, відвічна мерзлота закостенілих очей! Проте найголовніше: Віктор не двічі, не тричі за рік їхнього знайомства перехоплював погляди мовчазного товариша. Встиг заглянути в ті очі, як у прочинине вікно... В ту ж мить на лутки спадали жалюзі, зсувалися штори.

Давно було вирішено залишити Дарницю назавжди в покої. Надто знайоме умеблювання узрітої в грозу хати!.. Професор Сенченко приносив Валерію книги і розмовляв з ним у коридорі третього поверху перед літературним кабінетом, інколи залишався з ним для обговорення багатьох справ після засідання гуртка західноєвропейської літератури. Валерій замовляв книги з Фундаментальної бібліотеки через літературний кабінет, нарівні з іншими студентами свого курсу.

Гидко ставало у Валерія на душі, як він згадував, що Віктор з дитинства вивчав німецьку й французьку мови. Відразу... тхнуло виличливим панством, старорежимщиною. Полтавський юнак увижався в образі маминого синка й пестунчика.

Валентина мліла від здивування: Валерій... отакий йолоп, отакий ревнивець! І гасила, притоптувала пожарища в його душі. Сама при тому часто перегрівалася, застуджуvalася.

Проте зустрічей не уникали. Часто під жінець робочого дня навіть жадали. В коридорі Валентина брала під руку чоловіка й Віктора, Ганна Остапенко — Валерія. Але кожного разу, як говорив Віктор, вона виставляла голову з фронту: любила звіряти вираз обличчя й слова.

Валерій Стороженко вперше розповів Вікторові про харківського біографа Альф'єрі й взагалі знавця італійської літератури Івана Гливенка, про прилуцького еллініста, дослідника Тукідіда, Федора Міщенка. Найцікавіше говорив він раз у «філологічному курятнику», над прірвою залізних скодів, про російського дослідника французької літератури Б. Рейзова й, особливо, з пристрастю й знанням, про російського бальзакознавця Б. Гріфцова.

Тоді ж Валерій згадав надруковану в «Літературному наслідстві» монографію Леоніда Гросмана «Бальзак у Росії». Його власна праця «Бальзак на Україні» стала раптом зайвою. Знань у нього було саме досить для рецензії на книжку московського професора.

Під час прогулянки третім поверхом Віктор поділився з товаришами ще нікому не знаними подробицями з біографій учнів Олександра Потебні — Дмитра Овсяніко-Куликівського й Аркадія Горнфельда, та учнів Олександра Веселовського, професорів Бестужевських курсів у Петербурзі, германіста Федора Брауна й романіста Дмитра Петрова. Раз, вигнана на слизьке, розходилася Ганна Остапенко: вона саме дочитувала дисертацію М. Клемана «Е. Золя в Росії».

Багато тем за рік зачеплено й навіть обговорено. Траплялося, що четвірка ледь розмinalася з політикою. Валентині Стороженко заманулося — і то негайно! — українського Баль-

зака й — теж зараз! — українського Фльобера... Тут Валерій і сказав дружині, що розбійник Прокрут триста років тому поклав нас на своє ложе й надрубує нам не ноги, як решті своїх жертв, а голови. Мова наша — з каторжан... Отже полотно наше не для такий майстрів, як Бальзак, як Фльобер. У той день Віктор змінив думку про «народництво», про антиінтелігентські почування товариша. Це була його нація допливти до європейського берега без аристократії, як крові, так і духу. Це був трагічний реалізм, так би мовити.

У п'ятницю, за чаєм, Віктор приглядався до черепашок дощу на клявіятури новопавлівських шибок, до туману в долині під хмаросягом. На всякий випадок заглянув у течку, переконався, що чорний зшиток у перкалевій обкладинці не злякався доповіді перед зелемудрою авдиторією, не втік уночі світ-заочі.

Краплисти хмарки налітали на кепку її обличчя, на груди й коліна. Піджак, добігши до тридцять п'ятої, довелося розклести «на хорах», на піднебесній парті, біля Мірріного дощовика. Напнута пара солька її сохла на підлозі. Дівчина за чотири години промовила три слова: кляті лекцій треба було законспектувати принаймні п'яте через десяте, а в міжчасі — дочитати Владімірського-Буданова, «Історію імператорського Київського університету». В ній було!..

Тепер, на латині, Мірра спробувала посунути Вікторові черевики. Її рука пробралася під піджак і напустила на спину полк муштрованих пальчиків. Новина: серед засновників університету був фон Брадке, швед по матері, нащадок Глюка... Викладали в нас... родич Міцкевіча... А історія з Гоголем: Боже мій... двадцятичотирилітній гений вимагав ординатури й навіть шість тисяч карбованців на покриття своїх особистих боргів!..

Віктор не обмовився про доповідь ні на прощання з Міррою, ні під час консультації — самої справжньої старанно підготованої лекції! — з провансальської, півгодини, й італійської, година, мов у Федора Івановича.

Професор Сенченко з подивом, жвавим, хоч і прихованим, спостерігав намагання свого учня врятувати заняття й решту дня від сценічної лихоманки, оборонитися від беспо-

трібної для діла, від шкідливої, від хворобливої здібності по-дій і речей розростатися й затуляти собою сонце, приборкати вітер, бурю, стихію! «Тонкошкурий олімпієць!»

Віктор захлинається від щастя. Хоч йому сперло дух, він не поступався, радий був за дурничку, за неточність граматичної форми накласти головою. Федір Іванович стояв у любому закуті під стінами розкішних італійських видань з розкритим томом листів Петrarки на руці — сіяв, поблизукою золотим зубом під щокою, і тремтів: боявся своєї власної перемоги, боявся запинки, боявся неясності, плутанини, зризу... Віктор на цю безконечну мить увірував у свою любов до італійської мови і — перекладав на французьку — у знайоме йому з дитинства бездумне буяння, навіть шаленість мови його вірної Наталії Олександровни...

У кутку, нарочито, все швидше читався лист Петrarки до кардинала Колонни від 21 червня 1333 року, написаний в Аахені: «Галлію я саме пройшов, без особливої мети, як Тобі відомо... Якщо Платон дякував Богам, що вони створили його преком...»

Вражений, Федір Іванович, завжди проминає стіл і гостя, поспішав до вікна, виглянути в сад на дні кварталу. Чезрь п'ять хвилин до вікна підійшов також і Віктор. Поволі мова зайшла про чудернацьку, про цікаву проблему літератур: вік... Тоді як Гете став наче стрижнем літературної мови, ніби автострада — проліг через сплетіння діялектів і кубелець літературних традицій та культур, Данте писав уже мовою літературною, майже сучасною... Письменство, як наше, багатьох країн праґне виплекати класичну новелю на рідному ґрунті, тоді як Боккаччо в чотирнадцятому сторіччі докопався до dna цього жанру в Італії...

— Я, звичайно, не споряджаю мерця! Італійське письменство нашого часу це не лисий перестарож, — Федір Іванович посміхнувся, — не цойгавз і не школа майстерності. Цей букет не вмістити ні в хаті, ні в саду...

У вузькому кабінеті вченого особливо впадала в очі міць будови непоказного в товаристві чоловіка й сила та небуденний лад його духового життя, його особисті смаки й справжні зацікавлення. Віктор стояв поруч Федора Івановича й бачив

його збоку та ще у вікні: влитий у бездоганне вображення, він характерно виправляв, подьоргував шию, щоб допомогти пальцю пробратися під ковнірець, думаючи, характерно вбирає губи поміж зуби, часто затамовував віддих, не блимав, прислухався. Згодом — вирував, бував. Розпрощалися, на китайський лад розкланялися, як звичайно.

Через дві години „magaviglioso professore“ знявся на піддашшя світу. Над поруччям сходів ледь-ледь сквильзований, ні, з численних кутів зору зацікавлений, Валерій Стороженко й непричастний до навколишнього руху, трішки байдужий Віктор Лисенко говорили про Жюля Ромена й типологію найсучаснішого роману, зокрема про документальний, підкреслено автобіографічний — відверто особистого досвіту й індивідуальної психології, есеїстичний. Федір Іванович помарщував з Валерієм до тридцять п'ятої кімнати, а Віктор збіг до бібліотеки за своїм потрфелем.

Щойно угледівши професора Сенченка, осоледці попливли в діжку.

Випадок це звичка чи послідовність стилю: Віктор з'явився в дверях авдиторії в ту мить, як Федір Іванович зняв руку й переконався: точно сьома!

Знаючи, що це тимчасово, на п'ять хвилин, люди охоче відступили місце для Вікторового ліктя на лутці вікна. Лише прохід серед кімнати пустував. Попід стінами голови красувалися обабіч перевантажених парт у три поверхі. Декотрі з них проглядали з-поміж нахабних плечей, сподівалися на революцію, на чудо або хоч покращення становища.

Ніяк було не посміхнутися: на своїй парті, на своєму місці, сиділа Віра Ляшенко. Ні на цаль не піддалася — і читала, не марнувала часу! — Мірра.

Після різноманітних оголошень і зауваг, Валерій Стороженко, голова гуртка, підпер плечима двері. Замість нього перед столом опинився, зразу сів і розгорнув зшиток — Віктор.

Він читав спокійно, проте енергійно. Чітко розрізняв дві течії тексту — висновки й обґрунтування. Його знахідки й заключення були такими простими, що за такі більшість присутніх не могла їх уважати. Справді, що тут було вивчати, що тут було підсумовувати? А от цікаве, факти біографічного ха-

рактеру, звужено до побіжних заміток, мовляв, другу редакцію «Вертера» створено в найщасливіші роки життя письменника. Нашвидку й сухо згадувалося тогочасні мандри поетові й важливі знайомства. Присутнім довелося прослухати текстологічну аналізу кожного з нових місць роману й перекласти низки сторінок з нього та ще й варіянти, додатки, віршовані сентенції Гете і — замість передмови до ювілейного видання книги в 1824 році — поезію «До Вертера». Останнє — вперше українською мовою.

Першими заворушилися під стіною й вийшли з кімнати навипинки Вікторові товариші. Валю Іщука, посміхаючись, підштовхнув Сашко Джура. Постішав звільнитися від наркози Коваленко. Дуже прикро, ніякovo було Гео Камушадзе-Яцуна.

Через годину вже ніхто в кімнаті не стояв. Дуже швидко спустів прохід понад дверима. Першим зважився від вікна пройти перед столом доповідача — як паротяг, так просто, так гордо, так бездумно! Ваня Федотов. Зразу за ним — Ілько Дзюба. Дала знак Галі Костюченко й вийшла з-за парті, турбуючи сусідів, Тетяна Новак.

А прибуло Вікторового полку... Прийшов посеред доповіді й надаремне спробував з'ясувати професорові над вухо своє запізнення — Леонид Іванчук, асистент Федора Івановича.

Ясно: гудьба пішла ще до закінчення півторагодинної доповіді.

У перерві заспані слухачі ринулися сходами навтіки, — більшість додому, немало хто — ще до бібліотек і кабінетів. Віктор, стоячи над поруччями залізної прірви, бачив, як спокійно зйшли на третій поверх Лазар Герінг і Яша Епштейн. Зрадили волі — кивнули на прощання головами й вибачливо посміхнулися — Соня Бернштейн і Нюра Віневська.

Несподіванка була тільки одна-однісінька:

— Вибач, — сказала Ніна застібаючи пальто, — такі доповіді не для нас!

— Хай їй хрін, якщо це наука! Визбирати Сагару піщинок, набудувати пірамід... — і Піснячевський просто липше обійтися, ще цілаватися.

— Хлопче, хлопче! Оце вона й є, власною персоною! — відповідала приятелеві дівчина. — Я горда за тебе. Ти з дитинства такий. Такий твій шлях. У тебе надлюдський гарн. Але я таке ні слухати, ні читати не берусь!

І Ніну, ще повернути обличчям до Віктора, ще з рукою, як благословення, над Віктором, Микола потягнув на сходи.

На обговорення доповіді залишилося дві парті студентів.

У відповідь на більшість запитань доповідач зачитував примітки до свого дослідження. З захопленням, аж ніяк не надщербленим, з надхненням і знанням, Віктор говорив про спроби сучасників, зокрема Ніколая, берлінського автора, переробляти «Вертера» і про пародії Гете на ці перелицовування.

Професор Сенченко заявив, що дослідно надрукує Вікторову працю в університетських «Наукових записках».

Федір Іванович близкавично одягнув плащ, не забув про шарасольку на бильці стільця, розпрощався з Віктором і Стороженком без зайвого слова і вийшов з автоторії в товаристві Іванчука.

Валерій з цілковитою, з грубою відвертістю признався, що ніколи не сподівався від Лисенка такої складної, такої пластичної операції. Його спантгеличилла така вдача, така неправдоподібна тонкість, така, найголовніше, чітка праця свідомості: рішуче самообмеження, безнастанний відбір! Це майже хизування скромністю своїх здобутків. Цілковите уникання ефектів.

Валентина стояла поруч. Їй до сліз було радісно на душі. На тлі байдужості студентської автоторії добрими велетнями здавалися їй Валерій і Федір Іванович. Вторуvalа їй, мовчки, Ганна Остапенко: посміхалася.

Радтом підійшла до товариства й втрутилася в размову Віра Ляшенко:

— Люди чекали на концерт з творів Моцарта, на картишки вісімнадцятого сторіччя: забули і хто вони, і де, і чого!..

З коридору повернулися до автоторії Гільда Штауфенберг з Іваном Кириченком та грек Ніколаєв. Зайшла й обережно сперлася, присіла, на парту Міппа Ефрос.

Задоволений товариством своєї дружини, Іван Кириченко не помічав товаришів ні в бібліотеках або на вулиці, ні на перервах у коридорі. Перший час після одруження з Гільдою, він не випускав її руки зі своєї, тепер, останній рік, прогулювався з нею, обережно занісши до рота сніданок у білому папері, глухий до всього на світі, до всіх. І раптом простягнула Вікторові рука:

— Я завжди любувався вашою оригінальністю, а тепер чекатиму від вас близькуих творів, таких, як сьогоднішня доповідь.

— Це була насолода! — сказала Гільда Штауфенберг, направляючи рогові окуляри на крейдяному носику, жільцем холодних хрящиков обіймаючи Вікторову долоню.

І німецько-українська пара, взявшись за руки, відразу подалася до дверей, церемонно розкланялася.

— Дуже приемно! — сказав Ніколаєв і почервонів: дві маслини в рожевих пелюстках.

— Пішли додому?! — запитав Владислав Міхальський.
— Нам є про що поговорити.

Але поруч нього чекала на Віктора — Мірра.

— Мірчику, — холодно зеврнувся Віктор під колонадою університету, — ранок був осінній, а вечір жвітневий... Підемо бульваром, Круглоуніверситетською, здеремося на гору, з неї сплигнемо на дах театру й злізмо на твій сквер по ринвах!!

На вулицях і узвозах нічного міста розмова щойно брала розгін. Міррина душа вже в десятий чи двадцятий раз вилилася перед прощанням у скляному коробкові поміж дверима її дому.

Вона рада була, що Віктор не похвалився про доповідь. Це значить, що він жив новими задумами і завданнями. Йі смішно було спостерігати, як люди поодинці й ланцюжками вислизали з автодорії: трагікомічна помилка ласих на зворотення або латетику...

— Ти і потайний найприємнішим для мене чином! Ти не дрібничковий і на три голови вищий...

— Поперше, Мірцю, на чотири. Подруге, я взагалі золотий!..

Дівчина повисла у Віктора на грудях, на коліна зняла ноги в повітря.

Ралтом і Мірра, і Віктор оглянулися на складному роздоріжжі найнебезпечнішого на світі «міста»:

— Ти певен, що ми вже напередодні війни?.. Нам уже не закінчити університету, здається... Не уявляю розлуки з тобою, не можу загубити тебе... Я хочу зараз, доки не пізно, одружитися з тобою!!!

— Не плач, не плач!.. Росія повертає свої давні завоювання й творить довкола старого кордону пояс нових фортець... Росія має шанси довго відсиджуватися й пантувати бій півнів! Погодься, що війна як на Заході дивна: війна без війни... Ми напевно закінчимо університет!..

■
... Ранком, біля тридцять п'ятої кімнати, Віктора перестрила Ніна.

— Що сталося? В Полтаві? З Фещенками?!

— Зовсім нічого не трапилося. Мені прикро, мені соромно, не斯特ріно... Я не розумію саму себе. Навіщо я кручуся що я вигадую?.. Пустелі зони бездумства на душі... Ти ж не думаєш, що я Піснячевського люблю?! І що я телеграфую, що я напишу Лялі?

Віктор прочитав уривок Ляліного листа: «Ти мені не відмовиш, Нінчук! Ти ж знаєш, що в мене нікого, крім Тебе й Віктора, немає на світі. Телеграфуй зразу після доповіді. Зразу ж і напиши мені всі подробиці, щоб я не прокляла, не зненавиділа Тебе...»

Після лекцій пішла телеграма Лялі. Як було домовлено, Віктор склав її, Ніна, не читаючи, оплатила її: «Доповідь пропалилася буде надрукована університетських записках Ніна».

Наступного дня Фещенків побудив поштовий службовець. Телеграма з Москви: «Смертельно сквильзована прошу роз'ясненіть Лялі».

Тоді, після обіду, Віктор післав приятельці нову головоломку, хоч і перевірену Ніною:

«Неуспіх у служачів визнання університету. Ніна».

Маруся повернулася з міста додому розчепурена, трохи підмальювана й напахана, о третій годині, підійшла до трудяки, поклала торбинку на круглий стіл і підсіла на канапу: хотілося перекинутися словом, погомоніти, посміятися. Віктор від ранку читав «Курс російської історії» Ключевського біля «вічного світила», під риженьким абажуром. Але вже збиралася обідати з Фещенками, Ніною й Піснячевським. Товариство, кожен на свій лад, чекало знайомства з Ганною Остапенкою, виконавцем оголошень про Вікторову доповідь.

Маруся, така визріла, така принадна жінка, відразу й пішла до Віктора. Тільки взяла зі столу свою хучеряву циганку-бліскітку. Не сподівалася, що Лисенко — з якої речі! — попросить її фістати для нього ліжко в гуртожитку на Великій Васильківській, сиріч Червоноармійській. Поперше, обом їм було завжди приємно зустрічатися хоч на мить. Обом їм, чи то на світанку, чи вночі, ставало жарко й млюсно від жартів і дотепів. Подруге, справа тут не в отопленні, не в зимуванні. Причина тут Владислав. Півсуботи, вчора, зін рвав на собі діряве волосячко, півсуботи він проплакав у неї в комендантській. Не міг собі пробачити, що несподівано й по-дурному — після доповіді збиралася власне піднести Віктора до неба! — навернув цілі гори безглуздих обвинувачень і просто гидоти на сусіда, на Віктора... Найзапекліше доводив, що його приятель не кар'єрист, ні, що кар'єра чатує на нього, що наш підлій час потребує таких здібних і обережних служак повсюдно... Таке оригінальне мислення! Так сподобався викрутас думки, що не второпав зразу... Дійсно, його підтримав лише задрісник Сашко Джура. Та Коваленков поглядав так багатозначно: закликав добити змія. Навіть Валя Іщук надувся ображено, фу, мовляв, фу!.. А Микита Козолуп і Гео Комушадзе-Яцун втихомирили одноразово його, Владислава, й Сашку.

Шахтар посадив Джуру на стілець і намірився знести йому підборіддя. Червоноволосий дядько в штанях з напузиреними холошами, цей лантух кавказької картоплі, скопив Міхальського за барки й стусонув об стіну, кинув на ліжко. А Віктор витяг з портфеля Ключевського й вчитався в історію Росії. Так глибоко, так непідробно! В нього в ногах сиділи Гео й Валя...

Хвилин через десять Віктор вийшов з гуртожитка. Біля дверей комендантської його на мить перехопила Маруся. Сказала, вона спалахувала й гасла швидко, що місце для нього дістане на Червоноармійській або на Володимирській.

Пообідали на розі Хрецьятика з Фундукліївською, в їдалні за двориком гранітних плит: шестеро за столом для чотирьох. До знемоги сміялися, чекаючи на обслугу. Для Ганни Остапенкової й для себе Віктор вимагав різних пільг і привілеїв, бо вони, мов гості, прийшли пізніше. Володимир Володимирович, з тої самої причини, вважав, що їх треба провчити, нагодувати під столом і «відповідним чином». Ніна погрожувала, в такому разі теж усіється на підлогу й навіть стягнути додолу скатерть. Микола Піснячевський реготовався. І до того ясно бачив обід на два поверхи, що заглядав під стіл і, для підгодівлі, совал туди скибочки хліба.

В їдалні відбулася перша з трагікомічних сценок цього дня. Ганна Остапенко рішуче — та як, як! — заборонила Вікторові розплатитися за неї. Коли ж Фещенко заявив, що вона й Віктор сьогодні його гості, дівчина розгубилася й осліпла, по черзі підносила свої п'ять карбованців Софії Вікторівні, Миколі, Ніні.

— У вас трапляються добре ідеї! Чи не можна пообідати за ваш рахунок і в наступну неділю?! — звернувся Віктор до Винниченка, відбираючи в Ганні її трошки й сплетену з рогозу торбинку. — Люблю порядок! — і він засунув п'ятку поміж червоні туби дзеркальця.

— Завжди... — втрутилася в розмову Софія Вікторівна.

— Домовилися. Хай буде й завжди, назавжди! — перекрутів її намір Віктор.

— Будьте, люди, з цим професором обережні! — і Володимир Володимирович підхопив дружину й Ганну під руки.
— Я його знаю! ..

Ще одна комічна, майже тратічна, сценка трапилася ввечорі. Після прощання господар подав Ганні пальто... Дама, щойно балакуча й дотепна, не посміла його вихопити й побігти вдягатися на вулицю, зніяковіла, покірно засунула руки в рукава, але в темному вестибюлі Нініного будинку заплакала. Надмір почувань. Надмір чудернацьких переживань.

— Почухраємо додому трамваєм чи поїдемо пішки?

— Ваш дім тут поблизу!

— А ви толпитися, вішатися охоту маєте? ..

Навскоки перейшли Галицький базар. Вийшли на Львівську. Дівчина все бадьоріше крокувала поруч Віктора, все вільніше прислухалася до його слів. Це правда, що Ганна ще сільська дівчина з Поділля, проте в ній уже назверх проросли і небуденний розум, і художнє обдарування. Вже помітно в ній стержень яскравої натури, природну й гарну сполучу якостей надпересічно вишуканої жінки й здібної до науки й засвоєння культури, цілком свіжої й чистої людини.

Віктор уявляв її в майбутньому... З неї буде знавець французької літератури, лектор... Ганна буде істориком письменства, вченовою! Так з нею і про неї ще ніхто, ще ніколи не говорив. Але приголомшена зливою аналізи й повінню передбачень... захотіла, попросила розпрощатися поодаль від дверей гуртожитка за Софійським майданом, над Подолом і Володимировою горою, над Дніпром.

У понеділок до Віктора підійшов Лазар Герінг і запропонував пройтися коридором у лаві щодня бачених, проте незнайомих студентів. Його цікавило, як за нашої перевантаженості найскладнішими й фундаментальними предметами можна викроїти час для додаткових студій.

— Чи ваші мови, напевне вже з десять або й п'ятнадцять, не жрутуть часу? Чи вони не «додаткові студії»?!

— Ійбо, не здогадався! Як уві сні побачив, що ви приготували доповідь, а я — ні... Мої додаткові завдання, що норма озону, повітря. Хоч це «дихання» мене надщерблює...

Я майже упосліджений, бо мої життєві обрії переламані кристалом хисту. Мене радує, що Яша Епштейн живе й думає буденно, примітивно!.. А його заспокоює, майже задовільняє моя незвичайність!.. Він приходить до мене з вулиці, з життя, на піддашшя, в середньовічний скрипторій, як у театр... Товарообмін, фактично. Знесилений «ночним бденнем», я з'являюся на лекції і бачу людей крізь сон. А жарти мої — просипання, перевертання з боку на бік...

Уперше за три роки він, жовта мавпочка з сивуватими скронями, з хвильками намулу в блідих очах, не звів розмови на жарт, на дотепи. Таким збентеженим таким занепокоєним не можна було його уявити. Таємний план його думок зрадила побіжна завзага, мовляв, професор Сенченко керує набором і навчанням аспірантів філологічного профілю. Віктор утримався від коментаря начисто.

Коли розмови з Герінгом, не веселі тепер, а нудні, стали повторюватися щотижня, Віктор умовив товариша висунути носа з печери й спробувати свої філологічні зацікавлення уточнити, а свої поліглотичні здібності використати для наукової праці.

Наприкінці тижня і Ніна, і Віктор отримали по два листи, з Полтави і з Москви. У Фещенків зачитано з них уривки, найхарактерніші, найбарвистіші.

Вікторову сім'ю, стриманість формуловань свідчила про це, дуже стурбувала доповідь про «Вертера». Там, у провулку над кризим узвозом, перевагу назавжди віддано крайній обережності. Там люди налякані додатковими студіями Віктора; в наш час небезпечне таке учнівство у професора... Звичайно, прибій настроїв протилежних і думок сміливих теж не поступався своєю чергою ніколи.

Нінин лист, від мами, — суцільне здивування. Безконечно повторене запитання. Не ясно, як це Ніна пішла з Вікторової доповіді.

Лялине послання до Ніни... Як його, кому його прочитати?! Дещо, з прогусками, втнула Ніна. Дещо прочитав Володимир Володимирович. Дещо Віктор і Софія Вікторівна, червоніючи, проскочили мовчки. Винниченко радив телеграфічно підтвердити одержання безперечно оритінального листа.

Справжній музей, гірлянди найуїдливіших образ і згустки базарних лайок, — знахідки фолклориста... Дівчина з'їхала з глузду. В листі до Віктора цілком серйозно радила розпловатися з Кобеляками, сиріч Києвом, і переїжджати до Москви. Київський університет, писала вона, — мішанина церковно-парохіяльної школи з лікнепом. Ніна, тепер це ясно, прищелепувата дурка, власне, ідіотка. Зате Віктор — геній, а його дослідження, так їй торочить інстинкт, це віха в германістиці, в історії літератури, в науці. І ще раз: Москва! На нього там чекають вона, Ляля, й Люба Левінсон.

Вікторові Й Ніні смішно дивитися на Софію Вікторівну й Винниченка. Вони неспроможні уявити ні Лялиної оригінальності, ні її донкіхотства, ні її безпосередності, ні її добroti.

— А що це за Люба Левінсон? Ляля Сорокіна, Мірра Ефрос, Ганна Остапенко! Інтернаціонал! — клопоталася господиня дому.

— Першої кляси дон Жуан, вибачте, дон Жуан! — весело докінчив думку Володимир Володимирович.

Ніна поставила склянку з недопитим чаєм на ріг писемного стола й ушла на каналу, розсміялася.

— Ганна Остапенко тут ні до чого! — сказала вона. — Ти ще не здогадалася, Соню, навіщо Віктор познайомив з тими, навіщо він запросив її на обід? Це він задумав обшліфувати, культивувати селянку! Віктор... — і Ніна передумала, не доказала речення, приховала думку.

Тоді Й Віктор поставив чай на комод біля Софії Вікторівни і кинувся, сміючись, на дівчину, щоб примусити її висловитися до кінця. Ніна реготала й відвертала голову від шовкової подушечки, якою Вікторові руки пробували накрити її голову.

Софії Вікторівні хортіло заступитися за Ніну. Володимир Володимирович рік, що вона нікому не завадить, як часом придушити хоч кілька жінок... Губи його посміхалися, пальці обмачували чорну борідку.

— Віктор, — обороняючись, крізь сміх, сказала Ніна, — любить не сільських дівчат, а «шикарних жінщин»!..

Цілком ясний натяк! — Віктор сам розповів їй, як минулої осени, наприкінці жовтня, до нього підійшла й поклада руку йому на плече доцент Розенко, асистентка професора Дубовича. Юнак устиг здивуватися й намірився заперечити її слова... Та привид посміхнувся й відійшов, зник у прочинених дверях. «Я спостерігаю вас за писанням, як ви поринаєте в книти... І любуюся!»

Рік після того вони посміхалися, зустрічаючись. Віктор намагався ніколи не заглядати в її бік, не цікавитися її столом перед залі, не згадувати її мишасте з золотим відблиском волосся, її тонкий стан. Проте в пам'яті часто виринала довгоноса «англійська красуня», до безглуздя стриманий розмах плеканих рук, гарно поставлена хода породистих ніг. Розум вабили зручно попиляні й привабливо спаковані пристрасті незбагненно потайної жінки й ореол такого її настрою, — і загнузданого, і нестримного.

— Віктор не для «Просвіти»! — підкresлила Ніна.

— Віктор пнеться до науки, поважає досвід! — двозначно зауважив Винниченко.

Софія Вікторівна відчула, як гість наїжився й скулився: не зносив подібних натяків.

Хазайка, взявшись за лутки дверей, спробувала заговорити про Вікторове читання, про іспит з історії Росії й Ключевського. Відповідь була несподівана: зараз саме час для перечитування російської історії. Ключ до Ключевського, — він посміхнувся весело, — чотири його слова: «Держава пухла, народ хирів».

Година вже була пізня. Однаке неприємно було, що гість одягнувся й розпрощався несподівано. Вікторові гайдикам стало читання листів уголос, гайдикам здався намір зблизити з Ніною та Фещенками Ганну Остапенкову, гайдкою була його звична, його безконтрольна відвертість з Ніною. — Не гати правдою греблі!

42

Як спілкування з людьми, так і світ книг урізноманітнювали Вікторову творчість. Складність першого й спокон-

вічна недостатність другого суть передумови для суджень про щастя й марноту життя, для розумового й мистецького визрівання майстра.

Доводилося щодня вчитися на півдорозі гасити згадку про своїх товаришів, а згодом, так же рішуче, обрубувати коріння книжної мудrosti, щоб на годину-две залишилися «насамоті з собою».

— Який жах! Боже мій! Ранком, чекаючи на зміну світла на Шевченківському бульварі, Микита Козолуп признався, що вбачає в ньому, Вікторі, вродженого отамана, національного проводира! Це вже наступає червоної фортеці університету й саме біля двоповерхової кам'яниці, провінційної, до речі, майже старосвітської, Військового трибуналу Київської округи! У листопаді Віктор розпочав готувати доповідь для студентської наукової конференції наприкінці біжучого року: «Толстой і Мопасан». Тема ця з набридливих, з надокучливих. Народилася вона й виросла в Полтаві... з дитячого здивування: під одним дахом з Львом Толстим та Гі де Мопасан! При тому ролі їх несподівані. Дивна історія це, бо про визнання й захоплення, а не про відштовхування чи ворогування.

Ниточки теми визбирувалися здавна. Часом Вікторові здавалося, що річ ця вже готова: залишилися підсумки... Так само здавна надили Віктора люди довкола Фльобера, перш за все — син його приятельки Ляури Ле Пуатьєн — Мопасан. Отже: на рік наступний — «Фльобер і Мопасан»?

«Романи Гете» мимоволі відкладалися. Почуття було, що рано ще братися за дослідження такого розмаху, що вже пізно для студентської компіляції звичайного зразка. Бо, по-перше, вже проросла, зазеленіла й розквітла потреба, хай дрібного, але справжнього відкриття. Подруге, прискорений біг часу назавжди поглинув спокій. Його глушила непомірність читання й різноманітність студій. Шматували його вибухи світових подій.

Професор Сенченко потрактував плян статті «Толстой і Мопасан» як західку. Схвалив тему на наступний рік: «Фльобер і Мопасан». Це його стратегія й тактика — часом друкуватися в Росії, начисто не ухилятися від опрацювання

західно-російських зв'язків у письменстві й культурі, не руйнувати особистих знайомств з російськими вченими. Це його таємне бажання — спеціалізувати Віктора на французькій літературі минулого сторіччя. Справжнього історика німецького письменства в нас не залишилося... Це, нарешті, його царство: Федір Іванович докінчував працю над другим томом свого «Гюстава Фльобера». З шухляди стола-літєвсища з'явився на світ Божий п'ять різномальорових тек машинопису. Шостий — не докінчено, не виправлено, не зшито. По три книги в кожному томі. Всі разом вони: «Гюстав Фльобер». І запропонував оглянути широкий простінок книж за писемним столом, напохвати: Фльобер...

Переписуванн збірки власних поезій «Великі Радути» в манюсінський записничок, — на сторінці вміщалася одна строфа! — Віктор закінчив у передостанній день листопада. Перце задумано клювало чорнило в невиливайці, зате сміливо розмальовувало ініціали кожного вірша та гілочки, листочки, порічки, жолуді заставок. А на порожніх сторінках книжечки накреслено лінію лісу над оболонню за Орчиком, сміливо наведено вікові стовбури й конари в бору, пишно зачесані алеї пролягли посеред зеленого раю, поховалися в мочарі на низькодолі стежки, знайшли собі місце шапки білявих пісковиків і, під ними, веселий легіт тополевої посадки над пшеничним полем.

Уночі Маруся повідомила Віктора, що в гуртожитку на Великій Васильківській, над кінотеатром, на нього чекає ліжко, що переїхати належить завтра не пізніше четвертої години. Сама здивувалася, що не сказала по-товариському, по-людському, а відрубала. Тоді зразу нарочито збайдужила й штучно посміхнулася до розвеселої голови, до засвічених тернин у дверях комендантської: Гриша Кущенко, математикус і Шевченків земляк.

Тридцяте листопада. Зразу після лекцій Віктор кинувся на Новопавлівську за речами. Маруся, вчора сто разів переломана, була мов новонароджена: безгрізна. До скляніх дверей хмаросяту винесла сіреньку валізку й попросила... зрозуміти хворобливість Владислава, ну, і — не згадувати її, завжди готову до послуг, лихом. Розстройлася.

З Великої Васильківської під'їхав до Інститутської тролейбусом. Від зупинки на гору не пішов — запопадлива натура! — побіг підтюпцем. Зате подзвонив у призначенну годину. Точність до півхвилини.

Віктора до нестягами вимогали дрібносінкі зміни й несподівані варіанти цілих сторінок і — нарешті, нарешті! — прикінцевих яз «Вільгельма Телля», перемучили п'ятиповерхові дописки в пляні статті «Толстой і Мопасан». Учора об одинацятій годині вечора — як на нього чекала роздратована бібліотекарка! — в течку дружно вляглися двадцять останніх аркушів перекладу й три безневинних сторінки тез до майбутньої доповіді з точно заадресованою бібліографією. Тепер його зажерливий портфель задоволено калатав на колінах.

Вражений до нудоти мерзенним пристановищем в облізлому гуртожитку над кіно, юнак охоче нагадував собі пересохле братання й нестерпне патякання його наполовину малоросійської й дуже фальшивої, наполовину бездумної й неперебірливої компанії. Час відчахнутися від неї! На вагу золота — розумне розчарування. За будь-яку ціну — свіжі зустрічі з людьми під київськими дахами, з земляками з усіх усюдів!

Розмисли в соняшне пообіддя присолено, приперчено вигадкою. Посміхаючися, Віктор уявляв, наче він признається Федорові Івановичу, що вчора йому не довелося повечеряти, а сьогодні не було коли ні поснідати, ні пообідати, що він помирає з голоду... Кому з них стало б неприємніше? Чи зрозумів би професор, що це зовсім не нахабство? Чи не залишилося б у нього на душі надто складного осаду?! Що таке простота? З чим вона межує??

До передпокою, слідом за буденно одягненою дружиною, байдьоро зайшов Федір Іванович. На ньому чорне вбрахня й тонко підібрана краватка. Настрій у нього святковий, збуджений: спектр почувань безконечний. Такі могутні смуги чорні! Стільки ніжних пасом і осоння! Віктор приховав здивування. Про привід для паради намірилися запитати очі. Ледь напинулися брови.

Уперше за три роки Федір Іванович повів свого учня до кабінету, міцно обнявши юнака. І вперше він, плече до

плеча, стояв поруч Віктора й розглядав нутро безжалісно розголованого портфельчика. Тим часом на світ Божий з'явилася й лягли перед професором аркуші «Телля» в українському перекладі та докладний план статті «Толстой і Мопана».

Тяжко було повірити... Щоб до цього дня, щоб студент третього курсу... подолав, щоб отак навіть переписано було на таких дивних аркушах!.. Професор Сенченко мусив перевідчитися, проконтроловати переклад до самого кінця. Тоді мовчки пішов до вікна.

Віктор залишився постоюти біля столу.

Звичайно, розум його турбувало доля перекладу. Та серце зараз було в Полтаві. Як на кону, Віктор бачив свою родину... Бабуся радість свою замкнула на дні скрині. Мама гордість свою за сина відразу розбила на дрібну монету. Льоха, щоб не розревтися від щастя, зціпив зуби й замкнувся надовго в собі. Тато перелякався, що в нього в банку не знайдеться тих довгих аркушів блискучого паперу для Шіллерового «Вільгельма Телля». Віктор, мов через вулицю, спостерігав його: батько, відмахуючись від знайомих, спотикаючись, поспішав, мчав, наче на пожежу, по Стрітенській на пошту.

Коли Віктор теж підійшов до вікна, Федір Іванович знайшов і потиснув йому руку: мовчки поздоровив. Професор з польоту розглядав дерево на дні пріви, а юнак розповідав йому про зустрінуте в німецького автора підтвердження свого, власне, почуття, що «Вільгельм Телль» несказанно важливе досягнення Шіллера. Щасливець досягнув пласту животворної руди. Значення цієї удачі надається до порівняння з тріумфом «Розбійників»... А «Дон Карльос», «Марія Стоарт» або «Валленштайн»?.. А значення, порівняно з драматичними творами, лірики Шіллера для Німеччини, Європи й світу! Коли б він написав лише «Lied an die Freude»... Збагнути лише: Шіллер і Бетговен!.. Тоді відразу ясною стає скромність Едмонда Еттлі: не летко було тему «Шіллер і Франція» твігнати в два томи, в тисячу триста сторінок друку!..

«Великі Радути» рука зустріла в кишенні піджака випадково. Свій твір Віктор простягнув учителю через стіл.

— Це теж на сьогодні припало й випадково? Це... маленьке... велике чудо!

— Передчуття було, що треба поспішати. Наче завтра буде пізно.

— Саме на день моого народження!

Віктор усе глибше ніяковів і все щасливіше посміхався.

— П'ять років?

— Ні, вже шість, шість!..

Доловід обговорена була ґрунтовно, хоч на столі, мов клюмба, розцвів торт, хоч у кабінет подано було каву й лікер. «Толстой і Мопасан» здався також Федору Івановичу не справою удачі, а виключно часу. Бігти хотілось не тільки з Інститутської, з гори, а й крутою Прорізною, на гору.

На розі з Володимирською, перед аптекою, десятків з п'ять людей чekали під гучномовцем. Віктор перейшов вулицю й сперся на гратег Золотоворітського скверика спиною. Росія оголосила війну Фінляндії! Для новопреставленої ради Божої створено вже уряд у Ленінграді!

Вхід з подвір'я, навстіж відчинені двері на цементові сходи з непомірно високим поруччям — та це ж переїзд з Сонгорода до Полтави. Передній плян міських вражень. Гуртожиток здався несподіваною приkrистю: патрулі в степу — двері, пустельний коридор, упертий лобом у бридко підмальованій жовтєньким туалет, — руїна, церковної височини зали — гайдарні. Сам Віктор, його товариші й вечера за монастирським столом точно поміж двома десятками ліжок — коція першої ночі у київському гуртожитку на Володимирській вулиці. Тільки нашорошений, наляканий хлотчик з Полтави опинився на кону серед акторів. У головній ролі. Без розпітувань Віктор знайшов бак з чаєм у кімнатці біля сходів і не підсів ввечеряті ні до гурту вперше побачених товаришів біля стола, ні до трохи знайомих україністів-однокурсників. Сподобалося раптом, що ліжко його перше від дверей, — не надовго, здалося, і що гуртожиток такий жалюгідний, — чудова спонука для шукання й для розмислу.

Увечорі сусід, хемік, розпитав, яка лиха година прибила новака до цього багна на третьому поверсі, до цього багнища в квадраті, навіть — тридцять третього ступеня. Все довелося звернути на тяжке зимування, на мороз на Новопавлівській.

Ранком на Віктора, майже непомітно, зачекали філологи-україністи. Наскрізь холодний Олесь Степаненко з Миргороду, на обличчі в нього синюваті рум'янці, помітно підсилені також незадоволені світобудовою очі під насупленими бровами. Та Олесь Гордійчук, вилицовуватий камінчик в окулярах, з Вінниці.

Тепер щодня в трамваї Віктор зустрічався з Василем Онуфрієнком. Карлик і досі жив на Кузнечній у Шайкевичів на кухні, а підзаробляв і досі на фабриці меблів ім. Боженка. Сподівався закінчити університет через два роки.

43

В університеті свій фронт.

У залізний каркас оправлено останні дні старого й два тижні нового року: чотири іспити, три заліки. Сім нагод...

Певність у собі заблудилася в неісходимих садах надії. То душу затискали, то окрилювали несподіванки. Озерами й ріками там розливалися й пересихали зіра й сила. Чагарником невчасних міркувань заростали дороги й стежки.

У чумну пору Віктора роздирала охота писати Лялі філософські трактати про переростання ідейної молодості в практичну й фактично спекулятивну зрілість людини, про самоаналізу як «первинну глибочину» і — відбір це істотного чи поширення за рахунок грунтovного? — синтетичність образу світу. А в Полтаву, додому, — гуморески. Ралтом, в іспитовий час, у рішучі дні й години, він замовляв у бібліотеці книги з історії музики й мальарства. Знаходив час для мerezання свого записника. Легкодухості, страхові треба було провалити голову!

За три тижні дописано було, домережано, осінній но-татник. В одному рядочку примістилися українські композитори вісімнадцятого сторіччя брати Дублянські, Рачинсь-

кий, Ведель і Польторацький. Часто, через сторінку дві, зустрічався там Гете: речення про любов до італійської «опера buffa» межувало зі списком комедійних текстів олімпійця й виліпискою про найвизначніший з них, «Ервін і Ельміра», опис єдиної сторінки з рукопису «Вертера», що дійшла до нас, й аналіза його почерку фахівцями: Гете як *magister artis scribendi*.

Низка записів стосувалася до «Вертера» й «Вільгельма Телля», до задуманих писань. Вікторові кортіло «паралізувати» доробок Шіллера й — знаний лише з книг! — Россіні. Певність була, що місце «Розбійників» і «Севільського цирульника» в їхній творчості схоже. Обоє вони оспівали героїзм борців за незалежність, обоє використовували швайцарсько-тирольський фолклор для онови їхньої палітри. Все це було для них запорукою успіху в тоточасного глядача й слухача. На п'яти сторінках викарбовано найзнаменіші уривки з розмов Россіні з Вагнером, записані Едмондом Мішоттом та Антоніо Дзаноліні.

Незчисленні нотатки про Фльобера та його родичів, друзів і знайомих. Вікторові марилося широко закроене й ґрунтовне дослідження таких розкішних і таких одноразово мізерних листів руанського, власне, з Круассе, відлюдка. Який це матеріал про особу або про психологію творчості каторжного трудівника, дійсно, героя праці й... страхополоха. Письменник боявся публікації своїх романів. Підсвідомо уникав «ярмарку на майдані».

Було згадано тут Перший з'їзд європейських письменників і, з цим у зв'язку, Драгоманова, Тургенєва й Фльобера, протест проти русифікації України.

Траплялися записи камерного або настроєвого пляну: до п'яти рядків зведеній опис першої зустрічі Тургенєва з Ш. Гуно, автором опери «Сафо», в домі Віярдо, до трьох — як двадцятип'ятирічний Теофіль Гутьє, замкнутий батьками в жабінеті, мусив, розділ за розділом, дописувати «Мадмуазель Мопен».

Віктор прокидався серед ночі. Щоб заспокоїтися, довго приглядався до сонної залі: завішенні зеленим папером вікна на безлюдну вулицю, криві шрами світла, густий розчин мороку в рамках стелі й підлоги та стін, два ряди залишних лі-

жок і, як затичка поміж ними, чудний стіл. Не знаходилося вигравдання для веселого послання додому, для марнування годин над історією мистецтва й мемуарами, для карбування нотатника, для вихиласів і загравань у листах до Лялі. Та це ж освідчення в коханні! Що дівчина мусить подумати? — «Пишгучи Тобі, бачу Тебе, Твоє обличчя передо мною...»

Потреба була — спалити всі записники, всі папери, забити й поховати в собі... вчорашнього себе. Рубати, косити себе що не місяць, що не тиждень, що не день, що не годину!

Адже Лялину карикатурну постать, Лялине якутське обличчя він терпіти не міг. Тільки навчився, приглядаючись, не помічати «тла», відшукувати іскорки, сортувати. Говорив з нею, мов через параван.

Іспити почалися щасливо. Професор Дубович зустрічав студентів, як знайомих. Лише розмова з кожним слухачем була на ту саму тему: вступ до германського мовознавства. В кімнаті тридцять сім панувала така певність у доброзичливості вчителя, що грішні люди не приховували, а радо виставляли своє незнання. Багато хто — ставив питання вченному. Не суд — консультація. Лише справедливости ради Яків Михайлович виявляв рівень знань, рівень незнання своїх учнів. І не був, звичайно, ні суворим, ні справді поблажливим. Не обійшлося без незадоволень, запинок і ремствування, але дрібних, ледь виявлених, ледь помітних, боязливих: в наступному семестрі професор читатиме перший з лінгвістичних спецкурсів: історію лінгвістики.

Віктора зустріла в аудиторії дивна посмішка. Лукавство в ній чи ніяковість? Доброта, майже ніжність?! З приводу кожного запитання на іспитовій картці відбулася розмова. Яків Михайлович обережно зондував глибину ерудиції молодого філолога, з цікавістю фіксував напрями його суджень та інтересів. А рівно половина його уваги припадала вікну: щойно почався косий простріл шиби жовтим, рожевим і синім промінням полудневого сонця.

Провал — вчасна наука, доречне попередження? — пріпав на початок року. На другий іспит.

Курс історії російської літератури прочитав професор Борис Курбський. «Західноєвропейці» прозвали худяку з

римським носом, несусвітню худорбу, верблюдом: «Chameau»... Ще з початку двадцятих років заведено було возити його, дослідника, головне, української літератури на всі боки світу, по Росії, катати від в'язниці до в'язниці, від концтабору до концтабору. Не було змарновано жодної нагоди. Наприкінці кожної з терористичних кампаній ледь живий учений повертається до Києва й університету. А Віктор, розумака, з'явився до переляканої людини на іспит і розносився — бо не знав, не відав! — з забороненим фактично «Гоголем» Василя Гіппіуса, навіть з його в Німеччині виданою працею «Die Gogol-Forschung».

Перший, кого Віктор зустрів у коридорі біля сходів, кому він показав свій матрикул, був професор Сенченко.

— Борис зовсім здитинів! Що з ним знову трапилося?!

Через три хвилини відбулося дійсне знайомство Віктора з дійсним професором Курбським. Не з кукуріканням тяжко хворого, не з довготривалою марудою, — з людиною виключної чуйності, з ученим загальномов'янської й європейської міри. З товаришем Федора Івановича від первого рожу гімназії по сьогоднішній день.

Бліде «добре» було перемальоване на чорняве «відмінно».

Не без страху, звичайно, Шейніною гордували всі. Дехто сподівався до й після іспиту з основ марксизму-ленінізму залишитися з нею незнайомим, дехто сахався її тіні, проте мав для неї про запас фальшиву посмішку.

Сама Шейніна рада була навпрост образливому відчуженню слухачів, як найбезпечнішому виходові зі скрутного становища: таким чином обходилося без обговорень, без думок, без запитань. Охляла жінка біблейської краси, — перші струмки льодку в кучерах, задовольнялася тим, що після лекції до неї підходили групові старости Пільда Штауфенберг і Віктор Лисенко. З ними відбувався обмін посмішками й трьома словами.

За Шейніною, на позір чванькуватою, а насправді доглибинно спокоханою, слідувала тінь мілкоголової доносиці на замовлення. Попід білою стіною філологічної печери зона

швиденко проминала ліктями позчіплювані лави студентів і рвалася до гурту своїх колег у кутку деканату.

Іспити з марксизму-ленінізму складати було просто: отченаш без цяточки чи подряпинки. Живцем узяті з конспекту, завчені речення, обопільна, студента й викладача, обережність. І відповідно до матрикула пристосовані оцінки.

Левина пайка тижня, даного на заміки з лексикології й німецької та французької мови, пішла на підготовування останнього з іспитів: історії «государства российского», щопразда, під припасованою до революційної епохи назвою.

Над цим курсом треба було якщо не сміятися, то плакати. Не дарма Анастасія Іванівна Лосенко приділила йому в розкладі третю пару лекцій і третьюрядну автодорію над теографічним факультетом, у коридорі «оборонної катедри», глухому й таємничому. В кімнатах тих, то прохідних, то сліпих, відбувалася військова підготовка філологів.

Студенти приносили у брунатне царство галас і сміх. Та не надовго: піддавалися довкіллю. Постішли на найдальші лави читати або готовувати лекції. Щоб не забрести світ-зачі, на перервах міряли паркет попід найближчим від дверей світильником.

Свирид Горожівський, мученик, страдник, щоразу заходив до автодорії і боявся зиркнути як на лави пильних слухачів, так і на хату-читальню, на Запоріжжя. Зрозуміння в душі було до паланок байдужих, а звертатися доводилося до свідків його недорікуватості.

Щодо перших, то він вільний чоловік. Другим він зовб'язаний: вони тактовно приховували презирство до його безсилля висловити свої знання.

Він читав багатьма мовами, чудово перекладав на українську мову документи: інстинктивно надибував і доречно випинав барвисті деталі й слова. Говорити ж міг лише мовою рідною. Лекції з російської історії він до такої міри прошивав українізмами, українською вимовою російських слів, що мішанина ця схожою була на жарт. А хвилюючись, доцент Горожівський кидав російський берег і... не приставав до українського: захлинався... Вже ледве притомний, моргав

переляканими очима. З горлянки виривалися мекання й булькання.

Часом Віктор примушував себе вслухуватися в цю музику. Найчастіше з початку лекції читав.

На іспит з російської історії Віктор потрапив біля півдня, за кілька годин до від'їзду в Полтаву. Ніну, першу в черзі, Горохівський запросив з прохідної зайти до глухої аудиторії, завагавши, впustив, задля компанії, Миколу Піснячевського. А Вікторові теж не міг відмовити: поступився.

Жадне з запитань на іспитовій картці не спантеличило Віктора. Про кожне з них легко було «пофантазувати». Царствуваця Єлизавети Петрівни й відновлення гетьманства на Україні вабило його завжди: марився навіть роман. Охоти не було додумувати ні одне з них. Не вдавалося іспит у Горохівського трактувати серйозно. Головним заняттям було карбування в пам'яті темнобрунатних панелей у присадкуватому коридорі сливе без кінця, без краю, і в цій кімнаті з чорними столами та риженькою катедрою поміж прямокутниками вікон ледь не попід стелею.

Залишившись з Горохівським удах, Віктор, підійшов до іспитового стола й заговорив по-українському. Це була чиста самозрозумільність, не демонстрація. Це була простота, не розрахунок.

Тепло несумірної напруги в мент розтопило Крижаний океан.

Попелястий від перевтоми чоловік з русявими патлами затремтів від насолоди, затиснув зуби й твердо підібгав губи. На африканське сонце випливли його світлокарі очі. Як верблоди водою, надовго запасалися повітрям ніздрі.

Віктор і Горохівський щодня бачилися в бібліотеці, говорили з'рідка й обмаль. І раптом отака відвертість, отаке шипуче знайомство, фактично братання!

Замість іспиту з російської історії, відбулася сповідь Горохівського.

Він мусів поділитися набридливими думками й таємницями. До біса, зрешті, з ними! Все це навпіл з оповіддю про травми дитячого віку й прогнозами історика на майбутні п'ять років України й людства.

Учитель твердо розписався в матрикулі. Потім новоспечені приятели збігли в коридор математично-фізичного факультету й через зперше помічені Віктором двері насподівано швидко вийшли до роздягалок понад внутрішньою стіною вестибуля.

З університету пішли до Вікторової молочарні посеред найкрутішого злому Великої Васильківської, насупроти «Інтернаціональної книги».

Незлежаний сніжок понад музеями західноєвропейського й російського мистецтва, понад білою землею й чорними деревами Шевченківського парку, надавався для несподіваних порівнянь. Біла він або кремова, місцями ледь синювата губка? Чи три сантиметри кристалів це триста поверхів лябораторії з мільярдами зразків органічних молекул?!

Губку цю, скарби цієї лябораторії раз і вдруге проскородили хальоші чудовиськ: у жовтих штанях, у бобриковому пальті, теж жовтому й промашеному наскрізь хапловухому капелюсі; у громіздкому пальті, темно-темносиньому, з задублюю собакою на плечах, у картатій кепі-ватянці.

Горохівський хапався, поспішав розвантажити по вагону принаймні з найближчих до серця ешелонів невспіучих думок і невмиручих вражень.

Людина сільської простоти й селянської щирості опинилася в Київському університеті, в аспірантурі. Проти власної волі, притьма став «повнометражним» викладачем і доцентом, — після арешту вчителя...

Доля скожа на казку й на настміх.

Знущання чатує на нього з дитинства, з юности. Свирид Іванович одружився з своєю вчителькою. Проте зона, старша на п'ятнадцять років, кинула жерця науки та вийшла заміж за моряка, теж молодого, зеленого. І живе тепер у Севастополі. Доњка їхня виросла в новій родині, має батька й сестру... Навіть кімната припада йому не будь-яка! Балыкон повис над в'язничним подвір'ям, над день і ніч освітленими вікнами славнозвісного наркомату! Он як!

У снігу понад університетом, уже під багровою колонадою, Горохівський по-бісячому зиркнув на Віктора й порадив назавжди запам'ятати цей день і його інстинктом породжені,

його братерські поради... в передостанню годину мирного часу:

— Війна з Німеччиною вибухне через рік, щонайбільше — два.

— Згоду Берліну на окупацію Закарпаття угорцями треба українцям зарубати на носі. Воювати треба відразу по боці Росії.

— Якщо Німеччина вдарить Росію, а те навпаки, то Україна буде перетворена в руїну. Нам вигідно, щоб у наступ пішла Росія, Москва, щоб вирішальні бої відбулися в Польщі й Німеччині, щоб німці потрапили в скрутку. Світова війна, немає сумніву, закінчиться роздрібненням Німеччини й перетворенням Європи в «Егейський архіпелаг». — Перед студентською читальнюю розпорошилися. На Горожівського в коридорі й передній кімнаті «оборонної катедри» чекав натовп філологів. Віктор спішно пройшов до фундаментальної бібліотеки й пропрацював ще до п'ятої години: не помилував рвучкої схвильованості своєї.

Володимир Володимирович, Софія Вікторівна, Ніна й Микола Піснячевський були вже на станції.

— Голубчику, дуже хочу за вами «поухаживати». Як, справді, сказати по-українському? Позалицятися? Жінці? — і Софія Вікторівна, ще посміхаючись до Віктора, нагнулася до його сіреневого чемоданчика в ледь помітну цяточку, голубу, синеньку й зелену.

— Дуже прошу, мадам! — підозріло охоче дозволив студіозус.

— Що у вас тут, Боже! — розреготалася жінка. — Цемент? Каміння?

— Зміна білизни. Та ще безпритульні в Києві книги. Мій «Вертер» і рукопис «Вільгельма Телля». Нічого там тяжкого, крім премудрості.

— Хай їм хрін! — і Софія Вікторівна відскочила від каменя премудrosti.

— Немає більше охочих? — сумирно запитав Віктор.

— Ані души сьогодні! — відповів, здивовано, Винниченко.

— І надала мені нечиста сила народитися чоловіком!

Микола, з неуковерзною корзиною в руці, й Ніна вже звертали з галерії над коліями до сходів на перон.

■
Полтавщину у цю ніч засипало снігом. Потяг запізнився, дивним чином, лише на дві години. На вікнах вагона — зірчаті подушки. Ніяк було глянути на віхолу. Не видно було монастиря на язиці високорівні над рікою, міста саме посеред неба на землі. Такого густого та лапатого, такого важкого та пишного снігу ніколи ще не випадало в Полтаві. Тяжко було йняти віри кондукторові, що це Полтава. А Ляля й Льока, щоб не розминутися на пероні, чекали на Ніну й Віктора в приміщенні станції.

— У таку погоду?

— В яку погоду? — здивувалися здивуванню і Ляля, і Льока. — Тільки бresti до вокзалу довелося то попід ручку, то в обнімку.

Остання проблема була — не прогавити автобуса. Це значить — помітити чортятку.

Він же, сяючи фарами, підійшов негайно.

Від зупинки на Келлінському проспекті, на розі з Малопетрівського, до Ніниного мешкання на Пушкінський гурт то здіймав бідну корзину на плечі, то з плетеної домовини робив фаетон і пробував на ньому прокататися.

Віктор, щоб швидше стелили червоний килим для важливих гостей, постукав у знайоме йому ще з доісторичних часів вікно над пішоходом. На подвір'ї Ніну обкачали в снігу, а на ганку посадили її на корзину й розчахнули двері на кухню.

— З доставкою на дім! — низько вклонився Віктор. — Безпосередньо з Києва.

Чорноока мати, така ж чорноока бабуся, замість рятувати дитину, реготали від несподіванки.

— Розбійник з великої дороги! — цілком по-малечому пожалілася Ніна. Пальчиком показала на Віктора.

А він виправдувався. Казав, що ябеда взагалі не розуміється на розбійниках, що він, їйбо, з маленької дороги, не з великої.

Додому Віктор, замість дев'ятої ранку, потрапив зразу по дванадцятій, слідом за мамою. Через десять-п'ятнадцять хвилин подзвонив і тато. Знову всі разом і насамоті.

Не віщували нещастя ні справи вдома, ні в університеті. Навіть таємнича війна, здавалося на мить, обіцяла багато цікавого: Захід не пішов на самознущення, Фінляндія пропрвчила росіян. Чи не доведеться ім підтягнути пасок, обмежити апетити? І навіть порозкручувати зайві гайки, пригасити божевілля шовінізму?!

Ляля несподівано вперлася, не зайдла до Лисенків. Не вперлася, а стрималася. Так боліче стало: себе зі своєю радістю зрозуміла, як зайву нотку в такому простому такті. Могутній стовбур гордости треба було перепилити, щоб обізватися, щоб домовитися про зустріч. Адже це означало б — набиватися. Це значило б — розридатися.

Розгортаючи світи різноманітно освітлених і різноманітно отінених зірок на пухкому бруку, вона докопувалася до камінчиків... свого життєвого шляху й прислухалася до наростання в душі роздратування, до баранців зла. Ще в душі яріло сонце, та за кряжами гір уже в сині хмарі злютовувалися коси сліз.

Лялина радість, чубата й жадібна, сполучалася з відвічним розчаруванням, а передчуття райських сповідей — з дійсністю їхнього життя. З гелготом і присвистом спалахували пристрасті. Всі Лисенки, всі, також Віктор, марилися їй супротивниками, ворогами. Нікого в неї не було. Нікого й не було їй потрібно... Та несподівано віддалення, кляте, досягало загадкової межі. Дівчина помічала, що воно — саме для розбігу, що вона летить уже до сусідів.

І тоді ще мить вагання: Віктор, вільний і зосереджений на чомусь «третьому», — все зінав про пережите нею. Щоразу розгорялася певність: Віктор точно вгадує її життя, теперішнє і... майбутнє, наперед?!

Слідувала капітуляція, безумовна, цілковита.

Ніхто з Лисенків ніколи не приглядався до тарілок. Бабуся подавала на обід, здається, як не гречаний куліш або картопляний суп з овочевими котлетами чи вінегретом, то пісний борщ з картопляниками. На солодке — гарбузову кашу.

Гроші, двічі на місяць, ретельно вишкрябалися з гаманців і кишенів: аби Віктор не черпав корцем лиха, аби не знав скрутити Київ.

Щоразу доводилося позичати то на переказ, то на прожиток. А Віктор довго витрачав їх з роздумом, а потім дозволяв собі в неділю пообідати з Фещенками на Хрешчатику й — муки сумління на щілі й тижні! — полювання звабливих книг по букіністичних крамницях на Фундукліївській та Володимирській, за опорою, перед Золотоворотським садочком.

Льонка теж призбирував бібліотечку, хоч кишені в нього були зовсім діряві: книги обмінював на книги. Придбані речі любив потаемно та ніжно. Етажерка їх назбиралася в його кімнатці з вікном під багряно-чорним метеликом, біля дивно манюсінського столика з непотрібно самостійним характером. І з мініятурними шахами неподалік корком заткнутого каламарика.

Тато за осінь подрібнішав, безповоротно, і висох, вичів. Навіть крізь його пінисту радість — просочувалася втома, неміч. Без слів ясним був його поспіх: не терпілося вже побачити сина в сіdlі. Бо жити йому, вважав, залишилося п'ять років. Але часом він бадьорів, порох відчував у порохівниці. Намірювався дожити й пережити війну, переконатися в торжестві культури й людського глузду. Намірювався дожити до кінця жахливої мари, до вселенського ранку.

Віктор, насамоті в юдельні, уважно переглядав пляшечки з гумовими й справжніми корками, з металевитми накрутками і з піпетками, крутив у руках і заглядав у картонові й сплетені з ніжної соломки коробочки з порошками, що стояли напохуваті перед трохи плямистим дзеркалом і перед родинними фотографіями на плахті поверх пропам'ятників куферів: замість туалетного столика. В десять разів більше було роботи, як Віктор висунув глибоку шухляду буфета — не сімейна аптечка, — справжня аптека. Банки соди, тюбики мазей, патентовані ліки в найзвабливіших упаковках. Ну, також пудвати й стерильних бінтів. Хірургічний струмент. Як архів зберігалася мамина аптечка часів революції й розрухи: вдвое складений чорний патронташ скляніх гільз, пробірок.

Це вона, згідно з переказом, врятувала йому, дволітньому, життя.

Мама за півроку закам'яніла: над проваллями треба було наводити мости.

Вона опинилася в фокусі неутішного прострілу палючого, навпрост згубного проміння чудернацьких передбачень і ще потворніших передчувань. Для неї війна й німецька окупація була вже фактом. Як і кінцева перемога Росії. Вважався їй наскрізний обвал давно виплеканої надії... Ніяк було вже вирватися з зашморгу наперед уже знівечених ідей: даремний спротив течії часу, бігові історії.

Мама — наче гребля... Вона ще береже уроєний світок переможної України. Вона мовчки зневажає переможний світ, зарозумілу добу.

Невільно снувалася також надія, як самозастоєння, на перемогу, на перебудову дійсності.

Про події в місті, про трагедії в наших сім'ях, про наплив ешелонів з пораненими, — вже полтавські школи пішли під лазарети, приносив новини за обідній стіл завжди мовчазний і безборонний, такий обережний і до нудного довкілля байдужий Льока. Також, з лікарні, мама, з банку, тато. Бо на Фінський фронт, на штурм лінії Маннергейма посунуто дивізії українців. Та ще кавказців. Бо поразка в Фінляндії така ж знаменна, як несподіваний програш війни з Японією на початку сторіччя.

Ранками, двічі, Віктор заходив до Ніни. Раз, ут্রох, з Лялею, вони плавали сніговою ріллею в Нижній Млинни. Аж на острівець. І видряпалися на високорівню. Там поля цвіли сонцем. Під горою, в снігах, зеленів сосновий ліс, Зіньківський.

В ясний полудень Віктор провідав Миколу Григоровича. Дідусь не піддавався: жадних змін. Йому ще ніколи так не кортило перекреслити світ, як зараз, на початку світової бойни. Ще ніколи так не марилося відкрити в Полтаві справді українську й справді гімназію. Навіть дві: чоловічу й жіночу. Певність була, що на весні німці розгромлять, одноразово, Францію й Англію. Та чи підуть на Україну? А коли підуть, то як трактуватимуть країну, народ?

Слова примірялися важко. В плянах будови бракувало певности.

У неділю, пізнім ранком, Віктор зайдов до Йоганни Карлівни. Бабуся, простоволоса, з вовняною хусткою на плечах, і вдень зустріла гостя зі свічкою в руці. Засміялася і, хваючи свічку у передпокій, виглянула на тінливий ганок, зиркнула на біле світло над світом. А в кімнаті — щулилася від холоду й задоволення. Руку терла об руку й гордо посміхалася теж від холоду й задоволення.

На столі лежить розгорнутий том: листування Гете з Шіллером. Окуляри взялися притримати сторінки.

Йоганна Карлівна не дозволяла собі зайного слова ніколи. Кожну з таких вольностей, перелічити їх на пальцях однієї руки, Віктор пам'ятав у хронологічному порядку. За всі роки, десятиріччя.

Усе до тла знаючи, все розуміючи, все вражовуючи, вона завжди прагнула, там де треба, кінця, і саме в найвідлювіднішу годину, — спалаху небес, світання, нового початку.

І раптом такий зриз, така бездумна сміливість: для німців настав час добряче промити рани Європи й назавжди приборкати, здається, по Урал, Росію!

Ошелешений, Віктор не поцікавився долею України: Йоганна Карлівна лише зрідка милувала її. Нехотя поступалася...

Ляля пожвалила «Дві редакції „Вертера“». Слова знайшли несподівано проникливі, не лише щирі й зворушливі: вибирала все те, що спроможний помітити й оцінити не фахівець, а доброчесливий читач. У той вечір довго говорили, розглядаючи Лялині знахідки й набутки в шафі й на тонконогому столиці з набором скляних причандалів до писання. Часом, як споконвіку, вони опинялися, плече до плеча, на Лялиному ліжку, філософи.

Ляля розповідала про Москву й Росію. Порівнювала з Україною. Націю вона тепер вважала за субстанцію дійсно невичерпну й безконечну. Це дім, у якому людина ще до народження й уже після смерті. А як гордилася тепер дівчина, що її маті була українкою!

Лялине запитання вразило Віктора. Як це сталося, що його увагу не привернув літературний гурток Київського університету?! Чому він не читає журналів і сучасної літератури?! Не знаходив у них нічого, крім рідної мови з трохи звернутим карком у північний бік, не було в них оригінального, самобутнього змісту?! Дійсно, як грек Полібій писав, зважаючи на Рим, так наше письменство формою, виходить українське, а взагалі — «гримське»?!

«Вільгельма Телля» вона повернула Вікторові ранком. Не лягала спати. Мусила почекати, щоб не застати вдома батьків.

Уже сидячи біля Віктора на ліжку, вона обняла довжелезні аркуші рукопису, притулила їх до грудей, і не хотіла відпустити. Ладна була від зворушення, справді, заплакати. Приятель боявся розвіяти її настрій. Не ворувався.

Раптом дівчина встала й поклава манускрипт на письменний стіл і пішла до бабусі на кухню.

Сміх прийшов по полусліні. Бабуся розмалювала Лялину появу: вона тихесенько підійшла до кухонного столу, довго стояла поруч мовчки, а потім цілком серйозно, як про хворобу, спантеличено доповіла:

— Ви читали «Вільгельма Телля»?! А я плакала від радості й дерлася на стіну в захваті. Шаліла, скаженіла до світанку й до ранку... Ви знаєте, жарти короткі, Віктор — геній! Я вам кажу: геній!!!

І рішуче забрала в бабусі з рук різьблену тацю з сніданком для геніюша: український полумисок ложкою начерпаних пелюстків гречаної каші, холодної, з гарячим молоком, квітчасті, з дитинства любі молодикові, чашка з чаєм, ліпна тарілочка з хлібом і масляниця та цукерница.

Увечорі, напередодні від'їзду з Полтави, Віктор з батьками сходив аж на Підманастирську до Комарецької. Дослівно: через місто по діагоналі. Тільки мати знала, як татові залив у душу бабусин подарунок: латинсько-російський словник й історія Гальської війни. Послугу, найдрібнішу, він пам'ятав цілі десятиліття. Послуги мучили його, — до того разували. Раз і десять разів віддячитися не допомогало йому ні трішки.

Льока не виходив з дому цілий вечір. Читав. А потім допізна просидів з родиною в їдалальні. Розстроєний, здавався млявим. Насправді понад межу, через край перенапруженій. Не мав, що сказати. Лише прислухався до кожного звуку в мешканні, на горі над узвозом і в долині. Та найчутливіше приглядався. Ще до розлуки, вже скучав за братом.

44

На терезах, по суті, — рівновага. Та не тотожність, звичайно, домик у Полтаві й кутки в Києві. Взаємодоповнення. Взаємообумовленість. Поїздки в Полтаву й поворот до Києва з балету почувань перетворилися на орбіти.

На пам'ять Віктор прихопив з собою образ рідного міста, — його нестримно, як море Венецію, поглинала казка, й колючий букетик домашніх болячок. А в університеті та-кий розмай, таке багатство нових і нових облич, дивнуватих і найдивніших людей. Непомітно гамувалася зваба людського співжиття, зустрічі й жага — відвертої чи прихованої — людської думки, оцінки.

У Києві цілу зиму подовгу сіріли й супилися перед навальним снігопадом небеса. Ті самі, що раптом ясніли й розгорялися надприродно. В університеті, на горі, і в місті, довкола нього вахляром та по долинах і в урвищах попід височинами й шпильями, спалахнули вікна: по всіх усюдах ввижалися пожежі.

Російсько-фінська війна тарувала. Серед забитих — а покалічених! — були студенти, може, в обличчя знайомі товарищи. Місто, всупереч, а може, завдяки нездачі на фронті, старанно приховувало свої думки. Вікторові вважалося, що воно навпрост відвертало свій погляд, своє обличчя. А що за багатозначний, що за таємничий затишок панував цілу зиму в штучно затемненім, у нарочито притищенім університеті! Люди, безлеки ради, так прудко розбігалися. Уникали поглядів. Так, перемагаючи страх, збиралися в гурти, як біля вогнищ. Звичайно, щоб помовчати. Принаймні про найцікавіше, найболячіше, найприхованіше. Про невимовне. Ду-

396

же мало знайомих людей шукали очей, щоб заглянути в нутро щоденників і випадково зустрітих товаришів. Не було сумніву: найперше в самоподібних досліджувалася наявність, і рівень, «кошенілі», «карміну». Всіх зацікавила непроявленна барва людей в університеті й у місті. А барв було, що нації. Навіть більше: oprіч барв однотонних і яскін, висодисуцими були різноманітні суміші, головне, з червоним.

На київському двірці зустрів Ніну й Віктора цибатий довганий Піснячевський. Не перериваючи щебетання, він розцілував друзів. І це була така безпосередність, така самозрозумілість, така ширість, така простота, така сердечність! Людина — по той бік від нарочитості, розрахунку й навіть самоконтролю. На свій лад і частково легковажна, хоч один крок від неї вже зляли безодні й височіли скелі проблем.

У порожньому трамваї щойно веселий Микола так глянув на друзів, так прошепотів три прізвища забитих у Фінляндії студентів, що сам мусив відвернути голову до вікна й мацнути пальцями попід індуськими очима. Щоб порив його не вилився в плач, щоб, одноразово, порив цей не обрубати, а спроектувати його в безконечність, Віктор підкреслено спокійно заговорив про смерть як коштовну рамку життя. Справжнє блюзінство оправляти в неї абилюку мазанину. Розумну істоту смерть, як і хвороба, вчить розрізняти маштаб людських досягнень і невдач, подій і речей, спонукає до обережного відбору життєвих рішень. Смерть, з її нехтуванням людських замірів, з її безоглядністю до людської спадщини, — на свій лад незрівняне стимулювання творчості й життя, на свій лад конечна на світі рівність, жінцева, вже дійсно, справедливість!

Подібна філософія завжди Ніну як не смішила, то сердила. На цей раз вона засміялася й прикрила Вікторового рота долонею. В ту ж мить уже весело зацвіріньяв Микола: сяя. Бо Київ цим ранком опинився в альпійських снігах Швайцарії. Над горами стояло сонце й мент, червоніючи, на всі боки зиркаючи, вагалося. На думці в нього лише й було — потішитися.

Ледве встигли вискочити з трамваю.

Фещенки, як щоразу, як роки вже, зустріли молодь радісно: так обізвалися душою, що й сміх ледве переміг розчуття. Віктор притглядався до своїх знайомих. Здивований, пересвідчувався, що їхня простота й гостинність була без домішки, що їхня щирість була українським розблиском іскорок. Цілком нова категорія: національний настрій! Ух!

Дивна ця фінська зима в Києві та й по всій Україні.

Розрахунки декого, на щастя, залишилися на папері. Зате несподівано здійснилися молитви багатьох. Видавництво «Фантазія» накладом у сорок мільйонів примірників надрукувало багатозначну карикатуру: на порожній сцені, перед порожньою залею простояв зиму довжелезний стіл під святковим кумачем... Уява порозклєювала в містах і в селах красномовні плякати. Цілу зиму чесних людей радували поразки на фронті, мерзлі вістки з Карелії й Ленінграду.

Жаль було мерців у фінських снігах, юних калік по наших усюдах. Дивно: народи, що стали на прою, — одне, а людина при тому, — інше!

На великий перерві Віктор силкувався прорватися на третій поверх до Зінаїди Павлівни, в кабінет преси, періодичних видань, що, двері насупроти дверей, біля фундаменталики. Кортіло швиденько довідатися, чи за ніч не провалився в небуття котрийсь з неуковерзних суходолів нашої планети, чи з мапи світу не щезло декілька солідних держав. Побачення з історією Віктор призначив у Зінаїди Павлівни.

Щонайменше двічі на день він навідувався сюди й зустрічав посмішку білих губів, жовтого овалу обличчя з ніжними провалами щік, понятіх голубим туманцем — чи не Базедова хвороба? — витрішкуватих очей. Як перед столом, поставленим до входних дверей боком, збирався гурт бізонів і зебр, жовтява й бліда пушинка з сажинкою спідниці не помічала його: приховувала радість. Навіть посміхалася, тільки без посмішки. За муром байдужості, за рогом...

Віктор щоразу дивувався силі й витривалості до такої міри безтілесної жінки. Над голубою муттю непомірних очей обережно викладений попелястими волосинками череп, іграшковий пагорбок кіоск на карку — і необмір сил кремезних по-

статей, вимогливих поглядів, настирливість рук і свіжість голосів. Причаровувала небачена ще працездатність здібних до математики пальчиків: так вони пробирали газети й журнали, так вони розгортали їх у відповідному місці.

Зінаїда Павлівна відкладала цікаві для Віктора видання в шухляду свого стола з сосновою дошкою. Часто вона чекала юнака з нетерпінням і щаслива була, що на святковий лад іскрилися, скрещувалися їхні посмішки. Часто на її обличчі снуvalа телеграма: «Почитайте „Советскую Україну“! — Це доки з присутніх тут «суб'єктів» не забереться геть претендент на свіже число «Інтернаціональної літератури» або «Советского искусства», наприклад.

Тридцять років тому Зінаїда Павлівна відгородила металевими спинками шаф і полиць смугу залі з вікном над кутом подвір'я й поставила для «забігайлів» стіл і шість стільців, а для професури ще два крісла біля себе. Решта площи належала їй, жінці з напірочуд місткими, непроглядними, дуже складної будови очима. В них — схожі вони й на штолльні, й на обсерваторії — все було як не безконечно заплутане, то на дитячий житлал просте. Свій кабінет Зінаїда Павлівна трактувала, як скриньку з особистими, з родовими коштовностями.

Їй було двадцять п'ять років, коли вона вперше ступнула в прохід поміж стеляжами на три четверті висоти «сполучених посудів», уперше здивувалася силі лямп на довгих шнурах, під емальованими, тепер уже полушеняими й порожніми, абажурами й уперше злякалася спалахів поперечних рядів світла.

Зінаїду Павлівну чудно було відразу збегнути, розпізнати закон, якому підкорено було найзабутіші провінції її Риму. Проте чудно було самому собі повірити, що її особистий і спадковий досвід, нашарування за нашаруванням, злігся так рельєфно, що піддавався додглибинному просвічуванню уважним поглядом. Віктор у перший момент знайомства розпізнав у ній знайому людину, майже родичку.

Так вона, в найперший мірі, покійна тітка Комарецька! Тільки що не з Підманастирської вулиці, не з Полтави. Їм не потрібно було довго говорити: навіщо прислухатися до мож-

лівої різногоолосиці, навіщо серце й розум переобтяжувати сектетами??!

Під кінець першого курсу вже до рисочки вимальованій був образ Зінаїди Павлівни, до мазка. На весні другого — вже закам'яніло золото рами довкола овала старомодного портрета. Правдивими виявилися його здогади й припущення, включно з подробицями: Київські жіночі курси, історія, навіть товаришування — в університеті ніхто їх не зустрічав разом! — з Варварою Тарасівною Вовченко. Трапилися й цікаві несподіванки: вона ціле життя таємно кохала професора Дубовича, вона молилася на шекспіролога Розенка, вона — як начальство? — боялася безоглядно крутого характеру Сенченка. Кожну появу його переживала, як несподівану громузу посеред голого поля.

Кілька разів на день Віктор заходив до Зінаїди Павлівни. Пізнім вечором траплялися нагоди поговорити насамоті: обом прояснювалася «спорідненість душ». Люди з одного тіста.

Часом Зінаїда Павлівна ледве не цілковито випливала з туману. Так, наче в кутку довкола її стола втрачав свою силу найперший закон доби: «Слово мое — ворог мій!»

Бліда жінка з листочком сяйва на грудях признавалася, що лише кілька років зрілого життя пробула вона на світі людиною, що лише кілька років її захоплювала праця в університеті. Хоч і раніше обмаль було відповідного до цих хоромів студентства, професура була близькуча. Коли відчинялися двері й на порозі з'являвся Микола Зеров, сяйво в кімнаті вговтувалося ще й увечорі, вночі... Потім усе дорогое, майже все, що своє, загинуло. Було виполото. Решта близьких людей це ті, що приречені на слімаче життя. Теперішній університет не надається до порівняння з колишнім. Й найдужче разять обличчя людей...

Випадково символом усього того, що вона зненавиділа — так болюче розчахнулася після революції спадкова любов її до «демосу»! — в молодому поколінні як викладачів, так і студентів університету став рудий доцент Горохівський. Журнали лежали вже на столі перед Зінаїдою Павлівною прочитані, розпечений Віктор збирався вже подякувати й розпрощатися.

щатися, коли відчинилися двері й «рудий Свирид» затанцював на порозі. Не насмілився... Засоромився. Пообіцяв навідатися завтра о півдні. Вибачився. — Вот! Вот чучело-городкове!..

А звичайно її гумор був таким загостреним, таким тонким, що мало хто його знає такий має. Декілька солинок його серед посліду байдужих слів блістіли потім у пам'яті місяці й роки. На протилежність до її жалів. Ті потоками й річечками шемрали до моря сліз народних, до океану — загальнолюдських.

Зінаїда Павлівна виросла в заможному кварталі Києва, Липках, і говорила російською мовою. Хоч, природним чином, обидві рідні й обидві чужі мови були в неї надщербленими чи надплитими. Вона не силкувалася засвоїти гідкий її словник російського села й взагалі простонароддя. Проте по-російському вона говорила, хоч не без акценту, хоч не без українізмів, з приемним розгомоном. А її українська мова, що репатріянтка. Вивчена сумішно, а однак з прогалинами, з труднощами. Бракувало середніх регістрів, знання слів, типових для міського побуту. Французькою мовою вона залюбки читала і — червоніючи від насолоди! — говорила. На узліссі обходилася взагалі без помилок. Гарна вимова з підкресленим грасуванням на паризький штталт. Її німецька мова поіржавила, трохи лущилася, постаріла, проте ще трималася купи, не збиралася розпадатися.

У Зінаїди Павлівни на Віктора чекала несподіванка: мир, схожий на перемир'я, з Фінляндією. А пізніша злива історичних подій застала його в лікарні неподалік Жидівського базару. Віктор тиждень підоzerівав, що то його ангіна в такій пишній формі, що то маячення — німецький наступ на Заході, марші Данії й Бельгії, повітряні й морські десанти в Нідерландах і в Норвегії. Певність була, що то йому вчулося, як тріснув біля Седану хребець Франції.

З лікарні на Шевченківський бульвар було — крок! І вже кілометри дріблолистих тополь через гору. І вже літо на Хрестатику. А на поштамті листи з дому, — там боялися, чи Віктор не хворий, від Лялі, — про екскурсію до Ясної Поляни. В гуртожитку на Великій Васильківській хріпкий гуч-

номовець у порожньому коридорі повідомив останню новину: впав Брюссель.

Це вперше за тиждень такою звабою здається йому довжолицькій світ: усе раптом чітко поділилося в душі, все стало на своє місце — почуття, розумування й уява. Запитання раптом задоволені мовчанкою. Однак у даний мент чи війна це досвіток, чи вечір людства, чи наступ на Заході унеможливить війну Німеччини проти Росії, чи її наблизить. Адже для самозбереження потрібно в нас і в наш час — як ніде більше на світі? — уподібнення до маси. Мав рацію Монгень: «Лише дурні дуже самовпевнені та переконані в своїй правоті».

Думка про щастя діяльного життя, ретельності й — не залежно від характеру та маштабу — творчості. Жити!

Це вперше ніколи було йому протиріти здивовані очі й прикладати долоню до холодного чола. Сьогодні останній день наукової конференції студентів. Сьогодні в нього доповідь: «Толстой і Мопасан».

У такий день наскільки пробутий у лікарні тиждень порожнів, наче дещо серця там залишилася, наче серце там розбагатіло. А від олив'яної зими, крім сонячних просвітів, крім вечірнього затишку більх вулиць, нічого в пам'яті не залишилося. Палюча весна так і лютувала шибки бібліотечних вікон барвистими волнями, так і пирхала сонцем.

45

Після лекцій в день повернення з Полтави, у січні, Віктор, пританьковуючи, злетів у залізну прірву з «філологічного курятника» майже до секретаріату. На другому сході перед ним стояв професор Дубович. Стос бузкових книжок під бороду. Як рідко коли — масні очі, радісні губи.

— Допомогти вам, Якове Михайловичу?

Коли ж бібліотека опинилася вже під Вікторовою бордою, професор узяв верхню з книжок і, прикладавши її до поруччя сходів, написав на титульний сторінці: «Дорогому Вікторові Лисенку з побажанням щастя в житті і великого плавання у творчості. Я. Дубович».

402

І, відразу забираючи стопу книгу назад, додав:

— Щойно з друкарні. От і добре, що зам дістався перший примірник.

Уже звисока професор Дубович глянув на свого зворушленого учня. Він ще стояв біля сходів і перегортав «Вступ до загального мовознавства», скорочений текст прослуханих у минулому році лекцій.

Остання п'ятниця січня, восьма година вечора. Збори літературного гуртка. Віктор прочинив двері п'ятої автиторії, найближчої до ректорату, і зрадів: багато людей розсілося щільними групами, багато лав пустувало. На високу й громіздку катедру збиралися скромні, засоромлені й самовпевнені поети й прозаїки, твердо сходили й вривалися — критики. Поруч, за дубовим столом, виріс під канделябром типово український тризуб президії: насуплений, широкий і гострий голова засідання, хлопець у вишиваній сорочці, в піджаку зі скандално короткими й вузькими рукавами, двоє ледь причесаних містом селюків розсілося, мов листки, погнулися до столу, на долоні й лікті. Мріяли вони, слухали, куняли? Помічали вони зміни на катедрі й знаті догори руки охочих висловитися гуртківців?

Першим Віктор прослухав двох знайомих в обличчя студентів четвертого курсу, двох киян і перевесників, двох друзів і суперників. Налите лоем опудало з гарним, тільки не по літах дитячим, не по літах і солідним, обличчям, з темногранатовими очима й дбайливо підрізаним волоссям ясно-червоної масті чигало свої трудомісткі, ускладнені й надумані поезії, що здавалися безталанними варіантами Пастернакових шедеврів. А той цибатий романтик у розхристаній блузі з шкіряною нашивкою на грудях, той жлавий труп з проваллями, замісць щік, з хижими очима звіра, з насиченими електрикою пасмами чорного волосся, той плечистий і ротатий гаркуша — той гаркавив під Багрицького.

Після них читав український поет, — уже Й Володимир, а не Саген, і Жовтневий, а не Сасенко.

Його ніхто не слухав. Скориставшися з нагоди, до Віктора підійшов і шговжнув у плече Валя Іщук: рукою, пальцем показав на новопавлівську компанію.

Віктор не утримався від запитання, чи обидва російські поети не спробували ще перекладання.

Наприкінці засідання прочитав оповідання з колгоспного життя, цілком вправне й цілком фальшиве, хоч другий, — сам голова президії. Публіка витримала таку дозу отрути, зате в один мент по тому встала й повернулася спиною і до свого голови на катедрі, і до його «листків» за столом. Досить!

Віктора така «поезія в прозі» турбувала: а що як люди справді вже не відчувають і не розуміють потворності нашого сучасся? а що коли народ вважає мізерність нашого життя за нормальність?

Віктор і Гео та Валя обабіч, Сашко й Коваленков позад них були вже на порозі дверей до вестибюля, коли над компанією знялася костяна рука нового Багрицького. Всі повернулися до заюшеного юнака в шкіряному панцирі й до червоноволосого Пастернака.

— Ви хотіли сказати, що наша оригінальна творчість варта пса? Мовляв, беріться, хлопці, до перелицювання справжніх поетів на російську мову? Чи не так? Скажіть просто: так чи ні!

Отже зміст поставленого їм запитання відчутно було точно-точно. Тепер, заради спокою, можна було від нього відмовитися. Смішно було турбуватися про російську поезію й долю оцих ось наслідувачів. І жаль було збентеженого гладуна, нового Пастернака. Він мовччи просив зглянутися, не ламати його мрії, хоч збрехати, але не заперечувати оригінальності його творчості.

— Я сказав вам те, що хотів сказати. Ви б могли спробувати щастя в двобої з велетнями світової поезії.

Ралтом Віктор став щасливцям цілком безпотрібним і міг зі своєю компанією йти через університетський вестибюль до вихідних дверей і щезнуть в засипаному сніgom місті.

Гурт дружною шерегою промаршиував по Володимирській до Золотих воріт. Усіх вразила освітлена ліхтарями віхола на Оперовій площі. Всім охота була розбивати грудьми снігові гори, скородити білі вруна на пішоходах і говори-

ти. — Хлопці ще раз здивувалися такому дипломатичному вчинку, такій витривалості товариша.

Вікторові теж зажадалося раптом з'явитися в гуртожитку на Новопавлівській, побачити Марусю й присісти на край ліжка сухотного Міхальського. Проте він зупинився на розі Великої Підвальної.

Рідко коли так чітко, так зоримо, так різнообіжно пропливають потік почувань і потік мислі. Поезії Жовтневого і колгоспна проза молодика в вишивацій сорочці, полаковані вірші обох російських пітів і толочення свіжого сніжку з новопавлівськими хлопцями, густа віхола над містом і вростання Києва в душу — чи на щастя? чи на вічну муку? — все так наочно роздвоєне, все таї болить.

Нешодавно Віктор свідомо пішов з цього товариства. Бо надто вже добре збагнув небезпеку в наш час і в нашій країні так легковажно поводитися й говорити... Не тільки це. Також просто муть і непевність їхніх душ. Хитання між звабливістю хліба з маслом і сумлінням. Так роздільно пливуть, а так узгіднені в душі чиста радість і чиста скорбота.

Гео й Валя, Сашко й Коваленков понесли в трамвай снігову гору. Віктор залишився на пішоході, насамоті перед Золотою брамою.

На доручення Анастасії Іванівни щодня доводилося Вікторові розшукувати Гільду. Штауфенберг щодня знаходила й відсилала до деканату — Лисенка.

Але: Гільда Штауфенберг завжди скучала з Іваном Кириченком перед тридцять сьомою, якщо — одногорбий верблюд з телескопами обабіч носа — не маршувала зі своїм благовірним від авдиторії в кутку коридора до дверей таки деканату; Віктор Лисенко ніколи не засиджувався біля Мірри Ефрос у тридцять п'ятій, часто злітав на третій поверх. Його непосидючість дратувала Гільду.

Тринадцятого лютого, в четвер, Віктор попався в мізинці коридора, схожого і на долоню, руку, і на розплющену й темнувату ступню, ногу, перед філологічними кабінетами. Стояв з Соною Бернштейн, ще трохи сумною і вже дуже веселою. Умовляв дівчину не журитися. Радив установити фільтр на порозі серця.

Низькопоклонства Гільда Штауффенберг не виявляла ніколи. Вона просто виконувала генеральські розпорядження Анастасії Іванівни, секретаря факультету, сусідки, ледве не рідної бабусі. З Віктором — цілком не церемонилася. Не приховувала ні звичайної байдужості, ні, часом, роздратування. Проте боялася його хихотіння, мефістофельського репту. На цей раз зичилася товаришу, в душі, добра нагінка.

А це, виявилося, була година його тріумфу. А це були найкоштовніші фрагменти на пляфоні грізної зими, найніжніші хмарки на університетському небі Віктора. День казкових несподіванок!

У найтемнішому місці коридора, в непомірно глибокій ниші, та фактично половинної висоти, поза ранжиром отже, — двері. Аудиторія ж величезна й налита світлом. Професор Сенченко керував пересуванням тяжезної катедри в куток кімнати, щоб сонячні зайчики не ковзалися по його лисині й не сліпили йому очей.

Федір Іванович, без перерви, дві години свого спецкурсу «Французька лірика» присвятив сьогодні Полю Верлену. Твори його читав в оригіналі й у Вікторових перекладах. І звертав увагу своїх слухачів на таємниці великого мистецтва, на чари словесної музики. Близкавками яріли екскурси в історію й літературне сучасся Франції. У зачудованих юнаків і юнок на очах карбувався сккультурний образ надзвичайного поета.

Віктор схаменувся, як раптом два десятки лав уперше глибоко дихнули, як заворушилися в кімнаті вперше баченій знайомі постаті, як відчинилися присадкуваті двері в чорний коридор. Коли ж він опинився перед учителем біля катедри, не здогадався подякувати за запрошення на лекцію, за таку нагоду, за честь. Цілковито розгубився. Федір Іванович сам, у присутності Валерія Стороженка, запитав Віктора, чи добре звучали переклади Верлена на українську мову.

Через дві хвилини професор Сенченко рвучко вийшов з аудиторії. За ним — учні. В коридорі Валерій домовів дружині про Вікторові переклади з Верлена. Валя Стороженко не проронила й слова. Тільки нагнула голову поета до своїх грудей і поцілувала його в чоло, в очі, в щоки, в губи.

У квітні, після читання в міській бібліотеці на Олександровській, під горою Купецького парку, після зворушливої розмови з Владиславом Міхальським, Віктор уперше погравив на недільний концерт у консерваторії.

На Думській площі він посадив театралів, Ніну й Фещенків, у трамвай, а на Хрещатику, біля кінотеатру Шанцера, зустрів Дубовича й Введенську. Праве око Тамари Леопольдівни обережно глянуло на Якова Михайловича, ліве — поза Віктора...

Знялися Прорізною до коротенького рукава в кам'яну скриню перед затишним будиночком консерваторії і прибурованою до нього концертною залею в модерному стилі назовані й усередині. На щастя, вхід до неї через старі двері, з передпокою не нашого, а такого застонного, такого замріяного, такого принадного часу.

По ангіну Віктор з'їздив до Пущі-Водиці. З Мирогою. Дівчина, одягнута в плащ на підкладці, у вовняному светрі, привезла додому, просто радісна, і в щасті поміркована, козуб здоров'я, а Віктор, з піджаком на плечі, набігає горло суници.

Заключний вечір, як і попередні, наукової конференції відбудеться в сто п'ятій аудиторії, точніше, залі. Така вона розлога, така містка. З амвоном насупроти дверей. З багаточлененою президією за червоним столом.

З-поміж славістів останнім доповідачем був Владислав Міхальський: «Лесков і Україна». Мовознавчі дослідження юних романістів та германістів схожі були на тези. Виступи по десять і п'ятнадцять хвилин здавалися слухачам безко нечно довгими. Лазара Герінга багаторазово зупиняли, безнастанно нагадували про реглямент, але він не міг укластися ні в двадцять хвилин, ні в півгодини: «Про категорію стану у германських мовах»...

Віктор під час перерви пробрається до товариша, розпечатеного й ображеного неувагою за столом президії, не лише ворожістю «отарі»:

— Ваша «категорія» найвищої категорії!..

— Тим то...

— Тим то вкладатися треба було в п'ять-десять хвилин, голубе!

Історики літератури надзвичайно зацікавили слухачів. Найбільше — одногодинна доповідь Валерія Стороженка «Бальзак і Україна». Нові світи відкрито було Ганною Остапенкою — «Стендаль і Меріме», та Віктором Лисенком — «Толстой і Мопасан».

Ганна й Віктор говорили по півгодини. Залія ще дослухувала промовців, але вже прагнула шабашу. Після Вікторової доповіді, останньої на порядку денному, в автоторії знялося безліч рук, але, як вияснилося зразу, кожна з них, ображених, цікавилася одним:

— Як це так, що навіть доповідь про Толстого й Мопасана ви прочитали не російською, а українською мовою? І чому? Чому?

На підозру в українському націоналізмі Віктор не відповів обвинуваченням своїх «ближніх» у великороджавному шовінізмі й уник дурної балаканини про рівноправність мов або про інтернаціональність літератури про геніяльного росіяніна.

— Бо моя доповідь є фактично статтею для українського журналу «Література».

І ні слова більше. Жодної руки не знялося над головами задоволених людей у перевтомлений залі. Зате ліс рук виріс у доповідача в грудях: як справжня критика поставиться до його висвітлення толстовства? Чи вдалося йому визбирати дійсно всі зауваги Толстого про Мопасана? до якої глибини вріс він у російсько-французький матеріал, до якої висоти розвинув він стиль, ефектність, свіжість вислову?!

Статтю схвалив до друку й влаштував у журналі Федір Іванович. Авторові, дійсно, залишилося лише почекати, а восени зайти на Пушкінську, в Держлітвидав, по гонорар. Сьогодні до неї додано було лише декілька вступних речень про Мопасанового вчителя Фльобера та про його дружбу з Тургеневим. Останній, у вісімдесят першому році, порекомендував Толстому новелю найталановитішого з-поміж молодих французів — «Історію наймички».

Професор Сенченко, більше ніж задоволений, щасливий, промовив одне слово похвали на трьох учнів своїх, Валерія Стороженка, Ганну Остапенко й Віктора Лисенка: «Молодці!». І повернувся до свого товариства: Красновольський, Дубович, Розенко.

У ту мить на Віктора налетів Микола Піснячевський. З в'язкою компліментів і неодмінними поцілунками. А Ніну, як вода тріску, юрба винесла з автоторії й поставила на ноги аж за рогом коридора, точно під двері її щоденної кімнати. Відлю було тільки, як вона тонула, — зняту в небо руку над головами й плечима. Щезли у вирі, в людській повені, Валерій з дружиною та Ганна. Віктор, у коридорі, рішуче, нахрапом рвонувся проти течії й виплив, не зважаючи ні на кого, на паркетне пlesco. Біля вікна на університетське подвір'я дочекався втихомирення довкілля.

Першими розшукали його тут Віра Ляшенко й Тарас Лінницький. Але підійшов поздоровити з успіхом також Ілько Дзюба. Поздоровив, а сам навпіл розчахнутий... Бліскавкою заздрощів? Чи просто зрушений з ґрунту непомірно тяжкою думою? Уже три роки Віктор підгомагав йому справлятися... з мовами, з облогою непосильних завдань. Час було вже Віктора зненавидіти!

Підбігла й поцілуvalа товариша в щоку Соня Бернштейн. Подарувала на верблюдячий лад гордий потиск руки така насправді соромлива, така ніжна билинка — Нюра Віневська. Звичайно, розкланялася пречно Ніколай Ніколаєв. Мов у лещата, взяв і зразу кинув Вікторову руку «Кондуктор», Іван Федотов. Точно так, як восени, повернулася з півдороги й засвідчили свою вдячність, своє «визнання заслуги» — Гільда Штауффенберг й Іван Кириченко. На цей раз підійшла й простягнула другові кісточку Галя Костюченко. Навіть Тетяна Новак примусила себе потиснути руку. Лазар Герінг... пообіцяв поговорити з Віктором Лисенком завтра! Яща Епштейн — подав уруку й посміхнувся, зиркнув на Лисенка напівзасормлено, напівнасмішкувато. Прийшли обидва

Олесі — Степаненко й Гордійчук. А стара гвардія Віктора — Гео Камушадзе, Валя Іщук, Сашко Джура й Коваленко, рижий, з течкою в руці, — давно вже муром стали за плечима товариша. Спостерігали прочан і несвятого святого.

Як восени, дарма чекав на розмову з Віктором — Владислав Міхальський. Як восени, чекала на Віктора і перемогла незнайомого суперника без бою Мірра Ефрос.

Їй хотілося підбігти й сказати: «Пішли, любчику, додому!» А вона, як уже перейшли асфальтову ріжку посеред Хрещатика, як звернули на бруковану базальтовими хвилями Миколаївську, промовила: «Ти, знаєш, вроджений промовець. Ти легко витливаєш на поверхню людського моря. Ти підкоряєш народ».

Це правда. Мадам Беламез, швайцарська француженка, була дивачкою. Але, так би мовити, дивною дивачкою. Напівліпа, і короткозора, і ще з низкою зорових дефектів, озброєна найскладнішими і найстрашнішими на світі окулярами спеціального призначення, вона до тла і наскрізь саме бачила кожну зустрічну людину, рідні вже їй університет, Київ з околицями й одурманену, смертельними небезпеками засіяну країну над Дніпром. Раз і назавжди зібгане в кулак безкровне обличчя жилавої й засушененої у молодих роках жінки несподівано легко розкривалося в посмішечку, тонюсінку, а бездонку.

Для Віктора її лекції, швайцарки, наступниці Пестальсьоці, були знахідкою, школою педагогічного мистецтва. Не можна було не полюбити таку доброзичливість, таку сумліністъсть найирідкіснішого регістру. Поклади невичерпні, як багатств серця, так і розуму.

Віктор свідомо використував кожну нагоду. Часто здіймав бучу на її лекції. Часто нашвидку розповідав їй в деканаті французькі анекдоти, найчастіше побудовані на тонкій грі слів. Інколи нарочито виходив слідом за нею з Фундамен-

талки в коридор на прогулянку. Удвох їм було незмінно весело і, саме там, де треба, — сумно.

А в червні, перший з іспитів, — прощання. Залишилися їм шептання над вухом у бібліотеці перед стендами нових книжок і вибухи реготу й кашлю біля дверей, у коридорі.

Середня частина іспитового розкладу припала на курси професорів Федченко-Гедберг, Введенської й Дубовича. Всі вони — давні знайомі.

Страшно було останнього іспиту — тиждень дано на підготовування! — історія західноєвропейської літератури до кінця минулого сторіччя. Професор Сенченко, здавалося, випромінював пересторогу, породжував у душах слухачів непевність і різноманітні побоювання. Розмах його знань, його небуденне, зведене до спільногоЗнаменника, мудре красномовство, безпомилково відчути сила його волі й нестримність, жорстока цілеспрямованість, його небуденна любов до свого діла віщували тяжкі переживання й — зрідка щасливі! — несподіванки.

Ніна, урвишолова, розплакалася, коли розплющила очі й згадала про «побачення» з Федором Івановичем. І дійсно, в її матрикулі, також у Миколи Піснячевського вперше, зазяла трійка: «Задовільно».

Віктор зінав про плями на сонці... До іспиту готувався звичайно: «на всі заставки». Ладен був прийняти удар прямо в груди. А Федір Іванович, нарочито виглянувшись з дверей сто п'ятій залі, поманив Віктора пальцем: заходь, мояль, зранку, не марний дня!

Безкраїй амфітеатр попід стелю порожній, уже прибітій пилом. Два десятки спудей на передніх лавах... Наймолодшого зі своїх учнів професор зразу посадив перед столом. І зразу відібраав картку. Сам вибраав з неї найцікавіші запитання. В цілому іспит продовжувався не сповна десять хвилин. Щойно тепер стало прикро на душі. Щойно тепер можна було впритул подумати й зблагнути до кінця ректорський медіяник: згідно з наказом, вивішеним біля секретаріату, треба було два тижні пробути в солдатах. Довелось переїхати в гуртожиток на Солом'янку, щоранку їздити на ріг

Хрещатика й Царської площі й вивчати там кулемет. Довелося побувати на стрільбищі. Так, на армійському полігоні.

46

Налпередодні, вчора, Віктор приніс з деканату до тридцять п'ятої кімнати живутувати аркуш відривних смужок на стипендію. Розподіл прaporців, як досі, як завжди, відбувся негайно. За абеткою: від Соnі Бернштейн до Івана Федотова.

Красуня зручно перехопила жар дотепу й кинула його в гурт по-людському дружньої й по-людському ворожої авдиторії. А «Кондуктор» порожевів, спалахнув: треба було перенапруживатися, треба було якось відповідати на колючки, хоч вони його, власне, не турбували. Тяжко було жартувати так жартома. Без приводу.

Нюра Віневська речево оцінювала нікчемні зауваги пустоголового довкілля. Її презирлива посмішка свідчила про намагання знятися над голотою в небеса. А все це разом перетворювало дівчину на магнет для стріл догепників.

Ілью Дзюба трактував справу серйозно: розшиювався й підтюпцем біг від столу з авдиторії. Не приймав бою. І на цей раз обгорнув голову, на арабський кшталт, тільки руками, й вилетів світ-заочі. Авдиторія відкрила по втікачу тураганий вогонь. Реготалася навіть байдужа та чужа всім Mippa Ефрос. Гитотали стіни, вікна й двері.

Яшу Ештейна лоскотали безпотребні йому приставання. Він посміхався й не намагався спрятитися з перехресним вогнем Віктора Лисенка й Лазара Герінга. На інших задіїв не встигав і зиркнути. Нарешті, млів зо сміху, падав на парту й ховав голову.

А Лазар Герінг нарочито підставляв себе під удари, щоб дійсно розйтися й перепалити супротивників до тла, щоб від супротивників залишилося порожнє місце.

Тарас Лінницький спроможний був змагатися з Віктором і з Лазарем. Але швидко гору брала свідомість: неспівмірність сил одиниці й маси. Він починав сміятися над собою,

412

над власними замірами. І від жартів, дотепів та приповідок відмахувався руками. Як від бджіл.

Віра Ляшенко, сидячи за малуватою для неї партою, простягла до Віктора руку з олівцем поміж великим і вказівним пальцем: «Подайте, друже, я розпишуся!» А публіці подавай слона в посудник:

— Вірдо, вийдіть з-за парті!

— Кніксен, кніксен!

Жертва лопалася зо сміху. Так, як сьогодні, не рего-тала дівчина в своєму житті.

Очі Ніколаєва швидко розливалися погід мармуровий міс і збиралися залити щоки. Аполлон розходився до несподіваних меж. Дотепність виявляв середньої гостроти, зате невичерпну снагу, завзятість. Ні Віктор, ні Лазар, ні вся компанія разом не могли розчавити його волю, припинити його опротив.

На Гільду кидалися люди стрімголов. Збігалися, мов на пожежу. Проте... віддалися за парті, а потім уже викодили до столу й розписувалися, смирно залишали кімнату.

Ще вчора, хоч спробам цим чотири роки, товариші під-бігли й перепробували жарти й рішучий натиск, дружні сту-сані й нарочиті необачності. Штауффенберг зняла окуляри. З незаскленими очима ніяк було розподілити жовті прапорці.

Не піддавалося усвідомленню, що все це відбулося так звично, проте востаннє. Ранком по радіо проголошено ска-сування стипендій і запровадження оплати за навчання.

Удар прийшовся в спину. Люди думали про мир і вій-ну. Адже в червні-липні хвилька баграної барви залила Прибалтику, у серпні — Басарабію та Буковину.

Віктор за ніч обаранів, одурманів. До світанку втікав від жалю, від жартівливої похвали Федора Івановича: «*Savante plume, savante plume!*»

Чому не помочати було про фантастичний намір ін-ценізування «Мадам Боварі»! Адже це луна «Мачухи» Бальзака. Два роки тому — чи три? — в товаристві Фещенків і Ніни він випадково потрапив до польського театру на Прорізний... Або: назіщо було ділитися скороствілою й побіжною

мрією про самочинний переклад усього доробку Верлена й Рільке! А як же, добродію, справи з плянованою вже антологією французької поезії?! Добре було б подарувати професору нові переклади й замовлення. Треба було, замісць марання про «Мадам Боварі» на українській сцені, виявити зацікавлення французькою й італійською діалектологією, приватними курсами Федора Івановича з романістики, наукою.

Дійсно, лише діти певного віку не помічають безконечність, радше, докончність визрівання людини й відносність самого поняття дорослості.

Віктор, з рушником на спідній сорочці, з мильницею й бритвою в руці, вийшов з кімнати голитися останнім. Слідом за вахлакуватим земляком з Полтавщини, новим сусідом, біологом. У рижому та ще й рабому коридорі хріпіло радіо: нікому не було до нього діла. А підлога збиральні, жовтогарячим помальованої, безжально подряпаної й густо розмальованої олівцями залі, була на три четверті залита чорною водою. Через халюжу наведено було три мости до сухих горбів по-під дзеркалами. Така в цілому гидота! Ралтом двері до ванної кімнати відчинилися й почекали доки хлопці, поголені як і з намиленими пікками, не вийшли геть. Віктор залишився на-самоті: певен був, що розпочалася війна.

Мент був, коли молебень в осоружному коридорі підтверджив його здогад.

Але війна не вразила б людей так, як цілком несподіваний злам життя в мирний час. Мов сонце за обрій, тільки назавжди, зайшла надія на освіту. Навіть у студентів найстарших курсів.

Нічого не залишилося від останніх пільг, від останнього з «завоювань революції».

Два перші тижні університет стояв догори сподом чи, вивернутий на колонаду, лежав поперек Володимирської вулиці, над ямою, стирчав, з діркою подвір'я в центрі, у небо. Потім віддлив студентів продовжувався непомітно. Товариші з Новопавлівської розповіли Вікторові про спроби страйку на українському відділі філологічного факультету, про повсюдні хвилювання української молоді, юних козаків-нетят, дочок села, робітничого виселка або передмістя.

Тижні юрма студентів з ранку до вечора облягала секторіят університету. Кілька днів черга досягала аж до ректорату. В тій печері злилися світильники й пітьма: схоже було, що люди там не дновали, а очували. Справжня революція. Нешодавно по цей чотирикутник паркету на дні циклопічних сходів з чаюну, перед секретаріатом, зливалися черги з протилежного боку темного коридору, від загратованих кас у глибоких, на довжину руки, прорубах фортечної стіни.

Помітно спустіли автогорії. Відразу з клясник журнالів викреслено низку германістів. Пішли всі мовчки. Без нестерпних, ясно, прощань.

Першим зник Іван Дзюба. Йому Віктор допомагав подолати труднощі, перепливти повінь германістики: філологічні здібності були в нього посередні, підготовки жодної, але працездатність — шалена.

Через тиждень після проголошення указу залишив — «тимчасово»! — навчання Тарас Лінницький. Продовжувала студії його дружина Віра Лінницька.

З англійської кляси найпершими пішли з університету Гали Костюченко й Тетяна Новак. Роз'їхалися нерозлучні подруги: Луганське й Одеса. Івану Федотову знайшовся підробіток у парткомі, Івану Кириченку в профкомі. Усі товариші з Новопавлівської продовжували навчання. Не лише Гео Камушадзе й Коваленков, Валі Іщук і Сашко Джура, а й математик Гриша Куценко та історик Микита Козолуп.

Владислав Міхальський, з ним Віктор незмінно зустрічався в міській бібліотеці по неділях, сам розповів, без допитувань, що Маруся взяла його тепер на цілковите утримання, з оплатою навчання включно. При цьому губи його зігнулися в тонкосін'кий півмісяць, надулися парасольки брів. А зломіж замкнутих вій прорерлося на світ Божий і близнуло на щоки декілька сльозинок. Страшенно бліда, як намальовані, рука підхопила, мов цирульнику під ножиці, рідкосін'кі кучері, а потім спрямувала поетичну гравію за вухо, на потилицю.

Стороженки, Валерій і Валі, всі роки систематично друкували рецензії на книги української поезії й театральні

огляди в «Літературній газеті» та в журналах. Підписували їх, між іншим, «В. В.» Ганна Остапенко влаштувалася на працю, на нічну зміну, в Жовтневій лікарні.

У болі тіточки Миколи Піснячевського надіслали листа й переказ на сто двадцять карбованців... Обіцяли найближчими днями роздобути решту грошей, потрібних на оплату за навчання — двісті карбованців! — і на прожиток. Молили не кидати університету. Виручили його Ніна та Фещенки.

Батько Олеся Степаненка, вщерть налиного мовчанкою, сумом і незадоволенням, миргородський лікар, мати — керамік і малярка, також учителька малювання. Та ще він одинак. Справа тут ясна. В Олеся Гордійчука — каменючка в окулярах! — з підміських колгоспників. Багатодітна родина. Старша сестра вчителювала в початковій школі. Звідки в цій родині знайшлося «двісті» — загадка.

Нікого в Києві не турбувало, навіть не цікавило, тільки становище Віктора. Немов би родина його володіла таврійськими степами або донецькими надрами. А Полтава ж харчувалася як не картопляним супом, то пісним борщем на копшикових карасиках. Ніна й Фещенки вважали Лисенків за людей добре забезпечених. А професор Санченко відклав у букініста для Віктора повну збірку творів Молласана в оригіналі. Во ще була навпрост знахідка: триста карбованців...

47

Першого жовтня Віктор перебрався з центру міста на його околицю, в гуртожиток на Солом'янці. Це був переїзд у провінцію й одноразово в дитинство. Вісімка неуковерзно повернулася на розі біля університету й Академічної бібліотеки, покотилася позад ботанічного садка в долину, пройшла попід залізничним мостом неподалік двірця й почала настирливо дертися на безконечну гору. Чисто-чистісінько сонтородську. Обабіч, теж містечкові, далекі сади й занедбані дімки та хати. Остання зупинка трамваю — біля невеличкого накриття від непогоді — посеред вигону. Це точно: вигін! То нічого, що на ньому, за вузькою шосою, за кам'яними стов-

пами й зашізними списами муру, за тополями, царем поставлена гарматна школа, що куток його, за спиною й збоку, забудовано гуртожитками цукрового й педагогічного інститутів та університету. Все це не обмежило, а виявило простір.

Перед дверима гуртожитка, з чемоданами в руках, Віктор зустрів Гео, Валю, Сашку й Коваленкова. Щойно сюди перебралися: перший поверх, третя кімната праворуч від сходів. Зібралися вже до міста.

Вікторова кімната на другому поверсі. З вікна видно пішоход понад коробком цукроварників і неозорий зигін з будкою, пристанню для іграшкових трамвайчиків. Бур'ян і небо. Корпус гарматної школи взвижався звідси низьким і цалеким, наче прихованим товщею землі, поставленим понад краєм суходолу, майже що на західній півкулі. Місцина наладувалася про вчителювання в провінції або про заслання.

Вікторові залишили ліжко в простінку біля дверей. В головах у нього — тумба й бильце Олеся Гордійчука. Обабіч вікна поселилися Олесь Степаненко й — така несподіванка! — Микита Козолуп. Заради нього Віктор утік з Новопазливської. Така прияздь у сполудні з бездумною балакучістю шкідливіша від зорогування.

Цілком несподівано для Віктора в суботу на другому тижні жовтня приїхав до Києва батько. Про таке щастя, про такі дні й вечори навіть мрія ніколи не виринала... Проте так присідав на ліжко і так клав руку хлопчикові на груди лише тато. В пам'яті закрутися, завертілися сонгородські суботи й неділі: вузенька спальня з двома вікнами на цілий дім Бачманових і залишки парку над степом, з вишником над містечковим вигоном. Замість бабусі, по святах, заходив таго... Його рука, мов сажнем, бралася перевірити Вітин ріст: нігті розчепрених пальців, мізинця й великого, кололи й лоскотали кісточки ніг і ребра, шкірку живота й ший, тихали прямо в щоку й чуприну. Сміх будив братика... Ну, а кінець усьому — парадний вїїзд поляків у їдалюю на слоні, бабусина радість і, часто, мамине незадоволення. Так, як колись, тагові вуса опнилися у Віктора під носом. Як колись, тато притиснув Вікторову долоню до колючої щоки. Страх на мент

засудомив Вікторові горло: він злякався, що тато, як бувало в дитинстві, пощілує йому руку.

Вікторові марилось, що то він, з чайником у руці, біл по окріп не в підваль солом'янського гуртожитка, а злітав над Землею, над терасами хмар до сонця. Не давав спокою кінчик сумніву: чи не сниться йому батьків приїзд, навіть, для правдоподібності, батьків сон. Наче крилатий потяг під Полтавою знявся в небеса й швидко пішов крізь золоті тумани... Може, це тільки Вікторова надія, що дома все гаразд, у найкращому порядку. Віктор не міг ні збагнути, ні зміряти такої тори щастя: Льока став чемпіоном юних шахістів Полтавщини, переміг, тринадцять партій з двадцяти можливих, харківських перевесників, а наступного літа поїде в Одесу на всеукраїнські змагання.

Тато повернувся до кімнати бездоганно поголений і задоволений. Сподобався гуртожиток і його населення: не людська потерть, а юний ліс, зелене пагіння.

Уперше в житті Віктор приглашав батька. Карнавку спішно озбройвшись окулярами, радо запровонував Олесь Гордійчук. Тарілки в хлопців не було. Хліб і масло, залишок ковбаси й халву подано на стіл «у паперах». Лежачи, Олесь «ближній» прислухався й приглядався до гостя й одноразово думав про свого батька, про свою родину. Так би хотілося йому пережити подібну радість! Аби показати ще-то й Лавру матері, сестрам!

На прощання тато підійшов до нього й погладив ратом йому голову, прикладав долоню до карка. Потім познайомився з Олесем «далнім». З ним перекинулися словом про Миргород, пошукали й знайшли спільніх знайомих.

Микита Козолуп зразу одягся й підсів до столу чаювати. Згодом, після розмови, вийшов аж у коридор і допитувався, чи гість ще завітає сюди, як довго буде в Києві. Страшенно захотілося йому з татом побачитися, побути разом і навіть насамоті. Потреба була пожуріти.

Щойно за дверима гуртожитка, на стежці через майдані поміж бур'янами, Віктор переконався, що він не спіть, що поруч нього, плече до плеча, ікроює його рідний батько. Він, цілковито, усвідомлюючи своє злідтарство, однак почував себе

не бідаком, а тільки людиною в дивному, в неприродному становищі. Його стурбував закон про скасування стипендій і запровадження платного навчання. Проте дошкільніше вдарив його відплив української молоді з вузів, ніж родинні труднощі, ніж непрохідна скрута з грошима в Полтаві.

Приємно було котитися з гори в напівлорожньому трамваї. Батько й син приглядалися до солом'янської гори, та ще глибше були зайняті розмальовуванням своїх почувань і розплутуванням своїх чудернацьких думок. Тато, сам з собою мовчки розмовляючи, клав руку то на синове коліно, то на плече, й, особливо пильно приглядаючись до цілком містечкового міста, зважував доцільність і можливість переїзду родини до Києва.

Віктор розворушував і перебирає на сонці з дитинства підмічену силу й вибагливу неповторність і — засвідчені одноразово, в дитинстві, — спадкові риси свого серця, свого розуму, свого характеру.

Його завжди радувало, коли на снігу чи в калюжі око несподівано помічало схожу на батькову тінь від постаті. Вже давно відоме було, що в дзеркалі щодня знаходилося безліч татового, як в обличчі, так і в лінії плечей, що його були також оці руки, як у спокої, так і згорнуті для писання, як рясні губи... Від батька, найголовніше, Вікторова здібність до яскравого зворушення, нахил до переборщення, загострення, тіперболізації, також — джерельця доброти. Від батька — квітник уяви, образність мислення й невиспупці поштовхи до творчості.

Материні у Віктора — свіtlі, тільки рішуче підсилені, очі й могутність опуклого чола.

Відомо: материне в нього — чіткість, ясність і простота лінійності. Також воля, настирливість і перевірений як інтелектом, так і почуттям — розрахунок. Це її нахил вчасно повисаджувати в повітря всі шляхи й мости для відступу, її вимога — ніколи не викреслювати з пам'яті задумів, обов'язково здійснювати творчі пляни, перевтілювати мрії й казки в мистецькі факти. Взнаки далися Віктору як наявність двох ключів у натурі, так і збіг подібних у батьків якостей. Пер-

ше порізало душу прізвами. Друге нагромадило кряжі спадкових упереджень і смаків.

Віктор співчував улюбленим і злідарам ще чуйніше, ніж батько, ніж мати. Проте гордував двоногими він теж завзятіше. Привид для такого розходження потрібен був йому ще менший: юнак розтятий, розчахнутий глибше, а рвається він жити вище... Віктор шукав багатих серцем, розумом, духом. Прагнув дихати одним повітрям і думати з талановитими, з геніями всіх народів, усіх часів.

Споглядання щезло на станції. Батько кинувся по свій чемодан і по кошик переданих Ніні яблук і груш, Віктор — до телефона.

Через п'ять хвилин трамвай, обережно розсунувши незугарні ятки Жидівського базару, рішуче повернув убік від центру міста, на гору. Через п'ятгодини Віктор показав батькові новопавлівський світок, зокрема круглий стіл і канапу в передпокій, і постукав у навстіж відчинені двері комендантської. З якої речі?! Навіщо! Але Маруся вмовила зняжковілото, єкрай розгубленого батька не відмовлятися від її кімнати. З нею нічого не станеться, якщо вона поночус у комендантській на розкладній канапі. А їй так-так приемно!.. Вона згадала свого виснаженого, завжди змученого батька, теж, до речі, кароокого, майже чорноокого, тільки безбородого, з вузюсінськими прядочками вусиків поміж носом і губою. Він був, як юмарик, такий жістлявий, такий заповзятий, такий клюпіткий. Навіть дзижчав з ранку до ночі. Цікаво: завжди сумний, кружляв він неподалік радости.

Але Марусин батько вже не заїде до Києва, не завітає до доњики! Посеред умовляння, переконування, уламування несподівано тонкошкірого гостя, до кімнати зайшов Міхальський. Несподівано заплющив очі: сонячне світло виповнило півкімнати віщерь, збоку від вікна сяяло дівоче ліжко, сяяли білі подушки, сяяла біла ковдра. Він злякався, що пляни Лисенків змінятися, що не вдасться з Віктором батьком не тільки рознайомитися, а навіть побачитися.

— Ну, от! — задоволено сказала Маруся. У неї виринуло бажання обніти й поцілувати Лисенка. Такий він «типовий батько»!

Віктор, з жошником полтавських фруктів у руці, і тато, з кубиком порев'язаного шворкою пакуночки, на одну хвилину зайшли до сусідів. А повернулися від них у Марусину спальню о десятій вечора.

Ніна вже зібралася їхати на прощання з Голосіївським лісом: одягла зручну для такої оказії синю сукню — червоним вишита блузу, в дрібнісінку шлярочку спідниця — й поклала вже на стілець свій біленський плащ. Та, замість Миколи Піснячевського, він подзвонив через три хвилини, на порозі посміхалися Лисенки. В руках — подарунок з Полтави. Дівчина склепила очі й спробувала розвіяти мару.

Ошатна в світлосірому жостюмі, в світлосірому капелюшку з чорною вуаллю, дрібненька й тендітна Софія Вікторівна тримала Лисенка під руку. Тут ясно було: симпатія обопільна й живава, симпатія з першого погляду й глибоко щира. За ними, не відпускали й на десять кроків, слідувала охорона, — Ніна з Миколою й Віктором обабіч. Володимир Володимирович до третьої години залишився вдома дочитувати роман уже давно засланої «в не столь отдаленные места» Зінаїди Тулуб «Людови».

Софія Вікторівна обнюхала найкращі крамниці міста й знайшла для Полтави гарні й практичні віbrання, як для Вікторової матері, так і для бабусі. Куплені були також черевики для Льоки. Винниченко прибув на Думську площу вчасно. Віктор і Микола зняли його з трамвая і поставили в людський вир понад каруселлю різномаліберних вагонів понад клинописю герба з жовтих, малинових і бавріяних клюмб, довкола водограю.

До Фещенків на Галицький базар повернулися увечорі. Батько купив на Хрещатику торт і доручив Вікторові доставити його «живим і неущодженим».

— Що не вигадка, що не ідея, все мусить окошитися на мені! Як котра з них обмине мою голову, то вже напевне потрапить мені на руки або гепне на ноги!

Відповідь була спонтанна й одностайна, але негативна. Тато ехидно похвалив його за послужливість. Володимир Володимирович сказав, що так йому й треба. Катюзі, мовляв, по заслугі. Дуже зраділа Ніна й зразу дала щиглика беззахис-

ному по носі. Софія Вікторівна притримала, що не дасть йому торта й понюхати. Микола Піснячевський хіхікав і лоскотав своєму супернику ребра. А публіка залинала Віктора в найдальший закапелок вагона. Ледіве не довелося торт везти на голові.

Недільний день випав рідкісний. Чисто літнє тепло в осінню розквітчаному місті, в долинах і на горах.

О дев'ятій ранку Віктор приїхав на Новопавлівську й застав батька, Марусю й Михальського за сніданком. Вони немов би породичалися. До такої міри обох гостепарів зворушило, що Лисенко докладно знат про великий успіх доповіді Владислава «Лесков і Україна», що Лисенко надавав такого значення подібним дослідженням. І що в сухотному молодикові вбачав підмайстра, будівничого культури.

Отже треба надіятися на кращі часи й на особистий успіх. Отже варто працювати, варто творити.

У неділю, ще до зустрічі з Ніною та Фещенками на Прорізний, Віктор і батько пройшли від Софійського собору аж до Лаври. Назад, до Царської площа, до Хрещатика, приїхали трамваєм. Дуже швидко й вчасно, о четвертій.

Під мідним виноградником на пам'ятнику Богданові Хмельницькому завмерла розмова про Вікторових однолітків. Про неможливість у наш час відвертості й щирості, про страхом вимушенну бездіяльність молоді. Її організовано про людське око, а насправді старанно почленовано, роздріблено, на впросі — розігнано!

Батько знат про складність Вікторових почувань. Але ма цей раз він заговорив лише про вчинок Ілька Дзюби. Не до гречності було молодому селянину, назавжди залишаючи стіни університету. Яку оркестру почувань треба було йому перенастроїти! Яку заздрість, яку зневисть збито в ньому!.. А реакція на допомогу в скруті обумовлена психічними складниками людини. Тато навів приклади і прямолінійної, — розплати за добро добром, і оберненої, схожої, фактично, на помсту... Все з власного досвіду, з власної біографії.

За ніч листя засипало шагік Володимирової гори. На її зеленому скилі золотими кільцями позначене було самітні деревця й кущі. Химерно стягтий, уподібнений до черги терас, конус Володимирової гори батько зійшов, приглядаючись, як

за плечима зникав Дніпро, як набирали висоти золоті парки Растреллі над дахом білої філармонії, над міською бібліотекою.

Раз і вдруге ноги знялися на декільках східців перед рясною алеєю до гранітної ротонди над філармонією, Трухановим острівом і лівобережними лісами. Всі доріжки звідси — на края Купецького саду й до мосту над Петровим урвищем перед Маріїнським парком. А пересохлі, вже побілілі, й свіжі, буйнозелені трави, гурти різнобарвних дерев і кущів у вилярках і на присипаних пожовтю гулях, понад потайними стежками й хитрими зашморгами твердих доріг — це романтична панорама геніяльного кольориста.

З мосту над Петровою алеєю зручно було здивуватися в фасаду міста. Віктор показав рукою на шнур будинків на другому пляні, ліворуч посеред гори:

— Професор Сенченко... Посеред кварталу, перший висотний. І несподівано розходиться:

— Вже другий рік я дивно живу й дивно вчуся. Дні мої, що Вольтова дуга над безнадією: мені вже мариться війна. Я знаю, що мое навчання добігає кінця, що я не житиму в цьому місті. Якщо взагалі житиму... Ні, я певен, що житиму, але не тут і не так, як би годилося. Не так, як зараз нормальну уявляти... В пам'яті так і сіятивуть Аарати моїх скромних удач і досягнень в університеті й у літературі, здається. А мій Київ — то кутки по старцівських кухнях й убогих їdalнях, то ліжка по гуртожитках. Одним словом: київські кутки!... Поруч раювання в Фундаментальній бібліотеці. Поруч, найголовніше, учнівства у Федора Івановича... В безісходних низинах згадуватиму осяйні шпилі гір!...

Батька не здивувало, що Вікторові сумні передчуття, що Вікторові передчасні жалі були найсвіжішим нашаруванням його духового життя. Зразу під ним залягли таємні незадоволення чисто філологічними студіями, таємні жадання поєднати науку з письменством, не так перекладництвом, як з оригінальною творчістю, не так з поезією, як прозою, романом.

Віктор не приховав, що цілком незалежно від реальних можливостей здійснення задуму, в ньому визріває рішення

написати роман — серію романів! — про промади українофілів у Російській імперії й поворот, зокрема, на батьківщину, в революцію, напої інтелігенції з Петрограду, колишнього Петербургу. Корінь твору багатогніздий: родинна хроніка Лісенків на тлі старосвітського побуту Полтавщини й Таврії, наскрізний узор небуденого життепису видатної жінки — Наталії Олександровні Лісовської, цілий спектр долі і біографій... Від Михайла Драгоманова до Василя Горленка й Максиміліяна Волошина-Киренка... Місце дії? — Полтава, маєток Чорига Долина над Дніпром, південь Криму від Ялти до Коктебеля, Одеса, Київ, Москва, Петербург, а рівнобіжно — Париж і Бретань, Рів'ера, Остенде в Бельгії й Тастонська затока з Б'ярріцом, Італія, Швейцарія, Відень, Берлін, Гайдельберг, Болгарія... Час? — Від се́ми́деся́тих років минулого сторіччя до початку два́дця́тих років, кінця революції. Плюс — епілог: рік три́дця́тий. І все це сплав, метал. Не сніп, солома. Роман.

Не дивно було, що Вікторові пляни безконечно членувалися. Це над зарищем, над попелищем чорного десятиріччя проривалися в небо іскри надії на щастя, на холодний вітер історії.

Брама й ротонда над могилою Аскольда здалися Вікторові шедевром... графічного мистецтва, придатно обкладинкою для книги сонетів Петрарки. Він обірвав розповідь про перше знайомство з «Божественною комедією» Данте в оригіналі, про сімсот п'ятдесяти основних рим поеми.

— Прочитати тобі, Тусю, перші спроби... подолати Петрарку? І в оригіналі також? Я маю в кишенні, — Віктор показав на голову, — сім сонетів, а в портфелі ще триста десять...

Вони нікуди не поспішали. Ще збиралися до Лаври. Стояли над дротяному мережкою понад урвищем, над набережною на п'яті гори, над рікою. Батькова рука лягла поетові на груди живою краваткою. А Віктор торкався до неї, обмацуєвав її, мов сліпець пагін чи брость рослини, квітку.

І батькові, і Вікторові старезні подвір'я й архітектурні ансамблі Лаври визикувалися, мов у дзеркалі. Синій стовбур розпластаного під горою Дніпра й шпильковий ліс низького

заріччя нагадували розгорнуту на дві сторінки світлину. Панораму. В царстві історії обох їх турбувало... прийдешнє. Найближче.

Тато підсумував за обох їх:

— Війна шлямбурами довбає стіну. Ще трохи — на брук тамузом упадуть наші двері й вікна.

Якщо німці принесуть розчленування Російської імперії на союзні їм національні держави, вони переможуть і стануть найбільшою потугою світу. Якщо справа йде про німецьку колонізацію України й Східної Європи, то Німеччина буде винажена й розчленована. Чи не назавжди.

У сучасному стані Україна не спроможна чинити спротив ні росіянам, ні німцям. Національна революція сталася в нас минулого разу надто рано. Йї мусіла передувати українська школа, гімназія. А зараз для неї саме пізно: терор і голод збили народ з ніг.

То нічого, що гроза заходить з далекого Заходу: все окошиться, все й звірішиться тут, у Києві, на Україні!

Перед Лаврою чекаючи на трамвай, говорили про те, що люди поволі уподібнюються до води. Зате на такому тлі особливо красується велична будівля науки, казкова озір мистецтва. У вагоні, проїжджаючи напівсвоїм-напівчужим містом, Віктор бідкався, що Київ, дивись, залишиться в його пам'яті притчею во язиціх. Пам'ять набухла від кутків, від покидьків. І не для нашого часу плянування власного життя-буття й праці.

У неділю увечорі Віктор з батьком і Ніною з Фещенками були в Академічній бібліотеці на доповіді московського професора Леоніда Гросмана про Ромена Ролляна. Канделябр шляхетних світел розмальовав стелю читальню залі й розпрыскав зайчиків по столах і підлозі. Віктор, поруч з Ніною й Винниченком, простояли дві години в живій клюмбі під стіною неподалік величавого промовиця, тонкого знавця Росії й Франції. А татові й Софії Вікторівні радо відступили стіл посеред залі — Владислав Міхальський і Гео Камушадзе-Янун.

У понеділок батько прямо з банку прийшов обідати в університет і без розпитувань знайшов Фундаментальну бі-

ліотеку, без дозволу зайшов у читальню й став, усміхнений, щасливий, над Вікторовим столом. І навішишки помандрував до вікон: захотілося полюбуватися розмаєм білих, вогністих і темних барв у Шевченківському саду, пристанню осені потойбіч Володимирської.

Згодом вони з підвальту, з юрідичної, знялися на піддашці й у тридцять п'ятій кімнаті були присутні на засіданні кафедри західноєвропейської літератури. Віктор представив батька Федорові Івановичу.

У вівторок, з восьмої до одинадцятої вечора, — у Сенченків.

Господиня дому знала Петербург. Знайшлися спільні знайомі у Лисенків і Сенченків у Полтаві. Цілковито несподівано за столом у юрідичної зайшла мова про початки футуризму в Росії й ролю в ньому української родини Бурлюків, про Давида Бурлюка-батька, управителя Чорної Долини біля Кахівки. Заговорили про поезію й акварелі Кириенка-Волосина, про його кумедну матір-німкено, про нещасливі його шлюби. Перший з них, з маляркою й штайнерянкою, був невдачею, другий — «прозою», привічленням.

Батька приголомшила бібліотека Федора Івановича. Щоб не впасті, він скопив професора під руку. Не обійшлося також без переляку: серед видатних наших перекладачів господар цілком серйозно наздав Віктора Лисенка. Сенченко заявив, що він доб'ється надрукування «Вільгельма Телля» у Вікторовому перекладі. Це був грім серед ясного неба.

У цей вечір тато здивував Віктора: сам себе перевершив, до такої міри він розгорнув і провітрив свою пам'ять.

На прощання батько запросив Федора Івановича з дружиною в Полтаву і, на літо, в ліс, у Великі Радути.

У середу, перед батьковим від'їздом до Полтави, Віктор побував у Федора Івановича на консультації з історії латинської літератури середньовічної Європи й вчасно приїхав на Новомосковську. Тато хвилювався: не знов, як дякувати Марусі, не відав, як з нею розпрощатися. Більше того, він уже звик до Києва, серцем прилип до нових людей.

Біля надвірних дверей, як перед дзеркалом, схвильований Міхальський подав татові руку, Маруся раптом пригорнулася до тата й поцілувала його в вуса, в губи.

На станції, над кам'яними візерунками сходів, чекала на полтавців Ніна. У вагоні були вільні місця. Батько побіцяв узяти собі на ніч постіль. Прощатися вийшли до дверей вагона. Тато міцно обняв і поцілував Ніну, обняв і поцілував Віктора.

Досі в таку годину Вікторова голова завжди опинялася на татових грудях, а обличчя сина завжди кололи батькові щоки, вуса й бороду. На цей раз, уперше, Вікторова рука підібгала під шию покірну татову сивину й довго гладила, заспокоювала худеньку батькову спину.

48

У середу, рівно через тиждень після від'їзду батька в Полтаву, Віктор зразу після лекцій вийшов на Володимирську попрощатися з літнім теплом і сухою погодою. Ясно стало, що пересада також у цьому випадкові межує з самозапереченнем, що вночі місто переступить гребінь осени. Оперова площа й хрест широкої Фундукліївської та довгої Володимирської засліпили очі: світилися камінчики вулиць, під театром палав асфальт. Віктор, з підручником італійської мови й зошитом у руці, підійшов до вікна антикварної книгарні, проте не зайшов у прочинені дверцята крамнички, не зміг розглядати принади за склом. Уперше в житті він пройшов тінівний квартал середніх кам'яниць понад лівим боком Золотої брами й звернув навколо на зілнуту в цьому місці Велику Підвальну.

Дім на розі здавався йому завжди дивним: суміш замка з дачею. Поруч його — темна кава! — класична рама тасмничого будинку: спершу це був німецький консулят, тепер — клуб письменників. З трамвайного вагона заважди добре видно було також приліплений до муру вузькогрудий флігель на два поверхи та край садка. Тут біля залишої брами Віктор мимохід заглядав у «Літературну газету» в фанерному вікні

й спостерігав незнайомих йому відвідувачів редакції також «Літератури», першого з українських журналів.

Фіртку Віктор відчинив без вагань. Як у сотий раз прошов до дверей посеред флігеля, з вузького боку саклі був гараж, і зиркнув на круту драбину-сходи... На другому поверсі ліворуч — двері до редакції газети, праворуч з підсліпкуватого й глухого коридорчика, — до журналу. Проходна кімната схожою була на кабінет, тому він сміливо відчинив наступні двері. Далі нікуди було йти: остання станція.

Обох молодих чоловіків, що сиділи за столами, Віктор безліч разів зустрічав в університеті. Два столи пустували. Один з них відвернувся від вікна під гаражем, що насупроти брами, над вулицею. Друкарка працювала за манісінським столиком, за залізним.

Віктор, як завжди в незвичайні хвилини, цілком спокійно підійшов до незнайомої й запитав, кинувши на стіл біля дверей, над вухо:

— Це вересневе число? Чи можна дістати примірник?
Мое прізвище Лисенко. Віктор Лисенко.

Мить — і Віктор уже дріботів сходами в консульський сад. З рябеньким журналом у рукі.

Стоячи поруч жінки, зацікавленої чи, може, здивованої новим знайомством, він зиркнув у зміст поданої йому книжки. «Віктор Лисенко. Толстой і Мопасан»... Ім'я й прізвище, заголовок у рукописі — одно, передруковані на машинці — друге, в журналі — третє. Це вступні втрати інтимного й розростання важливого, понадрядного. Це процес відбору з різноманітного й строкатого «я» елементів, що варти уваги, шам'яті, навіть петронізації й бронзи.

— Моя перша друкована річ!

Жінка спалахнула й по-товариському, мовляв, на, візьми назавжди, кинула йому надзвичайну руку. Таку тоненьку, таку м'язисту. На мить друкарка стала зовсім молодою й гарною. Такою, як була колись.

Ще одна рука зустрілася по дорозі. Перетородила Віктору дорогу, стала поперек дверей.

Чоловік за першим столом вивернув стілець на задні ніжки й сказав:

— Ви дуже поспішаєте? Нам личить познайомитися.

— Запізнося. Прийду до вас знайомитися згодом.

Ніколи було: лекція з італійської мови. Треба було також дочитати Федору Івановичу — справжнє позалекційне, в найрозвинішій формі! — роман Антоніо Фогаццаро «Маленький світ». А на черві був роман Іпполіто Ніево «Сповідь восьмидесятирічного». Та ще треба було повернутися до кіоску на розі Володимирської й Фундукліївської — на Оперову площа збігти білокамінними сходами понад будинком Бориса Левковича — і купити для вчителя дев'ятий номер «Літератури». Заради «Толстого і Мопасана». Сливе місяць київські вулиці готовано було на зиму. В грудні спробувано було ожеледь і пудру. Справжній сніг випав зразу по кісточки. Наступним ранком пройшла йому підмога: по коліна ...

■

З цієї осені починаючи, Віктор щодня,крім суботи й неділі, зразу після лекцій поспішав до Федора Івановича на Інститутську. В кабінеті вони замикалися до четвертої, навіть до п'ятої, однаке вже ніколи не вдавалося їм нічого добробити до кінця, виконати заміри повністю: не встигали обмінятися безліччю не лише химерних, а й напростіших думок.

У день навального снігопаду Віктор побоявся затримуватися на обід: збіг у вестибюль і юдялся. А його товариші стояли вже під знятою догори лядово університетського кіоску, гарячі, з масними губами. Кожен з них, Гео Камушадзе-Яцун і Валя Іщук, Савко Джура й Коваленко, тримав у руці сталевого кольору том енциклопедичного формату ... Віктор здогадався. Проте уник збирання сметанки їхнього незадоволення, їхніх заздрощів. Поберіг нерви: не зупинився. Вийшов під червону колонаду, у сніг.

Той же самий том «Наукових записок Київського університету» чекав на Віктора у Федора Івановича на столі. Лише з продовгуватим штампом нагорі титульної сторінки: «Авторський». — Вікторові «Редакції „Вертера“» вміщені були наприкінці основної частини книги. Сусід його — дослідження професора Розенка з шекспірознавства. На початку літературної частини романо-германського відділу філології

гічних «Записок» надруковано Сенченкову «Філософію Фльобера». Це був том у томі. Це була книга в книзі.

Ні Федір Іванович, ні Віктор, уперше за семестр, не поспішили до романських текстів і до італійської грааматики. В надзвичайний день було про віщо подумати й поговорити.

За скавою професор Сенченко поділився новиною: під час зимової перерви він поїде до Москви підписувати угоду про видання його колосальної праці про Фльобера, два томи, російською мовою. Звичайно, як оригінальний твір, а не переклад з української мови... У Києві для видання дослідження подібного профілю й такого обсягу та рівня немає жодної можливості. Несподіванкою було також: професор Сенченко вважав, що Віктор мусить цікаву й важливу статтю надрукувати в російському журналі. Наприклад, у московській «Літературній учені»... Бо треба затинути рота критикам відомого гатунку й напрямку.

Уже в дверях мешкання, уже розпращавшись, Федір Іванович згадав, що має до Віктора прохання. У директора Фундаменталки треба було взяти машинопис кандидатської дисертації Іванчука про Роллянового «Жана Крістофа» й прочитати його до середини січня найтізніше. Захист відбудеться в Інституті літератури ще в січні або на початку лютого.

Увечорі над містом виринуло сонце. На годину-два меридіяни тіней поховалися на дно всюдиущих доріжок і за замети. Хвилі сонця били під університетську колонаду й освітлювали вікна бібліотеки.

Так же несподівано, у дві-три миті, воно й погасло над Києвом. У Віктора в грудях і під чуприною не гасло сяйво багато діб підряд. Кілька тижнів.

Валі Іщук затяг Віктора до своєї кімнати. Сашко Джура читав у ліжку допотопний підручник логіки. Коваленков теж відпочивав, лежав, поклавши м'ясисту руку під голову. Гео Камушадзе-Яцун писав за столом батькові листа. Попузинському.

Хлопці переглянулися й вичікували, чи гість похвалить-ся новиною. Пристрасть вибухла щойно тоді, як Віктор пре спокійно заявив, що має книжку в портфелі. Перший спалажнув і перший скаменувся Гео. Почуття Валі були взагалі по-

ловинчасті. Його не так зачепив успіх товариша, як примарилось видання своїх поезій, своєї «Горлівки». Розум Сашка тюгас надовго. Він сам себе не впізнавав. Лише дивувався польям ні на що не схожих шпильок, колючик, кактусів. Коваленко заскрився та зразу ж так махнув рукою, щоб байдужість обволохла його обличчя, його серце, його душу.

А Гео й Валя дві години переглядали «Наукові записки». Віктор потрапив до своєї кімнати рівно о першій годині ночі. На тумбочці стояло півеклянки вина, дежала на папірці скибка хліба, покрита шматочками холодного ще сала.

Як тільки Віктор погасив світло й ліг, до нього на ліжко підсів Олеесь Гордійчук. Виявилося, що пляшку доброго вина купив Олеесь Степаненко для відзначення Вікторової праці про Гете, що всі гуртом чекали на товарища майже до дванадцятої години. Та справжньою несподіванкою було інше: Олеесь Гордійчук, крім україністики, студіє під керівництвом академіка Кримського східні мови, орієнталістику. Ще до знайомства з учителем, він уже володів перською мовою і перекладав уже перських поетів. А Олеесь Степаненко, між іншим, працює над книгою «Літературна географія України». За півгодини до світанку Олеесь Гордійчук увімкнув світло. Озбройвшись окулярами, він тихесенько прочитав листа з дому й показав наполовину зіпсувту, на жаль, світлину: його сестри, найстарша, вчителька, і найменша, учениця сьомої класи. Також прощі, п'ятнадцять карбованців, були в коверти. Олесю нетерпілося повернути Вікторові борг, ту нещасну п'ятку.

Зимові іспити в цьому році здалися повторенням кількох попередніх сесій. Курси з німецької мови й германістики розрослися подібно до рослин. Мов дерево. Читали їх Федченко-Гедберг і Введенська, Дубович і — востаннє погодився повернутися до викладання — учитель теперішніх учителів професор Красновольський.

У перший день вересня Шарик укотився в тридцять сьому кімнату, до англійців, і розпочав курс староісландської мови. В середу, безпричинно радіючи, він з'явився також у тридцять п'ятій і так просто, жартома взявся характеризувати «ніжинсьонімецьку» мову. У другій половині осени перейшов

до літератури на ній, з наголосом, між іншим, на дев'ятнадцяте сторіччя. *Plattdeutsch*.

Красновольський, кругленський дідусь без шиї, любив уже тільки свої власні жарти та ще посмішку й блиск очей в авдиторії. Але не більше: заощаджував час. Після лекцій за ним приходила доношка, сама талановитий філолог, асистентка професора Дубовича, дружина професора Розенка. Закутувала й під руку відводила батька додому.

У цю зиму закінчено систему курсів з історії російської літератури й скромний огляд — вісімдесят годин! — письменства українського. Відбувся черговий залік з марксизму-ленінізму, фактично, з історії партії.

Та справді турбували в цю зиму іспит у професора Сенченка, західноєвропейська література дев'ятнадцятого століття, та іспит у професора Розенка, спецкурс по Шекспіру.

Сенченкові бракувало високого зросту й романтичної чуприни. Справді, лисина спотворювала в ньому багато що. Хоч, здається, і виявляла дещо в його характері, найбільше — приглядання, вслухування, докопування. Спроможність просякати. Нахил уживатися з предметом дослідження. І ще розходження: калмицькі риси обличчя, а очі провансальця.

Федір Іванович і нагальний, пристрасний промовець, що прибирав до рук, заворожував своїх слухачів у мить появи на катедрі, і впевнений у своїй правоті й крутій педагог, і — не лише знавець! — дослідник, творець.

«Перший номер», найголовніше в його житті, — декілька годин писання, від п'ятої ранку починаючи. А вже тоді насувалося на Федора Івановича червоне громаддя університету.

Професор Розенко тяжкий і випущений бльондин. Зразу помітно, що астматик. Він полонив авдиторію поволі. Вартість його викладу прояснювалася через десяток лекцій: найвищий рівень її простота його думок, стриманість вислову, по-двійна, сама по собі й студентів зокрема, суттєвість його заключень. Також чіткість, певність і ясність його вимог.

Лекції Федора Івановича — подоба волню, пожежі. Сергія Костянтиновича — подоба води, течії, ріки.

Перший з них це осоння. Другий — прохолодна, тінь.

Сенченко й Розенко, друзі, любили й ненавиділи на різ-

ний лад. І обережні були по-різному. Федір Іванович не піддався страхові. Не обаранів, не одурів. Не випустив з рук віжки. А як пильно приглядався він до ворогів і друзів! Зумів не тільки відгризатися, а й примушував декого дрижати. Він усе розумів, але нічого не прощав.

Сергій Костянтинович, організатор українських видань англійських і, в меншій мірі, німецьких класиків, замовк у тридцятих роках. Уникав найменших непорозумінь з владою і неприємностей зі студентами. Його лякали найнепомітніші погляди й підохріло багатозначні слова. Йому вчувалися натяки й вздрівалися «шерехатість» і таємні погрози. Машкара його — неймовірна поступливість, неправдоподібна байдужість.

Обидва іспити відбулися в сто другій автографії. Обидва — ранком.

На завороті місцями ледь проясненого світильниками, місцями залиного сонцем коридору зустрілася Віктору цілком спустошена, опанована флегмою, Ніна. Поруч неї — Микола Піснячевський. Певність була, що вони у професора на замітці, що йм тяжко буде добитися й по трійці.

Підійшла Віра Ляшенко. Сказала, що її тіло з незрозумілих причин тілається, що в неї непоправно пересохло горло.

Назустріч Вікторові кинулася Мірра: попросила, щоб він зівчинив двері й вштовхнув її до лева в клітку, бо інакше вона піде з університету, пойде додому.

Спиною до розмерзлого вже вікна стояв Іван Федотов. Його дрібненький носик відмовлявся подавати в груди повітря. Дивно покам'яніли його щелепи, посохли, ладні були обсипатися його губки, побаранили звичайно густі й тінізві очі. Біля нього розцвів мальвою й не ворушився, не знає ні що думати, ні що говорити грек Ніколаєв. Мов довкола вогнища, зібралися Соня Бернштейн, Ниора Віневська, Лазар Герінг і Яша Епштейн.

Соня від збудження сміялася й червоніла, нею по черзі опановували розмаїті передчуття: від цілковитої поразки до несподіваної перемоги. Ниора зіціпила руки, мов співачка, і так потонула на дно казкового озера: не до почуття вже було,

не до думок. Лазар скидався на циркового блазня перед виступом на арену: білило попід риженський йоржик волосся й два сагайдаки стріл — очі. Передбачався бій за п'ятку, за «відмінно». Яшине хвилювання не сягало надто глибоко. Навіщо вони здалися, такі завмирання серця, такі зім'яті почуття, такі покалічені дні!

Першими зайшли до Сенченка й відповідали без підготовки Гільда Штауфенберг та Іван Кириченко. За ними сипнули по картки французи. Всі «німці», не змовляючись, чекали, що кампанію розпочне Лисенко.

У Віктора були певні переваги. Та був і страх несподівано, неждано розчарувати Федора Івановича. Коли настав момент відчинити двері й зайти до автоторії, Мірра злякалася й спробувала відмовлятися, але Віктор не пустив дівчини на безглазді віткі.

Разом вони взяли по картці й разом усілися на четвертій лаві над головним проходом безмірного амфітеатру. Мірра не хотіла братися за Шіллерову драматургію, не хотіла плавати в морі Бальзакових романів. Тому обміняла свою картку на Вікторову, бо добре знала «Вертера» Гете й дуже любила «Виховання почуттів» Фльобера.

Крізь дев'ятнадцять сторіч Федір Іванович не пропускав нікого занадто легко: посередніх студентів відправляв найшвидше. Вікторові знання його цікавили: крім усіх запитань у картці, довелося відповідати на серії запитань додаткових... Найрізноманітнішого характеру, виключно з бібліографією. Твердження надто загальні або сумарні професор нечайно розчіплював і допитувався, допитувався.

Віктор упрів. Віктор розгорівся і низку речей сприймав нещомітно гостро, а низку — взагалі не помічав... Кожен з то-варишів у залі поволі перетворювався на знак запитання, на знак запитання й оклику. Завмерли люди над прочиненими дверима в коридорі: зондування Вікторового знання продовжувалося півтори години.

З-за столу встали разом. Обидва задоволені партією. Віктор ніяк не міг заспокоїтися: продовжував іспит самотужки цілий день і цілу ніч, ще день і другий, ще декілька ночей.

Після Віктора іспит пішов прискореним темпом. Згодом, після перерви, унормувався: двадцять хвилин, півгодини на особу. Ніна, Ніколаєв, Герінг і Мірра заробили по чверті, добре, Микола Піснячевський, Федотов, Соня, Нюра, Ештейн — по трійці, задовільно. Дехто, як Федотов, з попереженням.

У тій самій аудиторії, за тим самим столом ґрунтовно досліджував знання й нажили своїх учнів Розенко. Проте сам вигляд Сергія Костянтиновича заспокоював людей: він справді цікавився нажилами своїх студентів, але оцінка знання була в нього інша. Коли Федора Івановича дивували необізнаність і незнання його слухачів, Сергія Костянтиновича, власне, — засвоєння матеріалу ними, обізнаність їхня. Середня оцінка у нього — добре.

Сіренський чемоданчик Віктор завіз до Фещенків ранком. І поїхав з Ніною на іспит. Микола чекав на них в університеті над поруччям сходів: чекав їх знизу, а вони виринули з коридору від Фундаменталки й налякали небораку.

Сергій Костянтинович хотів і умів створювати потожий настрій як на лекціях, так і на іспиті. Віктора зустрів він як колегу й подав руку. Відбулося в них обговорення кількох проблем і кількох завдань шекспірозвідства, відбувся обмін думками з приводу «Річарда III» й «Короля Ліра». На прощання Сергій Костянтинович похвалив Вікторового «Вертера» й повідомив, що вночі дочитав машинопис Вікторового перекладу з Шіллера, «Вільгельма Телля», й жадібну передмову до нього та коментар Федора Івановича.

Такий іспит жаль було кінчати.

З професором Розенком жаль було прощатися.

В обід Віктор і Ніна з Миколою відчинили дубові двері, вийшли під багрову колонаду. Така радість на душі: п'ятнадцять балів на трьох, три п'ятірки, тричі «відмінно»! Червоний університет за плечима — прорвана гребля. Блакить вод, навпіл з хмарками, ринулася на засипану снігом і проїняту сонцем Володимирську, ринулася поперечними вулицями з долини заливати місто, Київ.

Увечорі Фещенки й Піснячевський відвезли Ніну й Віктора до потяга, на сьому. А на станції і день, і ніч одноразово.

Вогонь, освітлення догори сподом вивернуло добу, переплутало години. Зимові сутінки нагадували ранок.

Справжнього холоду нагнав Вікторові ранок. Коли це він так міцно, так довго спав у вагоні?! А проснувшись, так захвилювався неймовірно... Ніна спокійно лежала на черсві наспроти нього й вивчала морозяну фіранку в вікні. Потяг стояв. Час був уже...

— Котра воно година, жінко? І де це ми стоїмо?!

— Година, — дівчина глянула на ручку, — точно восьма. А стоїмо ми, чоловіче, в Кременчуці. Як ти вже здогадався, на станції.

Віктор зіскочив з гальорки в партер цього розпроклятого театру, спробував виглянути у вікно, простоволосим кинувся в купе. В цю мить потяг обережно рутцив, не дав зіскочити на землю, в сніг. Поволі посунулася ліворуч двоповерхова станція з прибудовами. Справді: Кременчук!..

Замість дев'ятої ранку, в Полтаву прибули, точно о півдні. З заходу. Вікторові зразу вдалося додзвонитися до батька. Мати, відповіли йому, щойно вийшла з лікарні. Назад буде о першій.

Добре, що тато був у банку, що мама вже чекала Віктора й Ніну з Кременчука. В першу мить батьки постовіли, як довідалися про таку аварію пасажирського потяга під Полтавою. Саме в цю ніч. А от бабуся ні про що зло не думала: бачила внука в нелюдських руках... Льока був у школі. Про аварію довідався після полудня. Вдома.

Віктор цілу дорогу від Кременчука до Полтави доводив Ніні, що це такий от буде сорок перший рік, що приготована їм уночі закусочка — символ. Бог його святий знає, де вони опиняться і що буде з ними через рік! Найболючіше з марив — розлука, вимушена, з університетом і Києвом, з творчими замірами й плянами. Ніну все це здивувало, навіть роздратувало: бабський містичизм!..

Через тиждень, посеред відпустки, Віктор — яка несподіванка! яке хвилювання! — з'їздив у Київ.

Ранком у суботу родину сполошила пошта: телеграма, виклик, від професора Сенченка.

Ранком у неділю Віктор опинився в столиці. О десятій уже на Інститутській вулиці.

Ранком у понеділок полагоджено всі формальності, пов'язані з Шіллеровим «Вільгельмом Теллем», з видавництвом «Мистецтво». До перекладу додано передмову Федора Івановича, двадцять дві сторінки машинопису, також його пружинний коментар, примітки, як і підібрані ним світини. Наклад книжки — п'ятірори тисячі примірників.

Ранком у вівторок — знову Полтава. Та дзига чудернацьких настроїв не вгамувалася й за тиждень: не вдалося переконати себе, що настав справжній початок «літературної діяльності», що творчий шлях літератора й письменника та-кий от бентежний завжди. Його, Вікторів, увижався надзвичайним. Йому все так просто не зійде: особливим здався час, — рік сорок перший!

Наприкінці відпустки у Лялі на подвір'ї зібрається гурт її шкільних товаришів. Вибралися за місто. Подзвонили до Лисенків. У Віктора, як він відчинив двері, так і вп'ялися, в груди і в бороду, дві сніжки: Лялина, звичайно, і, теж звичайно, Люби Левінсон.

Що близче до вечора, до прощання, то почуття були багатогранніші: радість навпіл з сумом. Виразніші. Надзвичайної сили, надзвичайної ніжності.

Нижні Млини. Далі пішли лісовою дорогою, грузъкою, ледь наїжджеючи, під Зінці. Вдруге у Нижніх Млинах — увечорі. Зібралися на біло-синю й рожево-багряну височину. Пережили страшний захід сонця в безмежній долині, в лісах і над білим містом у далечині.

Кожен залишився на своїй колії: роки не змінили, а лише уточнили почуття товаришів. Дальше зближення з Ніною переросло б у байдужість. З Міррою — теж у будень. І якщо, в обох випадках, не в звичку, то в протест, не виключене, — у ворожнечу.

А от природно уклалися стосунки у Віктора з Вірою Ляшенко. Частково з її чоловіком, Лінницьким. Свідомість понадособистої єдності, спільність кореня. Замість дрібничкових розрахунків — безмежне поле для доброчесності.

Виключно персональна симпатія зблизила Віктора з Соною Бернштейн. Хоч усе найдорожче йому було ні до чого їй. А його українство, звичайно, породжувало в ній лише нехіть, лише злобу. Частково також у Нюри Віневської. Але по-други також чітко різнилися: Соня цільна й відверта, Нюра — потайна та мрійлива. Нюрині почування розчахнути посередині. Дівчина добре пам'ятала, що колись запрошувала Віктора на Поділ у гості, а він не приїхав. Після того вона чотири роки уникала зустрічі з ним насамоті, проте... чекала на нього, наче ждала відповіді. В протилежність до Соні, Нюра інколи скильна була високо оцінити Вікторову вірність своєї мові. Чому б у Києві не плакати її??!

Занадто ласкавий Ніколай Ніколаєв, що спеціалізувався, єдиний на клясу, на класичних, поруч германських, мовах, став приводом для насміху цілого курсу й факультету: він щоразу був по боці співбесідника, а в крайньому разі — і теж щоразу! — по боці сильного, якщо ніяк було бути з сильним і правим.

Досягнення Лисенка болюче сприймав Лазар Герінг. А доводилося йому, що не рік, що не місяць, то настирливіше винвіляти приязнь до літератора небуденого й... неприємного, так би мовити, розмаху. Добре, що безпосереднього приводу для приязні в них не було, що накриво слова не було сказано. Вони навіть спільники... Тим більше, що Лазар — мовник. Кумедне самолюбство Яні Епштейна лінувалося змагатися за «місце під сонцем». Київський «Рафаель» уникав непогоді й розпачу. Цілком покладався на долю, на щастя. Він не любив і не ненавидів. Для нього характерне почуття — дещо безпредметне та нерозбірливе й загальне презирство до людей довкілля. В чагарниках невдоволення й нудьги куняли або й поблискували дрібносільські озерця доброти. Над ними пропливали навмання натромаджені хмарки мрій.

Іван Федотов, він же «кондуктор», не зносив Віктора. Його почуття націковували на товариша розум. Його розум

підбадьорював ці почування. Проте залізничник оберігався непорозумінь з певним себе її гострим «Пасажиром». Так д'останку ненавиділа Віктора лише Тетяна Новак. Ненавиділа також за тактовність, за урізваженість, за справедливість, за виробленість, за незлобивість.

В очах Гільди Штауффенберг він жива гора, вулкан! Отаким увижався товариш... Її неприязнь безнастінно зацвітала симпатією. Але не заздрістю: вона знала, що викладатиме в університеті англійську мову — і щодня, і на протязі цілого життя зустрічатиме в деканаті професора Лисенка. Її, частково, радувала талановитість, умілість і зубатість Віктора.

Краєвид не мінявся, а багатів: гуртки Вікторових знайомих і товаришів спроможні були тільки закоренитися, тільки розростися. Дійсно, мов дерева. Мов гайки. Стороженки, Валерій і Валентина, звикли до Вікторового уникання звичайного в молодості приятелювання. Задовольнилися привієнню. А тепер вони готувалися до державних іспитів і до вступу до аспірантури. Ганна Остапенко зрідка продумувала той день з Віктором, що вони з'їздили в Лавру, той вечір у Фещенків. Радість була, здається, підбита болем. Але біль це був животворний. У лютому вона умудрилася намалювати п'ять примірників оголошення про Вікторову доповідь на засіданні гуртка західноєвропейської літератури: «Фльобер і Мопасан».

У каталогі з університетського видавництва з'явилось повідомлення про підготовку до друку монографії студента В. Міхальського «Лесков і Україна». Гео Камушадзе-Яцун, за допомогою батька, здав до друку в Грузії збіжку новель Василя Стефаника. Найдужче Віктора здивувало ставлення до діла Сашка Джури: смак до творчої праці, власне, співпраці, поруч з цілковитою безкорисливістю... Заздрість у нього, значить, не з користолюбства. Вона в нього складна, може, навіть зі скромності або від найвної пошанки до творців, від зневаги до мізерного оточення, запереченні дійсності.

Валя Іщук зібрав у неділю своїх товаришів, щоб прочитати їм нову книжку поезій про Донбас. На десятуперсональному приїхав на Солом'янку навіть Владислав Міхальський, зйшов з другого поверху Віктор Лисенко. Та господарі ще довго го-

лилися й чаювали, а о дванадцятій гурт поїхав до університету на обід.

Читання почалося... о п'ятій вечора. Без Віктора: жаль стало йому дня й концерту в консерваторії.

Коваленков почував себе в університеті якнайпевніше: заськи! Тепер уже вигорить!... Помовжував. Чекав, чекав на диплом.

Микита Козолуп не погаяв жодної нагоди, щоб насамоті поділитися з Віктором своїми надіями й розрахунками. Цілком безстрашно признавався він, що чекає війни з Німеччиною, — тільки вона зрятує Україну від великородзинного режиму, від повільного вростання в Росію, розселення, асиміляції, що рветься до розправи над колонізаторами України. В Олеся Степаненка полічені слова. Проте раз, у трамваї насамоті, опівночі він раптом повернув біляву голову в вагон, до Віктора, й розповів, що Олесь Гордійчук став рідко бувати в університеті: залишається в ліжку на цілий день, щоб заощадити силу. Голодує.

Ні про свою книжку, ні про еходознавчі студії товариша він ніколи не згадав ані слова, ані натяком. То в нього надто інтимний план. Не його вада — базікання.

Микола Піснячевський коцюбився на два боки одноразово. Втратив смак до філології й втратив надію на музичну хар'єру. Йому ледве вистачало енергії для вичення французької мови. Був другим, після Ніни, з основного предмету. Решта оцінок творила драбину...

Микола просто зсохся й... постарівся! Неймовірно почутилися в нього губи, з'явилися лишаї на обличчі й руках. Його індуські очі вже ніколи не скидали жалоби.

■

Віктор домурував останній рядок у нотатнику й зрозумів, що його «Фльобер і Мопасан» це літературний твір, письменство, есей у більшій мірі, ніж науковий, ніж наука, що подібна тема — Фльобер і Мопасан — вабить його зовсім не випадково. Це завдання психологічного й навіть «маларського» характеру. Це, частково, нагода для висвітлення свого власного учнівства... Звичайно, пишучи, Віктор думав про Фе-

дора Івановича... Не дарма настирливо поборював таку ста-
ромодню звабу, — присвятити статтю професорові.

За п'ять до восьмої Віктор зняв очі до чорнобрового
годинника над дверима й глянув — у чому справа? — у за-
лю? Третина, може, половина місць — вільні. Порожні столи!

Віктор узяв із столу машинопис доповіді в синій течці
й спокійно вийшов з бібліотеки. В душі незадоволення самим
собою й своєю темою, надто вже біографічною, майже беле-
тристичною. Крім жадання, щоб люди йому про все це сьо-
годні сказали, щоб не пожаліли відра крижаної води на його
голову й плечі.

Позв двері Фундаменталки дріботів коридором Василь
Онуфрієнко: опрядний і чорноволосий карлик поспішив на
Вікторову доповідь. Першим ділом він заговорив про Шайке-
вичів, потім про власні справи. Старший син господарів слу-
жив у Далекосхідній армії, молодший у червні захінчить де-
сятирічку... Сам він, Василь, обливши підробітки на мебельо-
вій фабриці ім. Боженка: приспічило наречіті кінчати універ-
ситет. Аби рік ще протридав мир! Аби війна не застала в сту-
дентах!

На третьому поверсі помітно було людей, відчутно було
рух. Ані душі — на сходах і в «філологічному курятнику». Навстіж відчинені двері в темну пустку число тридцять п'ять
і в освітлену, число тридцять сім... А п'ягодини тому перша
з них була вщерть заповнена людьми. Згодом народ ринув у
відчинену авдиторію насупроти. Однаке студенти й виклада-
чі університету безнастанно збиралися чавуновими сходами,
підходили й підходили в крейдяну печеру філологів з усіх
усходів.

Тоді зідімкнуто сто п'яту авдиторію на третьому поверсі.

— Ні пуху, ні пера, — прошепотів Онуфрієнко в дверях залі, на дві третини залитої ще юними й уже сивоголовими слухачами.

У Василя зі страху затремтіли лопатки й похолонула
шкіра на ребрах. Віктора, по вінця, сповнило щастя, почуття
світової гармонії. Перед очима майнули крила жар-птиці. Він
підійшов до Федора Івановича й Валерія Стороженка, по-
сміхнувся.

— От ви й попалися: п'ять хвилин запізнення! — і професор Сенченко засунув годинника назад у кишеньку штанів.

— У зв'язку з вашим переїздом на третій поверх! ..

Сорок хвилин Віктор з найрозлогішої, з найвищої кафедри в університеті п'явся в небеса свічкою. Ані разу не блиминув, ані разу не пригас. Говорячи спроквола, проте далеко не механічно, перекладав аркуші надрукованої на машинці статті справа наліво: пам'ятав кожне своє й цитоване речення. Мав на увазі вузлуваті місця в послідовності численних редакцій, щоб саме їх подати слухачам особливо чітко й просто.

Мова була про залишені Фльобером свідчення про свого юного друга й молодого письменника, звичайно, на тлі часу й тогочасної літератури. Вивірено кожен документ, зачитано численні листи й уривки з них, згадано, пропорційно до їхньої важливості та ймовірності, всі твердження давніх і сучасних істориків письменства й мемуаристів, починаючи з гайдкого, міщенством вигаданого, логолоска про кровну спорідненість Фльобера й Мопасана.

На перерву доповідач вискочив з авдиторії ледве не першим, але в коридорі потрапив у руки молодого редактора з «Літератури». Віктор так і не ходив до нього знайомитися: наприкінці року зустрілися вони в університеті й проговорили — ніколи було називати свої прізвища й імена! — дві години. Тепер вияснилося, що перша частина «Фльобера і Мопасана» буде надрукована в квітневому, друга в травневому числі журналу.

Найгарячіші з Вікторових прихильників силоміць відволокли його аж за бібліотеку, аж до студентської читальні перед парадними сходами. Знайшлися також компанії, ладні відбити здобич собі. Вирвавши від усіх, Віктор опинився перед Ніною, Миколою Піснячевським і Фещенками.

Софія Вікторівна втихомирювала Миколу й Володимира Володимировича, щоб нарешті висловити захоплення доповідлю й — досі вона не бувала в цих стінах! — університетом. Але в цю мить до доповідача підкотився червонощокий Шарик і прикладав до прудей, до серця юнака свої м'якенькі мацаки. За ним слідом підійшли професор Розенко з дружи-

ною, доњкою Красновольського, Вікторовою симпатією. Не проминули нагоди заспокойти цікавість і потиснути руку молодого літератора карикатурний латиніст Харитон і сміливі україністи Леся Криницька й Ольшанський. Вітаючи колишнього учня, защебетав історик Радецький. Мовччи подав руку сусід лю бібліотеці — Свирид Горохівський. Здаля поклонилася Вікторові трійця германістів: високий і плечистий Яків Михайлович Дубович, ще струнка брюнетка Тамара Леопольдівна Введенська й наскрізь ясна блондинка, ледь-ледь коротконога жінка, Федченко-Гедберг.

Картина, в цілому нагадала захист докторської дисертації заслуженим ученим.

Рівно сорок хвилин аналізував доповідач Мопасанову спадщину, в першу чергу листування, потім праці й висловлювання про Фльобера, як також — наміри новеліста в одній книжці підсумувати історію їхньої приязні й праці.

Прислухаючись до власного голосу, приглядаючись до чубатої й лисої авдиторії, Віктор, критик з абсолютним слухом і причіпливим оком, переконався, що так вибрані й так вишикувані факти несподівано, напрочуд вражали мозок, душу й уяву. Не напрочуд, а, так би мовити, продуктивно. Можливо, що йому вдався рідкісний сплав — багато в ньому від університету й науки, багато від літератури, образно кажучи, від журналу. Не від, а для!..

Замість дискусії, замість антгенами знятих рук, публіка встала лавами зі своїх місць і вчинила стравжню, навіть бурхливу овацию.

Віктор, циро здивований, повернувся й глянув з найвищої в університеті катедри на президію. Але також Федір Іванович і Валерій Стороженко виструнчилися, задрали до нього голови й щосили плескали, щосили ліпили долонею в долоню.

Тоді Віктор розкладнявся на всі боки. В залі звійнуло бурею.

Тоді Віктор і собі прийнявся аплодувати, дякувати за увагу й прихильність.

Після доповіді треба було, як у конференц-залі Академії наук тиждень тому, після захисту кандидатської дисерта-

ції Іванчуком, непомітно вислизнути з солом'янського товариства й трохи помандрувати з Міррою щойно приспаним Києвом.

На цей раз завдання було вдвічі складніше. Софія Вікторівна й Винниченко нічого не хотіли розуміти, нічого не хотіли знати: чекали героя дня на вино. Ніна й Микола Піснячевський сяяли й... ледве стримували регіт. Мірру довелося провести додому найкоротшим шляхом і нашвидку по-прощатися з нею у дзеркальній шафі перед Театральним сивером. До трамваю довелося фактично бігти.

У лютому Федір Іванович відібрав для друку в «Літературній газеті» три Вікторових переклади з Вергарна. У той же вечір обговорено монографію Леоніда Івановича Іванчука про «Жана Кристофа». — Під час захисту дисертації в Академії наук Віктор говорив як про саму книгу вченого, так і про брак праць про Ролляна пізнього. Зауважа була адресована Леоніду Івановичу: з осени сорок першого року він читатиме в університеті спецкурс про Ролляна.

Рівно посередині травня Гільда Штауффенберг розшукала Віктора в кабінеті преси, у Зінаїди Павлівни, й скомандувала негайно маршувати в деканат, перед які очі Анастасії Іванівни Лосенко. Насправді викликав його професор Сенченко: запросив після лекцій зайти в Інститут літератури ім. Шевченка, в малу конференц-залу Академії наук.

Коли Віктор з Валерієм Стороженком туди потрапили, співробітники катедр західноєвропейської літератури в університеті й у педагогічному інституті всідалися за гігантський стіл у вузенькій залі з вікном на Володимирську, на прокуратуру Київської округи. Відразу почалася інформативна нарада про плянування в Москві багатоголової історії світової літератури, про участь у ній київських фахівців.

■

Вікторові диптихи в сорок першому році розпочалися двадцять п'ятого квітня, закінчилися двадцять першого червня. Першим на списку був спецкурс про Бальзака, останнім — західня література двадцятого сторіччя. Обидва прочитані Федором Івановичем.

Але складено було ще цілу низку іспитів: німецька технічна мова, теорія перекладу, методика викладання іноземних мов, психологія.

Довелося розпрощатися з Дубовичем, Федченко-Гедберг, Введенською. Запанувало дивне почуття. Примарилось, що університет уже закінчено, що університет залишив своїх вихованців на глухій пристані, що університет потайки відчалив у невідомий уже їм, у таємничий рейс.

50

За іспитовий час Федір Іванович скучив за Віктором. Сказав, що ввечорі, о восьмій-дев'ятій, зайде по нього, що вони разом підуть «додому». Останній рік, справді, Віктор бував на Інститутській п'ять разів на тиждень!

... Мірра вийшла зі сто другої автодорії теж щаслива:

— «Від трьох до п'яти»!

За першу частину курсу професор Сенченко вписав у її матрикул «задовільно», за другу — «добре», за третю — «відмінно». Не дарма любила вона авторів нових, літературу сучасну.

Така, така радість! П'ятий курс!.. А душу раптом оповив туман, сум.

З дверей університету вийшли на спеку ще веселі. Та на розі бульвару спішно затымарилося. Промайнула думка, в обох, повернутися до своєї *alma mater*. Відразу знайшовся компроміс: спустилися по Шевченківському до ломпезиних воріт ботанічного саду й відразу попрямували алеєю під університет, до відчинених у парку вікон поміж півколами багряних ризаліт, над галявою ніжнозеленої трави в жовтих сонцях. Там у знайомих автодоріях саме «парилися» іхні товариши!

Не було спокою. Віктор запропонував зайти в Театральний ресторан на Фундукліївській і Володимирській, насупроти опери, на морозиво. Згодом він сходив до Спілки письменників і — передчуття не зрадило! — приніс з редакції травневе число «Літератури», закінчення «Фльобера і Мопасана».

Мірра чекала на приятеля в Золотоворотському скверику, на лавочці понад мушлею водограю.

Та радість ударила таким же струмочком, як одей водограй: срібний він і високий, але самотній і мльтвий, на спаді, — нарізаний, мов штопор, розплющений. Брак розмаху й моці.

Вікторові треба було висловити півтони почувань і навпіл розчахнуті думки. А ні, то все разом розчавити: повернутися до Фундаментальної й заходитися докінчувати переклад «Вертера», вибирувати сентенції для «Мудрості Гете». Мірра хотіла відкласти журнал, забути про університет, іспити, а лягти з Віктором у кущах у лісі, й наплакатися в нього на грудях. Занадто багато чогось зібралося на душі. Занадто мало чогось у житті.

У друге за чотири роки Мірра справді попросила Віктора зайти до мешкання. Привітала їх і поздоровила з п'ятим курсом мадам Ефрос. І запросила до столу, на парадний обід. Потім сервовано каву.

О четвертій годині Віктор повернувся до університету. Вирішив на дрібні трішки переламати як сум, так і найвніс донжіхотство. Вирішив на тиждень-два залишитися в Києві й працювати в бібліотеці. Вирішив раз з'їздити з Міррою у Пущу і раз на Труханів острів. А від запрошення на їхню дачу на Чернігівщині — відмовитися.

У дверях Фундаментальної бібліотеки Віктор і Горожівський, великі філософи, тарахнулися лобами.

— Да, чоло у вас! — мигцем посміхнувся доцент. — Я мушу з вами поговорити! Я розшукую вас...

А потім у коридорі він довго мовчав.

— Так ви цойно закінчили іспити? І плянуєте попрацювати в бібліотеці з тиждень, а найменше — два?!

Віктор хитнув головою. І тепер у свою чергу замовік.

— Я хочу вас попередити: візьміть квиток на потяг і панайті додому сьогодні. Краще сьогодні, ніж завтра!

Горожівському ніяк було не повірти. Досить було глянути на нього.

— Ви не поясните мені вашої поради, Свириде Івановичу?

— Так, поясню. Звичайно, що поясню... Вариться дві справи одноразово. Й обидві пахучі... Перша з них, легша, — партком має вже вказівку про переведення вас з Київського університету до Московського. Подруге... Ну, як би вам сказати! Завтра, напевне завтра, найближчими днями, коли хочете, всіх студентів мобілізують... ну... на роботи. На роботи. Дорога стелиться, приміром, на Орловщину. На сільсько-господарські, можливо, роботи. Щонайменше...

Аби не витрачати часу, з середини географічного коридору повернулися до парадних сходів насупроти студентської читальні. Горожівський зігнувся й пішов до Фундаментальної бібліотеки відразу. Віктор повернувся до університету через півгодини з квитком на Полтаву в кишенні. На завтра, на неділю двадцять другого червня. На сьому вечора, як звичайно. Збігає до міської станції на Пушкінській.

О дев'ятій годині професор Сенченко, до безтями втомлений, такий змарнілий, зайшов до бібліотеки по Віктора. Разом вони вийшли з університету вперше. Разом пішли київськими вулицями вперше. Разом знялися ліftом, повернулися «додому», вперше.

... Першу з небезпек Федір Іванович назвав просто досадою. Як і його дружина, він думав, що наука на чужині піде Віктору на користь, що Віктор зуміє використати й таку нагоду. А марноту далеких плянувань доводила друга небезпека. В повітрі дійсно пахло війною. Про бурю свідчило також підозріле затишшя.

Розпрощалися все ж таки — на літо.

Згадане було навіть батькове запрошення до Полтави. Більше — в ліс, у Великі Радути.

Об одинадцятій годині ночі потрапив Віктор до Фещенків. Лише на десять хвилин. Потреба була розповісти Ніні про несподіваний від'їзд додому, потреба не то заспокоїтися, не то втомитися до самого краю, вхоркатися. А в них святкувалося «звільнення з єгипетської неволі», прощання з грозою університету, з Федором Івановичем Сенченком.

Ніна зраділа, що Віктор опам'ятався. Вона давно вже радила йому втікати з Києва якнайшвидше і якнайдалі. З Ки-

єва і від бібліотек, від перекладів, від писання. Вона завжди боялася за його здоров'я.

Їй і Миколі залишилося по одному іспиту. З французької мови. Квиток на Полтаву в неї на середу, на двадцять п'яте. В Миколи — теж на середу, на двадцять п'яте. Теж на Полтаву.

Віктор, випадково, згадав про свій журнал, про закінчення «Фльобера і Мопасана». Ніна кинулася товаришеві на груди. Ладна була його защілувати. Микола й Софія Вікторівна не вірили, не могли повіріти своїм очам: перелистували книжку зачаровані, сподівалися розкусити фокус, *Hokus pokus*. Володимир Володимирович налив чарки вином і підніс їх на таці дамам і гостям.

— Від нас, — і Ніна показала на себе й Миколу, — до тебе, — і Ніна простягла руку в небо, — як від Землі до зірок!

Аж до суму радісно, аж до болю щиро висловилася Софія Вікторівна:

— Я відразу збагнула вашу незвичайність, але такого успіху, рвучкого й певного, не чекала!

— О, так, фантастичний успіх, йібо! — але Ніна не дозволила Вікторові докінчити наємішкувату думку, притепчатала йому рот долонею:

— Не придуруйся! Не гніви Бога! Помовч!

— Щодо зір, так то чиста правда! — і Микола розрегоався, за допомогою господаря, Винниченка, зв'язав Вікторові руки шпигатиною й зав'язав Вікторові очі чорною хусткою.

Потім пасажирів допомогли стати на «літака». Володимир Володимирович і Микола ледь-ледь підіймали стілець над підлогою та обережно переносили його з місця на місце, Віктору здавалося, що він ось-ось зачепить головою стелю.

Не було кінця сміхові. Нарешті о першій гості розпрощалися з Ніною та Фещенками.

О другій вісімка рушила з Софійського майдану. Микола стояв перед бруку й розмахував, наче стягами, руками, нашвидку ліпив гірлянди бабських поцілунків. А на Шевченківському бульварі до Віктора в вагон зайшов Гео Камушадзе-Яцун. Його дівчина, українка, мешкала за Критим ринком, на вулиці, — такий збіг обставин! — Шота Руставелі.

Розмова перевтомлених товаришів наладнувалася пово-
лі, завмирала легко. Та на Солом'янському вигоні, коли скля-
ний вагончик, мов по маслу, поплив бур'янами по горі назад
у Київ, вона спершу розлилася, а згодом і спалахнула з усіх
боків. Гео добре знатав літературне життя Тблісі й дуже любив
Грузію. Як виходило, полюбив також Київ, Україну.

Зупинялися часто. Мовчки любувалися барвиштим став-
ком над головою. Він затопив степи України й гори Грузії.

Від зупинки трамваю посеред чорного майдану під двер-
рі гуртожитка підпливали сім разів. Рахували, для сміху,
точно!

Вікторова кімната вже давно й міцно спала. До світан-
ку залишилося з годину, несповна дві.

Віктор ще спостерігав, як від його берега відпливли ос-
таний чайки розмислів. Вікторові ще маришся Гео, розтоплена
живиця його очей, потиск його вірної руки, коли ліжко раз і
вдруге літаком злетіло, здавалося, під стелю. На дуже довгий
мент він затримав дихання, проте нічнатиша була звичайною.
Можна було відпружитися. Третій стусан скинув Віктора на
підлогу, до столу.

Порт натадували тіні меблів на паркеті, золоте море —
світло з червоними й синіми розчерками на шибках вікна.
В білій хімнатці самовільно порядкував ранок.

Голяки, Олесь Степаненко й Олесь Гордійчук, у штан-
цях, Микита Козолуп посеред них ще й у майдані, позвисали
через лутки й затлядали в небо, спостерігали натовп студентів
перед гуртожитком. Тоді Віктор нашвидку одягся й збіг у
підваль: першим забрав свої валізи з камери зберігання студен-
тських речей. Насупроти нього вже поспішали десятки то-
варишів. Через годину, коли він зійшов у підваль: удруге, по
чай, у черзі стояла більшість мешканців Солом'янського гур-
тожитка.

Надійшли перші відомості про ранкові події на Соло-
м'янці. Розбито армійське летовище. А цивільне, поруч, не за-
чеплене. Колону автомобілів Червоного Хреста направлено до
будинку ударників. Це рівно гони від гуртожитку. Бомбами
знищено дитячі ясла, на щастя, пусті в неділю. Пошкоджено
залізницю. Трамвайнє сполучення з центром обірвано.

Віктор не став чекати на надзвичайні розпорядження. Зразу розпрощався з Олесями й вийшов з гуртожитка. Микита Козолул, небачено напружений і святковий, визвався допомогти товаришеві — і пробув на трамвайній зупинці до дев'ятої години, до першого вагона.

На Сінний — або Галицький — базар Віктор прибув о десятій. У ту ж мить у місті загули сирени: повітряний напад. У брамі під кінотеатром, насупроти скверика, поруч нього чекали на відбій два десятки людей. Нікому не спало на думку до сусідів обізватися. Кожен з присутніх — суверенна держава.

До Фещенків Віктор потрапив саме після оголошення про німецький напад на Союз. Двері йому відчинила Ніна:

— Вікторе, війна!!!

— Ви, щасливчику, маєте квиток на Полтаву? — запитала Софія Вікторівна.

— Сподіваюся, що ви встигнете ще побачитися з родиною.

— Питання тепер, — заговорив Володимир Володимирович, — чи доля наша перевернеться сподом догори, чи, може, після всіх перипетій, все залишиться, в основному, по старому.

— Так, — погодився Віктор, — чи війна повалить нашу суспільну структуру, чи війна, крім моря крові, принесе нам державну незалежність.

— Війна покаже, чого ми, як нація, варті, — підсумувала Ніна.

— Розгубилися руки, не знають, за віщо братися, — розповіла про свій стан господина дому. Що тепер можна плянувати?

— Настав цікавий час! — і Витніченко скопився з стільця. Та йти можна було в куточку перед канапою, за спиною буфета, лише по ногах. Чудово: німець наступив росіянину на ногу й заїхав у писок! Боротьба буде не на живот, а на смерть!

— Запевняю вас, що мірку силі знайде розум, що війну припечатає розум, політика, — цілком упевнено заявив Віктор.

— А наша доля однак в чужих руках? Адже правду кажу...

... Віктор мусів ще раз попрощатися з професором Сенченком. Бо вчора мутне передчуття сьогодні наскрізь світилося й аж ярло на сонці: це востаннє! це назавжди! це кінець!

Кабінет з вікном над зеленою прівою. На летовище схожий писемний стіл. Федір Іванович, на ньому тютюнової масти костюм, білий ковнірець і парадна краватка, убоявся, що Віктор у таку завірюху занедбає провансальську мову, подарував йому передостанній примірник свого підручника. Рік видання, між іншим, — шістнадцятий.

Професорова дружина розридалася: боялася, що Віктора мобілізують, усунуть йому в руки гвинтівку, штовхнуть у бій, на загин. Усі захвилювалися в останню мить, у коридорі. Віктор попросив Сенченків розраховувати на нього завжди і так, як на сина. Тоді професорова дружина поцілуvalа його в чоло, притиснула чорняву голову до грудей. Потім обнялися вчитель і учень.

Віктор був уже на сходах, але двері за ним ще не зачинялися. На порозі стояли Сенченки.

У Віктора перед очима — слізозі жінки. А голос не втихав — Федора Івановича. Заповіт його: «Бережіть себе!»

На залізницю поїхали зазвичай: Віктор, Ніна Й Піснячевський, Софія Вікторівна Володимир Володимирович. Пристанційну площа навпіл перегородив кордон міліції: крізь нього пропускалося виключно пасажирів з квитками на руках. Ридала й рвала на собі волосся на майдані стара жидівка зі Львова: молила змилосердитися, пропустити її до львівського потяга, до сім'ї, дітей.

Перед своїм купе Віктор ледве не зімлів. Поперше, з московською бариснею і її п'ятирічним синочком ніжно пропашався білявий полковник державної безпеки в блискучій уніформі. Подруге, насупроти перших біженців, під вікном, сиділа така сквильована, така прибита горем чорнява красуня з Кубані.

Чотири роки тому вона й Віктор разом пробивалися до дверей мешканевого управління по ордери на кутки. Потім,

як зустрічалися, вони просто віталися. Так ніколи й не поговорили.

Київ — щоб не збентежити юну душу? — рушив у дорогу непомітно. Щойно тоді взяється колом обгинати місто в затраві також потяг.

До смерти хотілося розпізнати серед пожежі принаймні університет на безладно забудованій горі. Вчора о восьмій здано Варварі Тарасівні Вовченко шухляди книг. О дев'ятій він, Віктор, вийшов з університету в товаристві Федора Івановича. Думка, звичайно, двоїлася, надія троїлася. Проте обійшлося без приглядання, без прощань, без уболівань. Як звичайно на людях.

Та зблизька промайнула тільки Києво-Печерська Лавра над Дніпром.

Парки зійшли на надміську височину з багряних хмар. А Володимир Святий на зеленій горі, вікопомний привид серед рожевої пустелі, востаннє засяяв і погас у далечині.

Київські гори, шпилі та банці щезли за кольчуговою, за списами лівобережного бору. Схоже, що назавжди.

Кубанська козачка плакала вночі: добивалася, щоб Віктор її розбакав і підбадьорив. А він сказав правду:

— Тепер ми і наш університет не маштаб. Щойно вибухла чергова революція в історії.

Тепер дівчина спала. Віктор насамоті стояв у коридорі вагона й взглядався в ікрайну ночі за вікном, зустрічав і проводжав станції.

Одна казка, безперечно, закінчилася. Несловна доба проминула казки нової. Наче про Мазепу вона, про Петра?!

